

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ
TƏHSİL İNSTİTUTU

cild 88, №6, 2021

ISSN 2409-8817

ELMİ ƏSƏRLƏR

НАУЧНЫЕ ТРУДЫ

RESEARCH PAPERS

ISSN 2409-8817

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ TƏHSİL İNSTİTUTU

ELMİ ƏSƏRLƏR

cild 88, № 6, 2021

НАУЧНЫЕ ТРУДЫ

том 88, № 6, 2021

RESEARCH PAPERS

volume 88, № 6, 2021

Bakı – 2021

Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu Elmi Şurasının qərarı ilə nəşr edilir.

Təsisçi: Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu
“Elmi əsərlər” məcmuəsi Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyinin 11 iyul 2002-ci il tarixli
23 №-li əmri ilə qeydə alınmışdır.

“Elmi əsərlər” 1934-cü ildən çıxır. İldə 6 nömrə nəşr olunur
Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının qərarı ilə tövsiyə
edilən nəşrlər siyahısına daxil edilmişdir

Baş redaktor:

Akif Abbasov - *pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor*

Baş redaktorun müavini:

Hümeyir Əhmədov - *pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor*

Məsul katib:

İlham Cavadov - *pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*

Redaksiya heyəti:

Emin Əmrullayev, kim.ü.fəls.dok. **Rüfət Əzizov**, dos., **Ənvər Abbasov**, kimya ü.f.d. **Rəfiq Qəndilov**, ped.ü.e.d., prof. **Vidadi Xəlilov**, ped.ü.e.d., prof. **Fərahim Sadıqov**, ped.ü.e.d., prof. **Fərrux Rüstəmov**, ped.ü.e.d., prof. **Hikmət Əlizadə**, psixol.ü.e.d., prof. **Ramiz Əliyev**, ped.ü.e.d. **İntiqam Cəbraylov**, ped.ü.e.d. **Pirali Əliyev**, ped.ü.e.d., prof. **Şahin Tağıyev**, ped.ü.e.d., prof. **Mübariz Əmirov**, ped.ü.e.d., prof. **Novruz Musayev**, siyasi e.ü.f.d. **Anar Nağıyev**, kimya ü.f.d. **İqrar Nəzərov**

Redaksiya şurası:

B.H. Əliyev (Bakı Dövlət Universitetinin kafedra müdiri, AMEA-nın müxbir üzvü, prof., Azərbaycan)
A.N. Rəhimov (Bakı Qızlar Universitetinin təsisçisi, ped.ü.e.d., prof., Azərbaycan)
N. D. Nikandrov (Rusiya Təhsil Akademiyasının akademiki, ped.ü.e.d., prof., Moskva)
A.K. Kusainov (Kazaxıstan Pedaqoji Elmlər Akademiyasının prezidenti, ped.ü.e.d., prof., Alma-Ata)
O. M. Topuzov (Ukrayna Milli Pedaqoji Elmlər Akademiyasının vitse-prezidenti, Pedaqogika İnstitutunun direktoru, ped.ü.e.d., prof., Kiyev)
İ.X. Karimova (Tacikistan Təhsil Akademiyasının vitse-prezidenti, ped.ü.e.d., prof., Düşənbə)
V. Briller (Kolumbiya Universitetinin Ali təhsilin sektor təhlili üzrə icraçı direktoru, dr., prof. (Nyu-York))
A.A. Şahin (Hacettepe Universitetinin professoru, Türkiyə)
A.S. Sidenko (Sosial İdarəetmə Akademiyasının aparıcı elmi işçisi, ped.ü.e.d., prof., Moskva)
N.V. Naumova (Samara Humanitar Akademiyasının kafedra müdiri, psixol.ü.f.d., dosent, Samara)

Redaksiya:

İradə Əmirəliyeva, Dinarə Əsədova, Şəfəq Məmmədova, Günel Quluzadə

*Публикуется решением Ученого Совета Института Образования
Азербайджанской Республики
Учредитель: Институт Образования Азербайджанской Республики
Сборник «Научные труды» зарегистрировано приказом № 23 от 11 июля 2002 г.*

*Министерства Юстиции Азербайджанской Республики
«Научные труды» издается с 1934 года. Периодичность издания: 6 номеров в год.
«Научные труды» включены в список публикаций, рекомендованных решением Высшей
Аттестационной Комиссии при Президенте Азербайджанской Республики*

Главный редактор:
Акиф Аббасов - доктор наук по педагогике, профессор

Заместитель главного редактора:
Гумеир Ахмедов - доктор наук по педагогике, профессор

Ответственный секретарь:
Ильхам Джавадов - доктор философии по педагогике, доцент

Редакционная коллегия:

Эмин Амруллаев, д.ф. по хим. **Руфат Азизов**, д.ф. по пед., доц., **Энвер Аббасов**, д.ф. по химии, **Рафиг Гандилов**, д.н. по пед., проф., **Видади Халилов**, док.н. по пед., проф. **Фарахим Садыгов**, д.н. по пед., проф. **Фаррух Рустамов**, д.н. по пед., проф. **Хикмет Ализаде**, д.н. по психол., проф. **Рамиз Алиев**, д.н. по пед. **Интигам Джабраилов**, д.н. по пед. **Пирали Алиев**, д.н. по пед., проф. **Шахин Тагиев**, д.н. по пед., проф. **Мубариз Амиров**, д.н. по пед., проф. **Новруз Мусаев**, д.ф. по полит. н. **Анар Нагиев**, д.ф. по химии **Игьрар Назаров**

Редакционный совет:

Б.Г. Алиев (зав.кафед. Бакинского Государственного Университета, чл.-корр. НАНА, проф., Азербайджан)
А.Н. Рагимов (учредитель Бакинского Университета для Девушек, д.н. по пед., проф., Азербайджан)
Н.Д. Никандров (акад. РАО, д.н. по пед., проф., Москва)
А. К. Кусайнов (президент Казахской АПН, д.н. по пед., проф., Алма-Ата)
О.М. Топузов (вице-президент НАПН Украины, директор Института Педагогики, д.н. по пед., проф., г. Киев)
И.Х. Каримова (вице-президент АО Таджикистана, д.н. по пед., проф., Душанбе)
В. Бриллер (исполнительный директор по анализу сектора Высшего Образования Колумбийского Университета, д-р, проф. (Нью-Йорк))
С. П. Ломов (зав.кафед. Московского ПГУ, акад. РАО, д.н. по пед., проф., Москва)
А.А. Шахин (профессор Университета Хаджеттепе, Турция)
А.С. Сиденко (вед. науч. сотруд. Академии Социального Управления, д.н. по пед., проф., Москва)
Н.В. Наумова (зав. кафедр. Самарской Гуманитарной Академии, д.филос. по психол., Самара)

Редакция:

Ирада Амиралиева, Динара Асадова, Шафаг Мамедова, Гюнель Гулузаде

*Published by the decision of the Academic Council of the Institute of Education
of the Republic of Azerbaijan*

*Founder: Institute of Education of the Republic of Azerbaijan
The collection 'Research Papers' was registered by order No. 23 of July 11,
2002 of Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan*

*"Research Papers" has been published since 1934. Frequency of publication: 6 issues per year.
'Research Papers' are included in the list of publications recommended by the decision
of the Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan*

Editor in Chief:

Akif Abbasov – doctor of sciences in pedagogy, professor

Deputy Editor in Chief:

Humeyir Ahmadov – doctor of sciences in pedagogy, professor

Executive Secretary:

Ilham Javadov – doctor of philosophy in pedagogy, associate professor

Editorial board:

Emin Amrullaev, Ph.D. in chemistry **Rufat Azizov**, Ph.D. in ped., assoc., prof. **Anvar Abbasov**, Ph.D. in chemistry **Rafiq Gandilov**, dok.of sciences in ped., prof. **Vidadi Khalilov**, dok.of sciences in ped., prof. **Farahim Sadigov**, dok.of sciences in ped., prof. **Farrukh Rustamov**, dok.of sciences in ped., prof. **Hikmet Alizade**, dok.of sciences in psychology, prof. **Ramiz Aliyev**, dok.of sciences in ped. **Intigam Jabrailov**, dok.of sciences in ped. **Pirali Aliyev**, dok.of sciences in ped., **prof. Shahin Tagiyev**, dok.of sciences in ped., prof. **Mubariz Amirov**, dok.of sciences in ped., prof. **Novruz Musaev**, Ph.D. in Political Sciences **Anar Nagiyev**, Ph.D. in chemistry **Igrar Nazarov**

Editorial Council:

B.H. Aliyev, Corresponding Member of National Academy of Sciences of Azerbaijan, doctor of psychology sciences prof., Azerbaijan)

A.N. Rahimov (founder of Baku University for Girls, doctor of pedagogical sciences, prof., Azerbaijan)

N.D. Nikandrov (Academician of the Russian Academy of Education, doctor of pedagogical sciences, prof., Moscow)

A.K. Kusainov (President of the Kazakhstan Academy of Pedagogical Sciences, doctor of pedagogical sciences, prof., Alma-Ata)

O.M. Topuzov (Vice-President of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Director of the Institute of Pedagogy, doctor of pedagogical sciences, prof., Kiev)

I.Kh.. Karimova (Vice-President of Academy of Education of Tajikistan, doctor of pedagogical sciences, prof., Dushanbe)

B. Briller (Executive Director, Higher Education Sector Analysis, Columbia University, Dr. Prof. (New York)

S.P. Lomov (Head of the Department of the Moscow Pedagogical State University, Academician of the Russian Academy of Education, doctor of pedagogical sciences, prof., Moscow)

A.A. Ahin (professor at Hacettepe University, Turkey)

A.S. Sidenko (Leading Researcher of the Academy of Social Management, doctor of pedagogical sciences, prof., Moscow)

N.V. Naumova (Head of the Department of the Samara Humanitarian Academy, doctor of philosophy in psychology, Samara)

Editorial staff:

Irada Amiraliyeva, Dinara Asadova, Shafag Mammadova, Gunel Guluzade

BAŞ REDAKTORDAN

UOT 37.

Akif Nurağa oğlu Abbasov
pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor
Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun elmi katibi, Əməkdar müəllim

NİZAMİ GƏNCƏVİNİN ƏXLAQİ GÖRÜŞLƏRİ

Акиф Нурага оглу Аббасов
доктор наук по педагогике, профессор
ученый секретарь Института Образования Азербайджанской Республики,
Заслуженный учитель

НРАВСТВЕННЫЕ ВЗГЛЯДЫ НИЗАМИ ГАНДЖАВИ

Akif Nuragha Abbasov
doctor of science in pedagogy, professor
scientific secretary at the Institute of Education of the Republic of Azerbaijan, Honored teacher

NIZAMI GANJAVI'S MORAL VIEWS

Xülasə. Məqalə Nizami Gəncəvinin 880 illiyinə həsr edilmişdir. Məqalədə dəyişən pedaqoji görüşləri üzərində dayanılır. Vətənpərvərliyə, yaxşılığa, xeyirxahlığa, yoldaşlıq və dostluğa, böyüyə hörmətə dair fikirləri yada salınır, onların əhəmiyyəti göstərilir. Mənfi keyfiyyətlər tənqid olunur.

Açar sözlər: əxlaq, əxlaqi görüşlər, vətənpərvərlik, mənəvi keyfiyyətlər, böyüyə hörmət

Резюме. Статья посвящена 880-летию Низами Гянджеви. В статье речь идет о педагогических взглядах великого поэта. Вспоминаются мысли о патриотизме, добре, доброте, товариществе и уважении к старшим и показывается их важность. Критикуются отрицательные качества.

Ключевые слова: мораль, нравственные взгляды, патриотизм, моральные качества, уважение к старшим

Summary. The article is dedicated to the 880th anniversary of Nizami Ganjavi. The article deals with the pedagogical views of the great poet. Thoughts about patriotism, kindness, camaraderie and respect for elders are recalled and their importance is shown. Negative qualities are criticized.

Key words: morality, moral views, patriotism, moral qualities, respect for elders

Nizami Gəncəvi Azərbaycan xalqının dünyaya mədəniyyətinə bəxş etdiyi ən böyük töhfə, ən qiymətli sərvətdir, xalqımızın milli iftixarıdır. O, dünya miqyaslı şair və mütəfəkkir alim kimi bütün dövrlərdə zirvələr fəth etmiş və etməkdədir. M.Ə. Rəsulzadə “Azərbaycan şairi Nizami” əsərində göstərir ki, Məhəmməd həzrətləri peyğəmbərlərin sonuncusu olduğu kimi, Nizami həzrətləri də şairlərin sonuncusudur”. Bu, şairin qüdrətinə verilən ən böyük qiymətdir. Şairin özü də böyükliyünü etiraf etmiş və yazmışdır:

*Şeirdən ucalıq umma dünyada,
Çünki Nizamiylə qurtardı o da.*

N. Gəncəvidən sonra dünyaya gələn şəxslər (sonralar məşhur olmuş bu şairlər) Nizamini hörmət və ehtiramla anmış, cəsarət edib onun müraciət etdiyi mövzulara toxunduğuna görə də şairdən üzr istəyərək ruhu qarşısında baş əymişlər.

Diqqət yetirək. Əmir Xosrov Dəhləvi “Şirin və Xosrov” poemasında yazırdı:

*Nizami hər sözü demiş birinci,
Qoymamış cilasız qalsın bir inci* (2, s. 29).

Və yaxud Əlişir Nəvai “Fərhad və Şirin” poemasında göstərirdi:

*Bu meydanda sanma asandır durmaq,
Nizamiylə pəncə-pəncəyə vurmaq.
Nizamiyə pəncə uzatsa hər kəs,
Qırılar pəncəsi, murada yetməz* (3, s. 17).

Nizami insan şəxsiyyəti ilə bağlı çox önəmli və dəyərli konsepsiya yaratmış, həmin konsepsiya əsasında bədii təfəkkürün sonsuz imkanlarından bəhrələnərək poemalarında fəlsəfi, pedaqoji və psixoloji fikrin bənzərsiz nümunələrini əks etdirmişdir.

Nizami öz şəxsiyyəti və yaratdığı heyratəmiz qəhrəmanlarının nümunəsi ilə bir tərbiyə məktəbidir ki, oxucularını əxlaqi cəhətdən saflaşmağa, mənəvi baxımdan kamilləşməyə sövq edir. O, insanı dünyanın əsrəfi kimi ucaldaraq onun kamilləşməsinə, hərtərəfli yetişməsinə, nəcib, ən gözəl keyfiyyətləri özündə cəmləşdirməsini, mədəni davranış vərdislərinə, rəftar tərzinə, dünyagörüşünə yiyələnməsini arzulayırdı. Əsərləri, hikmətli, müdrik fikirləri ilə tanışlıq insanlarda, gənc nəsildə tərbiyələnmək, mənəvi saflaşmaq tələbatı doğurur. Nizaminin təlim və təhsilə, müəllim şəxsiyyətinə, tərbiyənin tərkib hissələrinin məzmununa daxil olan məsələlərə aid çoxlu qiymətli fikirləri vardır.

Diqqət edək:

*Şahanə tərbiyə, hünər nəzakət,
Ağıla nur verir, ürəyə qüvvət.*

Şairin əxlaqi görüşləri xüsusilə önəmlidir. Onun əxlaqi görüşlərində vətənpərvərlik, vətən sevgisi özünəməxsus yer tutur. Dünyada Nizamini uzun illər İran, fars şairi kimi tanıyıblar. Bu, onun öz əsərlərini fars dilində yazmasından irəli gəlir. Həm də hansı millət, ölkə Nizami kimi dühanın, dahi şairin, qüdrətli filosofun, söz xiridarının özününkü olmasını istəməz. Nizami isə məhz bizə, Azərbaycana məxsusdur, xalqımızın övlədidir. O, türk oğlu türk olmağından, Gəncədə doğulmağından və burada yaşamağından hədsiz iftixar hissi keçirmiş, Bərdəni vəsf etmişdir. Bütün bunlar dahi şairin vətənpərvər-

lik mövqeyindən irəli gəlir və insanları, doğma yurdu, ana torpağı sevməyə, Vətənə bağlı olmağa çağırır.

Nizami Gəncədə də dünyasını dəyişib və orada dəfn olunub. Ucalıq, məğrurluq, dahilik, bənzərsizlik, əlçatmazlıq, bədii söz və elmi fikrin əvəzedilməz tərənnümçüsünə ehtiram kimi Gəncədə onun möhtəşəm məqbərəsi, abidə kompleksi qərar tutub.

Nizami vətən eşqini, doğma Gəncəni aşağıdakı kimi tərənnüm edir:

*Şairliyim saxlayıb dustaq kimi Gəncədə,
Mənəm indi dünyanın söz hakimi Gəncədə.*

Nizami “İsgəndərnamə”də Gəncə zəlzələsini ürək ağrısı ilə təsvir edir.

Doğma diyarın bir an içərisində yerlə-yes-kən olması onu sarsıdır:

*Qopdu bir zəlzələ, göyü oynatdı,
Şəhərlər dağılıb yerlərə batdı...
Nə qədər xəzinə batdı o gecə,
O şənbə gecəsi yox oldu Gəncə.*

Azərbaycanın qədim mədəniyyət mərkəzi olan Bərdənin tərifini, füsunkar gözəlliklərini isə belə verir:

*Bərdə nə gözəldir, necə qəşəngdir,
Yazı da, qışı da güldür, çiçəkdir.
İyulda dağlara lalələr səpər,
Qışını baharın nəsimi öpər.*

Nizami tərbiyənin məqsədini vətəndaşların fəaliyyətinə, həqiqətə, xeyirxahlığa, ədalətə, doğruluqluğa, eyni zamanda gözəlliyə xidmət göstərməsində görürdü. O, şəxsiyyətin inkişaf prosesinin xarici mühitdən asılılığını qəbul edir, uşağın inkişafı ilə onun tərbiyəsinin yanaşı, vəhdətdə getdiyi qənaətinə gəlirdi. Hərtərəfli inkişaf etmiş insanın tərbiyə olunmasını vacib bilirdi. O, ətraf mühitlə insanlar arasındakı münasibətlər barədə düzgün anlayışların yaradılmasını məsləhət görürdü.

Atalarımızın belə müdrik kəlamı var: “Qane olmaq – xoşbəxt olmaq deməkdir”. Nizami də insanların var-dövlətə həris olmasına qarşı çıxır, azla qənaətlənməyi tövsiyə edirdi. Toplanmış varidatın çox vaxt firavan həyat vəd et-

mədiyini, əksinə adamın başına bəla olduğunu söyləyir. Ədibin qənaətinə, “Kim ki qızıla qatdı gündüz kimi başını, Gecəyə qucaqladı nur saçan qaş-daşını”.

Nizami ədalətli olmağı mühüm əxlaqi keyfiyyət sayır, birisinin digərinə münasibətində ədalətin, insafın tələblərini gözləməyi vacib bilir, ədaləti yer üzünün fatehi hesab edirdi. Dahi şair zülmü, zorakılığı pisləyir, onların insanlara hədsiz bəlalar, əndişə, iztirab, qəm-qüssə, kədər, ümitsizlik gətirdiyini və onları əzab-əziyyətə düşərtdiyini söyləyirdi. O, insanların xeyirxah işlər görmək arzusunu təqdir edir, dünyada yaxşılığı hər şeydən üstün sayırdı. Bu xüsusda deyirdi:

*Pisdən yaxşıliqla qorunmaq mümkündür,
Dünyada yaxşıliq hər şeyə üstündür.*

Ədibin qənaəti belədir ki, yaxşıliq etmək, heç də, sadəcə, insanın fədakarlığı, yaxşı xüsusiyyəti deyil, o, bu hərəkətə yol verməklə həm də özü üçün qapı açır, bir vaxt öz hərəkət və əməli özünə qaydır.

Nizami Gəncəvinin əxlaqi görüşlərində əməyə məhəbbət, zəhmətə bağlılıq, əməksevərlik xüsusi yer tutur. O, insanları boş-bekar dayanmamağa, bir işin qulpundan yapışmağa çağırır. İnsan hansı yaşda olmasından asılı olmayaraq hansısa işi görməyə (kərpickəsən kişini yadınıza salın) qadirdir. Öz məhdud imkanı, qüvvəsi, gücü daxilində də dolanışığını təmin edə bilər. Cüzi qazanc başqalarına əl açmaqdan daha şərəflidir (“Öz halal zəhmətinlə namuslu insan sayıl, Hər yetənə alçalma, əl açıb olma sail”).

Əməyə yüksək qiymət verən Nizami onun axırının insanın rahatlığı ilə nəticələncəyinə möhkəm əmindir və bu qənaətə gəlir ki, ərənlər şöhrətə zəhmətlə ucalıblar.

Nizami insanlardan bədbinliyə qapılmağı, nikbin olmağı tələb edirdi. Dahi şair inanırdı ki: “Hər gecənin bir nurlu, günəşli gündüzü var, hər yoxuşun eniş, hər təpənin düzü var”. Nizami insanlarda təvazökarlığı qiymətləndirir, yersiz lovğalıq, təkəbbürlük etməyin əleyhinə çıxırdı. Onun qənaətinə, təkəbbürlük meydana düşünə döymək, özünü yerli-yersiz öymək insana baş ucalığı gətirmir. Bu barədə şair deyirdi: “Özündən razılar hər zaman sınar”

Böyük şair tamahkarlara öz tamah dişlərinin çıxarıb atmağı məsləhət görürdü. Dahi şair tamahkarlığı, acgözlüyü, qarınqululuğu yaxşı hal hesab etmir, bildirirdi ki, həyatda çox yeyənlər çox yaşamır, ağıllı adamlar, nəfsinə hakim olanlar uzun ömür sürür, hətta dünyadan köçəndən sonra da ömürləri davam edir. “Dünyanı qarşına gətirsən də sən, Bir qarından artıq yeməyəcəksən”.

Nizaminin əxlaqi görüşlərində yoldaşlıq və dostluq münasibətləri geniş yer tutur. Dahi şair yoldaşlıq və dostluğu ümumbəşəri keyfiyyət kimi nəzərdən keçirir və insan mənəviyyatının inkişafında onun oynadığı rolu göstərir. O, ağıllı adamlarla dostluq etməyi məsləhət görürdü:

*Ağıllı adamla dost olsan əgər,
Elmi, mərifəti sənə də keçər.*

Dahi Nizaminin qənaəti belədir ki, dostluq münasibətlərinə girmisənsə, dostluğun şərtlərinə əməl etməlisən, dönük dostsansa səhvini tez başa düş, bu münasibəti qır ki, vaxtilə yaxın olduğun adama dərd-ələm verməyəsən. Dahi şairin qənaəti belədir ki, eybi gizlətmək yaxşı olsa da, dost-dostun eybini örtməməlidir. Çünki öz dostuna görə bilmədiyi qüsurlarını bildirmək onu gələcək bəlalardan qoruyur.

Nizami insanları səmimi dost və yoldaşlıq münasibətləri əsasında yaşayıb, fəaliyyət göstərməyə səsləyirdi. Hər bir şəxs məsləhətləşmək, sevincini, kədərini, uğursuzluqlarını, uğurlarını bölüşmək üçün yaxın bir adama ehtiyac hiss edir. Bu adam rolunda dost, yoldaş oynaya bilər. İnsanın yaxın dostu və yoldaşı olmadıqda o, həyatda çətinliklərlə üzləşir. Nizami kişi şəxsiyyətinə, xüsusən yüksək tələblər verir. Onları mərd, cəsur, ədalətli, alicənab, xoşniyyətli, dünya malına tamah salmayan, maddi mülahizəyə görə özünü alçaltmayan və özünü satmayan, gözü-könlü tox, haqqı-ədaləti gözləyən görmək istəyir. Arvadsifət kişiləri isə pisləyir (“Kişi arvadsifət olmasın gərək”).

Nizami həyatın mənasına aydınlıq gətirib. İnsanları tamahdan, yalançılıqdan, şöhrətpərəstlikdən, qəddarlıqdan, yaltaqlıqdan uzaq olmağa səsləyərək, asan və alçaq yollarla, başqasını əzməklə xoşbəxtliyə çatmağı faydasız və şərəfsiz sayır və xəbərdarlıq edir:

*Nə şöhrət, nə yuxu, nə də ki, yemək,
Həyatın mənası olmasın gərək.*

Nizami insanlara gözütöx, namuslu olmağı, kamala çatmağı, başını həmişə dik tutmağı məsləhət görürdü. ("Papağı dik saxla, baş getsə belə. Ucalmaq istəsən bir kamala çat, Kamala ehtiram göstərər həyat"). Öz hərəkət və əməllərindən xəcalət çəkməsinlər deyər Nizami oğlu Məhəmmədin təmsalında gənclərə öz adlarına layiq işlər görməyi tövsiyə edirdi.

Nizami nikah bağlanarkən, ailə qurularkən gənclərin – oğlan və qızın iradəsinə zidd getməməyi, onlara təzyiq göstərməməyi ata-analara məsləhət görür, ilk növbədə qızın, qadının mənafeyindən çıxış edirdi:

*Quru bir çörəklə, şor bir halvadan,
Pisdir zorla gələn bir arvad inan*

Şairin düzgün qənaətinə görə, məcburiyyət, təzyiq əsasında qızların ərə verilməsi ailənin xoşbəxtliyini, nikahın uğurlu olmasını təmin etmir, edə də bilməz.

Nizami öz əsərlərində insanları xeyirxah işlər görməyə, xalqın işinə yaramağa səsləyir. Bu ideya onun əxlaqi görüşlərində parlaq səhifələrdəndir ("Çalış öz xalqının işinə yara, geysin əməlindən dünya zərxara").

N. Gəncəvi insanın həyatında, onun inkişafında həm irsiyyətin ("Zatı pis olarsa üz göstərmə sən, Qurdu bəsləməkdən ziyan çəkərsən", "Kiminki olarsa əsl bədgövhər, Pis sözlər danışar, pis sözü dinlər"), həm təlim-təربiyənin, ("Şahanə təربiyə hünər, nəzakət, Ağıla nur verir, ürəyə qüvvət", "Zənn etmə əməlin şücaətdəndir, Güclülükdən deyil, bu adətdəndir"), həm də sosial mühitin roluna yüksək qiymət verir. Nizami Xosrov, Bəhram və İsgəndərin təlim-təربiyə aldığı mühiti təsvir edərək, onların elmi mühitdə formalaşmasına diqqət yetirirdi.

Nizami eyni zamanda irsiyyətin rolunun şişirdilməsi ilə də razılaşmırdı ("Çox iti zehnlər yatan oldular, Axırda saxsı qab satan oldular").

Nizaminin əxlaqi görüşlərində düzlük və doğruluq kimi əxlaq kateqoriyalarına da geniş yer vermişdir. "Doğruluq yaxşıdır" deyən şair, nicatı düzlükdə axtarır.

Nizaminin yaradıcılığında böyüyə hörmət əhəmiyyətli yer tutur. O, ağsaqqalların, yaşlı

adamların ağıllı məsləhətlərinə qulaq asmağı, onlardan faydalanmağı məqsəduyğun bilirdi. Nizamiyə görə, "yaramaz böyük sözlərdən qaçmaq, ağıllı sözlərə çevirmək yarpaq".

Nizami insanda insanlığı yüksək qiymətləndirirdi. "İnsanlığ" anlayışını o, geniş şəkildə nəzərdən keçirir, insanlıqda ən yüksək keyfiyyətlərin məcmusunu görürdü. İnsanlıq simasını itirən şəxsləri bədbəxt, miskin, zavallı hesab edirdi. Nizami əmin idi ki, "İnsanda insanlıq öləndən bəri, itmir insanlığın parlaq gövhəri".

Öz əxlaqlarını saflaşdırmağı insanlara məsləhət görürdü: "Çalış öz qəlbini saflaşdırmağa", "Dəmiri aynatək parlardan insan, Pası silməlidir öz vicdanından".

Paxıllıq və həsədi pisləyir: "Həsəd dərdə salar daim insanı", – deyirdi.

Nizami oğlanlarla yanaşı qız təربiyəsinə xüsusi diqqət yetirmişdir. Məhin Banu Şirinə öyüd nəsihət verəndə ilk növbədə onun əxlaqi şüuruna təsir etməyə cəhd göstərir. Bu zaman Şirinin diqqətini mənəvi gözəllik ölçülərinə yönəldir: Sən bütün gözəllərin sultanısan, sən bir cə nazın yüz şahlığa dəyər; xoşbəxtlik sən ardınca kölgətək gəzir. Gözəlsən, camalın yer üzünə nur saçır, fəqət sən bəzəyin ismətdir, nəzakətdir, hüsnün ismətinin pənahındadır. Bu sözlərlə Şirini düşünüləməmiş addım atmaqdan çəkindirir. Xosrovu nə qədər dərin məhəbbətlə sevsə belə, Şirin onunla öz arasında psixoloji məsafə saxlamağa çalışır.

Nizami əsarətə, zorakılığa, başqasının haqqının tapdalanmasına pis baxırdı. Adam incitməyin, zor tətbiq etməyin, başqasına təzyiq göstərməyin, zorakılığın əleyhinə idi. Öz şeirlərlə insanları başa salmağa çalışırdı ki, belə hərəkətlər xoşagələ, bəyənilən deyil, əksinə, təzyiqə məruz qalanda nifrət, kin yaradır, onun şəxsiyyətini alçaltdır. Odur ki, Nizami bu kimi adət və vərdislərdən uzaq durmağı tövsiyə edir və anladır ki, kobud hərəkətin, zülmün sonu yoxdur, axırda zülmkarlar özləri bunun ziyanını çəkirlər: "Kim salsa dünyada zülm bağını, Dəməli, bağlar öz əl-ayağını".

Nizamiyə görə, "Kim tikan əkərsə, tikan dərəcə, kim nicat verərsə, nicat görər", "Zülmkarlıq ömrü azaldır".

Müxtəlif elm adamları (filosoflar, pedaqoqlar, psixoloqlar, sosioloqlar, təbirlər, riyaziyyatçılar, fiziklər, astronomlar və onlarla baş-

qa alimlər) Nizami yaradıcılığına müraciət etmiş, elmin müxtəlif sahələrində Nizami zəkasından faydalanmış, Nizami Gəncəvi yaradıcılığından bəhrələnərək, müxtəlif aspektlərdən (pedaqoji, fəlsəfi, psixoloji və s.) onun əsərlərini təhlil edərək kitablar, monoqrafiyalar, dissertasiyalar yazmışlar.

Hələ vaxtilə Mərdan Muradxanov öz namizədlik dissertasiyasını Nizami Gəncəvi yaradıcılığına həsr etmiş, onun təhsil, tərbiyə və təlimlə bağlı görüşlərini tədqiq etmişdir. Nizamini poemaları, digər əsərləri pedaqoji yönündə professorlar Z.İ. Qaralov, H.M. Əhmədov, Y.R. Talıbov, Ə.Ə. Ağayev, A.N. Abbasov, F.B. Sadiqov, Ə.M. Abbasov, B.F. Apoyev, psixoloji yönündə prof. Ə.Ə. Əlizadə, tibbi-fəlsəfi və sosial-ekoloji yönündə Ramiz Əkbər, fəlsəfi yönündə Z. Məmmədov, Z. Quluzadə, siyasi və dini-ideoloji yönündə T. Yadigar, mənəvi və sosial yönündə E. Təhməzova və b. tərəfdən araşdırılaraq təhlil edilmişdir. Bəzi əsərləri nümunə gətirək: Zakir Məmmədov "Nizami Gəncəvinin fəlsəfi düşüncələri", Elmira Təhməzova "Nizami Gəncəvinin dünyagörüşündə mənəvi və sosial dəyərlər" (2021), Ramiz Əkbər "Nizami Gəncəvinin tibbi-fəlsəfi və sosial-ekoloji görüşləri" (2004), Bayram Apoyev "Nizami Gəncəvinin pedaqoji görüşləri" (2008).

Nizami Gəncəvi yaradıcılığı hələ ötən əsrin ortalarında dünyamiqyaslı şərqşünas Yevgeni Eduardoviç Bertelsin diqqətini cəlb etmişdir. Nizami mövzusu Y.E. Bertelsin elmi yaradıcılığın

da önəmli yer tutur. Təsadüfi deyildir ki, o, keçmiş ittifaqda Nizamişünaslığın banilərindən hesab olunur. Y.E. Bertels "Böyük Azərbaycan şairi Nizami" (1958) və "Nizami və Füzuli" (1962) monoqrafiyalarının müəllifi idi. Vəfatından sonra onun şəxsi kitabxanası Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının kitabxanasına verilmişdir.

Nizami Gəncəvinin insanların nəcib mənəvi keyfiyyətlərə yiyələnməsinin vacibliyinə, əxlaqın, mənəviyyətin saflaşdırılmasına, qanunun, birgəyaşayış qaydalarının gözlənilməsinin zəruriliyinə, təhsillənməyə, maariflənməyə, müəllim şəxsiyyətinə, biliklərə yiyələnməyin faydasına və s. dair çoxlu qiymətli fikirləri vardır.

İllər, on illər, əsrlər keçmişdir, lakin dahi şəxsiyyətin əsərləri hələ də özünün təhsilləndirici, tərbiyələndirici, inkişafetdirici təsirini və imkanlarını itirməmişdir. Nizami Gəncəvi irsi yenə də tədqiqatların obyektidir, yeniyetmə və gənclər, bütün yaş qruplarından olan insanlar onun əsərlərini sevə-sevə oxuyur, ümumtəhsil məktəblərində, ali təhsil müəssisələrində, kolleclərdə, liseylərdə dahi şairin həyatı və yaradıcılığı tədris olunur.

Problemin aktuallığı. Nizami Gəncəvinin ölməz fikirlərindən faydalanmaq aktual olmuşdur və həmişə də aktual olaraq qalacaqdır.

Problemin yeniliyi. Nizami Gəncəvinin pedaqoji görüşləri diqqət mərkəzinə gətirilmişdir.

Problemin aktuallığı. Məqalə gənc tədqiqatçılar üçün faydalı olacaqdır.

Ədəbiyyat:

1. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan şairi Nizami / M.Ə. Rəsulzadə. -Bakı: Təknur, 2011.
2. Dəhləvi, Əmir Xosrov. Şirin və Xosrov / Əmir Xosrov Dəhləvi. -Bakı: Azərnəşr, -1973.
3. Nəvai, Əlişir. Fərhad və Şirin / Əlişir Nəvai. -Bakı: Azərnəşr, -1968.

E-mail: prof.akif@mail.ru

Rəyçilər: *ped.ü.elm.dok., prof. İ.H. Cəbrayilov,*
ped.ü.elm.dok., prof. H.H. Əhmədov
Redaksiyaya daxil olub: 02.11.2021.

UOT 37.

Ənvər Məhəmməd oğlu Abbasov,
Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun direktor müavini.
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
Əməkdar müəllim

NİZAMİ GƏNCƏVİ VƏ SÖZ

Анвар Магоммед оглу Аббасов
заместитель директора Института Образования Азербайджанской Республики.
доктор философии по педагогике, доцент,
Заслуженный учитель

НИЗАМИ ГАНДЖАВИ И СЛОВО

Anvar Mahammad Abbasov
deputy director of the Institute of Education of the Republic of Azerbaijan.
doctor of philosophy in pedagogy, associate professor,
Honored teacher

NIZAMI GANJAVI AND THE WORD

Xülasə. Məqalədə dahi Azərbaycan şairi Nizaminin sözə verdiyi dəyərlər diqqətə çatdırılır. Göstərilir ki, böyük şair sözə yüksək qiymət verilməsini arzulayırdı. Verilən sözə əməl olunmasını vacib bilirdi, sözü gözəlliklərin yaradıcısı hesab edirdi.

Açar sözlər: *söz, sözün qiyməti, söz – gözəllik yaradıcısı kimi, sözün qüdrəti*

Резюме. В статье говорится о цене слова. Низами хотел, чтобы это слово было высоко оценено. Считал важным сдерживать слово, считал слово творцом красоты.

Ключевые слова: *слово, значение слова, слово - творец красоты, сила слова*

Summary. The article talks about the price of a word. Nizami wanted the word to be highly appreciated. He considered the word to be the creator of beauty

Key words: *word, word meaning, word - the creator of beauty, the power of the word*

Dahi Nizami Gəncəvi sözü ruha bənzədir. Onun nə qədər pak və təmiz olması fikrini söyləyir. İnsanın daxili aləmində bərqərar olduğunu, onun daxili məninə ifadə etdiyini göstərir. Şairə görə, bədən insanın daxili aləminə gedən yolda eyvandır.

Söz eşqin lüğətində öz canımızdır bizim,
Biz sözlük, bu bədənsə eyvanımızdır bizim.

Şair sözü həm də dünyanın naxışı hesab edir. Onu gözəlliklərin yaradıcısı, varlığın əsra-

rəngiz bənzərsizliklərinin yaraşığı kimi dəyərləndirir. Həmçinin onun köhnə qızıldan daha qiymətli olduğunu söyləyir. “Sözdən incə, kəsərli heç nə yoxdur həyatda” – deyir.

İnsan maddi dünyanın varlıqları içərisində özünün mükəmməlliyi ilə fərqlənir. O daha çox ağılın və sözün gücü ilə pərvəriş tapır. Varlıqların içərisində bənzərsizliyi ilə nüfuz qazanır. Elə ona görə də Nizami Gəncəvi düşüncəsində insan dünyanın əşrəfi adını alır. Ən qiymətli varlıq kimi təqdim olunur.

İnsan həm də varlıqların əşrəfi kimi ona görə daha çox şöhrət qazanır ki, o, özünün mahiyyətində həm də Yaradana məxsus olan əlamətlərdən birini gəzdirir. Həmin bu əlamətlə özünün daxilindəki sirləri açar, başqaları ilə təmasda olur. Ona özünün düşüncəsindən pay verir. Bu, sözdür. Sirlə, sehirli bir aləm olan söz.

Yoxdan var olan söz

Yoxdan var olan sözdə bir qeyri-adilik vardır. Söz görünür, söz təsir edir, söz dəyişdirir. Söz yoxdan var ola bilər. Bütün bu özünəməxsusluqlar sözə yaraşır verməklə, həm də ona bir qeyri-adilik, müqəddəslik bəxş edir. Sözü qüdsiyyəti olan təmiz, pak mənəvi varlığa çevirir. Sözlər çox olsa da, onların bir kəlmə kimi vahidliyi – ünsiyyət aləmini yarada bilməsi ecazkarlıqdır.

Dünyada hər şey – bütün maddi aləm, onun ən kiçik hissələrinə qədər olanlar sözlə adlandırılır, sözlə var olur. Onu mənasız yerə işlətmək yasaq hesab edilir. Çünki hər sözü çox dedikdə onun təsir gücü azalır. Söz ucuzlaşır. Tutduğu zirvədən aşağı enir. Ona görə də dahi Nizami Gəncəvi bu lətif gözəlliyi məhəbbətlə vəsf edir, onu az söyləməklə şərəfləndirməyi məsləhət görür.

*Sözün də su kimi lətafəti var,
Hər sözü az demək daha xoş olar.
İnci tək sözlər seç, az danış, az din,
Qoy az sözlərlə dünya bəzənsin.*

Çünki sözdən zaman-zaman bəhs edənlər belə qənaətə gəlmişlər ki, “sözdür həm təzə şey, həm də köhnə şey”. Varlığın anası ondan gözəl övlad dünyaya gətirməmişdir.

İlahi varlığın poetik obrazı

Nizami Gəncəvi sözə ilkin varlıq kimi baxır. Onu dünya yarandığı vaxtdan bu günə qələmin yazdığı birinci söz adlandırır. Həm də cəlvələnen bir gözəl kimi dəyərləndirir. Sirlə dünyanın yaranışında ilkin gözəl kimi kəşf edir.

Qələmin sehri onun sözlə münis olmasındadır. Söz yoxdursa, qələm də yoxdur. Dünyanı incilərlə bəzəyən, qələmin qeyri-adiliyində bir heyvətamiz gözəllik var. O, incə və saf duyğuları tərənnüm etməkdən yorulmur. İnsanların əxlaqi-mənəvi dünyasını zənginləşdirərək, onların bəşirət gözünü açmaq üçün sözlə ülfət bağlayır. Nizami Gəncəvi bu ilahi birliyin poetik obrazını yaratmaqla onun daha şərəfli olmasını qeyd edir. Onların hər ikisində bir eyniyyət görür.

*Yer üzündə incini sözlə seçibdir qələm,
Kainatın gözünü sözlə açıbdır qələm,
Dünyaya sözdü şərəf, gör ki, nədir qiyməti.
Danışmaqla, yazmaqla itməz qədir-qiyməti.
Tacidar tac sahibi sözü sanıb cahanda,
Ariflər söz qədrini sözlə anıb cahanda.*

Düşüncənin munisi

Söz hər şeydən üstündür. Bütün qiymətlilərin qiymətlisidir. Ariflər də ona möhtacdır. Onlar hər zaman özlərinin mükəmməl məntiqini, ağıllı düşüncələrini onunla bəyan edirlər.

Nizami Gəncəvi də sözü düşüncənin munisi, sirdaşı hesab edir.

*Düşüncənin munisi, gözəl sirdaşı sözdür,
Unutma ki, insanın əzəl sirdaşı sözdür.*

“Söz dünyadan gözəldir...”

İnsanla birgə şərəflənən söz həm də əbədi, əzəli sirdaşıdır. İnsanlar özlərini sözlərlə gizlədə, həm də ifadə edə bilirlər. Sözlərin mənalar aləminə qapanır, onun gözəlliklərindən zövq alırlar.

*Söz dünyadan gözəldi, söz həyatdan gözəldi,
Qövsi-qüzehli göydən, kainatdan gözəldi,
Yer üzündə tapılmaz sözün rəngi-boyası,
Dilə gəlməz tərif, dili aciz qoyası.*

Dahi Nizamiyə görə, sözün təsvirə gəlməz, bənzərsiz gözəlliyi vardır. O, həyatdan, dünyadan gözəldir. Hətta ulu göylərin al-əlvən gövsi-quzehindən belə gözəldir. Onda ilahi bir qüdrət, yaradana məxsus bir tərəvət vardır. Solmazlıq, parlaqlıq, mənalılıq onunla birgə var olmuşdur. İnsanlar bu qüdsiyyətin haləsində pərvanə kimi dolayırlar, onun məhəbbəti ilə yaşayırlar.

Yer üzündə sözün gözəlliyinin bərabəri yoxdur. Bu gözəlliyi tərif eləməkdə dil acizdir.

*Söz hər yerdə hakimdir, hamudan baş da odur,
Dünyanın sərvətidir, inci daş-qaş da odur.*

Sözü dünyanın naxışı hesab edən şair həm də onu dünyanın misilsiz sərvəti adlandırır. Bu sərvət insan övladının şəxsinə özünü göstərməklə bitməzlik, tükənməzlik nümunəsi kimi insanla təmasdadır. Əsl inci, daş-qaş kimi qənirsizliyi ilə daha aydın görünür.

Söz həm də hökmü-fərmadır, hakimi-mütləqdir. Hamıdan birinci odur. Yığcamdır, lakonikdir, həm başlanğıcı, həm də sonluğu təmsil edəndir. Söz əməllərə rəvac verəndir, irəliləyişlərə dəstək olandır. İnsanlığa töhfə verəndir.

İsmət pərdəsinə bürünən gözəl

Söz mənə dolu mübhəm gözəlliyini gizlədə bilir. İsmət pərdəsinə bürünərək cahillərin gözündə görünməz olur. Rübəndini açaraq kamil insanlara mənə bəxş edir. Onların sevinc hissələrini coşdurur. Yaşamaq, yaratmaq həvəsini artırır. Məhz dahi nizami Gəncəvi bu səbəbdən

*Camalını gizlədir, hicabı var sözün də,
Xəyaldır köləsinin, qullarının gözündə.-*
deyir

O özünü sözü sevən, sözün aşiqi adlandırır. Həmçinin “onun ölüsü”, “aşiqi” olduğunu fəxarət hissi ilə nəzmə çəkir. Həm də “onunla da diriylək” – deyər sözün canlılığına işarə edir.

*Biz ki, söz aşiqiyik, söz sevənin biriyik,
Onun ölüsüyük ki, onunla da diriylək.*

Söz həmişə diridir. Söz həmişə canlıdır. İnsanlar onunla canlanırlar, özünü ifadə edir. Varlığını göstərir.

Söz ilkindir

Söz haqqında Nizaminin poetik düşüncələrində bir mühüm əzəli-əbədi mənə vardır. Söz ilkindir, söz birincidir, söz başlanğıcdır. Əslində bu, ilahi bir düşüncənin məhsulu olan bir varlıqdır. Orada yaradılışın vahid bir düsturu görünür. Hər şey “ol” kəlməsindən yarandı. Həyat bir sözün təsiri ilə var oldu, mənalandı. Bu, Yaradanın insanlıq aləminə, bəşər övladına bir gözəl töhvəsi idi. Dünyanın varlıqları qiymətli bir üzük timsalında görünürsə, söz onun qiymətli bir üzük qaşığıdır.

Söz misilsiz bir qüvvət mənbəyidir. Onda yaradıcı bir güc, qüdrət vardır. Paklıq, ülvilik, ilahi gözəllik bu yaradılışla bir olaraq dünyaya gəlmişdir. Ən böyük Həqiqətin, Haqqın ülfəti, qayğısı, sevgisi kimi yaranmışdır.

*İlk dəfə tərənəndə sözdən güc aldı qələm.
Sözdən doğuldu ilk hərflər, şahiddir bütün aləm.
Xəlvəti pərdəsini qaldırdılar, atdılar,
Öncə söz cəlvələndi, sözdən can yaratdılar.*

Şairin misralarda sözün ilahi gücünü, ruhu, sözdən güc alan qələmi izləməsi, onlara rüsxət verməsi daha möhtəşəm görünür və söz haqqında düşüncələrin narahatlıqlarına bir rahatlıq gətirilir.

Danışa bilmək qabiliyyətdir. Onun böyük hikməti var. Bu hikmət insanlıq aləmində qiymətli bir xəzinə hesab edilir. İnsanlar öz sözləri ilə var olur, özünü göstərə bilirlər. Dahi Nizami insanlığa xas olan bu keyfiyyəti yüksək qiymətləndirirdi.

*Hər söz düşüncəylə deyilsin gərək,
Xərcləmədən əvvəl qızılı bir çək.*

Yaxud:

*Ağzında o qədər saxla ki sözü,
Yaxşı ad qazansın deyənin özü.*

Gözəllik incisi

Söz bələğət yaradan bir gözəllik incisidir. Ona böyük qayğı və diqqətlə yanaşmaq müdriklik və kamillik əlamətidir. Dahi Nizami bu cəhəti həmişə təqdir etmişdir.

*Mən sözü ölçməmiş demirəm əsla,
Sən də söyləyəndə söylə qiyasla.*

Söz məqamında gözəl olur, təsir edir. Seçilib misralara düzüləndə, qafiyələndə özünün füsunkar gözəlliyini daha da artırır. Poetik bir mənzərənin ormanına çevrilir.

“Çalış ədəbli ol...”

Gözəl söz tapa bilmək ustalıqdır. İnsanlar seçdikləri sözlərində, ifadə etdikləri münasibətlərində görünürlər. Ona görə də dahi Nizami “Çalış ədəbli ol hər sözündə sən” – deyər belə bir qənaətə gəlir. Əgər sən ədəblə danışsansa, o zaman səni dinləyən də ədəblə danışar. Şair yumşaq danışmağı aqillik, ağıllı bir iş, kobud danışmağı isə axmaqlıq hesab edir. Hər kəs özünü acı sözləri ilə alçaldır, başqalarının qarşısında üzr istəyən edir.

*Çalış ədəbli ol hər sözündə sən,
Ədəblə danışsın səni dinləyən.
Hər kəslə qaydasız danışma ki, sən,
Axırda utanıb üzr istəyərsən.*

Nizami söz mülkünün sultanıdır. Sözün incə mənalarını görən və ona valeh olan bir sənətkardır. O, söz aləmində gərdiş etdikcə təsirlənir, sözün misilsiz gözəlliklərindən ruhlanır, onun nəzm dilində al-əlvan guşələrini yaradır. Bu guşələrin hər biri sirli-sehrli bir aləmdir. Böyük yaradanın insanlara bəxş etdiyi ecazkar bir aləm. Bu aləm təcəllə aləmidir. Mənaların təsəllisi olan bir aləm. Bütün varlıq bu aləmin mənə bağlarında görünür. Söz cildinə girmiş bu mənə bağlarında ilahi düşüncənin görsənişləri bərq vurur. Lakin insanların gözlərini qamaşdırmır, düşüncələrini dolaşdırmır. Əksinə, mənalarla zənginləşdirir. Onun mahiyyətinə, canına, ruhuna çevrilir.

“Deyilməz sözləri danışma...”

Dahi Nizaminin bu sözlərindən – böyük bir əxlaq, sözə bağlı məhəbbət süzülür. İnsanlar mənəvi bütövlüyə, yüksək mədəniyyətə, incə yumşaq, mənalı söz axtarışına təşviq olunur. Doğrudur, dünyanın incisi olan söz həqiqətlərin, çağırışların nidası, hiss və həyəcanların carcısıdır. Hər bir söz öz haləsində xoşa gələndir. Lakin onları fikirlərin, duyğuların carcısına çevirəndə bəzən sərtləşir, qəlb sındırır, acılaşır. Şair bu məqamda diqqətli və ehtiyatlı olmağı, fikirlərini “başqa bir dil ilə” söyləməyi tövsiyə edir.

*Öylə söz vardır ki, yaramaz demək.
Başqa bir dil ilə söyləmək gərək.*

*Sözü incə-incə söylərkən bir-bir.
Ondan hər eşidən alar bir təsir.*

Hətta şair
*Bir söz ki, qaşlara diyyin vuracaq.
Gözəl söz olsa da, söyləmə, burax.*

– deməklə təəccüb doğuran, əhvalı pozan sözləri belə gözəl olsa da, işlətməməyi məsləhət görür.

Söz doğruluğun, həqiqətin carcısına çevriləndə qiymətli olur, dəyərləndirilir. Yalanı qanadlandıran, ona dəstək verən söz narazılıq, qəzəb və nifrət doğurur. Dahi Nizami demişkən

*Doğruluq yolunu tutmayan sözlər
Ay qədər ucalsa, qiymətdən düşər.*

Dahi Nizami həyatı boyu söz səltənətinin qonağı oldu. İlahi varlıq olan sözün ecazkar qüdrətinə sığındı. Və bu gün insanlar üçün ər-məğan olan poetik söz çələngini yaratdı. Əsrlər keçəcək bu söz çələngi həmişə öz tərəvətini saxlayacaq, nəsillərin nəsillərə ərmağanı olacaqdır.

Problemin aktuallığı. Nizami Gəncəvi mövzusu həmişə aktualdır.

Problemin yeniliyi. Nizami Gəncəvinin sözə verdiyi yüksək dəyərdən danışılır.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalə gənc tədqiqatçılardan ötrü faydalı olacaqdır.

E-mail: prof.akif@mail.ru

Rəyçilər: ped.elm.dok., prof. A.N. Abbasov,
ped.ü.fəls.dok. L.A. Məmmədli

Redaksiyaya daxil olub: 17.11.2021

UOT 37.

*Lalə Akif qızı Məmmədli,
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun aparıcı mütəxəssisi*

AŞIQ ƏLƏSGƏRİN YARADICILIĞI TƏHSİLLƏNDİRİCİ VƏ TƏRBIYƏLƏNDİRİCİ AMİLLƏR KİMİ

*Лала Акиф гызы Мамедли,
доктор философии по педагогике, ведущий специалист
Института Образования Азербайджанской Республики*

ТВОРЧЕСТВО АШИГА АЛАСГЕРА КАК ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ И ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ФАКТОРЫ

*Lala Akif Mammadly
doctor of philosophy in pedagogy
leading specialist at the Institute of Education of the Republic of Azerbaijan*

ASHIG ALASGER'S CREATIVITY AS EDUCATIONAL AND EDUCATIONAL FACTORS

Xülasə. Aşıq Ələsgər 1821-ci ildə Göyçə mahalının Ağkilsə kəndində anadan olmuş, 1926-cı ildə vəfat etmişdir. O, ümumxalq məhəbbəti qazanmışdır. Aşıq Ələsgər bir çox aşıqların formalaşmasında böyük rol oynamışdır. Onun əsərləri güclü təhsilləndirici və tərbiyələndirici imkanlara malikdir. Əsərlər orta məktəblərdə, kolleclərdə, ali təhsil müəssisələrində öyrənilir.

Açar sözlər: təhsilləndirici, tərbiyələndirici, aşıq yaradıcılığı, tərbiyəvi imkanlar, təhsilləndirici imkanlar

Резюме. Ашыг Алескер родился в 1821 году в селе Агкилса Гейчинского района и умер в 1926 году. Он завоевал любовь народа. Ашуг Алескер сыграл большую роль в формировании многих ашугов. Его произведения обладают мощным образовательным и педагогическим потенциалом. Работы изучаются в средних школах, колледжах и университетах.

Ключевые слова: образовательный, воспитывающий, ашугское творчество, образовательные возможности, воспитательные возможности

Summary. Ashig Alaskar was born in 1821 in the village of Agkilsa, Goycher region and died in 1926. He won the love of the people. Ashug Alaskar played a big role in the formation of many ashugs. His works have a powerful educational and pedagogical potential. His works are studied in high schools, colleges and universities.

Key words: educational, upbringing, ashug creativity, educational opportunities, upbringing opportunities

Azərbaycan Respublikası Prezidenti cənab İlham Əliyevin 28 fevral 2021-ci il tarixli Sərəncamına əsasən, Aşıq Ələsgərin 200 illik yubileyi qeyd olunur.

1821-ci ildə Göyçə mahalının Ağkilsə kəndində Alməmməd kişinin ailəsində dünyaya

göz açan Aşıq Ələsgər xalq şeirimizin çox görkəmli nümayəndələrindən biri kimi yetişmişdir.

Ələsgərdə şeirə-sənətə meyli təsadüfən yaranmamışdı. Atası dülgər olsa da, ara-sra bədahətən şeirlər deyərdi. Bayatı, gəraylı, qoşma söyləməkdə də mahir idi. Təbii ki, bütün bunlar balaca

Ələsgərdə təsirsiz ötürməmişdi. Ailə mühiti, Ağ-kilsə kəndinin təbiəti onu ilhama gətirmişdi.

Ailələri böyük, dolanışıqları çətin olduğundan Ələsgər bir müddət Kərbəlayi Qurbanın həyatında nökrçilik etmişdi. O, təhsil ala bilməmişdi. El şənliklərində olarkən, aşıqların dastanlarını dinləyə-dinləyə, adlı-sanlı aşıqlardan dərs ala-ala aşiq sənətinin sirlərinə yiyələnmiş, sonralar özü də yetişən aşıqların pütxələşməsində önəmli rol oynamışdır.

Səməd Vurğun Aşıq Ələsgərin xidmətlərindən danışarkən deyirdi: “Hansı mövzuya əl atıram, hansı daşı qaldıram altında Dədə Ələsgərdən bir nişanə görürəm”.

Aşıq Ələsgər çoxsaylı müxəmməs, tənris, dodaqdeyməz, gəraylı, cığalı, qıfılbənd, divanı və s. müəllifidir. Həmin şeir nümunələrində təbiət gözəlliklərinin, gözəllərin vəsfi ilə yanaşı, şəxsiyyətin təşəkkül tapıb Vətənin layiqli və ləyaqətli övladları kimi formalaşmasına kömək göstərəcək tərbiyəvi fikirlər, nəsihətlər, məsləhətlər vardır. Onları nəzərdən keçirək:

Həcvlər və hərbi-zorbalar seriyasından qələmə aldığı “Xəbərin varmı?” həcvinə deyilir:

*Nə zaman ki, gəldim sizə,
Mail oldum qaşa, gözə,
Zibilin çıxıbdı dizə,
Külindən xəbərin varmı?! (2, s. 175)*

Aşıq pinti, tənbel qadınları tənqid edir. Qəfil gələn qonaq evdə “Zibilin dizə çıxdığını” görür. Həmin həcvdə eyni zamanda qeyd olunur:

*O vədə ki, gəlin oldun,
Qabırğası qalın oldun,
Qaynanana zalım oldun,
Dilindən xəbərin varmı?! (2, s. 175).*

Sən demə, haqqında danışılan qadın nəinki pinti və tənbel imiş, eyni zamanda kobud və söz eşitməz, qanmaz (“Qabırğası qalın oldun”) imiş, qaynanasına zülm edirmiş (“Qaynanana zalım oldun”).

Aşıq Ələsgər insanları nikbin olmağa, bədbinliyə qapılmamağa çağırırdı. Elə şəxslər var ki, çətinliyə, dara düşəndə, şərlə üzləşəndə, necə deyirlər, əl-ayağı yerdən üzülür, dünya başına dar olur. Aşıq Ələsgər belələrini nəzərdə tutaraq deyirdi:

*Yaxşı günün olurmuşsa yamanı,
Yaman günün yaxşı halı varıymış (2, s. 175).*

Dahi sənətkar haqqı nahaqdan, düzü əyri-dən, yaxşını pisdən ayırmağı, qiymətləndirmənin düzgün aparılmasını vacib bilirdi. Fikir verək:

*Haqq sözə gərəkdi, düz qiymət olsun,
Qiyməti verməyə mərifət olsun (2, s. 80).*

Odur ki, insanlardan – insanlıq, hamıdan – səxavət tələb edirdi. Cah-cəlalə əsasən insanları dəyərləndirməyi məsləhət görmürdü.

*İnsanda insanlıq, səxavət olsun,
Neylərəm ki, cah-cəlalə varıymış (2, s. 80).*

Yuxarıdakı misralar aşığın “Varıymış” qoşmasından götürülmüşdür.

Aşıq Ələsgərin “Bu dünyada üç şey başa bələdir” qoşmasında son dərəcə güclü tərbiyəedici imkanlara malikdir. Həmin üç şey hansılardır? Aşıq Ələsgərə müraciət edək:

*Bu dünyada üç şey başa bələdi;
Yaman oğul, yaman arvad, yaman at (2, s. 32).*

Bəs bu üç “şey”lə necə davranmalı? Dahi sənətkar əlacı aşağıdakı tədbirlərdə görür:

*İstəyirsən qurtarasan əlindən,
Birin boşla, birin boşla, birin sat (2, s. 32).*

Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, Aşıq Ələsgər yuxarıdakı tədbirləri irəli sürməklə hökm vermir. Övladın da, arvadın da tərbiyəsi ilə məşğul olmaq lazımdır. Oğulu boşlamaq, arvadı boşlamaq olmaz. Çalışıb dil tapmaq lazımdır. Bu, bizim qənaətlərimizdir. Aşıq Ələsgər də bizimlə razılaşardı. Heç o da övlada arxa çevirməyi, ciddi səbəb olmadan həyat yoldaşını boşamağa razı olmazdı.

Böyük sənətkar insanlardan mərifət, qanacaq umurdu. Onların nəzakətli, istiqanlı, mehriban, şirindil, qayğıkeş olmalarını istəyirdi. Bu xüsusda sazını sinəsinə basaraq səsinə ucaldırdı. “Gərəkdi” qoşmasından:

*Aşıq olub, diyar-diyar gəzənin,
Əvvəl, başda pür kamalı gərəkdi.
Oturub-durmaqla ədəbin bilə,
Mərifət elmində dolu gərəkdi* (2, s. 50).

O, həqiqət carçısı olanları, nəfsini basa bilənləri, şeytanın felinə uymayanları, el-obada alını-açıq, üzüağ dolananları, xoş sədası gələnləri xoşlayır, onları təqdir edir, bu xüsusda deyirdi:

*Xalqa həqiqətdən mətləb qandırır,
Şeytanı öldürə, nəfsin yandırır,
El içində pak otura, pak dura,
Dalısınca xoş sədalı gərəkdi* (2, s. 50).

Bu qoşmaya da diqqət yetirək (“Görmədim” qoşmasından):

*Bivəfanın, müxənnəsin, nakəsin
Doğru sözün, düz ilqarın görmədim.
Namərdin dünyada çox çəkdim bəhsin,
Namusun, qeyrətin, arın görmədim* (2, s. 51).

?-dan göründüyü kimi, bivəfalar, müxənnəslər, nakəslər, namərdlər Aşıq Ələsgərin gözünün düşməni idi. Ona görə ki, o, “bivəfada, müxənnəsdə, nakəsdə” heç zaman “doğru söz, düz ilqar görmür” və görə də bilməz. Bu şəxslər xəbisdirilər, düzəlməzdilər.

Ədəbiyyat

1. Təranə Vahid. Aşıq Ələsgər möcüzəsi.
2. <https://medeniyyet.az/page/news/21418/Asiq-Elesger-mocuzesi.html>
3. Aşıq Ələsgər. Əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2004.

Aşıq Ələsgər dostluğa, həqiqi dostla yüksək qiymət verir, eyni zamanda “yetəni özünə dost eyləməyi” də məqbul sanmır.

Bu misralar “Olmaz” qoşmasından götürülmüşdür:

*Bir mərd ilə ağı yesən, şirindi,
Yüz namərdlə şəkər yesən, dad olmaz* (2, s. 70).

qoşmadan göründüyü kimi, dahi sənətkar mərdliyə xüsusi önəm verir, namərdliyi lənətləyirdi. Belə qənaətə gəlirdi ki:

*Heç namərdin adı gəlməz hesaba,
Mərd bir olar, onda iki ad olmaz* (2, s. 70).

Biz Aşıq Ələsgərin zəngin yaradıcılığının bəzi məqamlarını yada saldıq. Ümumi qənaətimiz belədir ki, görkəmli sənətkarın əsərləri həmişə özünün təhsilləndirici və tərbiyələndirici imkanlarını özündə saxlayır.

Problemə aktuallığı. Aşıq Ələsgərin yaradıcılığı zəngin təhsilləndirici və tərbiyələndirici imkanlara malik olduğundan məqalə aktuallığı ilə seçilir.

Problemə yeniliyi. Məqalədə Aşıq Ələsgərin yaradıcılığı təhsilləndirici və tərbiyələndirici imkanları diqqət mərkəzinə gətirilmişdir.

Problemə praktik əhəmiyyəti. Məqalə gənc tədqiqatçılar üçün faydalı olacaqdır.

E-mail: lale23@mail.ru

Rəyçilər: *ped.elm.dok.*, prof. A.N. Abbasov,
ped.ü.fəls.dok. İ.B. Əmirəliyeva

Redaksiyaya daxil olub: 03.11.2021

ÜMUMPEDAQOJİ PROBLEMLƏR

UOT 37.0

Zəhra Bilal qızı Muradova

*Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutunun
Təhsilin nəzəriyyəsi və tarixi şöbəsinin aparıcı elmi işçisi,
pedaqogika üzrə elmlər doktoru*

HƏR UĞURUN GƏLƏCƏYƏ BİR YOL AÇIR

Захра Биалал гызы Мурадова

*ведущий научный сотрудник отдела Теории и истории образования
Института Образования Азербайджанской Республики
доктор наук по педагогике*

КАЖДЫЙ УСПЕХ ОТКРЫВАЕТ ПУТЬ В БУДУЩЕЕ

Zahra Bilals Muradova

*leading researcher of the department of Theory and history of education
Institute of Education of the Republic of Azerbaijan
doctor of sciences in pedagogy*

EVERY SUCCESS OPENS A WAY TO THE FUTURE

Xülasə. Vətənpərvərlik mövzusunı özündə əks etdirən bu məqalə qanlı xatirələri deyil, zəfərə, qələbəyə atılan addımları, uğurları özündə əks etdirib. Cənab prezident İlham Əliyevin güclü siyasəti nəticəsində “Qarabağ Azərbaycandır” şüarı altında düşmən üzərində qələbə əldə edildi. İllər keçsə də xalqımız bu uğurlu qələbənin tarixini unutmayacaq.

Açar sözlər: *vətən, sevinc, qələbə, qürur, vətənpərvər*

Резюме. В этой статье, отражающей тему патриотизма, описаны не кровавые воспоминания, а шаги, предпринятые к победе и успеху. В результате решительной политики господина президента Ильхама Алиева мы одержали победу над врагом под лозунгом «Карабах - это Азербайджан». Спустя годы наш народ не забудет историю этой успешной победы.

Ключевые слова: *родина, радость, победа, гордость, патриотизм*

Summary. This article, reflecting the theme of patriotism, reflects not bloody memories, but the steps taken to victory, victory, success. As a result of the decisive policy of Mr. President Ilham Aliyev, we won a victory over the enemy under the phrase “Karabakh is Azerbaijan”. Years later, our people will not forget the history of this successful victory.

Key words: *Homeland, joy, victory, pride, patriotism*

Vətəni sevməyi uşaqlarımız evdə valideynlərindən, məktəbdə müəllimlərindən öyrənib, öyrənir və öyrənəcəklər. Əsrlərlə yağı düşmənlərin gözləri torpaqlarımıza dikilib. Vətənin müqəddəsliyini yeni nəsillərə təlqin etmək, aşılamaq həyat tərzimizə çevrilib. Odur ki, düşmənin burnunu əzdik, onu yerində oturmaq bildik. Biz qalib gəldik, ancaq mübarizəmiz davam edir. Vaxtilə sovet hökumətinin bizdən zorla

alıb ermənilərə “bağışladığı” ərazilərimizi hissə-hissə azad edirik. Torpaqlarımızda qalan erməni tör-töküntülərini də təmizləyib rədd edənə qədər rahat olmayacağıq. Azərbaycan bütövləşməli, bir olmalıdır. 44 günlük müharibədə tarixən misli görünməmiş qələbəyə imza atdıq. Bu şanlı qələbənin memarı olan Cənab Ali Baş Komandan Prezident İlham Əliyev ümummilli lider Heydər Əliyevin yeritdiyi uğurlu siyasəti layi-

qincə davam etdirdi, Qarabağı işğaldan azad etdi. İndi hamımız qürurla deyirik:

QARABAĞ AZƏRBAYCANDIR!

Bu müharibədə təhsil işçilərimiz də könüllü olaraq savaşa qatıldılar. Şanlı qələbənin qazanılmasına onlar da öz töhfələrini verdilər. Müharibədə 700-dək təhsil işçisi böyük qəhrəmanlıqla döyüşüb, 20 nəfəri şəhid olub.

Sentyabrın 27-də torpaqlarımızın azadlığı uğrunda başlayan haqq döyüşümüzdə şanlı qələbəni istər ön, istərsə də arxa cəbhədəki cəsurlar hesabına əldə etdik. Qəhrəmanlıq, şəhidlik zirvəsini fəth edənlər sırasına təhsil ictimaiyyəti üzvlərinin də adı yazıldı.

Bu gün qalib ölkənin vətəndaşı kimi başımızı dik tuturuq. Daha alınan torpaqların işğal günlərinin ildönümünü matəmlə anmırıq, işğaldan azad edilmiş əzəli torpaqlarımızda Qələbə günləri qeyd edirik. Çox şükürlər olsun ki:

*Sənin sorağına gələn dostlara
Sevinclə açılır qolların, Vətən!*

Yağı düşmən üzərində tarixi qələbəmizdən 1 il keçdi. Əvvəllər müharibə və onun dəhşətləri haqqında kitablarda oxumuş, kinofilmlərdə görmüşdük. Onun acı nəticələri idi – od vurub külünü göyə sovurduğu evlər, odsuz qalmış ocaqlar, yiyəsinə həsrət qalmış yurd yerləri, körpə qığıltısına həsrət nənnilər. Qapıları döyən “qara məktub”lar, oğullarına, qardaşlarına, ərlərinə matəm saxlayan anaların, bacıların, xanımların

*–Mən aşıqəm bu dağa,
Quşlar qonar budağa.
Cavan yarım ölübdü,
Necə dözüüm bu dağa?*

– deyən ah-zar dolu naləsidir müharibə. Qaçqınlıq, köçkünlük, didərginlik və acı məhrumiyyətlər onun insan oğluna vurduğu ən ağır zərbə və gətirdiyi dəhşətlərdir. Bəşəriyyəti qana boyayan, insanları qiyamət pərdəsinə bürüyən, heç zaman bitməyən fəryadlar, göylərə ucalan amanlar-ahlar, aydınlıqlara qara pərdə çəkən ölüm-olumlar, son payız yarpağı tək solan arzulardır müharibə. Gözünü qan örtən cəlladların yolunu Tanrıya dualar da saxlamadı, amma cəzasız da qalmadılar. Allah onların dərslərini verdi, ər oğulların, ixtiyar qocaların, ufacıq körpələrin qanına susayan, qara qəlblərdə kölgələnən erməni iblisləri layiqli cəzalarını aldılar.

Payız... Bu dəfə də “ağır-ağır açıldı səhər və gəldi payız qədər qəmli bir xəbər”. ...Qaraba-

ğın səmasını yenə od-alov, toz-duman bürüdü. Güllələr qəfil, elan olunmamış açıldı. İgidlərimiz qanlı köynəklərini al bayrağa çevirib irəlilədilər, vuruşaraq şəhid oldular. İnsan, millət və məmləkət yolunda... Ruhları narahat-nigaran çəkildi od-alov püskürən səmanın ənginliklərinə. İgid sərkərdəmiz general Polad Həşimovun, bir neçə zabıt və əsgərimizin şəhid olması Azərbaycan xalqını titrətdi, ordumuz əks-hücumla keçdi. Analar:

*Əzizim belin bükər,
Kamantək belin bükər.
Cavan oğul ölümü,
Ananın belin bükər,*

– deyən şəhid balalarına laylay çaldılar. Göz yaşlarımız ürəyimizə axdı. Şuşada minarəsi yıxılmış, içində donuzlar saxlanan Allah evlərinin divarlarına hopmuş dualarımızı eşitdi Tanrı. Azərbaycan xalqı Prezidentimiz, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin ətrafında sıx birləşdi. Xalq Prezidentin arxasında möhkəm duracağını bəyan etdi. 2020-ci il sentyabr ayının 27-də Qarabağ uğrunda müqəddəs müharibə başlandı. O divarlara hörülmüş daşları sökənləri Tanrı və o daşlara yazılan, hopan dualar bağışlamadı. Ordumuzun ilk zərbələri düşməni pərən-pərən saldı. Erməni başkəsənləri öz qanlarına qəltan oldular. Otuz il ərzində yerin dərin qatlarına qədər dörd metr uzunluqda hörülüb gedən istehkamlardan, canavar yuvasına oxşayan betonlaşdırılmış sığınacaqlardan edilən hücumları, açılan atəşləri artilleriyamız və dronlarımız sərrast atəşlə darmadağın edib həmişəlik susdurdu. Başlarına alov yağdırılan yağı qaçmaqla da canını qurtara bilmədi, qan tökmək xislətində olanlar öz qanlarına qəltan edildilər.

Azərbaycan Ordusu sürətlə irəlilədi, düşməninə öz şücaətini göstərdi. Türkiyə, Pakistan, İsrail və s. ölkələr bizə mənəvi dayaq oldular, haqq, ədalət uğrunda apardığımız müharibədə dost mövqeyi nümayiş etdirdilər. Əsgər və zabitlərimizin düşməninə nifrəti, nahaq tökülən qanlara və torpaqlarımızın düşmən tapdağı altında qalmasına görə kükrəyən qəzəbi və qisas hissi tarixi qələbəmizin rəhni oldu. Son 200 ildə Azərbaycan ilk dəfə olaraq Ermənistanı havadarları ilə bərabər darmadağın etdi. İşğal olunmuş torpaqlarımızı azad etdik. Ali Baş Komandan cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi, Ordumuzun şücaəti, əsgər və zabitlərimizin qəhrəmanlığı sayəsində tarixə öz qanımızla imza atdıq.

Qarabağın statusu müzakirə mövzusu olmaqdan qurtardı. Bu problemin gündəmdə qalmasına maraqlı olan qüvvələrin cidd-cəhdlərinə baxmayaraq, bu mövzu bitib. Cənab İlham Əliyevin “Yoxdur status, cəhənnəmə getdi status” kəlmələri bədxahlarımızın qulaqlarında bomba kimi partladı. Ətrafdakı tör-töküntülər güclü seldən sonra ilişib-qalan çör-çöplərdir ki, yaxın zamanlarda onlar da torpaqlarımızdan təmizlənəcəklər.

Qan və göz yaşı ilə suvardıq torpaqlarımızı, şəhid olduq, birimizin əvəzinə yüz erməni yuvasında məhv etdik. Bəli, şəhid Polad Həşimovun anası Səmayə ana Şuşada əsgərlər qarşısında çıxış edəndə gözəl dedi: “Qartal yuvasından qartal çıxar! Mərd oğullarımız düşmən qarşısında əyilmədi. Müasir silahlarla silahlanmış Ordumuzun dronları girən yuvalardan qanına boyanmış erməni siçovulları çıxdı”.

Yaddan çıxmaz 2020-ci ilin sentyabr ayı... Səfərbərlik elan olunanda bütün əli silah tutanlarımız səfərbərlik və hərbi xidmətə çağırış şöbələrinin qarşısına toplaşırdılar. Vətən çağırırdı. Elə bir sarsılmaz monolit birlik yaranmışdı ki, onun qarşısında hansısa ordunun duruş gətirməsi mümkün deyildi. Erməni analar hökumətlərinin əleyhinə aksiyalar keçirəndə, erməni gəncləri döyüş meydanlarından qaçanda bizim igid oğullarımız düşməni yerində otuzdurmaq üçün könüllü cəbhəyə yollandılar.

Bəli, körpələrimiz də vətənpərvər ruhda böyüyürlər. Bilirlər ki, şəhidlər ölməz, Vətən bölünməz.

Budur vətənpərvərlik, budur qəhrəmanlıq. Bizim övladlarımızın qeyrəti, təəssübkeşliyi, Vətənə ana sevgisi elə ana südü ilə hopub qanlarına, canlarına. Analarımız övladlarına beşik başında layla çalanda deyib:

*Əzizim Vətən yaxşı,
Geyməyə kətan yaxşı.
Gəzməyə qərrib ölkə.
Ölməyə Vətən yaxşı.*

Məhz bu ruhu ali və orta təhsil müəssisələrində pedaqoqlar, alimlər, müəllimlər də ağı

beyinlərə ana laylası kimi yazıb, öyrədib, təşviq edib. Müəllimlərimizin apardığı vətənpərvərlik tərbiyəsi təkcə sinif otaqlarında, ali məktəb auditoriyalarında olmadı. Onlar döyüş meydanlarında Vətən uğrunda canlarından keçərək şəhadətə qovuşdular, şəhid oldular, qazi kimi ailələrinə qayıtdılar. Öz qanları ilə bir tarix yazdılar. Şagirdlərinin və tələbələrinin əbədi oxuyacaqları və onlar kimi vətənpərvər olacaqları bir tarix!

Bu müəllimlərdən bir neçəsini xatırlatmaq da yerinə düşər. İsmayılı rayon E. Məmmədov adına 3 nömrəli məktəb-liseyin tarix müəllimi Famil Əhmədov, Ağstafa rayon 1 nömrəli tam orta məktəbin direktoru Elvin İmaməliyev, Lerik rayon Sors kənd ümumi orta məktəbinin tarix müəllimi Elgün Quliyev, Gəncə şəhər Mikayıl Müşfiq adına 14 nömrəli tam orta məktəbin müəllimi Rabil İsmayilov, Kürdəmirdən Qoşqar Ömərövdur, Lənkəran şəhər A. Məhərrəmov adına 7 nömrəli tam orta məktəbin müəllimi Emil Qurbanov, Oğuz rayonunun Sincan kənd tam orta məktəbinin müəllimi Rəvan Lətifov, Gəncədən Rəşad Məmmədov, Daşkəsəndən Vidadi İsrailov və yüzlərlə müəllimimiz öz canlarına qıydılar. Çünki bu yol haqq, ədalət yolu idi, ana, Vətən uğrunda mübarizə yolu idi. Allah şəhidlərimizə rəhmət eləsin, qazılarımızın canı sağlam olsun, gənclərimizin Vətənə olan sevgisi tükənməsin.

*Hər uğurun gələcəyə bir yol açır,
Hər dost elə xoş niyyətin işiq saçır.
Hər millətə, hər məzhəbə isti, açıq
Qucağına canım qurban, Azərbaycan!*

Problemin aktuallığı. Vətənpərvərliyin təbliği sahəsində müəllimlərin rolu, hər zaman əhəmiyyətlidir və hər zaman diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

Problemin elmi yeniliyi. Müharibə və onun dəhşətləri haqqında kitablar oxunmuş, kinofilmlər çəkilmişdir. İndi isə insanlar bu müharibənin və qələbənin canlı şahidləridir.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Vətənpərvərlik mövzusunun təbliğində məqalə praktik əhəmiyyəti malikdir.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan bayatıları. –Bakı: “XXI – Yeni Nəşrlər Evi”, -2004, 304 s.
2. Polad Həşimov. URL: https://az.wikipedia.org/wiki/Polad_H%C9%99%C5%9Fimov

E-mail: zahra.muradova@hotmail.com

Rəyçilər: ped.ü.elm.dok. prof. **A.N. Abbasov**
ped.ü.elm.dok. prof. **H.H. Əhmədov**

Redaksiyaya daxil olub: 17.11.2021

UOT 37.0

İradə Böyükağa qızı Əmirəliyeva
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun aparıcı elmi işçisi

ÖMÜRBOYU FASILƏSİZ ÖYRƏNMƏ İNSAN GƏLƏCƏYİ ÜÇÜN ƏSAS BACARIQ KİMİ

Ирада Боюкага гызы Амиралиева
доктор философии по педагогике
ведущий научный сотрудник Института Образования
Азербайджанской Республики

НЕПРЕРЫВНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ КАК ОСНОВНОЕ УМЕНИЕ ДЛЯ БУДУЩЕГО ЧЕЛОВЕКА

Irada Boyukagha Amiraliyeva
doctor of philosophy in pedagogy
leading scientific worker at the
Institute of Education of the Republic of Azerbaijan

LIFELONG LEARNING AS A KEY SKILL FOR THE HUMAN FUTURE

Xülasə. Məqalədə ömürboyu fasiləsiz öyrənmənin insan gələcəyinin əsas bacarığı olduğundan bəhs edilir. Materialda müasir dövrdə texnoloji inkişafdan, sənayenin, elmin hər sahəsində olan yeniliklərdən geri qalmamaq üçün insan daim öz üzərində işləməli yeni biliklər əldə etməlidir. Yeni biliklərə yiyələnən insan həmişə tələbata cavab verəcək, gələcəyin qurucusu olacaq. LLL (Lifelong Learning) artıq “öyrənməyin başqa yolu” deyil, bu bir reallıqdır, zərurətdir.

Açar sözlər: *öyrənmə, fasiləsiz öyrənmə, ömürboyu təhsil, ömür boyu təhsil ideyası, kibertəhlükəsizlik*

Резюме. В статье говорится о том, что обучение на протяжении всей жизни является основным умением будущего человека. Чтобы в современном мире не отставать от технологического прогресса, инноваций во всех областях промышленности и науки, человек должен постоянно работать над собой, приобретать новые знания. Человек, который владеет новыми знаниями, всегда будет отвечать требованиям современного мира и станет строителем будущего. LLL (lifelong learning, непрерывное образование) больше не является «альтернативным способом обучения», а считается реальностью и необходимостью.

Ключевые слова: *обучение, непрерывное обучение, образование на протяжении всей жизни, идея непрерывного образования, кибербезопасность*

Summary. The article states that lifelong learning is a key skill of the future person. In order to keep up with modern material and technical development, innovations in all areas of industry and science, a person must constantly acquire new knowledge that can be worked on. A person who acquires new knowledge will always meet the demand and be the builder of the future. LLL (Lifelong Learning) is no longer "another way of learning", it is a reality, a necessity.

Key words: *learning, lifelong learning, lifelong learning, idea of lifelong learning, cybersecurity*

Dinimiz hər bir sahədə olduğu kimi, elm sahəsində də üstün və açıq dünyagörüşə malikdir. Həzrət Məhəmmədə (s) Hərə dağında peyğəmbərlik verilərkən ona nazil olan ilk ayələr “Oxu” əmri

ilə başlanmışdır. Peyğəmbərimiz (s) hələ o dövrdə, “Beşikdən qəbrə qədər elm öyrən” – deyə əmr etmişdir.

İnsanlığın gələcəyinin ömürboyu təhsilə ehtiyacının olduğunu bu gün daha güclü hiss edirik.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2015-ci il 19 yanvar tarixli 995 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”nın həyata keçirilməsi ilə bağlı “Fəaliyyət Planı”nın 3.3.3-cü yarımbəndinin icrasını təmin etmək məqsədi ilə Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin qərarı ilə “Azərbaycan Respublikasının ömürboyu təhsil üzrə Milli Kvalifikasiyalar Çərçivəsi” təsdiq edilmişdir.

Müasir dövrdə savadlı insan tamamilə başqa meyarlarla ölçülür. Nəinki öz ixtisasını mükəmməl bilmək, yeni texnologiyaları daim izləmək, və yiyələnmək, dilləri öyrənmək, informasiyaları beyin süzgəcindən keçirib mənimsəmək tələb olunur.

Dünya İqtisadi Forumunun (WEF) proqnozuna görə, 2022-ci ilə qədər texnologiya və innovasiyanın inkişafı səbəbindən dünyada 75 milyon insan işini itirə bilər. Sənayenin aktiv modernləşdirilməsi ilə bu proses daha da sürətlənir. İş tələblər və iş tərkibi kökündən dəyişilə bilər. Bu da iş yerlərinin faktiki yoxa çıxmasından xəbər verir.

“Sabit” peşələr (ən azı 2022-ci ilə qədər) alimlər, robot mühəndisləri, menecerlər və rəhbər işçilər, risk menecerləri, universitet professorları, neft və qaz mühəndisləri, kibertəhlükəsizlik mütəxəssisləri və verilənlər bazası mütəxəssisləridir.

Ömür boyu təhsil ideyası 100 il əvvəl ortaya çıxdı – bu, yalnız indi yeni reallığa çevrilir

Ömür boyu təhsil anlayışı Eduard Lindemanın 1926-cı ildə ABŞ-da nəşr olunmuş “Yaşlılar üçün təhsilin əhəmiyyəti” əsərində meydana gəldi. Amma o, yalnız indi, bizim nəslin həyatında təcəssüm olunur. Ömür boyu öyrənmənin mahiyyəti amerikalı futuroloqun bir sitatı ilə yaxşı ifadə edilir: “21-ci əsrdə savadsız insanlar oxuyub yaza bilməyənlər deyil, öyrənə bilməyənlər, öyrənə bilməyənlər və yenidən öyrənə bilməyənlər olacaqlar.” (Alvin Toffler).

30-40 il əvvəl insan üçün karyera planlaşdırması daha asan idi. Əksər hallarda siz ixtisas əldə edə bilərdiniz və əmin olurdunuz ki, yaxın illərdə onda heç nə dəyişməyəcək. İndi belə deyil.

Təhsilin strukturu sürətlə dəyişir. Sizin peşə üzrə biliklərinizin 50%-nin neçə ay və ya neçə il ərzində köhnəliyini və artıq aktuallığını itirdiyinin şahidi oluruq.

1930-cu illərdə bir mühəndisin biliklərinin yarı ömrü 35 il idi. Yəni həqiqətən də universitetdə öyrənmək və demək olar ki, bütün həyat boyu yeni heç nə öyrənməmək mümkün idi. Amma 1960-cı illərdə bu müddət artıq 10 ilə endirilib. İndiki vaxtda mühəndisin biliyinin yarı ömrü fəaliyyət sahəsindən asılı olaraq 2-5 ildir. Rəqəmsal peşələrdə – marketoloq və ya SEO mütəxəssisi kimi, ümumiyyətlə, altı ayı keçmir.

Davamlı Təhsil və ya LLL (Lifelong Learning) artıq “öyrənməyin başqa yolu” deyil. Bu, bir reallıqdır, zərurətdir. Və bu, tamamilə bütün bilik sahələrinə aiddir. Məsələn, ingilis dilini öyrənin. Əgər onunla sonuncu dəfə 10 il əvvəl təmasda olmusunuzsa, danışmaq diliniz köhnəlib. İki ildən bir gənclik jarqonları tamamilə dəyişir, hər ay yüzlərlə yeni söz yaranır, köhnələrin mənalı unudulur. İşgüzar ingilis dili də daim hərəkətdədir: yeni idiomlar və terminlər dəb halını alır, köhnələri isə artıq istifadə olunmur.

Hətta dünyanın ən yaxşı universitetlərində belə hallar olur ki, mühazirələrdə əldə edilən ən son biliklər məzun olduqdan sonra artıq köhnəlib. Məzun isə müstəqil şəkildə təhsilini davam etdirməli və qavramalıdır

Ömürboyu öyrənmə termini davamlı bilik əldə etmək axtarışını ifadə edir.

Ömür boyu öyrənmə, insanın öz inkişafını dayandırmadan və müxtəlif öyrənmə formalarının, o cümlədən müstəqil öyrənmənin köməyi ilə yeni bilikləri mənimsəməyə və yeni bacarıqlara yiyələnməyə davam etdiyi həyat tərzidir. Təhsil yalnız məktəb və institutlarla məhdudlaşmamalıdır.

Problemin aktuallığı. Ömürboyu fasiləsiz təhsil yeni pedaqoji təfəkkürün tələbidir. Odur ki, məqalə aktuallığı ilə diqqəti cəlb edir.

Problemin yeniliyi. Ömürboyu fasiləsiz öyrənmə insan gələcəyi üçün əsas bacarıq olaraq təqdim edilir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalə gənc tədqiqatçılar üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Ədəbiyyat:

1. Lindeman, E. C. (1926a). The meaning of adult education. New York: New Republic.
2. <http://e-qanun.az/framework/39622>

E-mail: amiraliyeva_i@mail.ru

Rəyçilər: *ped.ü.elm.dok., prof. A.N. Abbasov,*
ped.ü.fəls.dok. L.A. Məmmədli

Redaksiyaya daxil olub: 30.11.2021.

UOT 37.0

Afət Yaqub qızı Süleymanova
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin aparıcı məsləhətçisi

FASILƏSİZ PEDAQOJİ TƏHSİLİN MƏZMUN VƏ TEXNOLOGİYALARI ANLAYIŞININ MAHİYYƏTİ VƏ ONUN MƏRHƏLƏLİYİNİ ŞƏRTLƏNDİRƏN AMİLLƏR

Афет Язуб гызы Сулейманова
ведущий консультант Министерства Образования
Азербайджанской Республики,
доктор философии по педагогике

СУЩНОСТЬ КОНЦЕПЦИИ СОДЕРЖАНИЯ И ТЕХНОЛОГИИ НЕПРЕРЫВНОГО ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ И ФАКТОРЫ, ОПРЕДЕЛЯЮЩИЕ ЕГО ЭТАПНОСТЬ

Afat Yaqub Süleymanova
leading consultant of the Ministry of Education of the Republic of Azerbaijan,
doctor of philosophy in pedagogy

THE ESSENCE OF THE CONCEPT OF CONTENT AND TECHNOLOGY OF CONTINUOUS PEDAGOGICAL EDUCATION AND THE FACTORS DETERMINING ITS STAGE

Xülasə. Tədqiqatda davamlı pedaqoji təhsilin məzmunu və texnologiyası konsepsiyası, onun mərhələsini müəyyən edən amillər XXI əsrdə təhsilin qarşısında duran vəzifələrlə bağlı tədqiq edilmişdir. Məsələ qabaqcıl təhsil təcrübələri, tanınmış təhsil tədqiqatçılarının tədqiqatları və müvafiq hüquqi-normativ sənədlər baxımından öyrənilmişdir.

Fasiləsiz pedaqoji təhsil ilkin, diplomdansonrakı və əlavə pedaqoji təhsilin bütün pillə və səviyyələrinə də dəyişən tələblər baxımından peşəkarlığın artırılması təhsilin digər sahələri ilə bağlı maraq göstərilən yeni ixtisaslara müstəqil təlim strategiyaları vasitəsi ilə nail olmaq kimi dəyərləndirilir.

Bu da müəllimin müxtəlif sahələr üzrə mərhələli olaraq pedaqoji inancının, peşə əxlaqının, ictimai məsuliyyətinin, yaradıcı təfəkkürünün, təşkilatçılıq bacarıqlarının formalaşdırılması ilə şəxsiyyət-müəllimin yetişdirilməsi öyrətmə və öyrənmənin ardıcıl, qarşılıqlı əlaqəli sistemli şəkildə elmi əsaslara söykənən layihələndirilməsi və tətbiqini əhatə edir.

Açar sözlər: *fasiləsiz pedaqoji təhsil, pedaqoji təhsilin məzmunu, pedaqoji təhsilin texnologiyalar, fasiləsiz pedaqoji təhsilin mərhələləri*

Резюме. В ходе исследования были изучены понятия содержания и технологии непрерывного педагогического образования, факторы, определяющие его этапность, применительно к задачам, стоящим перед образованием в XXI веке. Проблема изучалась с точки зрения лучших образовательных практик, научных работ известных исследователей в области образования а так же соответствующих правовых-нормативных документов.

Непрерывное педагогическое образование оценивается как профессиональное развитие с точки зрения изменения требований на всех этапах и уровнях начального, послевузовского и дополнительного педагогического образования, а также освоение новых специальностей, представляющих интерес в других областях образования, посредством стратегий непрерывного обучения.

Это включает в себя разработку и реализацию преподавания и обучения в последовательной, взаимосвязанной, систематической, научной форме с формированием педагогических убеждений

учителя, профессиональной этики, социальной ответственности, творческого мышления и организационных умений в различных областях.

Ключевые слова: непрерывное педагогическое образование, содержание педагогического образования, технологии педагогического образования, этапы непрерывного педагогического образования

Summary. The study explored the concept of content and technology of continuous pedagogical education, the factors that determine its stage, in relation to the challenges facing education in the XXI century. The problem was studied in terms of educational best practices, research by renowned researchers in the field of education and regulatory documents.

Continuing pedagogical education is assessed as professional development in terms of changing requirements at all stages and levels of primary, postgraduate and additional pedagogical education, as well as the achievement of new specialties of interest in other areas of education through lifelong learning strategies.

This includes the design and implementation of teaching and learning in a consistent, interconnected, systematic, scientific manner, with the formation of a teacher's pedagogical beliefs, professional ethics, social responsibility, creative thinking, and organizational skills in various fields.

Key words: continuous pedagogical education, content of pedagogical education, technologies of pedagogical education, stages of continuous pedagogical education

Fasiləsiz pedaqoji təhsilin məzmun və texnologiyalarının mərhələli təşkilinin elmi-təcrübi əsaslarının işlənib hazırlanması çoxaspektlilik və çoxmərhələliliklə səciyyələnir. Bu səbəbdən paraqrafda araşdırılan problemin mahiyyətini müəyyənləşdirmək məqsədi ilə aşağıda qeyd edilən anlayışlar araşdırılmış, ayrı-ayrılıqda hər birinə aydınlıq gətirilmişdir:

- 1) pedaqoji təhsildə fasiləsizlik;
- 2) pedaqoji təhsilin məzmunu;
- 3) pedaqoji təhsilin texnologiyaları;
- 4) pedaqoji təhsilin məzmun və texnologiyalarının mərhələləri.

Fasiləsiz pedaqoji təhsilin məzmun və texnologiyaları anlayışının mahiyyətini və onun mərhələliyini şərtləndirən amilləri müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

Nəzərdə tutulan araşdırmaları aparmaq üçün keyfiyyət tədqiqatlarının aşağıda qeyd edilən metodlarından istifadə edilmişdir. Masaüstü tədqiqatlar: Hüquqi-normativ sənədlərin, elmi ədəbiyyatın öyrənilməsi, təhlili, nəticələrin çıxarılması.

1. **Pedaqoji təhsildə fasiləsizlik.** Fasiləsiz təhsil (ömür boyu təhsil) iyirminci əsrin 60-cı illərdə yeni bir konsepsiya olaraq yaranmışdır. Uzun illər mütəxəssislər üçün əlavə təhsil ixtisasartırma və təkmilləşmə kimi dərk edilmiş, məktəb – institut – iş sxemi üzrə alınan peşənin ömür boyu reallaşdırılması anlamına gəlmişdir. Nadir hallarda insanlar ikinci və ya üçüncü ali təhsil almaq qərarına gələrdilər. Müasir texnologiya dünyasında fərqli bir tendensiyanın izlənməsinə ehtiyac yaranmışdır: peşəni dəyişdirmək və əvvəlki

peşə ilə əlaqəli olmayan bacarıqlara yiyələnmək bir çox hallarda zərurətə çevrilmişdir.

Orta və ali təhsil müddətində bəzi fənlər təhsilalanın xoşuna gələ bilər, bəziləri isə maraqlı olmaya bilər. Lakin insan yaşa dolduqca nəyin ona maraqlı olduğunu və ona həqiqi fayda və zövq verə biləcəyini daha yaxşı dərk edir. Digər tərəfdən sürətlə dəyişən dünyamızda, bir çox hallarda, alınmış peşənin aktuallığı azalır və ya itir. Həmin peşə sahibinə mütəxəssis olaraq ehtiyac da müvafiq olaraq azalır və ya yox olur. Belə dəyişən həyat şəraitinə çevik uyğunlaşma ehtiyacı fasiləsiz təhsili hərgündən daha çox aktual edir.

“Pedaqoji təhsildə fasiləsizlik nədir?” sualına cavab axtararkən qeyd edilənlər xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. “Azərbaycan Respublikasında fasiləsiz pedaqoji təhsil və müəllim hazırlığının Konsepsiya və Strategiyası”nda qeyd edildiyi kimi “müasir şəraitdə müəllimə verilən birdəfəlik ilkin pedaqoji təhsil onun bütün həyatı boyu peşə fəaliyyətinə kifayət etmir və artıq pedaqoji təhsilə fasiləsiz bir proses kimi baxmaq lazımdır” (s. 2). Elə orada: “Azərbaycanda pedaqoji təhsil və müəllim hazırlığı sistemi” “varislik prinsipinə malik olan orta, orta ixtisas, ali, diplomdan sonrakı və əlavə pedaqoji təhsili əhatə edən peşə təhsili proqramları toplusu”, “bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan orta, orta ixtisas, ali, diplomdan sonrakı və əlavə pedaqoji təhsili həyata keçirən təhsil müəssisələri və təşkilatları şəbəkəsi” “pedaqoji təhsilin və müəllim hazırlığının idarə olunması sistemi”nin toplusu kimi təqdim edilir (səh.10). “Bütün bu keyfiyyətlər

pedaqoji təhsil və müəllim hazırlığı sisteminin fasiləsizliyini təmin edir". Belə şərtlərdən "varislik prinsipinə malik olan orta, orta ixtisas, ali, diplomdan sonrakı və əlavə pedaqoji təhsili əhatə edən peşə təhsili proqramları" tədqiq edilən problem baxımından xüsusilə diqqət cəlb edir. Təhsilin ayrı-ayrı pillə və səviyyələri arasında təhsilin bütün digər sahələrində olduğu kimi pedaqoji təhsilin də məzmununun varislik, davamlılıq, ardıcılıq prinsiplərinə əsasən tərtib edilməsi şərt hesab edilir..

Pedaqoji təhsil almış mütəxəssis dəyişən tələblər baxımından peşəkarlığının artırılması, ixtisasının artırılması üzrə müstəqil təlim strategiyalarından istifadə etməklə və ya təhsilin digər sahələri üzrə maraq göstərdiyi yeni ixtisaslar üzrə ixtisasının dəyişdirilməsinə nail olması fasiləsiz təhsil kimi dəyərləndirilə bilər. Məlum olduğu kimi hazırda xüsusi təhsil, inklüziv təhsil və s. kimi sahələrə maraq göstərən pedaqoji kadrlar bu istiqamətdə əlavə təhsil almaqla müasir və daha geniş ehtiyac duyulan ixtisaslara yiyələnə bilirlər.

1996-cı ildə İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı ölkələrinin təhsil nazirlərinin qəbul etdiyi "*ömür boyu öyrənmə*" (*Lifelong Learning, LLL*) konsepsiyası mahiyyət etibarilə "hamı üçün təhsil" strategiyasını tamamlayaraq, insanın müasir informasiya-bazar mühitinə adaptasiyasına xidmət edirdi. Ömür boyu öyrənmə konsepsiyası inkişaf etməkdə olan ölkələr və keçid iqtisadiyyatları üçün xüsusilə önəmli hesab edilmişdir. Belə ki, bu dövlətlərdə həm ümumilikdə cəmiyyətin, həm də fərdi olaraq hər bir insanın yaşayış mühiti sürətlə dəyişdirmişdir. (BMT İnkişaf Proqramı, Fəsil 5 Təhsil və İnsan İnkişafı)

Fasiləsiz pedaqoji təhsilə insanın inkişafının ümumi ictimai forması və bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan təlim, tərbiyə və insan şüurunun inkişafı kimi üç prosesi əhatə edən bir sistem kimi baxılır. Təlim prosesində bu və ya digər fəaliyyətin mahiyyəti və həyata keçirilməsi yolları öyrənilir, tərbiyə prosesində insan bir şəxsiyyət kimi formalaşır, şüurun inkişafı isə onun uzun illər ərzində bəşəriyyətin əldə etdiyi maddi, mənəvi və mədəni dəyərlərə yiyələnməsi kimi başa düşülür (ARFPTMHKS, s.10).

Pedaqoji təhsilin fasiləsizliyini zəruri edən şərtlər aşağıda qeyd edilənlərdən ibarətdir:

– ümumi pedaqoji biliklərin daim yeniləşməsi və inkişaf etməsi;

– pedaqoji sistemdə tez-tez baş verən dəyişikliklər və pedaqoji fəaliyyətin yaradıcı xarakterinin artması (2).

Azərbaycan Respublikasında fasiləsiz pedaqoji təhsil ilkin pedaqoji təhsil və pedaqoji işçilərin diplomdan sonrakı hazırlığı və əlavə təhsilini: ixtisasartırma və yenidən hazırlanmanı əhatə edir. Pedaqoji kadrların ilkin hazırlığı orta ixtisas təhsili müəssisələrində (kolleclər və texnikumlar), ali təhsil müəssisələrində (universitetlər, akademiyalar, institutlar, seminariyalar, ali kolleclər və konservatoriyalar) həyata keçirilir. İxtisasartırma və yenidən hazırlama isə ali təhsil müəssisələrinin müvafiq fakültələrində həyata keçirilir.

2. Təhsilin məzmunu cəmiyyətdəki ictimai-iqtisadi münasibətlərin, elmin və texnikanın çevik dəyişkənliyi və inkişafından qaynaqlanır. Təhsilin məzmunu ictimai-iqtisadi, elmi-texniki dəyişikliklərin orbitində davamlı olaraq və dövrü şəkildə yenilənir, təhsilalanların ehtiyac və maraqlarına uyğunlaşdırılır. Yalnız bu yolla pedaqoji təhsilin məzmununun cəmiyyətdəki proseslərlə ayaqlaşa bilməsini, müasir tələblərə cavab verməsini təmin etmək mümkün olur.

Fasiləsiz pedaqoji təhsilin məzmununun tərtibində əsas məqsəd həm pedaqoji təhsilin səviyyə və pillələri daxilində, həm də səviyyə və pillələr arasında təhsil mərhələlərin və hər mərhələnin məqsədinin müəyyənləşdirilməsi, məqsəddə aparıcı yolların işlənilib hazırlanması olmuşdur. Şəxsiyyətəyönlü təhsil sistemində ilk növbədə müəllimin şəxsiyyət olaraq formalaşdırılması üçün mərhələdən mərhələyə onun pedaqoji inancının, peşə əxlaqının, ictimai məsuliyyətinin, yaradıcı təfəkkürünün, təşkilatçılıq bacarıqlarının formalaşdırılması ilə şəxsiyyət-müəllimin hazırlanmasının elmi-praktik əsaslarının işlənilib hazırlanması ana məqsəd kimi dəyərləndirilmişdir.

Fasiləsiz pedaqoji təhsilin məzmun və texnologiyaları araşdırılarkən "texnologiyalar" anlayışının hansı qavramda əsas götürüldüyü məsələsinə də aydınlıq gətirməyə ehtiyac var. Təhsil texnologiyası, tədris və təlimin keyfiyyətini yüksəltmək üçün tədris mühitinin və materiallarının təhlili, dizaynı, inkişafı, tətbiqi və qiymətləndirilməsi prosesini araşdıran bir tədqiqat sahəsidir. Müəllim texnologiyanın həqiqi

potensialını öyrəndiyi təqdirdə, daha yüksək səviyyəli düşüncəni, müstəqil öyrənməyi və ömür boyu təlimi təşviq etməyə qabil olur. Bu baxımdan, təhsil texnologiyası təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsində ağılagəlməz inqilab etməyə qadir olub, pedaqoji təhsilin mühüm elementi kimi dəyərləndirilə bilər. Azərbaycan Respublikasında fasiləsiz pedaqoji təhsilin Konsepsiya və Strategiyası” sənədində fasiləsiz pedaqoji təhsilin təşkili prosesində təhsil alanın sosial həyatın subyektini kimi özünü inkişaf etdirməsinə şəraitin yaradılması üçün təhsil prosesinin xarakterinin dəyişdirilməsinin tələb olunduğu vurğulanır. Bu prosesin bütün mərhələlərində problemin və ya hər hansı bir məsələnin kollektiv həlli üçün vərdislər, öz fikrindən daşınaraq dialoqa girmək və başqalarının fikri ilə razılaşmaq bacarıqları əldə edilməsi əsas götürülür. Ona görə fasiləsiz pedaqoji təhsil prosesində subyektin sosial şəxsiyyət kimi inkişaf etdirilməsi üçün təlimin kollektiv formalarından istifadəyə, təhsil alanın təhsil prosesinin digər subyektləri ilə qarşılıqlı münasibətlərinin özünütəhlili üçün şəraitin yaradılmasına xüsusi əhəmiyyət verilir. Sənəddə təhsilin texnologiyaları aşağıda qeyd edildiyi kimi şərh edilir: “Təhsil prosesinin texnologiyasına təlim prosesində sosial qarşılıqlı təsir mədəniyyətinin əks etdirilməsi daxil edilir. Bununla yanaşı, elə şərait yaradılır ki, real pedaqoji zamanı subyekt özünü konkret sosial sifarişi (məktəbin, şəhərin, ölkənin və s) yerinə yetirən bir şəxs kimi hiss edir. Belə bir şəraitin yaradılması baza pedaqoji təhsil prosesində təhsil alanın özünü sosial əhəmiyyətli və sosial məsuliyyətli bir şəxs kimi hiss etməsinə, cəmiyyətin dinamik sosial-iqtisadi həyat şəraitinə uyğunlaşması üçün müəyyən qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsinə kömək edir.”

Göründüyü kimi, bu texnologiyalar pedaqoji kadrın yalnız intellektual kvalifikasiyasının inkişafı ilə deyil, həm də emosional və rəasional kvalifikasiyalarının da inkişafına dair məsələləri ehtiva edilir. Emosional və rəasional kvalifikasiyalara 2020-ci il Dünya İqtisadiyyat Forumunda insan resursu üçün ən zəruri 10 kompetensiya (3) sırasında xüsusi əhəmiyyət verilmişdir: 1.Kompleks problem həlli. 2.Tənqidi düşünmə. 3. Yaradıcılıq. 4. İnsan idarəçiliyi. 5. Başqalarını koordinasiya etmə. 6. Emosional intellekt. 7. Mühakiməyürütmə və qərarvermə. 8. Xidmət-

yönlü olma. 9. Həllə yönəlik müzakirələr aparma. 10. Koqnitiv çeviklik.

2020-ci il kompetensiyaları 2015-ci ildə forum tərəfindən müəyyən edilmiş kompetensiyalarla müqayisə edildikdə müəyyən yerdəyişmələr müşahidə edilmişdir. Həm də kompetensiyaların əhəmiyyətlik reytingi üzrə sırası dəyişdirilmişdir. Həmçinin Emosional intellektlik (emosional kvalifikasiya) və Koqnitiv çeviklik (rəasional kvalifikasiya) kimi kompetensiyalar 2020-ci ildə siyahıya yeni daxil edilmişdir. Bu da qeyd edilən son iki kvalifikasiyaya kadr hazırlığında ciddi ehtiyac duyulduğunun göstəricisidir. Rəasional düşünmə pedaqoji təhsilin texnologiyalarının mərhələli təşkili baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Cynthia T. Richetti and Benjamin B. Tregoe “Məktəb rəhbərləri üçün analitik proses” kitabında (s.6) rəasional düşünməni aşağıda təqdim edilən sxemdəki kimi şərhini vermişdir.

Pedaqoji proseslərlə bağlı qərarların qəbul edilməsi hər bir təhsil işçisində rəasional düşünmənin tələb olunduğu bu cədvəldən aydın görünür.

Əl-Fərabi adına Qazaxıstan Milli Universitetinin “Elmi-pedaqoji tədqiqatların əsasları” dərslərində (Mınbayeva A.K., 2013) pedaqoji texnologiyanın termin olaraq aşağıda qeyd edilmiş şərhli diqqətəlayiqdir. Müəllifə görə texnologiya strukturlaşdırılmış bacarıqlardır. Bu bacarıqlar zəncirvari ardıcılıqda və ya sistemli şəkildə düzülüb, keyfiyyətli nəticə almaq üçün səmərəli fəaliyyəti təmin edir. olsun. Müəllif pedaqoji texnologiyaları tədris texnologiyaları və təlim texnologiyaları olaraq səciyyələndirir. Bununla belə Mınbayeva göstərir ki, elmi ədəbiyyatda “pedaqoji texnologiya” termininin 300 dən çox tərifli mövcuddur. Əvvəllər bu, texniki təchizatdan istifadə kimi dəyərləndirilsə də, günümüzdə məsələyə fərqli bucaqlardan baxıldığına inanır.

Müəllif V.A. Slasteninə (2002) istinad edərək pedaqoji texnologiyaların müəllimin pedaqoji vəzifələrinin yerinə yetirilməsinə istiqamətləndirilmiş ardıcıl qarşılıqlı əlaqəli fəaliyyətlər sistemi olduğunu göstərir. Başqa sözlə, pedaqoji texnologiyalar əvvəlcədən hazırlanmış pedaqoji prosesin praktikada sistemli və ardıcıl həyata keçirilməsi kimi dəyərləndirilir. Müəllif pedaqoji texnologiyaları pedaqoji fəaliyyətin məhsuldarlığına zəmanət verən ciddi elmi layihələndirmə və reallaşdırılma hesab edir. Anisimov VV, Qroxolskaya O.Q,

Nikandrov N.D (2006) kimi alimlərin fikirlərini paylaşaraq pedaqoji texnologiyaları aşağıda qeyd edildiyi kimi təqdim edir: pedaqoji texnologiya = metodika+ müəllim şəxsiyyəti.

Beləliklə, pedaqoji texnologiyalar əvvəllər olduğu kimi təhsilin təşkilində istifadə edilən texniki təchizat kimi qəbul edilməyib, öyrətmə və öyrənmənin ardıcıl, qarşılıqlı əlaqəli sistemli, yəni elmi layihələndirilməsi və praktikada tətbiqi kimi dəyərləndirilir.

Tədqiqatda pedaqoji təhsilin məzmun və texnologiyalarının mərhələləri üzrə tədqiqatlarda “Azərbaycan Respublikasında Fasiləsiz pedaqoji təhsil və müəllim hazırlığının Konsepsiya və Strategiyası” rəhbər götürülmüşdür. Sənədin 2.9-cu bəndində göstərilir: “fasiləsiz pedaqoji təhsil və müəllim hazırlığı sistemi bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan beş mərhələdən ibarətdir: 1) peşə baxımından müəllimin özünütəyini (öz gələcək müqəddəratını təyin etməsi); 2) özünütəşkil; 3) elmi-pedaqoji təşəkkül; 4) elmi-pedaqoji cəhətdən özünütəkmilləşdirmə; 5) peda-

qoji yenilikçiliyə meyilli olmaq baxımından özünürealizə (subyektin daxili imkanlarının həyata keçirilməsi, özünütəsdiqi).

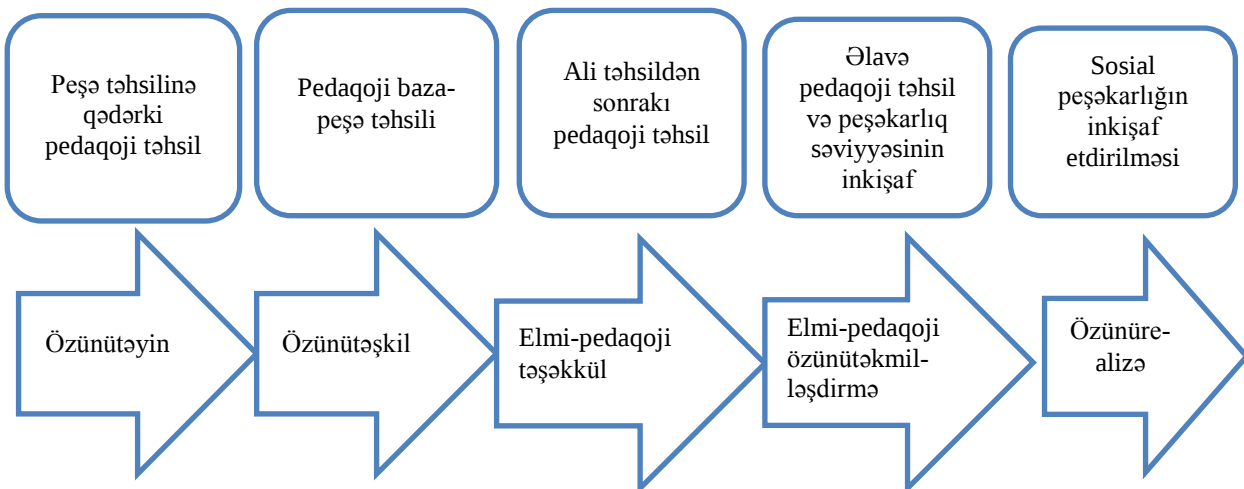
Qeyd edilən mərhələlər fasiləsiz pedaqoji təhsil üçün universal xarakterə malik olmaqla bərabər, pedaqoji təhsilin hər səviyyə və pilləsi üçün xüsusi xarakter daşıyır. Bu baxımdan fasiləsiz pedaqoji təhsilin məzmun və texnologiyalarının mərhələləri fasiləsiz pedaqoji təhsilə həm universal, həm də spesifik yanaşma baxımından iki istiqamətdə dəyərləndirilmişdir.

1. Pedaqoji təhsilin pillə və səviyyələri arasında

2. Pedaqoji təhsilin pillə və səviyyələri daxilində

Təhlillər zamanı hər iki ölçüdə mərhələlilik fasiləsizliyin əsas amili, komponenti kimi qəbul edilmişdir. Pedaqoji təhsilin pillə və səviyyələri arasında məzmun və texnologiyaların mərhələliyini aşağıda təqdim edilən qrafikdəki kimi təsvir edilmişdir:

Şəkil 1

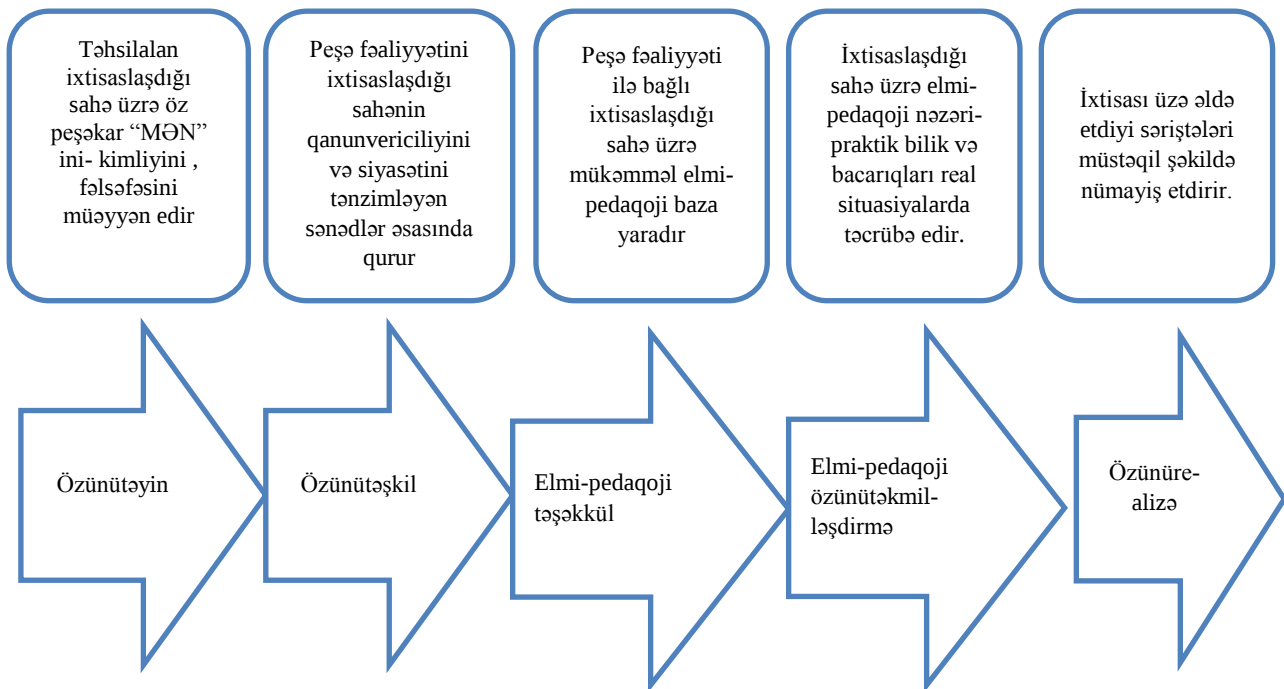
Pedaqoji təhsilin pillə və səviyyələri daxilində bu mərhələlər fərqli mahiyyət daşıyır. Pedaqoji təhsilin hər bir səviyyəsində təhsilalan və ya təcrübəçi bütün zəruri bilik, bacarıq, vərdiş və dəyərləri təhsil müddətində qarşılıqlı əlaqəli və məntiqi ardıcılıqla tərtib edilmiş məzmun üzrə mərhələli şəkildə əldə edir, zəruri kompetensiyalara sahib olaraq ali və əlavə təhsilin ayrı-ayrı pillələrini başa vurur. Pillədən pilləyə, səviyyədən səviyyəyə irəlilədikcə təhsilin mahiyyəti dəyişsə də məzmunun mərhələləri ümumi bir prin-

sipdən çıxış edərək tərtib edilir. Beləliklə də, pedaqoji təhsilin fasiləsizliyi davamlılıq və ardıcılıq prinsipləri ilə səciyyələnir. Mərhələdən mərhələyə təhsilalan konkret təhsil pilləsində səviyyəsinə uyğun standartlar səviyyəsində yetkinləşir və sosial sifarişləri mükəmməl səviyyədə yerinə yetirməyə qadir olur. Hər hansı səviyyə daxilində təhsilalanın təhsili elə qarşılıqlı əlaqəli, həm də məntiqi ardıcılığa əsaslanan mərhələlərlə tərtib edilir ki, həmin mərhələlər bütün ömürboyu təlimin əsaslarını təşkil etmiş olsun.

Fasiləsiz pedaqoji təhsilin məzmun və texnologiyalarının ikinci modelində mərhələlik sə-

viyyə və pillə daxilində fasiləsizliyin açar məqamı kimi dəyərləndirilə bilər.

Şəkil 2

İbtidai sinif və ya fənn müəllimliyi üzrə ixtisaslaşan gələcək müəllimin pedaqoji təhsilinin bu beş mərhələ üzərindən tərtib edilməsi müəllimin peşəsi ilə bağlı inanclarını, hüquq, vəzifə və məsuliyyətlərini, peşə sənədlərini, idarəçiliyini və yüksək peşəkarlığını səviyyə-

dən-səviyyəyə, pillədən-pilləyə yüksəltməklə və dərinləşdirməklə, ixtisasdan-ixtisasə isə genişləndirməklə pedaqoji təhsilin fasiləsizliyi davamlılıq, ardıcılıq, sistemlilik baxımından tamamlanır.

Cədvəl 1

Mərhələ	Ümumi təhsil	Ali təhsil		Əlavə təhsil		
		Bakalavr	Magistr	Doktorantura	İxtisasartırma	İxtisasdəyişmə
I Mərhələ:	Səviyyə, pillə və ixtisasa müvafiq ÖZÜNÜTƏYİN					
II Mərhələ:	Səviyyə, pillə və ixtisasa müvafiq ÖZÜNÜTƏŞKİL					
III Mərhələ:	Səviyyə, pillə və ixtisasa müvafiq ELMİ-PEDAQOJİ TƏŞƏKKÜL					
IV Mərhələ:	Səviyyə, pillə və ixtisasa müvafiq ELMİ-PEDAQOJİ ÖZÜNÜTƏKMİLLƏŞDİRMƏ					
V Mərhələ:	Səviyyə, pillə və ixtisasa müvafiq ÖZÜNÜREALİZƏ					

Məzmun və texnologiyaların belə mərhələliyi prosesdə səmərəlilik, nəticədə isə keyfiyyətlik təmin etməklə yanaşı, gələcək müəllimin yalnız intellektual fərd deyil, intellektual-emosional-rasional fərd olaraq yetişməsinə zəmin yaradır. Bu tədqiqatda fasiləsiz pedaqoji təhsilin məzmun və texnologiyalarının mərhələlərindən söz gedərkən məhz ikinci modelə üstünlük verilmişdir.

Etiraf edək ki, uzun illər pedaqoji kadr hazırlığında nəzəri biliklərin öyrədilməsi kifayət hesab edilmiş, gənc müəllim öyrətməyin sirlərinə bələd olmadan pedaqoji fəaliyyətə başlamışdır. Bu gün, təhsilə yeni tələblər verildiyi bir zamanda, "işləyə-işləyə öyrənər" yanaşması birmənalı şəkildə özünü doğrultmur. "İşləyə-işləyə öyrənənlər" geridə lazımi bilik-bacarıqlara nail olmuş uşaqlar, formalaşmamış şəxsiyyətlər, uğuru

təmin olunmamış talelər buraxa bilirlər. Odur ki, müəllimin sinfə daxil olduğu ilk gündən pedaqoji fəaliyyətini müvəffəqiyyətlə qura bilməsi üçün möhkəm pedaqoji inanca, ictimai məsuliyyətə, mühüm nəzəri biliklərə və praktik bacarıqlara, eləcə də kifayət qədər təcrübəyə malik olması vacibdir. Qeyd edilən ifadələr şüar təəssüratı yaratsa da, Konsepsiya və Strategiya sənədində pedaqoji təhsilin məzmun və texnologiyalarının mərhələlərinin bir söz və ya söz birləşməsi ilə ifadəsidir. Həmin mərhələnin mahiyyətinin aydınlaşdırılmasını da əhəmiyyətli hesab edirik.

Birinci, “özünütəyin” mərhələsini beynəlxalq ekspert Rob Mak Brayd əhəmiyyətli mərhələ kimi tövsiyə etmiş, onu “müəllimlərin düşüncə tərzlərinin dəyişməsinin onların peşəkarlığının inkişafına səbəb olacağını” bildirmişdir. “Pedaqoji təhsil alan fərd artıq özünü pedaqoji fəaliyyətin subyekti kimi dərk edir, bu fəaliyyəti həyata keçirmək üçün hazırlanır və pedaqoji praktikanın ən sadə modeli və ya real forması ilə tanış olur” (ARFPTMHKS, s.12). Bu mərhələ pedaqoji təhsil alanın öz “peşəkar kimliyi”ni təyin etmək üçün məzmun və texnologiyaların tərtibi və təşkilini əhatə edir. Pedaqoji fərd üçün təhsilin məqsədi nədir, təhsil mühiti necə olmalıdır, kurikulum hansı məsələləri əhatə etməlidir, pedaqoji prosesdə müəllimin rolu nədən ibarətdir, bəs şagirdin rolu nədən ibarətdir. “Hansı tədris və təlim üsulları daha məqsədəuyğundur” kimi bu və onlarla bu kimi sualların cavabları təhsilalanın pedaqoji inancını, təhsilə yanaşmasını, məsələlərə baxış bucağını – təhsil fəlsəfəsini müəyyən edir. Sual yaranır: pedaqoji təhsildə hansı nəzər nöqtəsi əsas götürülməlidir, əsas götürülməli olan pedaqoji baxış, yanaşma təhsilin məzmun və texnologiyalarına nə şəkildə gətirilməlidir, pedaqoji fərdin “peşəkar kimliyi”nin təyin olunması necə dəstəklənməlidir? Qeyd edilən bu məsələlər tədqiqat işində pedaqoji təhsilin məzmun və texnologiyalarının təşkilinin “özünütəyin” adlanan birinci mərhələsinin predmeti hesab edilmişdir.

İkinci mərhələdə “təhsilalan pedaqoji əmək mədəniyyəti və onun özünütəşkilı sferasına daxil olur, əldə etdiyi bilikləri tətbiq etməklə özünün pedaqoji-peşə fəaliyyətini layihələndirmək, həyata keçirmək və təkmilləşdirmək üçün qabiliyyətlərini inkişaf etdirir. Nəticədə subyekt özünü növbəti təhsil mərhələsi ucun hazırlanmış

peşəkar müəllim kimi hiss edir” (ARFPTMHKS, 12). Bu mərhələdə əsas vurğu özünütəşkil üzərində olub, pedaqoji əmək mədəniyyətini önə çəkir. Özünütəşkil mərhələsi də öünütəyin mərhələsi kimi idraki kvalifikasiya ilə yanaşı emosional kvalifikasiya baxımından xüsusi çəkiyə malikdir. Burada pedaqoji fərdin, təhsilalanın (gələcək müəllimin və ya ixtisasartıran müəllimin) ictimai məsuliyyəti, ictimai əxlaqı önə çəkilir. Bu mərhələdə müəllim əmək fəaliyyətinin mövcud qanunvericilik, hüquqi-normativ sənədlərdə təsbit edilmiş tələblər nəzərə alınmaqla qurmağa qadir olsun deyərək zəruri məsələlərə diqqət yetirilir. Təhsil iştirakçıları kimlərdir, onların hər birinin hüquq və vəzifələrinə nələr daxildir, təhsilverənin birbaşa vəzifələri nədən ibarətdir, müəllimin peşə etikasına nələr daxildir? Bu məsələlər baxımından pedaqoji təhsilin qeyd edilən mərhələsində dəqiq tərtib edilmiş məzmun və texnologiyalar formalaşdırılmalıdır.

Məlum olduğu kimi, müəllim dövlətin təhsil sahəsində yürütdüyü siyasəti yerlərdə yerinə yetirərək aparıcı şəxsdir. Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununda bu məsələyə xüsusilə əhəmiyyət verilmişdir. Qanunun 33-cü Maddəsində göstərilir: “33.3.1. təhsil sahəsində dövlət siyasətinin həyata keçirilməsində iştirak etmək”. Dövlətin təhsil sahəsində yürüdülmən siyasəti hansı məsələləri əhatə edir? Həmin məsələlər hansı qanunverici, hüquqi-normativ sənədlərdə təsbit edilmişdir. Dövlət səviyyəsində yürüdülmən siyasətin bir məktəbdə, bir sinif otağında reallaşdırılması, həyata keçirərək bilməsi üçün müəllim hansı bilik, bacarıq və səriştələrə malik olmalıdır? Onların mahiyyəti necə dəyərləndirməlidir, onları praktik, gündəlik fəaliyyətinin ayrılmaz hissəsinə hansı yollarla çevirməlidir, hansı mexanizmlərdən faydalanmalıdır? Fəaliyyətini hansı texnologiyalarla təşkil etməlidir? Bu sualların cavabı da pedaqoji təhsilin məzmun və texnologiyalarının ikinci, özünütəşkil, öz fəaliyyətini təşkil mərhələsində tapır.

Öyrənənlər hüquqi sənədlərdə (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, “Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, “Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsil haqqında Qanun”) təhsil iştirakçılarının hüquq və vəzifələrini araşdırır ki, bu da onların şagird, valideyn və həmkarları ilə hüquqi baxımdan əsaslandırılmış qarşılıqlı fəaliyyətinin qurulma-

sını təmin edir. Təhsil sahəsinin müxtəlif istiqamətləri üzrə dövlət siyasətini müəyyən edən sənədlərdə (“Təhsilin İnkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”, “Azərbaycan Respublikasında ümumtəhsilin dövlət standartları”, “Azərbaycan Respublikasında fasiləsiz pedaqoji təhsil və müəllim hazırlığı Konsepsiya və Strategiyası”, “Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil sisteminə Qiymətləndirmə Konsepsiyası”) və digər sənədlər vurğulanan humanistlik, demokratiklik, dünyəvilik, bərabər şərait, millilik, şəxsiyyət-yönlülük, keyfiyyətlilik, səmərəlilik, integrativlik, şəffaflıq və digər prinsiplər sinfin idarə edilməsində müəllim-şagird, şagird-şagird münasibətlərinin əsasını təşkil edir.

Müəllim sinfi idarə edərkən və təlimin təşkili zamanı bütün qərarlarını bu prinsiplərdən çıxış edərək qəbul edir. Beləliklə, hüquqi və siyasi savadlılığı təmin olunmuş müəllimin özü-nütəşkili – öz fəaliyyətini sistemli, düşünülmüş şəkildə qurmaq imkanları maksimum səviyyəyə yüksəlir. Gələcək müəllim öz sinfində mövcud vəziyyəti: maddi-texniki bazanı, şagirdlərin milli-etnik tərkibini, idraki imkanlarını, sosial, mənəvi-psixoloji, fiziki-fizioloji vəziyyətini, eləcə də valideynlərin intellektual səviyyəsi, sosial, mənəvi-psixoloji vəziyyətini araşdıraraq qarşıya çıxan biləcək problemləri proqnozlaşdırmağın yollarını öyrənir və özünün pedaqoji-peşə fəaliyyətini layihələşdirmək, həyata keçirmək və təkmilləşdirmək üçün qabiliyyətlərini inkişaf etdirir. Yəni gələcək müəllim təhsilin hər üç iştirakçısı ilə əməkdaşlıq şəraitində sinfin düzgün idarə edilməsinə xidmət göstərən real, işlək plan qurmaq, onları mərhələ-mərhələ həyata keçirmək, eləcə də əldə edilən nəticələri qiymətləndirmək və növbəti mərhələdə görülməli işlərlə bağlı qərarlar qəbul etmək kimi mühüm bacarıqlara yiyələnir. Gələcək müəllimlər, həmçinin, uğurlu təşkilatçılığın iqtisadi rifahın da yüksəlməsində rolunu dərk edir. Yalnız bu mərhələlərdən sonra pedaqoji təhsilin subyekti “özünü növbəti təhsil mərhələsi üçün hazırlanmış peşəkar müəllim kimi hiss” edə bilir.

“Azərbaycan Respublikasında fasiləsiz pedaqoji təhsil və müəllim hazırlığının Konsepsiya və Strategiyası”nda müəllim hazırlığının üçüncü mərhələsi “Elmi-pedaqoji təşəkkül” adlanır. Bu mərhələ gələcək müəllimin “elmi-pedaqoji fəaliyyət üçün pedaqoji qabiliyyətinin inkişaf et-

dirilməsi” baxımından əhəmiyyətli hesab edilir. “Müəllim hazırlığı”na dair yekun hesabatında beynəlxalq məsləhətçi Rob MakBrayd (2002) göstərir ki, gələcək müəllim “real məktəb həyatını əks etdirən” bilik və bacarıqlara yiyələnməlidir. O hesab edir ki, ümumiyyətlə pedaqoji təhsil alan tələbələr təhsil müddətində dövlət tədris proqramları ilə yaxından tanış olmalı və onlarla işləyə bilməlidirlər. Belə olan halda təhsil müddətini başa vuran tələbə artıq tədris proqramları haqda zəruri biliklərə malik olur və gələcək fəaliyyətinin istiqamətini dərk edir.

Təhsilin məzmununda həyata keçirilən islahatlar nəticəsində tədris proqramlarının xarakteri əsaslı şəkildə dəyişmişdir. Artıq tədris proqramları yalnız təhsilin məzmununun deyil, həm də həmin məzmunun reallaşdırılması yolları və nəticələrin qiymətləndirilməsi üsul və vasitələrini əks etdirir. Bu baxımdan, yeni fənn kurikulumlarının tətbiqinə nail olmaq üçün müəllim məzmunla bağlı mühüm nəzəri biliklərlə yanaşı, həm də təlimin təşkilinə verilən tələblər, təlimin illik və cari planlaşdırılması, dərsin forma və üsullarının, eləcə də təlim materiallarının məqsədəməvafiq seçilməsi, qiymətləndirmə üsul və vasitələrinin müəyyən edilməsi kimi mükəmməl bilik və bacarıqlara malik olmalıdır. Bundan əlavə, kurikulumun tətbiqi üzrə əldə edilən nəticələrin təhlil edilməsi, nailiyyətlərin və problemlərin aşkar olunması, onları doğuran səbəblərin müəyyənəşdirilməsi və qiymətləndirilməsi, buna əsasən növbəti mərhələdə məvafiq qərarların qəbul edilməsi kimi bacarıqlar da keyfiyyəti yüksəltmək istiqamətində müəllim üçün mühüm hesab edilən bacarıqlardır.

Dördüncü “elmi-pedaqoji cəhətdən özünü-təkmilləşdirmə” mərhələsində yeni biliklərin alınması və onların əsasında pedaqoji fəaliyyətin modelləşdirilməsi, konkret pedaqoji texnologiyaların və üsulların yaradılma prosesinin və həyata keçirilməsinin konseptual təsviri üçün qabiliyyətlər formalaşdırılması nəzərdə tutulmuşdur. Bu səbəbdən, gələcək müəllimlər təhsilin məzmununun daşıyıcısı olan kurikulumun tarixi, növləri, nəzəriyyəsi, məzmunu və strukturu haqqında mühüm bilik və bacarıqlar əldə edirlər. Eləcə də fənn kurikulumları üzrə təlimin təşkilinə verilən tələbləri, təlimin illik və cari planlaşdırılması, integrativ planlaşdırma, habelə komplekt siniflər üzrə kurikulumun planlaşdırıl-

masının nəzəri əsaslarını öyrənir, şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsinin əsası olan kəmiyyət və keyfiyyət tədqiqatlarının üsulları haqqında əsaslı bilik və bacarıqlara yiyələnirlər. Bu məsələlərin nəzəri tərəfi üçüncü mərhələyə aid olsa da, digər qismi Konsepsiya sənədində müəllim hazırlığının dördüncü mərhələsində (“elmi-pedaqoji cəhətdən özünütəkmilləşdirmə”) əks etdirilir. Konsepsiya sənədində göstəriləyi kimi, bu mərhələdə gələcək müəllimlərdə “yeni biliklərin alınması və onların əsasında pedaqoji fəaliyyətin modelləşdirilməsi, konkret pedaqoji texnologiyaların və üsulların yaradılması prosesinin və həyata keçirilməsinin konseptual təsviri üçün qabiliyyətlər formalaşdırılır”.

Beşinci mərhələdə “pedaqoji yenilikçiliyə meyli olmaq baxımından ozunurealizə (subyektin daxili imkanlarının həyata keçirilməsi, özünütəsdıqı)” kimi əhəmiyyətli, yekun dövrü əhatə edir. Bu mərhələdə müəllimin təhsil sahəsində yenilikçi fəaliyyətinin layihələndirilməsi və həyata keçirilməsi ucun qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsi nəzərdə tutulur. Pedaqoji təcrübə zamanı elə “şərait yaradılır ki,...subyekt özünü real sosial sifarişi yerinə yetirən bir şəxs hiss edir” (ARFPTMHKS, 12). Belə şəraitdə gələcək müəllim əldə etdiyi bilik və bacarıqları təcrübədə bir semestr boyu konkret tapşırıqlar üzrə tətbiq edir və təcrübəli orta məktəb müəllimlərinin, eləcə də xüsusi kursdan keçmiş fənn müəllimlərinin nəzarəti altında müəllimlik üçün əhəmiyyətli olan bütün fəaliyyətləri yerinə yetirir. Konsepsiya və Strategiya sənədində göstəriləyi kimi, “belə şəraitin yaradılması baza pedaqoji təhsil prosesində təhsilalanın özünü sosial əhəmiyyətli və sosial məsuliyyətli bir şəxs kimi hiss etməsinə, cəmiyyətin dinamik sosial-iqtisadi həyat şəraitinə uyğunlaşması üçün müəyyən qabiliyyətlərin inkişaf etdirilməsinə kömək edir”.

Belə təcrübə zamanı gələcək müəllim özü də fəaliyyətindəki uğurları və problemləri aşkar edir, onların üzərində müvafiq işlər aparmaq üçün öyrəndiyi nəzəri biliklərdən hansına daha çox ehtiyac duyulduğunu müəyyən edir və həmin istiqamətdə bilik və bacarıqlarını daha da

artırır. Göründüyü kimi, müəyyən edilmiş bütün kompetensiyalar müasir müəllimin peşə ustalığı baxımından yüksək səviyyədə əhəmiyyətlidir.

Beləliklə, fasiləsiz pedaqoji təhsilin məzmun və texnologiyaları anlayışının mahiyyəti və onun mərhələliyini şərtləndirən amillər hüquqi-normativ sənədlər və elmi ədəbiyyata əsasən tədqiq edilmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, fasiləsiz pedaqoji təhsil dəyişən tələblər baxımından peşəkarlığın artırılması, ilkin, diplomdansonrakı və əlavə pedaqoji təhsilin bütün pillə və səviyyələri üzrə müstəqil təlim strategiyalarından yararlanmaqla təhsilin digər sahələri ilə bağlı maraq göstərdiyi yeni ixtisaslar üzrə ixtisasartırmaya və ixtisasdəyişməyə nail olmaqdır. Bu da müəllimin mərhələli olaraq pedaqoji inancının, peşə əxlaqının, ictimai məsuliyyətinin, yaradıcı təfəkkürünün, təşkilatçılıq bacarıqlarının formalaşdırılması ilə şəxsiyyət-müəllimin yetişdirilməsi öyrətmə və öyrənmənin ardıcıl, qarşılıqlı əlaqəli sistemli şəkildə elmi əsaslara söykənən layihələndirilməsi və tətbiqini əhatə edir.

Problemin aktuallığı. Təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə gedən yol müəllim təhsilinin keyfiyyətinin yüksəldilməsindən başlayır. Buna nail olmaq üçün qabaqcıl təhsil təcrübələrində pedaqoji təhsilin məzmun və texnologiyalarının mərhələli təşkilinə xüsusi əhəmiyyət verilir. Bu baxımdan, pedaqoji təhsilin məzmun və texnologiyalarının mərhələli təşkilinin mahiyyətini və onun mərhələliyini şərtləndirən amilləri müəyyənəşdirməyə etməyə ehtiyac var.

Problemin elmi yeniliyi. Fasiləsiz pedaqoji təhsilin məzmun və texnologiyalarının müəllimin pedaqoji inancının, peşə əxlaqının, ictimai məsuliyyətinin, peşə bacarıqları və yaradıcı təfəkkürünün, təşkilatçılıq bacarıqlarının mərhələdən-mərhələyə formalaşdırılması və şəxsiyyət-müəllimin yetişdirilməsinə xidmət etməsi və bu məqsədlə ardıcıl, sistemli layihələndirilmənin mahiyyətinin öyrənilməsi problemin yeniliyini təşkil edir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Fasiləsiz pedaqoji təhsilin məzmun və texnologiyalarının mərhələli təşkili ilə bağlı məsələlərin mahiyyəti aydınlaşdırılmadan bu istiqamətdə hər hansı tədqiqat aparmaq səmərə verməz. Bu baxımdan problem praktik əhəmiyyət daşıyır.

Ədəbiyyat:

1. “Azərbaycan Respublikasında fasiləsiz pedaqoji təhsil və müəllim hazırlığının Konsepsiya və Strategiyası” <http://www.e-qanun.az/framework/13540>
2. BMT İnkişaf Proqramı, Fəsil 5 Təhsil və İnsan İnkişafı

3. <https://www.weforum.org/agenda/2016/01/the-10-skills-you-need-to-thrive-in-the-fourth-industrial-revolution/0>
4. Cynthia T. Richetti and Benjamin B. Tregoe “Məktəb rəhbərləri üçün analitik proses” kitabı, Association for Supervision and Curriculum Development, Alexandria, Virginia USA, pp.66, 2001, <https://books.google.pn/books?id=v9NAuPqoeP0C&printsec=frontcover#v=onepage&q&f=false>
5. Мынбаева, А.К., Основы научно-педагогических исследований: Учебное пособие. Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы: «Қазақ университеті», 2013 <https://www.researchgate.net/publication/325442175>
6. Сластенин, В.А. и др. Педагогика: учебник / В.А. Сластенин, И.Ф. Исаев, Е.Н. Шиянов / Под ред. В.А. Сластенина. – М.: Академия, -2002. 576 с.
7. Анисимов, В.В., Грохольская, О.Г., Никандров, Н.Д. Общие основы педагогики. – М.: Просвещение, -2006. -574 с.
8. Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. -Bakı: Qanun, -2009.
9. Məbrayd R., yekun hesabat, Təhsil sektorunun inkişafı layihəsi, Müəllim hazırlığı (pedaqoji təhsil, ixtisasartırma və yenidən hazırlanma), -Bakı, -2002

E-mail: a.suleymanova@edu.gov.az
Rəyçilər: *ped.ü.elm.dok., prof. P.B. Əliyev,*
ped.ü.fəls.dok., dos. B.O. İbadova
Redaksiyaya daxil olub:10.11.2021.

UOT 37

Vüsalə Əmiraslan qızı Rzazadə
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan Respublikası Fövqəladə Hallar Nazirliyinin Akademiyası

XÜSUSİ TƏYİNATLI ALİ TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİ KURSANTLARININ EKSTREMAL VƏZİYYƏTLƏRƏ HAZIRLANMASI

Вусаля Амираслан гызы Рзазаде
доктор философии по педагогике
Академия Министерства Чрезвычайных Ситуаций Азербайджанской Республики

ПОДГОТОВКА КУРСАНТОВ ВУЗА СПЕЦИАЛЬНОГО НАЗНАЧЕНИЯ К ЭКСТРЕМАЛЬНЫМ СИТУАЦИЯМ

Vusala Amiraslan Rzazade
doctor of philosophy in pedagogy
Academy of the Ministry of Emergency Situations of the Republic of Azerbaijan

PREPARATION OF SPECIAL HIGH SCHOOL CADETS FOR EMERGENCY SITUATIONS

Xülasə. Kursantların ekstremal vəziyyətlərdə fəaliyyətə hazırlanması xüsusi təyinatlı ali təhsil müəssisələri üçün vacib məsələdir. Fövqəladə Hallar Nazirliyi, FHN Akademiyası və bütün idarəetmə sisteminin əsas fəaliyyət istiqaməti Azərbaycanın mülki müdafiə, yanğın təhlükəsizliyi, əhalinin, ərazilərin fəvqəladə hallardan qorunması sahəsində dövlət siyasətini həyata keçirməkdir. Bu proses bir sıra məsələlərlə yanaşı, kursantların hazırlığının təkmilləşdirilməsini də nəzərdə tutur. FHN işçilərinin ekstremal vəziyyətlərdə fəaliyyəti xüsusi hazırlıq tələb edir. Təlim prosesində kursantlar hələ əsəb-psixi və emosional gərginliyə hazır olmadıqları üçün taktiki cəhətdən səriştəli hərəkət edə bilmirlər, stress onların fəaliyyətini nizamsız və səmərəsiz edir. Beləliklə, FHN işçilərinə yüksək peşəkarlıq tələbləri ilə xüsusi təyinatlı ali təhsil müəssisələri məzunlarının ekstremal vəziyyətlərdə fəaliyyətə hazırlığının lazımi səviyyədə olmaması arasında ziddiyyət yaranır. Məqalədə kursantların ekstremal vəziyyətlərdə fəaliyyətə hazırlanması üzrə təhsil prosesində tədris metodu kimi istifadəsi tövsiyə olunan metodikanın səmərəliliyi elmi cəhətdən əsaslandırılıb.

Açar sözlər: *Azərbaycan Respublikası Fövqəladə Hallar Nazirliyinin Akademiyası, kursantların ekstremal vəziyyətlərə hazırlanması, fəvqəladə vəziyyət, fəvqəladə hal, böhran vəziyyəti, xüsusi təyinatlı ali təhsil müəssisəsi, risk amilləri, xilasedicilər, yanğınsöndürənlər, təlim*

Резюме. Подготовка курсантов к деятельности в экстремальных ситуациях одна из ведущих проблем высшего образования в специальных вузах. Основным направлением деятельности Министерства Чрезвычайных Ситуаций, академии МЧС и всех ведомственных систем преимущественно становится реализация государственной политики Азербайджана в области гражданской обороны, пожарной безопасности, защиты населения и территорий от чрезвычайных ситуаций. Данный процесс наряду с решением ряда вопросов, подразумевает также совершенствование подготовки курсантов. Деятельность работников МЧС в экстремальных ситуациях требует специальной подготовки. Так как еще в процессе обучения курсанты не могут действовать тактически грамотно в силу неготовности к нервно-психическому и эмоциональному напряжению, стресс дезорганизует их деятельность, вследствие чего она становится неэффективной. Таким образом, возникает противоречие между требованиями к высокой профессиональной компетентности сотрудников МЧС и недостаточной подготовленностью выпускников специального вуза к деятельности в экстремальных ситуациях. В статье научно обоснована эффективность рекомендуемой методики, используемой как учебный метод в процессе обучения по подготовке к деятельности в экстремальных ситуациях.

Ключевые слова: академия Министерства Чрезвычайных Ситуаций, Азербайджанской Республики, подготовка курсантов к экстремальным ситуациям, кризисная ситуация, чрезвычайная ситуация, специальное высшее учебное заведение, факторы риска, спасатели, пожарные, обучение

Summary. It is becoming a priority issue in modern days for high schools to prepare cadets for emergency situations. Ministry of Emergency Situations, MES Academy and priorities of all other management systems, especially, civil defense, fire security, are promotion of the government policy on protection of the population and territories from possible emergency cases. This process, together with other measures, includes developing skills of cadets. MES personnel need to be specifically trained to cope with emergency situations. During the training the lack of psychological and emotional readiness of cadets negatively influences their tactical activities; stress has an adverse impact on their performance. As a result, there is an obvious gap between level of training given to the cadets in the special high schools and expected performance of them in real-life emergency situation. In the article, effectiveness of the method recommended to be used in educational process for training of cadets for emergency situation is scientifically proved.

Key words: Ministry of Emergency Situation Academy, preparation of cadets for extreme situations, emergency situation, emergency case, crisis, special highschool, factors of risk, drill of rescuers, fire-fighters

XX əsrin sonlarında müstəqilliyini bərpa etmiş Azərbaycanın yeni şəraitə və şərtlərə uyğun şəkildə qurulmağa başlamış və hazırda respublikanın ən operativ, işlək və nüfuzlu qurumlarından biri də Fövqəladə Hallar Nazirliyidir. Geniş və müasir texniki bazaya, xaricdə müvafiq təlimlər görmüş peşəkar mütəxəssislərə malik bu güc strukturunun əsas vəzifəsi insanların xilas edilməsi və baş verən fəvqəladə halların nəticələrinin aradan qaldırılmasıdır.

Fövqəladə Hallar Nazirliyinin mütəxəssislərinin xidməti fəaliyyəti, stres və qeyri-müəyyən vəziyyətlərdə əsəb gərginliyi, müxtəlif təbii təzahürlərin (güclü külək, yüksək temperatur, tüstü və s.) təsiri kimi risk faktorları altında həyata keçirilir. Şübhəsiz ki, tez-tez ekstremal, gərgin emosional və həyat üçün təhlükəli şəraitdə işləmək psixi və fiziki sağlamlığa ağır zərbə vura bilər. Yuxarıda göstərilən amillərin hamısı kursantların ekstremal vəziyyətlərə hazırlanması məsələsini FHN Akademiyasının aparıcı istiqamətlərindən birinə çevirir. Kursantların gələcək xidməti-peşəkar fəaliyyətlərinin xüsusiyyətləri ali təhsil müəssisələrindən müasir, çevik mütəxəssisin yetişdirilməsinə yeni yanaşmalar tələb edir. Bu səbəbdən də hazırlıq prosesi zamanı kursantların ekstremal vəziyyətlərdə fəaliyyətə hazır olmalarına (ən vacib şəxsi keyfiyyətlərdən biri kimi) xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 19 aprel 2006-cı il tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının Fövqəladə Hallar Nazirliyi haqqında” Əsasnamədə nazirlik qarşısında fəvqəladə hadisələrin vaxtında aşkarlanması, qarşısının alınması və nəticələrinin aradan

qaldırılması, fəvqəladə hallar sahəsində etibarlı şəbəkənin yaradılması, mülki müdafiə, əhalinin və ərazilərin təbii və texnogen hallardan, yanğınlardan, mümkün terror hadisələrindən qorunması, su hövzələrində, sənayedə, dağ-mədən işlərində, tikintidə və digər sahələrdə əhalinin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi istiqamətində vəzifələr qoyulub [10].

Xüsusi təyinatlı ali təhsil müəssisələrində kursantların ekstremal vəziyyətlərdə fəaliyyətə hazırlıqlarını məqsədyönlü qaydada həyata keçirmək və aşağıdakı istiqamətlərdə təşkil etmək mümkündür: a) ictimai-dövlət səviyyəsində: cəmiyyətin və dövlətin tələbi ilə təhsil müəssisələrində hazırlıq prosesinin səmərəliliyinin artırılması; b) konseptual-nəzəri səviyyədə: hazırlıq prosesinin mahiyyəti və strukturunun nəzərə alınması; c) təşkilati-pedaqoji səviyyədə: səmərəli üsullar və onların təkmilləşdirilməsi; ç) eksperimental-praktiki səviyyədə: praktiki mexanizmlərin effektivliyinin qiymətləndirilməsi üzrə diaqnostik aparatın səmərəli istifadəsi.

Kursantları ekstremal vəziyyətlərə hazırlamaq prosesində xüsusi təhsil müəssisəsində xilasedicilərin və yanğınsöndürənlərin təliminin yüksək keyfiyyətli, hərtərəfli olmasına, həmçinin, onların texniki təchizatı məsələlərinə ciddi diqqət yetirilməlidir. Bu baxımdan, FHN Akademiyasında təhsil alan kursantlarının hazırlıq keyfiyyətinin artırılması üçün əsas istiqamətləri aşağıdakı kimi müəyyən etmək mümkündür:

1. Kursantların ekstremal vəziyyətlərə hazırlanması. Bu, yanğının söndürülməsi və fəvqəladə halların nəticələrinin aradan qaldırılması üzrə bilik, bacarıq və sərişlərin, eləcə də,

hazırlanan mütəxəssisin stress, təhlükə faktorlarının təsiri altında, əlverişsiz şəraitdə vəzifə borclarını layiqincə icra etməsini ümumilikdə təmin edən təşkilati və idarəçilik təcrübəsinin mənimsənilməsini nəzərdə tutan məqsədyönlü prosesdir.

2. Kursantların ekstremal vəziyyətlərdə işləməyə hazır olması. Bu proses iradəli, dözümlü, proqnostik və refleksiv xüsusiyyətlərə malik, çətin anlarda özünü ələ almağı bacaran gələcək mütəxəssisin stress, təhlükə faktorlarının təsiri altında, əlverişsiz şəraitdə peşəkar fəaliyyətə məqsədyönlü hazırlanmasının nəticəsidir.

3. Kursantların ekstremal vəziyyətlərdə fəaliyyətə hazırlanma sistemi. Bu sistem sosial sifariş, kursantların hazırlanması üçün normativ-hüquqi əsaslar, təhsil və ixtisas standartlarının tələbləri nəzərə alınmaqla qurulur, sistemli fəaliyyət və aksioloji (Aksiologiya – insan varlığının mənasını formalaşdıran əsaslar olaraq dəyərlər kateqoriyasını öyrənən, insan həyatının istiqamətini və motivasiyasını təyin edən fəlsəfi elm sahəsidir) yanaşmalar əsasında hazırlanır, normativ-hədəf (təlimin məqsəd və vəzifələri, normativ-hüquqi bazası), təşkilati-metodik (praktik və idarəetmə təcrübəsinin mənimsənilməsi prosesinin təşkili), prosesual fəaliyyət (kursantların pedaqoji, iradə, praktik, elmi-tədqiqat istiqamətlərində hazırlanması), nəzarət-diaqnostik (hazırlıq səviyyəsinin diaqnostikası və korreksiyası) bloklarını özündə cəmləşdirir.

Xüsusi təyinatlı ali təhsil müəssisəsinin kursantlarının ekstremal vəziyyətlərə hazırlanması sisteminin uğurlu funksionallığı xüsusi pedaqoji şərtlər məcmusunun yaradılması ilə təmin edilir: a) kursantların refleksiv-dəyər mövqeyinin formalaşdırılması; b) fəvqəladə halların monitorinqi, proqnozlaşdırılmasında istifadə olunan üsul və vasitələrin öyrədilməsi; c) təhlükənin və fəvqəladə hal nəticələrinin minimuma endirilməsi yollarının öyrədilməsi.

Kursantları ekstremal vəziyyətlərə hazırlamaq prosesinin səmərəliliyi gələcək mütəxəssisdə motivasiya-dəyər, koqnitiv (koqnitivlik – düşüncə proseslərinin bütün növlərinin inkişafı deməkdir) əməliyyat və emosional-tənzimləyici meyarların formalaşma səviyyəsi ilə müəyyən edilir.

Bu məsələni öyrənərkən, ilk növbədə, terminoloji aparatı başa düşmək, yəni *“ekstremal vəziyyət”, “fəvqəladə vəziyyət”, “böhran vəziyyəti”, “kursantları ekstremal vəziyyətlərdə*

fəaliyyətə hazırlamaq” anlayışlarını ayırd etmək lazımdır. “Ekstremal” sözünün mənası ilə bağlı bir çox fərqli fikirlər var. Bəzi tədqiqatçılar “ekstremal” terminini xarici mühiti təhdid edən parametrlərinin təsiri, onun psixi xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, ekstremal mühitlə şəxsiyyət arasındakı əlaqə kimi açıqlayırlar. Digər elm adamları hesab edirlər ki, vəziyyətin ekstremallığı insanın gündəlik, adi həyat həddlərindən kənara çıxır, ekstremallıq şəxsin fəaliyyətinə, psixi xüsusiyyətlərinə ciddi tələblər qoyur, işin keyfiyyətini pisləşdirir və insanın sağlamlığına zərər vurur.

Geniş mənada, ekstremal vəziyyət dedikdə, ekstremal situasiyaların yaratdığı mənfi amillər və şəraitlərlə əlaqəli, insandan yüksək hazırlıq və müəyyən davranış sistemi tələb edən həyat fəaliyyətinin xüsusi şəraiti başa düşülür. Ekstremal vəziyyət yaranan çətinliklərin öhdəsindən gəlmək və qarşıya qoyulmuş tapşırığı yerinə yetirmək üçün insanı var gücünü, potensial imkanlarını toplamağa məcbur edən situasiyadır. Ekstremal vəziyyətlər insan davranışının təşkilatlanmasını azaldır, fəaliyyətini ləngidir və eyni zamanda, fəaliyyətinin səmərəliliyini artırır. Ümumi qəbul edilmiş versiya budur ki, ekstremal vəziyyət insanın həyatını və sağlamlığını, rifahını və şəxsiyyətinin bütövlüyünü təhdid edən ani bir vəziyyətdir. Yuxarıda göstərilənlərə əsaslanaraq, ekstremal vəziyyətləri insan sağlamlığını və həyatını təhdid edən (yaxud təhlükə kimi qəbul edilən), onun fiziki və zehni qabiliyyətinin səfərbərliyini tələb edən ani dəyişikliklər kimi başa düşürük.

Fəvqəladə hal ətraf mühitə və insan səhətinə ziyan vura, maddi və mənəvi itkilərə səbəb ola bilən təhlükəli hadisədir. Fəvqəladə hallar təbii və texnogen mənşəli olmaqla iki qrupa bölünür. Təbii mənşəli fəvqəladə hallar baş verən fəlakətli (zəlzələ, sel, daşqın, vulkan püskürməsi və s.) təbiət hadisələridir [3, s.12-13]. Texnogen mənşəli fəvqəladə hallar isə insan fəaliyyəti nəticəsində baş verən (yanğın, partlayış, nəqliyyat qəzaları, kimyəvi, radioaktiv qəzalar və s.) hadisələrdir [3, s. 22]. Fəvqəladə hal fəvqəladə hadisə nəticəsində yaranır.

Fəvqəladə vəziyyət və *fəvqəladə hal* anlayışları bir-birindən fərqləndirilir. Belə ki, “Fəvqəladə vəziyyət haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu”na əsasən, *fəvqəladə vəziyyət*

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına və bu qanuna uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının ayrı-ayrı yerlərində Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının, əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin konstitusional hüquq və azadlıqlarının, habelə, mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün hüquqi şəxslərin hüquqlarının və qanuni mənafelərinin bu qanunla müəyyən edilmiş qaydada məhdudlaşdırılmasına və onların üzərinə əlavə vəzifələr qoyulmasına yol verən, eləcə də, müvafiq icra hakimiyyəti orqanları və yerli özünüidarə orqanlarının, onların vəzifəli şəxslərinin fəaliyyətini tənzimləyən xüsusi hüquqi rejimdir. Yəni fəvqəladə hal şəraitindən fərqli olaraq, fəvqəladə vəziyyət zamanı bütün dövlət orqanlarının, müəssisə və təşkilatların idarə olunması funksiyası müvafiq orqanlara həvalə edilir. Bununla yanaşı, fəvqəladə vəziyyət rejimində onun qüvvədə olma müddəti qanunvericiliklə müəyyən olunur və bu zaman insanların hüquqlarının məhdudlaşdırılması nəzərdə tutulur, lakin fəvqəladə hal şəraiti üçün yuxarıda sadalanan müddət və məhdudiyyətlər olmur [3, s.11].

Ekstremal vəziyyət (lat. *extremus* – həddindən artıq, kritik) insanın həyatı, sağlamlığı, şəxsiyyəti, rifahı, eləcə də, yaxınları üçün qəflətən təhlükə yaradan (yaxud insan tərəfindən subyektiv olaraq təhlükə kimi qəbul edilən) qeyri-adi bir vəziyyətdir.

Ekstremallığı müəyyən edən amilləri aşağıdakı kimi təsnifatlandırmaq olar:

- vəziyyətin təhlükəlilik dərəcəsi, çətinliyi, yeniliyi, məsuliyyəti ilə əlaqədar müxtəlif emosional xarakterli təsirlər;

- lazımi məlumatın azlığı və ya ziddiyyətli məlumatların həddən artıq olması;

- həddindən artıq zehni, fiziki, emosional gərginlik;

- əlverişsiz iqlim şəraitinin (isti, soyuq, oksigen çatışmazlığı və s.) təsiri;

- aclıq, susuzluq və s. [6].

Böhran vəziyyəti (yunan. *krisis* – qərar, dönüş nöqtəsi, nəticə) qısa vaxt ərzində insanın özü və dünya haqqında fikirlərini əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirməsini tələb edən bir vəziyyətdir. Böhran vəziyyəti yeni davranış üsullarının, zəruri istiqamətlərin tapılmasını, bir neçə mümkün alternativdən seçim etmək üçün qərarın verilməsini tələb edir. Böhran vəziyyətində idarəetmə, əhəlinin təhlükəsizliyini təmin etmək və

böhran vəziyyətini aradan qaldırmaq üçün FHN rəhbərliyi və idarəetmə orqanlarının vəziyyətlə bağlı fəaliyyətidir. Bu fəaliyyətə məlumatın davamlı olaraq əldə edilməsi, toplanması və təhlili; xilasətmə əməliyyatı və işləri ilə bağlı qərarların qəbul edilməsi; tabeliyində olan qüvvələrə tapşırıqların verilməsi, qüvvələrin hazırlanması və onların birbaşa idarə edilməsi; qarşılıqlı fəaliyyətin təşkili və təmin edilməsi; böhran vəziyyətinin aradan qaldırılması tədbirlərinin təmin olunması daxildir [8].

Tədqiqatımızın əsas termini *xüsusi təyinatlı ali təhsil müəssisəsi kursantlarının ekstremal vəziyyətlərə hazır olmasıdır* ki, bu da şəxsi keyfiyyətlər sistemi, eyni zamanda, ekstremal vəziyyətlərdə fəaliyyət göstərmək üçün mütəxəssis hazırlığı deməkdir. Hazırlığın nəticələri özündə mənəvi-iradi keyfiyyətləri, emosional sabitliyi, stressə müqaviməti, fiziki inkişafı, ümumilikdə, ekstremal şəraitdə xidməti-peşəkar vəzifələri yerinə yetirmək üçün lazımi bacarıq və qabiliyyətləri cəmləşdirir.

“Xüsusi təyinatlı ali təhsil müəssisəsi kursantlarının ekstremal vəziyyətlərə hazırlanması” termini dedikdə, ekstremal vəziyyətlərdə fəaliyyət təcrübəsi qazanmaq, psixoloji və emosional sabitliyi formalaşdırmaq, yüksək funksional aktivliyi qorumaq qabiliyyətini təyin edən və ekstremal şəraitdə peşəkar vəzifələri uğurla yerinə yetirməyə imkan verən fiziki hazırlıq üzrə kursantların bilik, bacarıq və qabiliyyətlər sistemini mənimsəməsi üçün məqsədyönlü proses başa düşülür [2].

Xüsusi təyinatlı ali təhsil müəssisəsi kursantlarının fəvqəladə hallar zamanı fəaliyyətə hazırlıq konsepsiyası şəxsiyyətin fərdi inkişafının, peşəkar hazırlığının və sosial təcrübəni mənimsəməsinin nəticəsi kimi qiymətləndirilən, ayrılmaz (bir sıra zəruri bacarıq və qabiliyyətləri, bilikləri, psixoloji əlamətləri, ixtisas kompetensiyalarını, eləcə də, dünyagörüşü və mənəvi keyfiyyətləri özündə birləşdirən) fəaliyyət keyfiyyətidir. Bu keyfiyyətin inkişaf meyarları bunlardır: şəxsiyyətin istiqamət vektoru; şəxsiyyətin özünü aktuallaşdırma dərəcəsi; lokus yeri (insanın müvəffəqiyyətlərini və ya uğursuzluqlarını yalnız daxili və ya yalnız xarici amillərlə əlaqələndirmək xüsusiyyətini xarakterizə edən psixologiya termini); müvəffəqiyyət üçün motivasiya səviyyəsi; narahatlıq səviyyəsi; özünə hörmət dərəcəsi; şəxsi modallıq (mühakimənin doğru-

luq kateqoriyası) dərəcəsi; sərbəstlik səviyyəsi. Zabitin ekstremal situasiyalara psixoloji hazırlığı çətin, gərgin şəraitdə döyüş tapşırıqlarını yerinə yetirməyi nəzərdə tutur. Kursantların ekstremal vəziyyətlərə hazır olması dedikdə, ekstremal vəziyyətlərə mütəxəssis hazırlığının nəticəsi kimi, ümumilikdə, ekstremal şəraitdə xidməti vəzifələri yerinə yetirmək üçün vacib olan yüksək mənəvi-iradi, emosional sabitlik, stressə qarşı müqavimət keyfiyyətlərinin, fiziki inkişafın, zəruri qabiliyyət və bacarıqların formalaşmasını özündə cəmləşdirən *şəxsi keyfiyyətlər sistemi* nəzərdə tutulur. Psixoloji hazırlıq səviyyəsi aşağı olan xilasedicilər ekstremal şəraitlərdə işə buraxıla bilməzlər [5].

Bələliklə, son dövrdə dünyada təlimə yeni və mühüm yanaşma ortaya çıxdı – ekstremal təlim. İnsan üçün böyük çətinliklər yaradan, ondan böyük güc və qabiliyyət, hətta güc və qabiliyyətin son hədd gərginliyini tələb edən situasiyaları ekstremal vəziyyət adlandırırlar. Bu istiqamət bütövlükdə dünya üçün yenidir. Ekstremal təlim kursantlarla məqsədyönlü psixoloji-pedaqoji iş sistemidir. Bu iş sisteminin əsas məqsədi kursantlarda xidməti vəzifələrinin müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilməsini təmin edən ekstremal hazırlığın və ekstremal qabiliyyətlərin formalaşdırılmasıdır.

Ekstremal təlim həyat və sağlamlıq üçün təhlükə yaratmır və onun vəzifələrindən biri də rahatlıq zonasından çıxarılan kursantların gizli (operativlik, liderlik və s.) qabiliyyətlərini aşkar etməkdən, fəallaşdırmaqdan, sürətlə dəyişən şəraitdə dayanıqlı bacarıqların və düzgün hərəkət alqoritmlərinin (burada: ardıcıl mərhələlər toplusu, istənilən nəticəyə aparan hərəkətlər sxemidir) formalaşmasının effektivliyini artırmaqdan ibarətdir.

Kursantların ekstremal şəraitdə təhsili aşağıdakıları nəzərdə tutur: peşə fəaliyyətinin

ekstremal problemlərini, onların həlli üçün kursantın şəxsi hazırlığının vacibliyini başa düşməsini təmin etmək, psixoloji mətinliyi artırmaq, ekstremal vəziyyətlərdə həll edilən vəzifələrə xas olan xüsusi hərəkətləri yerinə yetirmək üçün etibarlı bacarıq və qabiliyyətlərini formalaşdırmaq; xüsusi vasitələrdən istifadə bacarıqlarını avtomatizm həddinə çatdırmaq, düzgün qərarlar qəbul etmək bacarığını inkişaf etdirmək, hər hansı bir çətinlikdə özünü idarəetməni, inamlı davranış və hərəkətləri təmin edən etibarlılığı formalaşdırmaq, psixoloji pozulmaların qarşısını almaq, özünə, müvəffəqiyyətə inamı artırmaq, qrupun tərkibində koordinasiyalı fəaliyyəti, qarşılıqlı əvəzlənməni, fəaliyyət alqoritmini, şəxsi peşəkarlıq təhlükəsizliyini təmin etmək, düzgün qərarların qəbul edilməsini öyrətmək və düzgün qərarvermə bacarığı aşılamaq.

Ssenari üzrə iş (təlimə) başlamazdan əvvəl stress vəziyyəti, kursantların (şərti xilasedicilərin) alqoritmlərə uyğun olaraq, mövcud vəziyyətə reaksiya vermək, sinxron iş zamanı digər kursantların hərəkətlərinə diqqəti yayındırmamaq, öz şərti pasiyentinə (zərərçəkənə) diqqəti cəmləşdirmək qabiliyyətini formalaşdırır. Bu metodika səmərəli tədris metodu kimi istifadə oluna və müxtəlif ixtisaslar üzrə tələbələrin, kursantların, tibb mütəxəssislərinin təhsil prosesində tədris məşğələlərinə daxil edilə bilər.

Problemə aktuallığı. Respublikamızda xüsusi təyinatlı ali təhsil müəssisələri kursantlarının ekstremal vəziyyətlərə hazırlanması problemi tədqiqat obyektinə olmamışdır.

Problemə yeniliyi. Məqalədə xüsusi təyinatlı ali təhsil müəssisələri kursantlarının ekstremal vəziyyətlərə hazırlanması kimi mühüm problem diqqət mərkəzinə gətirilir.

Problemə praktik əhəmiyyəti. Məqalə gənc tədqiqatçılar üçün faydalı olacaqdır.

Ədəbiyyat:

1. Adilov, M.N., Z. Verdiyeva, F. Ağayeva. İzahlı dilçilik terminləri lüğəti. -Bakı: Elm və təhsil, -2020. - 656 s.
2. Bayramov, Ə.S., Əlizadə, Ə.Ə.. Psixologiya: Ali məktəblər üçün dərslik. -Bakı: Çinar-Çap Nəşriyyat-Poliqrafiya müəssisəsi, -2002. -620 s.
3. Salayev, B., Babaşov, İ., Mustafayev, R. Xilasedicinin kitabı. -Bakı: AFPoliqraf, -2021.--328 s.
4. Mədəniyyət tarixi və nəzəriyyəsi: Ali məktəblər üçün dərslik / M.J. Manafova, N.T. Əfəndiyeva, S.A. Şahhüseynovanın ümumi redaktəsi ilə. -Bakı: Sabah, -2010. -876 s.
5. Военная педагогика: Учебное пособие для высших военно-политических училищ. Коллектив авторов. М.: Воениздат, -1973.-368 с.

6. Учебник спасателя / С.К.Шойгу, М.И.Фалеев и др. / Подобщ. ред. Ю.Л. Воробьева. - Краснодар: Сов. Кубань, -2002. -528 с.
7. Saytoqrafiya:
8. www.tibb-dunyasi.com
9. www.mchs.gov.ru/ministerstvo/o-m-inisterstve/terminy-mchs-rossii
10. <http://www.e-qanun.az/framework/5099>
11. <http://www.e-qanun.az/framework/11596>

E-mail: vusala_55@mail.ru

Rəyçilər: *ped.ü.elm.dok., prof. A.N. Abbasov,*
ped.ü.fəls.dok. L.A. Məmmədli

Redaksiyaya daxil olub: 28.09.2021.

Həmidə İsgəndər qızı Qasımova
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə dissertant
Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu

YENİ PEDAQOJİ TƏFƏKKÜRÜN TƏLƏBİ: ŞAGİRDŁƏRDƏ TƏŞLİLATÇILIQ QABİLİYYƏTLƏRİNİN FORMALAŞDIRILMASI

Гамида Искендер гызы Гасимова
докторант по программе доктора философии
Институт Образования Азербайджанской Республики

ТРЕБОВАНИЯ К НОВОМУ ПЕДАГОГИЧЕСКОМУ МЫШЛЕНИЮ: ФОРМИРОВАНИЕ ОРГАНИЗАЦИОННЫХ СПОСОБНОСТЕЙ У СТУДЕНТОВ

Hamida İsgandar Gasimova
doctorial student in the program of a Ph.D
Institute of Education of the Republic of Azerbaijan

REQUIREMENTS FOR A NEW PEDAGOGICAL THINKING: FORMATION OF ORGANIZATIONAL ABILITIES IN STUDENTS

Xülasə. Cəmiyyətdə tutduğu mövqeyindən, yaşından, vəzifəsindən asılı olmayaraq istənilən adamda az və çox səviyyədə təşkilatçılıq qabiliyyəti olmalıdır. Təşkilatçılıq qabiliyyətinə yiyələnmiş şəxs həyatdakı, ailədəki, təhsil müəssisəsindəki problemlərini həll edə bilər. Öz işlərini təşkil edir, problemlərini yoluna qoyur onun fəallığını artırır.

Açar sözlər: *pedaqoji təfəkkür, yeni pedaqoji təfəkkür, yuxarı sinif şagirdi, qabiliyyət, təşkilatçılıq, təşkilatçılıq qabiliyyəti*

Резюме. Каждый, независимо от своего положения в обществе, возраста или положения, должен обладать более или менее организаторскими способностями. Человек с организаторскими способностями может решать проблемы в жизни, семье, учебном заведении. Организует свою работу, решает его проблемы, повышает активность.

Ключевые слова: *педагогическое мышление, новое педагогическое мышление, старшеклассник, способности, организованность, организаторские способности*

Summary. Everyone, regardless of their position in society, age or position, should have more or less organizational skills. A person with organizational skills can solve problems in life, family, educational institution. Organizes his work, solves his problems, increases his activity.

Key words: *pedagogical thinking, new pedagogical thinking, high school student, abilities, organization, organizational skills*

Xüsusi son dövrlərdə təhsilin, tərbiyənin, təlimin, məktəbşünaslığın aktual problemlərinə həsr edilmiş səmərəli tədqiqatlar genişləndirilmişdir. Tədqiqat olunmalı aktual mövzulardan biri də X-XI sinif şagirdlərinə təşkilatçılıq qabiliyyətlərinin aşılmasıdır.

Bu problem nəənsə respublikamızda pedaqoji və psixoloji tədqiqatların mövzuna çevrilməmişdir. Haqqında danışılan sahəyə to-

xunulsa da, bu, yetərincə olmamışdır. Xüsusi tədqiqat tələb etmişdir.

Cəmiyyətdə tutduğu mövqeyindən, yaşından, vəzifəsindən asılı olmayaraq istənilən adamda az və çox səviyyədə təşkilatçılıq qabiliyyəti olmalıdır. Təşkilatçılıq qabiliyyətinə yiyələnmiş şəxs həyatdakı, ailədəki, təhsil müəssisəsindəki problemlərini həll edə bilər. Öz işlərini təşkil edir, problemlərini yoluna qoyur onun fəallığını artırır.

Uşaq bağçasında tərbiyəçilər, ailədə atalar, baba-nənələr, təhsil müəssisələrində pedaqoji kollektiv üzvləri uşaqlarla, şagirdlərlə məqsədyönlü, sistemli işlər aparmalıdır.

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin sözləridir: *“Təhsil sisteminin nə qədər dəyərli olduğunu ondan görmək olar ki, Azərbaycanda yüksək savada, biliyə, ixtisasa, yüksək elmə malik insanlar var və onlar cəmiyyətin çox hissəsini təşkil edir. əgər bunlar olmasaydı, Azərbaycanın iqtisadiyyatı belə güclü inkişaf edə bilməzdi. Bunlar olmasaydı, Azərbaycan elmi inkişaf edə bilməzdi. Bunlar olmasaydı, biz indi Azərbaycanı müstəqil dövlət kimi idarə edə bilməzdik. Onları qiymətləndirmək lazımdır”* [1].

Göründüyü kimi, uğurlarımızın rəhni ölkəmizdə yüksək savada, biliyə, ixtisasa, yüksək elmə malik insanların olmasından ibarətdir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev demişdir: *“Uşaqlar cəmiyyətimizin sabahıdır. Onların qayğısız böyüməsi, yüksək standartlara cavab verən təlim-tərbiyə və tibbi xidmətlərlə təmin edilməsi, əlverişli sosial mühitdə fiziki və mənəvi baxımdan sağlam yetişməsi, habelə öz istedadlarını nümayiş etdirmələri üçün zəruri şəraitin yaradılması bizim əsas məqsədlərimizdənədir. Uşaqlarımızın hərtərəfli şəxsiyyət və ölkəmizin layiqli vətəndaşı olaraq formalaşmaları müstəqil Azərbaycan Respublikasının dövlət uşaq siyasətinin aparıcı istiqamətini təşkil edir”* [2].

Yuxarıdakı iqtibasdan göründüyü kimi, ölkə Prezidenti uşaqların, o cümlədən şagirdlərin öz istedadlarını nümayiş etdirmələri, hərtərəfli şəxsiyyət və ölkəmizin layiqli vətəndaşı olaraq formalaşmaları üçün təhsil müəssisələrində və ailələrdə lazımı şəraitin yaradılmasını vacib bilir. Bu mənada məktəblilər, o cümlədən yuxarı sinif şagirdlərində müstəqillik, təşəbbüskarlıq, ümumi fəallıq və idrak fəallığı inkişaf etdirilməli, onlarda təşkilatçılıq qabiliyyətləri formalaşdırılmalıdır.

Təşkilatçılıq qabiliyyətləri pedaqoji fəaliyyətin zəruri tərkib hissəsidir.

Təşkilatçılıq qabiliyyətlərinin formalaşdırılması üzrə iş uşaqlar hələ kiçik yaşlarında ikən başlamaq lazımdır.

Məktəbdə fənlərin tədrisi prosesində, müvafiq mövzuların təhsilləndirici, tərbiyələndirici və inkişafetdirici vəzifələrini diqqət mərkəzində

saxlamaqla məktəblilərdə təşkilatçılıq qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək mümkündür. Bu işdə müəllimin rolu böyükdür.

Şagirdlərdə təşkilatçılıq qabiliyyətlərinin formalaşdırılması prosesinə pedaqoji rəhbərliyin həyata keçirilməlidir ki, səmərəli nəticələrə nail olunsun. Bu sahədə pedaqoji kollektiv üzvlərinin əlbir fəaliyyəti də önəmlidir.

Müəllimin nəzəri və metodik hazırlığı, problemə bələdliyi az rol oynamır.

X-XI sinif şagirdlərində təşkilatçılıq qabiliyyətlərinin formalaşdırılmasında sinifdən xaric tədbirlər mühüm əhəmiyyətə malikdir. Sinifdən xaric işin söhbət, yarış, müzakirə və disput, adlısanlı adamlarla, Vətən müharibəsi qəhrəmanları və iştirakçıları qaziləri, elm, mədəniyyət, incəsənət, idman xadimləri, yazıçı və şairlərlə görüşlər, müsabiqələr, viktorinalar, şagird konfransları, dəyirmi masa ətrafında görüşlər, dəyirmi masa ətrafında görüşlər, kinofilmlərə, televiziya və teatr tamaşalarına,

Biz tədqiqat zamanı aşağıdakı fərziyyəni əsas götürərək, onu eksperimentdən keçirdik. Qənaətimiz bu oldu ki, böyük məktəb yaşlı şagirdlərdə təşkilatçılıq qabiliyyətlərinin formalaşdırılması aşağıdakı hallarda səmərəli olar:

-təşkilatçılıq fəaliyyətinin məqsəd və vəzifələri, bu işin həyata keçirilməsinin metod və formaları ilə bağlı onlarla maarifləndirici işlər aparılarsa;

-şagirdlər təşkilatçılıq fəaliyyəti prosesinə və nəticələrinə verilən tələblərə bələd olarlarsa;

-təhlil etmə və öz işlərinə düzgün qiymət vermək bacarıqlarına yiyələnərlərsə - fəaliyyətlərini planlaşdır və nəticələrini qabaqcadan proqnozlaşdır bilərlər.

Hər hansı bir fəaliyyət planlaşdırılan zaman konkret məqsəd irəli sürülür, məqsədin həyata keçirilməsindən, səmərəli olmasından ötrü bir sıra vəzifələr müəyyənləşdirilir.

Tədqiqatın gedişində şagirdlərdə təşkilatçılıq qabiliyyətlərinin formalaşdırılmasına, təşkilatçılıq şüur və düşüncənin tərbiyə olunmasına fikir verirdik.

Məktəblilərdə təşkilatçılığın necə təşəkkül tapdığını və səmərəliliyə necə nail olunduğunu bilmək üçün kütləvi sorğudan, müsahibə və müşahidədən, dərslərin dinlənilməsindən, induksiya və deduksiyadan, təhlil və tərkibdən, məktəb

sənədlərinin və şagirdlərin yaradıcılıq məhsullarının öyrənilməsindən faydalandıq.

Araşdırmalar göstərdi ki, yuxarı sinif şagirdlərində təşkilatçılıq qabiliyyətlərinin formalaşdırılması sahəsində iş respublika ümumtəhsil məktəblərinin bir çoxunda lazımcı qurulur. Pedaqoji kollektivlərin üzvləri təlim prosesinin, dərslərin təhsilləndirici, tərbiyələndirici və inkişafetdirici imkanlarından bəhrələnməklə, pedaqoji texnologiya və innovasiyalardan, interaktiv təlim metodlarından, sinifdən xaric tədbirlərin imkanlarından istifadə edərək, böyük məktəb yaşlı uşaqlarda təşkilatçılıq qabiliyyətlərinin inkişafına nail olurlar.

Lakin tədqiqatlar eyni zamanda göstərdi ki, bəzi ümumtəhsil məktəblərində haqqında danışılan sahədə səmərəli işlər görülmür. Aydınlaşdırdıq ki, şagirdlərin bəziləri ictimai tapşırıqları yerini yetirərkən, yaxud bu və ya digər sinifdən xaric tədbirin təşkilində iştirak edərkən rəhbər təbə şəxs münasibətlərini qurmağı bacarmırlar.

Məlum oldu ki, bir çox şagirdlərdə təşkilatçılıq bacarıq və qabiliyyətləri lazımi səviyyədə təşəkkül tapmayıb. Tədbirlərin təşkilatçıları sinif rəhbərləri, fənn müəllimləri, kitabxanaçıları, gənclər təşkilatı rəhbəri və b.-dir. Yuxarı sinif şagirdləri ayrı-ayrı tədbirlərdə passiv dinləyicilər kimi iştirak edirdilər.

Yuxarı sinif şagirdləri ilə iş prosesində həmin cəhətlər diqqət mərkəzimizdə oldu. Müsbət nəticələrə nail olduq.

Sorğu və testlərdə aparılan təşkilatçılıq fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi təşkilatçılıq qabiliyyətinin formalaşdırılmasının başlıca pedaqoji-psixoloji şərti kimi dəyərləndirildi. Bütün bunlar qabaqcıl təşkilatçılıq təcrübəsini öyrənməyə imkan verdi.

Eksperimentin müəyyənəşdirici mərhələsi araşdırılan problem baxımından vəziyyətlə bağlı müvafiq təsəvvür yaratdı. Yaxşı və nöqsanlı cəhətlər aşkarlandı. Eksperimentin müəyyənəşdirici mərhələsinin yekunları eksperimentin öyrədicisi mərhələsinə keçməyə əsas verdi.

Kontrol və eksperimental siniflər müəyyənəşdirildi. X-XI siniflər üzrə Çağırışaqədərk hazırlıq və Fiziki tərbiyə fənləri üzrə mövzular eksperimentin əsas materialları olaraq nəzərdə tutuldu. Eksperimentdə iştirak edən müəllimlərin (həm eksperimental, həm də kontrol), siniflərin və şagirdlərin bərabər səviyyəli olmaları lazım bilindi. Fənn müəllimlərin, sinif rəhbərlərinin iş stajında çox fərqi olmaması diqqət mərkəzində dayandı.

Təlim prosesi, dərslər, sinifdən xaric tədbirlər vaxtaşırı müşahidə edilir, müəllimlər və şagirdlərlə söhbət edilirdi.

Dəyişiklikləri öyrənmək üçün eksperimentin müəyyənədicisi mərhələsində pedaqoji kollektiv üzvlərinə verilən suallarla yenidən eksperimental və kontrol siniflərin müəllimlərinə müraciət edildi. Nəticələr cədvəl 2.4.1-də öz əksini tapmışdır.

Cədvəl 1.

Yuxarı sinif şagirdlərdə təşkilatçılıq qabiliyyətlərinin formalaşdırılması ilə bağlı müəllimlərin fəaliyyətinin səviyyəsini göstərən nəticələr

Sıra №	Araşdırılan məsələlər	Səviyyələr					
		Yüksək (nəfərlə)		Orta (nəfərlə)		Aşağı (nəfərlə)	
		Eks.	Kontr	Eks.	Kontr	Eks.	Kontr.
1.	Qabiliyyət dedikdə nə başa düşülməlidir?	12	9	6	7	2	5
2.	“Təşkilatçılıq” anlayışının mahiyyəti nədən ibarətdir?	13	8	7	7	-	4
3.	Təşkilatçılıq qabiliyyəti nə deməkdir?	10	8	9	10	1	3
4.	Təşkilatçılıq şüuru nə deməkdir?	9	8	8	10	3	3
5.	Şagirdlərdə təşkilatçılıq qabiliyyətlərinin formalaşdırılmasına pedaqoji rəhbərlik məsələləri necə təşkil olunmalıdır?	11	9	18	9	1	3

Qeyd: Sorğuda eksperimental siniflərdən 20, kontrol siniflərdən 21 müəllim iştirak etmişdir

Cədvəldən göründüyü kimi, “Təşkilatçılıq” anlayışının mahiyyəti nədən ibarətdir?” sualına verilən cavablar belə idi. Eksperimental siniflərdə: düzgün (13), nisbətən düzgün (7). Kontrol siniflərdə: düzgün (8), nisbətən düzgün (7), cavab alınmayan (4) nəfər.

Üçüncü sualı (“Təşkilatçılıq qabiliyyəti nə deməkdir?”) eksperimental sinif müəllimlərinin 10 nəfəri - düzgün, 9 nəfəri - nisbətən düzgün cavablandırırsa da, 1 nəfərdən düzgün cavab alınmamışdır.

Həmin sualla bağlı kontrol siniflərdə aşağıdakı göstərici olmuşdur: düzgün – 8, nisbətən düzgün – 10, alınmayan cavab – 3 nəfərdə.

Digər göstəricilərlə cədvəldən tanış olmaq mümkündür.

Pedaqoji eksperimentin sonuncu – yoxlayıcı mərhələsində şagirdlər də sorğuya cəlb edildilər. Göstəricilərlə cədvəl 2-də tanış olmaq mümkündür:

Cədvəl 2.

Eksperimental və kontrol sinif şagirdlərinin təşkilatçılıq qabiliyyətlərinə yiyələnmə səviyyələrini bildirən göstəricilər

Sıra №	Araşdırılan məsələlər	Səviyyələr					
		Yüksək (nəfərlə)		Orta (nəfərlə)		Aşağı (nəfərlə)	
		Eks.	Kontr.	Eks.	Kontr.	Eks.	Kontr.
1.	Təşkilatçılıq qabiliyyəti dedikdə nə başa düşülməlidir?	72	51	27	35	2	14
2.	Təşkilatçılıq qabiliyyətinə yiyələnmək hökmən lazımdır?	69	42	29	42	3	16
3.	Təşkilatçılıq qabiliyyəti nə zaman lazım olur?	75	47	22	38	4	15
4.	Kimə təşkilatçı demək olar?	70	61	30	36	1	3
5.	Məktəbdə təşkilatçılıq işlərini müəllimin, yoxsa şagirdlərin həyata keçirməsi məsləhətdir?	77	55	22	40	2	5
6.	Təşkilatçı hansı keyfiyyətlərə malik olmalıdır?	72	58	29	30	-	12
7.	Təşkilatçı şagird və lider. Bunlar bir-birindən hansı keyfiyyətlərinə görə fərqlənirlər?	74	63	26	31	1	6
8.	Şagirdlər arasında kimə lider demək olar?	78	65	22	30	2	5
9.	Özünü təlimatlandırma nə deməkdir?	69	49	27	30	5	11
10.	Özünə yüksək tələbkarlıq dedikdə nə başa düşülməlidir?	64	52	32	38	5	10

Qeyd: Sorğuda eksperimental siniflərdən 101, kontrol siniflərdən 100 şagird iştirak etmişdir

“Kimə təşkilatçı demək olar?” sualına (4-cü sual) eksperimental sinif şagirdlərinin 70 nəfəri – tam, 30 nəfəri – nisbətən tam cavab versələr də, 1 nəfər sualı cavablandırmamışdır.

Kontrol siniflərdə: şagirdlərinin 61 nəfəri – tam, 36 nəfəri – nisbətən tam cavab versələr də, 3 nəfərdən cavab alınmamışdır.

Beşinci sual belə adlanır: “Məktəbdə təşkilatçılıq işlərini müəllimin, yoxsa şagirdlərin həyata keçirməsi məsləhətdir?” Bu suala müxtə-

lif cavablar alınmışdır. Diqqət yetirək. Eksperimental sinif şagirdlərinin 77 nəfəri – tam, 22 nəfəri – nisbətən tam cavab versələr də, 2 nəfər sualı cavablandırmamışdır.

Kontrol siniflərdə: şagirdlərinin 55 nəfəri – tam, 41 nəfəri – nisbətən tam cavab versələr də, 5 nəfərdən cavab alınmamışdır.

Digər göstəricilərlə cədvəldən tanış olmaq mümkündür

Cədvəldən görünür ki, eksperimental siniflərin nəticələri kontrol qrupları siniflərin nəticələrindən daha yüksəkdir.

F rziyy nin doğruluğu sübuta yetirilm  , eksperimental siniflərin  agirdl r nd  t  ilat lıq qabiliyyətləri daha çox inkişaf etmişdir.

Kontrol sinifl rl  müqayisədə eksperimental sinif şagirdlərinin cavabları f r hl ndirici idi.

Tədqiqat göstərdi ki, sistemli, m qs dy n l , ardıcıl işlər şagirdlərdə t  ilat lıq qabiliy-

y tl rini inkişaf etdirir. Nəticədə kontrol sinif şagirdlərinə nisbətən eksperimental sinif  agirdl r nd  t  ilat lıq şüuru uğurla formalaşır.

Tədqiqatın aktualığı. Şagirdlərdə t  ilat lıq qabiliyyətlərinin formalaşdırılması sahəsində tədqiqatların aparılmasına ehtiyac vardır.

Tədqiqatın yeniliyi. Şagirdlərdə t  ilat lıq qabiliyyətlərinin formalaşdırılması yeni pedaqoji təfəkkürün tələbi kimi irəli s r l r.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti. Məqalə gənc tədqiqatçılardan ötrü faydalı olacaqdır.

 d biyyat

1. Azərbaycan müəllimi” q z., 2010, 10 dekabr, s. 4
2. Prezident İlham Əliyev. U aqılar cəmiyyətimizin sabahıdır. <https://news.milli.az/politics/80468.html>

E-mail: hamida15@mail.ru

Rəyçilər: *ped. .elm.dok., prof. A.N. Abbasov,*
ped. .fəls.dok. L.A. Məmmədli

Redaksiyaya daxil olub: 18.11.2021

UOT 37.0

Gülzarə Vilayət qızı Şahmuradova
Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutunun
Təhsilin nəzəriyyəsi və tarixi şöbəsinin elmi işçisi

MÜTALİƏNİN ŞAĞİRDŁƏRİN SOSİALLAŞMASINDA ROLU

Гульнара Вилаят гызы Шахмурадова
научный сотрудник отдела Теории и истории образования Института Образования
Азербайджанской Республики

РОЛЬ ЧТЕНИЯ В СОЦИАЛИЗАЦИИ УЧЕНИКОВ

Gulnara Vilayat Shakhmuradova
researcher of the department of Theory and history of education at the Institute of Education
of the Republic of Azerbaijan

THE ROLE OF READING IN STUDENT SOCIALIZATION

Xülasə. Məqalədə mütaliənin, kitabın şagirdlərin sosiallaşmasında rolu öz əksini tapır. Şagirdlərdə kitabə, mütaliəyə maraq yaratmağın əhəmiyyəti vurğulanır. Mütaliə mədəniyyətinin formalaşmasında müəllimlərin rolu göstərilir. Eyni zamanda şagirdlərdə mütaliə mədəniyyətinin formalaşmasında, tərbiyə olunmasında kitabxananın və kitabxanaçıların mühüm əhəmiyyəti izah olunur.

Açar sözlər: məktəb, sosial münasibət, təlim, şagird şəxsiyyəti, sosiallaşma, mütaliə mədəniyyəti, kitabxana

Резюме. В статье отражена роль чтения и книг в социализации школьников. Подчеркивается важность создания у учащихся интереса к книгам и чтению. Показана роль учителей в формировании культуры чтения. В то же время комментируется важность библиотеки и библиотекарей в формировании и воспитании культуры чтения.

Ключевые слова: школа, социальные отношения, обучение, личность ученика, социализация, культура чтения, библиотека

Summary. The article reflects the role of reading and books in the socialization of students. Students emphasize the importance of creating interest in books and reading. The role of teachers in the formation of a culture of reading is shown. At the same time, the poets explain the importance of the library and librarians in the formation and education of the culture of reading.

Key words: school, social relations, training, student identity, socialization, reading culture, library.

Heç kimin, heç vaxt, heç nə ilə sizdən ala bilməyəcəyi və hər zaman sizə uğur, özgüvən qazandıracaq tək şey elmdir, kitabdır. Dahi Nizami Gəncəvinin misralarında da qeyd olunduğu kimi, hər bir kitab böyük və dəyəri ölçüyə gəlməyən bir xəzinədir. Bu elə bir xəzinədir ki, paylaşıqca artar və sahibinin dəyərini, hörmətini artırır. Çünki bu xəzinəyə sahib olmağa çalışan insan düşdüyü hər vəziyyətdən heç sarsıntı keçirmədən, sakit tərzdə, düşünülmüş, ağıllı addımlar ataraq çıxı bilər. Bəzən onun bu addımı bir neçə insana yol göstərir, kömək edir. Belə ki,

kitablar sayəsində müxtəlif xasiyyətləri, müxtəlif vəziyyətləri, sevinci, kədəri, dostluğu, sevgini, nifrəti öyrənmiş oluruq. Axı cəmiyyətdə, ətərafımızda olan insanlar bizə hər zaman olduqları kimi görünmürlər. Məhz kitabların sayəsində həyatda hər bir şeyin olduğunu öyrənirik. Elə bu səbəbdəndir ki, kitaba ən böyük müəllim deyirik. “Kitab dilsiz danışan dostdur” (atalar sözü). Həqiqətən də kitab bizə səssiz, danışmadan bütün dünyadan xəbər verir. Bizim ən sədiq və hər anımızda təmənnəsiz yardımımıza gələn dostumuz, sırdaşımızdır. Sırdaşımızdır ona görə ki,

axı bəzən biz də kitabla söhbətləşirik. Onunla sevinirik, onunla sevirik, onunla kədərlənirik, təəssüflənirik, hətta qəzəblənirik. Böyük şairimiz, maarifçimiz Mirzə Ələkbər Sabirin dediyi kimi: “Kitab sənin ilk dostundur”.

Bəs bu gün biz kitabla dost ola bilirikmi? Nə dərəcədə onu övladlarımıza, yetişən nəsle sevdirik? Kitaba, onun bizə bəxş etdiyi xəzinənin əvəzində biz ona vaxt ayırırmı?

Kitabla dost olmaq üçün ilk olaraq, mütaliə mədəniyyətinə, vərdişinə sahib olmaq lazımdır. Belə bir fikir var ki, “kitabın səhifələrinin tozunu udmayan insan alim ola bilməz”. Məncə bu həyatda özünə yer tapmaq, uğur qazanmaq istəyən hər bir şəxsin etməli olduğu işdir.

Elm və texnikanın inkişaf etdiyi, kompüterdən istifadənin sürətləndiyi müasir dövrdə, deyə bilərik ki, kitab oxumaq arxa plana keçmişdir. Düzdür, daha çox elektron kitablara üstünlük verilir. Olsun, heç olmamaqdansa, bu da yaxşıdır. Belə ki, elektron kitablar kağız kitablardan daha tez, yəni müəyyən maddi vəsait, vaxt sərf etmədən, harasa getmədən ucuz əldə olunur. Elektron kitab oxumağın tibbi cəhətdən də bəzi oxuculara faydası var. Çünki bir sıra insanlarda allergik problemlər var. Bu da onların kitablara birbaşa təmasda olmasına problem yaradır. Lakin bu cür mütaliəçinin ən böyük ziyanı isə elektron kitabların digər tərəfdən insan orqanizminə zərərli olmasıdır. Belə ki, planşet, ağıllı telefon, kompüter vasitəsilə kitab oxuyarkən gözlərimiz, üz dərimiz, ən əsası isə beynimiz tez yorulur. Buna səbəb isə şüalanmadır. Bu cür mütaliə zamanı ən böyük diqqət yetirilməli olan məqam odur ki, tez-tez, 20-30 dəqiqədən bir təmiz havaya çıxmaq, gözlərin dincəlməsinə imkan yaratmaq, şüadan bir müddət uzaqlaşmaq lazımdır.

Kağız, ənənəvi kitablarda isə belə çətinliklər olmur.

Mütaliə, kitab insanı daha çox sosiallaşdırır. Düşdüyü hər bir vəziyyətdən çıxış yolu tapır, mühitə daha tez alışır, cəmiyyətlə, insanlarla ünsiyyətdə çətinlik çəkmir. Kitablarda, mütaliə söz bazasını zənginləşdirir, ana dilimizə hakimliyi, bələdliyi artırır. Daha çox mütaliə edən insanların nitqi rəvan, anlaşılan olur. Kitablarda dost olan insanlar ali təhsil almasalar da onların nitqi, fikrini əsaslandırmağı, fikrini ifadə etməyi diqqət çəkir.

Burada ingilis filosofu, tarixçisi Frensis Bekonun kitab haqqında dediyi bir fikri qeyd etmək yerinə düşər: “Mütaliə insanları bilikli, söhbətçil və hazırcavab edir”. Mütaliəni və kitab oxumağı şagirdlərə, yetişən gənc nəsle hələ körpəlikdən aşılamaq lazımdır. Çünki insan dünyaya gəldiyi andan ətrafı araşdırmağa, öyrənməyə can atır. Anaların laylaları, nənələrin söylədikləri rəngarəng nağıllar, babaların ibrətamiz öyüdləri, böyüdükcə məktəbdə təhsil aldıkları kitablarda uşaqları həyata hazırlamaqda ilk rolunu oynayır. Bu nağılların, öyüdlərin sayəsində uşaq təbiət, insanlar, heyvanlar, quşlar, rənglər haqqında ilk biliklərini qazanırlar. Bəlkə də bu cəhətdəndir ki, analarımız, nənələrimiz tarixən müxtəlif məzmunlu laylalar, oxşamalar, əzizləmələr, nağıllar söyləmişlər. Onların bir neçəsi də dildən-dilə keçərək dövrümüzə qədər gəlmişdir.

Əgər diqqət etsək görürük ki, körpə vaxtı layla, oxşama, nağıllar, öyüdlər dinləyən uşaqların təfəkkürü, dünyagörüşü daha tez inkişaf edir. Belə uşaqlar böyüyəndə özünə inamı, əzmkarlığı, tabe olmamağı ilə diqqət çəkir. Deməli, mütaliə, öyrənmə mədəniyyəti hələ beşikdə ikən ailədə başlayır. Daha sonrakı illərdə isə uşaq böyüdükcə evlərində kiçik bir kitab rəfinin, guşəsinin olmasını gördükcə kitablara, mütaliəyə can atır. Hər dəfə bir kitabı əlinə alıb öncə şəkillərinə görə, sonralar isə hissə – hissə vərəqlədikcə, artıq kitabı öz malı edir. Çünki kitabı vərəqlədikcə oradakı məlumatlar göz yaddaşına çevrilir, beyninə həkk olur. Bu da kitabın daha bir faydası. Nitqin, təfəkkürün, yaddaşın inkişafı ilə yanaşı göz yaddaşının da inkişafına müsbət təsir edir.

Uşaq böyüdükcə, yaxşı olardı ki, onları ilk kitablara ilə, al-əlvən rəngli şəkilləri olan kitablara tanış edək. Çünki, ilk olaraq, uşaqlar şəkillər üzrə öyrənilər. Belə uşaqlar böyüdükcə kitaba, elmə, oxumağa daha çox can atırlar. Ola bilsin ki, hər oxuyan Molla Pənah olmasın. Amma yaşına baxmayaraq, həyat təcrübəsi qazanmış, dərin zəkali, dünyagörüşlü, aqil, əzmkar, özünə inanan, psixoloji-mənəvi sağlam ruhlu insan yetişər. Cəmiyyətdə bu cür insanların çox olması uğurdan, parlaq, sağlam gələcəkdən xəbər verir. Dahi Nizami Gəncəvi demişdir:

*“Kamil bir palançı olsa da insan,
Yaxşıdır yarımçıq papaqçılıqdan”.*

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, uşaqlara, şagirdlərə yalnız hər hansı bir nağılı, kitabı oxu deyib tapşırıq verməklə biz onlarda kitaba, oxumağa marağı, sevgini, mütaliyə həvəsi artırmış olmuruq. Bəzən belə olduqda daha tez bezirlər, yorulurlar. Bunun üçün onlarda mütaliyə stimulu yaratmaq lazımdır. Oxuduqları nağılın, əsərin baş qəhrəmanlarını, onların mənfi və müsbət cəhətlərini, yaşadıkları şəraiti, peşələrini, “Bəs siz olsaydınız, bu zaman necə edərdiniz?”, “Heyvanların, quşların, təbiətin dili ilə sizə nə deyilir?”, “Siz özünüzü hansı qəhrəmanın obrazında görmək istəyerdiniz və nə üçün?” və s. sualları soruşmaq lazımdır. Hətta nağıllardakı obrazların, quşların, heyvanların rəsmini də bacardıkları kimi çəkmələri şagirdlərin təbiətə, rənglərə, rəsmə olan münasibətini formalaşdırır. Bunlarla yanaşı şagirdə oxuduğu nağıl haqqında öz fikrini qısa, bir-iki cümlə ilə ifadə etməyi, kiçik inşa (esse) yazmağı da tapşırmaq çox yaxşı nəticə verir. Bu zaman iki işi bir anda yerinə yetirmiş oluruq. Şagirdin həm şifahi, həm də yazılı nitqi formalaşır, inkişaf edir. Həmçinin şagirdlərdə əməyə sevgi də aşılır. Axı o, özü zəhmət çəkir, səy göstərir. Belə olduqda şagirdlərdə oxumağa həvəs yaranır. Onlarda araşdırma aparmaq, təhlil etmək, düzgün nəticə çıxarmaq kimi keyfiyyətlər də formalaşmağa başlayır. Bu da gələcəkdə qarşılaşdıqları hər hansı işdə düzgün qərar verməyə kömək edir.

Mütaliənin, oxumanın düzgün təşkili zamanı müəllim, tərbiyəçi bir neçə müsbət, lazımlı vərdisləri də aşılamış olur. Ən əsası isə bu zaman uşaqlar, şagirdlər daha çox sosiallaşırlar. Qarşılıqlı ünsiyyətdən, fikir mübadiləsindən, öz fikrini söyləməkdən, əsaslandırmaqdan, yoldaşına yardım etməkdən çəkinmirlər. Bir-birlərinin fikirlərinə hörmətlə yanaşmağı, dinləməyi öyrənirlər. Dinləmə mədəniyyəti formalaşır və vərdişə çevrilir.

İnsanlar bir-birlərini dinlədikcə anlayırlar. Sosiallaşmaya ən böyük təsiri də məhz dinləmə mədəniyyəti göstərir. Əgər qarşılıqlı dinləmə yoxdursa, orada anlaşıma, hörmət, fikir mübadiləsindən söhbət gedə bilməz. Axı insanlar danışdıqca sosiallaşırlar, qaynayıb qarışırlar. Ünsiyyətdən qaçan, sosiallaşmaqda çətinlik çəkən insanların psixoloji vəziyyəti hər zaman gərgin olur. Onlar özləri də bilmədən öz ətraflarında belə demək olarsa, “Çin səddi” hörürlər.

“Uşaq beyni ağ lövhədir”, – deyirik. Ora nə yazsan o qalacaq. Mütaliə və kitablar vasitəsilə şəxsiyyət formalaşdırmaq olur. Burada ən böyük məsuliyyət müəllimlərin üzərinə düşür. Belə ki, müəllimlər oxumaq üçün şagirdlərin yaşına, qavrama səviyyəsinə, marağına uyğun kitabları seçməlidir. Əks halda uğurdan söhbət gedə bilməz. Axı şagird ilk oxuduğu nağıl kitabını daha çox yadında saxlayır. Əgər uşaq ilk kitabını seversə hər zaman kitaba, mütaliyə, təlimə marağı yüksək olar. Oxuduğu nağılların, hekayələrin, şeirlərin vasitəsi ilə insanlara, təbiətə, əməyə, özünə hörməti daha da yüksək olar. Yaddaşı, qavraması, təhlil etmə bacarığı inkişaf edir.

Şagirdlərin sosiallaşmasına və onlarda mütaliə mədəniyyətinin formalaşdırılmasına böyük təkan verən işlərdən biri də məktəblərimizdə “Mütaliə həftəsi”nin, “Sevimli kitabım”, “Sevimli nağıl qəhrəmanım”, “Oxuduğum kitab mənə nə verdi?” və s. adlı tədbirlərin təşkili olardı. Bu tədbirdə iştirak edən şagirdlərə kitab hədiyyə olunması müsbət addım sayılır. Belə tədbirlər şagirdlərdə fəallıq, məsuliyyət, özünü-təsdiq kimi keyfiyyətlərin inkişafına olduqca böyük təsir göstərir.

Bəzən bu cür təşkil olunmuş tədbirlərdə yazıçılıq sahəsində bacarığı olan, hər hansı bir hekayə, şeir yazan şagirdləri kəşf etmək mümkündür. Çünki, belə bacarığı olan şagirdlər çox zaman utanırlar, kimsənin bundan xəbər tutmasını istəmirlər. Lakin belə tədbirlər onların özünə-inamını, sosiallığını artırır. Axı bir çox məşhur yazarlar qeyd edirlər ki, bizi ilk kəşf edən müəllimlərimiz olub. İlk yazımı oxuyan, rəy bildirən, sinif yoldaşlarıma, məktəb kollektivinə dinlədən də, onların fikirlərini alan da məhz müəllimlər olub. Hətta belə tədbirlərdə gözəl nitqə sahib qiraətçilər də yetişir. Hər hansı bir şeiri, nağılı səsləndirən, canlandıran zaman obrazlara girmək, hiss həyəcanla, jestlərlə çıxış etmək. Bu da, öz növbəsində, şagirdlərdə aktyorluq məharətini də formalaşdırır. Odur ki, mütaliyə, kitaba marağı artırmaqda, oxu vərdişini formalaşdırmaqda ən əhəmiyyətli təsir qüvvəsi müəllim və məktəbdir.

Dildən-dilə keçərək bu günümüzdə qədər gələn hikmətli fikirləri, kəlamları oxuyanda düşünürsən ki, sanki bir deryaya düşmüşsən. Lakin qiymətli sözlər səni bu deryada batırmır. Əksinə, dərin deryaları, uca zirvələri fəth etməkdə mayak

rolunu oynayır. Bu ibrətli kəlamların, sözlərin müəllifləri isə babalarımız, atalarımız olmuşlar. Bu da onu göstərir ki, həyat yaşandıqca öyrənilir. Öyrənilənlər işə tətbiq olunduqca xəzinə olur. Xəzinə isə paylaşdıqca artır, cilalanır.

Kitab, mütaliə haqqında bir çox dəyərli fikirlər yazılmışdır. Nəcəf bəy Vəzirov “Kitablar bizi ötən əsrin varisi edir” ifadəsi ilə kitaba böyük dəyər vermişdir. Doğrudan da, biz kitablar vasitəsi ilə keçmişə qayıdırıq, o zamankı yaşanları, insanların həyat tərzini, fəaliyyətini, ən əsası isə tariximizi öyrənirik. Sanki o zamandayıq. O zamanla yaşadığımız zaman arasında körpü qururuq.

Bir cəhəti də qeyd etmək lazımdır ki, mütaliə uzun yollar qət etmədən, müəyyən vaxt sərf etmədən bir sıra xalqların mədəniyyətinə bələd olmağa böyük köməklik edir. Bu zaman mədəniyyətlərarası əlaqə formalaşır və inkişaf edir.

“Kitab tarixi hərəkətə gətirir, ictimai həyatı və xalqın hisslərini istiqamətləndirir, insanı formalaşdırır” (Y. Naqibin).

Hələ o zamanlar məktəbin olmadığı vaxtlarda xəzinə yaradan şəxsiyyətləri məhz kitablar, dildən-dilə ötürülmüş hekayələr, mütaliə, öyrənmək həvəsi yetişdirmişdir. Kitablara, mütaliyə həyatımızda, yaşantımızda, evimizdə yer verməliyik. Onlar bizim ən sadıq yol yoldaşlarımız, müəllimlərimizdir.

Görkəmli şairimiz Bəxtiyar Vahabzadənin kitab haqqında yazdığı bir şeiri qeyd etmək yerinə düşərdi:

*Kitab böyük müəllimdir,
Sinasında min aləm var.
O səni bir insan kimi
Gah güldürər, gah ağladar.*

*Bu dünyanın hər sirrini
Bizə deyir bu kitablar.
Ömrümüzün yollarına
Nur çiləyir bu kitablar.*

Şagirdlərdə kitaba sevgi, mütaliyə maraq yaratmaqla yanaşı, eyni zamanda kitaba qayğı ilə, məsuliyyətlə yanaşmağı, səliqəli davranmağı da aşılamaq lazımdır. Onlara izah etmək lazımdır ki, bax, bu oxuduğun kitabı səndən əvvəl də oxuyublar. Səliqəli oxuduqları üçün də sizə gəlib çatıb. Sən də kitablara elə rəftar et ki, səndən

sonra bacı-qardaşın, böyüyən uşaqlar rahatlıqla oxuya bilsinlər. Bu məlumatları verən zaman daha yaxşı olardı ki, müəllim bu məzmunlu müxtəlif illüstrasiyalar, rəsmlər çəksin, cırılmış, əzilmiş kitablara, səliqəli oxunmuş kitabları nümunə kimi şagirdlərə göstərsin. “Sən cırılmış, əzilmiş, səhifələrində, yazıların üzərində anlaşılmayan, müxtəlif şəkillər çəkilmiş kitabı oxumaq istərdinmi?”, “Dərsliyinin cırıq olması sənə hansı çətinlikləri yaradır?”, “Əgər dərsliyində bir səhifə cırılsa, sən o səhifədəki tapşırıqları necə yerinə yetirə bilərsən?”, “Bu gün sənə kobud, məsuliyyətsiz, səliqəsiz saxladığın kitab sabah öz bacı-qardaşına düşsə, onların oxumasına mənfi təsir etsə sən nə hisslər keçirərsən?” və s. suallarla şagirdlərə müraciət etmək olar. Bu suallara özlərinin cavab verməsi lazım olduğu qeyd olunmalıdır. O zaman şagirdlər anlayırlar ki, hər bir şeyə qayğı göstərmək, məsuliyyətli, səliqəli davranmaq özünə və ətrafına hörmətin göstəricisidir.

Şagirdlərə kitabın necə ərsəyə gəlməsindən də danışmaq olar. Şagirdlər bilməlidirlər ki, bir vərəqin yaranması üçün neçə-neçə ağac kəsilir, emal olunur. Lazımsız istifadə olunan, səliqəsiz oxunan, cırılan kitablar əslində təbiətə, öz sağlamlıqlarına vurulan ziyanıdır.

Müəllim, valideyn şagirdlərə izah etməlidir ki, zaman keçdikcə siz kitabxanalarla da tanış olacaqsınız. Kitabxanada müxtəlif məzmunlu, müxtəlif dildə, müxtəlif xalqların müxtəlif illərdə yazılmış kitabları saxlanılır. Kitabxanalardakı kitabları götürüb həm evdə, həm də kitabxanada oxumaq olar. Əgər kitabxanada oxumaq lazımdırsa, o zaman kitabxananın oxu zalı adlanan guşəsindən istifadə etmək lazımdır. Oxu zalında isə ucadan oxumaq, danışmaq olmaz. Belə etdikdə, ətrafındakıların diqqətini yayındırmış olursan. Müəllimin bu məlumatları şagirdlərə məktəb kitabxanasında verməsi daha yaxşı olardı. Eyni zamanda iki işi həll etmiş olar. Həm şagirdlərdə mütaliyə, kitaba marağı, məsuliyyətli olmağı, həm də kitabxana ilə ilk tanışlığı təmin edir.

Şagirdlərə elə şərait yaratmaq lazımdır ki, onlar özləri sərbəst məktəb kitabxanasından maraqlarına, yaşlarına uyğun kitabları götürüb tanış olsunlar. Bu, şagirdlərdə özünəinamın tərbiyə olunmasında mühüm əhəmiyyətə malikdir. Beləliklə də, kitabxanadan istifadə etdikcə şagirdin kitaba, mütaliyə marağı, istəyi artır. Ünsiyyəti,

öz fikrini ifadə etməyi, sosial mühitdə davranış qaydalarını öyrənir. Bəlkə də əvvəl maraq xatirinə, yoldaşları ilə müqayisə məqsədi ilə kitabxanaya gedib, kitab götürürdüsə, sonralar artıq bu bir vərdişə, tələbata çevrilir. Çünki götürdüyü kitabları əvvəl səthi vərəqləməyə başlayırdısa, sonra kitabın sehrli vərəqləri arasında qərq olmağa başlayır. Olsun. Hər kitabdan bir-iki cümlə, fikir, ifadə yadında qalırsa, bu da uğurdur. Kitaba, mütaliyə həvəs yaratmağın uğuru.

Mütaliə, kitablar şagirdlərdə zövqü də formalaşdırır. İnsan yeni daxil olduğu məkanın ilk olaraq səliqəsinə, təmizliyinə, şəraitinə diqqət edir. Gözəl tərtibat, səliqəli şərait həmin məkana diqqəti, marağı, hörməti artırır. Bu səbəbdən də, məktəb kitabxanalarımız təmiri, tərtibatı, dizaynı, oxucularına yaratdığı rahatlıq ilə də göz oxşamalıdır. Kitabxanada olan kitablar yaşa, mövzuya uyğun səliqəli düzülməli, oxunması mümkün olan vəziyyətdə, daimi yeni nəşrlərlə təmin olmalıdır.

Mütaliyə, kitabxanaya sevgini artıran bir əsas amil də kitabxanaçıların səlist, rəvan danışığı, nitqi, məlumatlılığı, davranışdır. Bəzən elə olur ki, şagirdlər kitabxanaçıların mehriban davranışına, danışığına görə çəkinmədən oraya üz tuturlar. Hətta bir çox hallarda kitabxanaçalardan kitab seçimində yardım da istəyirlər. Məlumatlı, məsuliyyətli mehriban kitabxanaçılar şagirdləri mütaliyəyə daha çox həvəsləndirmiş olurlar.

Bir sözlə, kitabxana da kitablar kimi şagirdləri sosiallaşdır. Belə ki, o istədiyi kitabı, jurnalı, qəzeti kitabxanaçıdan istəyir. Bu da şagirdlərdə düzgün danışq, müraciət, nitq mədəniyyətini formalaşdırır.

“Mütaliə ən yaxşı təhsildir” (A.S. Puşkin).

Sonda mütaliənin, kitab oxumağın faydalı cəhətlərini ümumiləşdirmək yerinə düşər:

- ilk olaraq ən əsası şagirdlərin sosiallaşmasında, dünyagörüşünün artmasında mühüm rola malikdir;

- şagirdlərin dünyagörüşünü, təfəkkürünü, təxəyyülünü, daxili zənginliyini, özünəinamını, əzmkarlığını, hazırcavablığını, söz bazasını, dilə hakimliyini artırır;

- xalqına, ailəsinə, dostlarına, insanlara hörməti formalaşdırır;

- vətəninin tarixinə, mədəniyyətinə, mədəni irsinə, adət-ənənəsinə, təbiətinə, sərvətlərinə məsuliyyət, duyarlılıq kimi müsbət keyfiyyətləri tərbiyə edir;

- dostluq, yoldaşlıq, yardımlaşma, cavabdehlik, təəssübkeşlik, səbr, dözümlülük, iradə kimi insani keyfiyyətləri aşılayır;

- əməyə, zəhmətə, hünərə sevgi, hörmət yaradır;

- dinləmə mədəniyyətini təbliğ edir;

- şifahi və yazılı nitqini, yaddaşını, zəkasını kamilləşdirir, cilalayır;

- göz yaddaşını itiləşdirir;

- sağlam, ədalətli mübahisə, fikir mübadiləsi etməyi, başqasının fikirlərini anlayışla qarşılamağı öyrədir;

- araşdırma aparmaq, təhlil etmək, düzgün, obyektiv nəticə çıxarmaq və qərar qəbul etmək bacarığını tərbiyə edir;

- incəsənətə (səlist qiraətçiliyə, aktyorluğa, yazıçılıq bacarığı) marağı artırır;

- mədəniyyətlərarası əlaqələrin formalaşmasında və inkişafında mühüm rola malikdir.

Deməli, şagirdlərdə, yetişən gənc nəsilə mütaliyə, kitab oxumağa sevgi, maraq yaratmaqla, bütün bu müsbət keyfiyyətlərin yaradılmasına və formalaşmasına nail olarıq.

Məqalədən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, uşaqların, yetişən nəslin təlim-tərbiyəsində, düşdüyü mühitə adaptasiyasında, sosiallaşmasında, dünyagörüşünün və xasiyyətinin formalaşmasında kitab, mütaliə xüsusi rola malikdir. Bunun üçün də bu işdə ailə ilə məktəb əlbir işləməli, bir-birinə yardımçı olmalıdır.

Problemə aktuallığı. Elm və texnikanın sürətlə inkişaf etdiyi müasir dövrdə yetişən nəslin tərbiyəsində də xüsusi həssaslıqla yanaşılmasını tələb edir. Onların mühitə adaptasiya olunmasında, sosiallaşmasında kitabın, mütaliənin xüsusi və əvəzolunmaz rolu var. İstər ailə, məktəb kollektivi, istərsə də kitabxana əməkdaşları şagirdlərdə kitaba, mütaliyə sevgi formalaşdırmağa səy göstərməli və qarşılıqlı əlaqədə, əlbir işləməlidir.

Problemə yeniliyi. Məqalədə yetişən nəslin tərbiyəsində, təhsilində, mütaliə mədəniyyətinin formalaşmasında kitabın əvəzsiz rolu qeyd olunur. Kitaba, mütaliyə marağın, sevginin yaranmasında, tərbiyə olunmasında məktəbin, müəllimin, kitabxananın və kitabxana əməkdaşlarının rolundan bəhs olunur. Eyni zamanda, mütaliənin şagirdlərin sosiallaşmasına təsiri öz əksini tapmışdır.

Problemə praktik əhəmiyyəti. Məqalə şagirdlərə, müəllimlərə, kitabxana əməkdaşlarına və valideynlərə bu sahədə yardım edə bilər.

Ədəbiyyat:

1. Allahverdiyeva, B. Şagirdlərdə kitaba marağı, mütaliə vərdişlərini necə formalaşdırıram // Azərbaycan müəllimi. – 2017. - 18 fevral. - № 6. - s. 12.
2. Fərəcova, Z. Yay tətilində uşaqlara kitab da oxutdurmaq lazımdır : Bu, onların mütaliəyə maraqlarını artırır // Azərbaycan. – 2017, № 168.- s. 7.
3. Qasımova, G. Şagirdlərdə mütaliəni daxili tələbat kimi necə formalaşdırmalı // Kurikulum. – 2017. - № 4. - s. 58-64.

E-mail: gulnara.shahmuradova@mail.ru

Rəyçilər: *ped.ü.elm.dok.* **Z.B. Muradova**

ped.ü.fəls.dok.dos., dos. **N.Ş. Muradova**

Redaksiyaya daxil olub: 17.11.2021

MƏKTƏB VƏ PEDAQOJİ FİKİR TARİXİ

UOT 37.0

Validə Rəcəb qızı Əliyeva
psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

NİZAMİ GƏNCƏVİ İRSİNDƏ ƏDALƏT VƏ MULTİKULTURAL DƏYƏRLƏRİN PSIXOLOGİYASI

Валида Раджаб гызы Алиева
доктор философии по психологии, доцент
Азербайджанский Государственный Экономический Университет

ПСИХОЛОГИЯ СПРАВЕДЛИВОСТИ И МУЛЬТИКУЛЬТУРНЫХ ЦЕННОСТЕЙ В НАСЛЕДИИ НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ

Valida Rajab Aliyeva
doctor of philosophy in psychology, associate professor
Azerbaijan State Economic University

PSYCHOLOGY OF JUSTICE AND CULTURAL VALUES IN THE HERITAGE OF NIZAMI GANJEVI

Xülasə. Azadlıq, insan haqları və sosial-psixoloji ədalət bəşər övladının ən əzəli istək və arzularından biri olmuşdur. Azadlıq, insan haqları və sosial-psixoloji ədalət ideyasının yaşının son dərəcə qədim olmasına baxmayaraq, o öz global əhəmiyyətini bu gün də itirməmişdir. Nizami Gəncəvi üçün şəxsiyyətin ən yüksək meyarı insanlıq idi. İrqi, milli və dini ayrı-seçkiliyi qətiyyətlə rədd edən bu şairin qəhrəmanları içərisində türk, fars, ərəb, çinli, hindli, zənci, yunan, gürcü və s. xalqların nümayəndələrinə rast gəlirik. Humanist şairin qəhrəmanları ədalət, xalq xoşbəxtliyi, yüksək məqsədlər uğrunda mübarizə aparırlar.

Açar sözlər: *ədalət, şəxsiyyət, multikultural, mühit, zaman, psixoloji, məkan*

Резюме. Свобода, права человека и социально-психологическая справедливость были одними из самых извечных желаний и стремлений человечества. Несмотря на то, что идея свободы, прав человека и социально-психологической справедливости древняя, она не утратила своего глобального значения и на сегодняшний день. Для Низами Гянджеви высшим критерием личности была человечность. Среди героев поэта, решительно отвергавших расовую, национальную и религиозную дискриминацию, мы встречаем турков, персов, арабов, китайцев, индийцев, негров, греков и других представителей народов. Герои поэта-гуманиста борются за справедливость, народное счастье и высокие цели.

Ключевые слова: *справедливость, личность, мультикультурализм, среда, время, психологический, пространство*

Summary. Freedom, human rights and socio-psychological justice were among the most eternal desires and aspirations of mankind. Despite the fact that the idea of freedom, human rights and socio-psychological justice is ancient, it has not lost its global significance today. For Nizami Ganjavi, humanity was the highest criterion of personality. Among the heroes of the poet, who resolutely rejected racial, national and religious discrimination, we meet Turks, Persians, Arabs, Chinese, Indians, Negroes, Greeks and other representatives of the peoples. The heroes of the humanist poet are fighting for justice, people's happiness and lofty goals.

Key words: *justice, identity, multicultural, environment, time, psychological, space*

Azadlıq, insan haqları və sosial-psixoloji ədalət bəşər övladının ən əzəli istək və arzularından biri olmuşdur. O, bu gün də tərəqqipərvər bəşəriyyəti dəridən düşündürən mühüm və global problemlərdən biridir. Bu problemlər nəinki qocaman tarixin yüzilliklər boyu ağır-acısını dadmış sadə insanları və bütöv xalqları, eyni zamanda da mütəfəkkirləri, o cümlədən filosofları, hüquqşünasları, ayrı-ayrı sənət və peşə sahiblərini, şair və yazıçıları həmişə dəridən düşündürmüşdür.

Azadlıq, insan haqları sosial-psixoloji ədalət ictimai şüurun elə bir formasıdır ki, onun ətrafında dolaşan fikir və mülahizələrdə bir-birini inkar edən mövqelərə təsadüf etmək çətindir.

Azadlıq, insan haqları sosial-psixoloji ədalət problemi ictimai-siyasi fikrin, müxtəlif ideya cərəyanlarının, ayrı-ayrı konsepsiyaların mərkəzi mövzularından biri olmuşdur. İctimai-siyasi fikir tarixi sahəsində aparılan tədqiqatlar göstərir ki, sosial ədalət ideyası bütün sivilizasiyalarda sadə insandan tutmuş müdrik filosoflara qədər heç zaman diqqətdən yayınmamışdır. Deməli, “ədalət” çağırışları, ədalət uğrunda mübarizə, nəhayət, ədalət tələbi insanın yaşığıdır.

Siyasi və hüquqi fikrin yaranması, formalaşması, zənginləşməsi və inkişafında, xüsusilə də antik və erkən orta əsrlər dövrü filosoflarının rolu danılmazdır. Məhz, həmin filosoflar içərisində ədalətdən danışmayan mütəfəkkir tapmaq çətindir. Bununla belə, siyasi və hüquqi fikrin bir elm kimi formalaşmasında hüquqşünasların da fəaliyyətini danmaq olmaz. Əgər filosoflar bu fikrin, yəni siyasi və hüquqi təlimlər tarixinin böyük nümayəndələrindərsə, hüquqşünaslar onun klassikləridir. Qədim Roma hüquqşünaslarından başlamış XX yüzilliyin əvvəllərində olan dövr ərzində yaşayıb-yaratmış hüquqşünasların böyük əksəriyyəti sosial ədalət məsələsinə toxunmuş, ədalətli qanunlar qəbul olunmasını qanunvericinin ən öncül vəzifələrindən biri hesab etmişdir.

Azadlıq, insan haqları və sosial-psixoloji ədalətlə bağlı qədim dünyanın və orta əsrlərin mənəvi irsinə müraciət olunması, yeni və müasir dövrlə keçmiş dövr arasındakı oxşarlıqları, bir-birindən uzaq olan yüzilliklərin ədalət kimi problemə münasibətində yaxınlığı, bir sıra məqamlarda isə eyniliyi görməmək qeyri-mümkündür. Sosial-psixoloji ədalətə dair ən qədim dövrlərin və müasir dövrün ideyalarının müqayisəli təh-

lilinin özü keçmişlə indiki dövr arasında sanki uzun bir körpü salır. Bunu ədalət körpüsü də adlandırmaq olar. Çünki sosial-psixoloji ədalətdən danışarkən ulu keçmişin ideyalarını dəridən öyrənməməyin özü böyük ədalətsizlik olardı.

Azadlıq, insan haqları və sosial-psixoloji ədalət ideyasının yaşının son dərəcə qədim olmasına baxmayaraq, o öz global əhəmiyyətini bu gün də itirməmişdir. Sosial ədalət problemi indi də sosial həyatın əksər ziddiyyətli, münaqişəli və mürəkkəb məqamlarının həllində öz aktuallığını saxlamaqdadır. Sosial-psixoloji həyatın elə bir sferası yoxdur ki, orada sosial-psixoloji ədalət tələbi meydana çıxmasın. Cəmiyyət tərəqqi etdikcə, yeni-yeni ictimai münasibətlərin formalaşması insanların qarşılıqlı əlaqələrində ədalət prinsiplərinə əməl olunmasının yeni formaları təzahür edir.

Psixoloji ədalətlilik hər hansı bir fərddən yalnız insan qrupu, kollektivi və ya birliyi həddlərində tələb oluna bilər. Deməli, ədalətlilik böyük bir insan kollektivinə və bütövlükdə cəmiyyətə verilən mənəvi tələbdir. Sosial ədalət prinsipləri. Həmin prinsiplərə əməl olunması tələbi insanla insan, şəxsiyyətlə cəmiyyət və dövlət arasında qarşılıqlı münasibətlər sferasında təzahür edən əxlaqi keyfiyyət göstəricisidir.

Psixoloji ədalət prinsipləri yazılmamış prinsiplərdir. Sosial ədalət prinsiplərinə hamının əməl etməsi hökmü, əslində tələb deyil, bir növ tövsiyə xarakterli təklif, nəsihətdir. Qədim cəmiyyətlərdə isə bu, hər şeydən əvvəl, istək və arzu kimi təzahür etmişdir. Məhz elə bu nöqtəyi-nəzərdən də kimisə ədalətsizlikdə təqsirləndirmək və ya bunu başqasına irad tutmaq nə hüquqi sanksiyaya, nə də ictimai məzəmmətə səbəb olmamışdır. Ona görə də hər hansı ədalətsizlik cəmiyyətdə həmişə yalnız etirazlar doğurmuş və ya ümidləri puça çıxarmışdır. Başqa sözlə, hər hansı ədalətsizlik ümitsizliyi artırmağa bilməz. Ədalətsizlik inamı qırır, nüfuza xələl gətirir. İfrat ədalətsizlik isə çox zaman qəzəb və nifrət hissləri doğurur. Belə anlarda öz haqq səsinə həmişə birinci olaraq cəmiyyətin qabaqcıl fikirli ziyalıları, o cümlədən şair və yazıçılar, jurnalistlər, bəzi hallarda isə mütəfəkkir – alimlər qaldırırlar.

Müxtəlif xalqların, millətlərin və etnik qrupların ictimai fikrinə dair tarixi araşdırmalardan və ayrı-ayrı istiqamətlərdə aparılan tədqiq-

qatlardan məlum olur ki, ədalət haqqında ideyaların kökləri bəşər cəmiyyətinin mifik təsəvvürləri (əsatirlər, əfsanələr, nağıllar, dastanlar, etnoslar) ilə sıx surətdə bağlıdır.

Demək olar ki, bütün xalqların, o cümlədən qədim azərbaycanlıların ictimai fikri öz inkişafının ən erkən mərhələsində mifoloji səciyyə daşmışdır. Bu nöqteyi-nəzərdən Yaxın Şərq xalqlarının da ictimai-siyasi fikri istisna olunmur. Əslində, Yaxın Şərq ilkin mifoloji təsəvvürlərin təşəkkül tapdığı ilk regionlardan biri hesab olunur.

Yaxın və Orta Şərq xalqlarının mədəniyyətinin zəngin xəzinəsini təşkil edən müxtəlif məzmunlu rəvayətlər, əsatirlər, nağıllar və dastanlar dünya xalqlarının mifik təfəkkürünün formalaşmasında və mifoloji fikirlərinin inkişafında mühüm rol oynamışdır. Dünya xalqlarının mifologiyası arasında bir çox oxşarlıqlar, bəzi mifoloji mətnlərin məzmun və mahiyyətinin eyniliyi də məhz bundan irəli gəlmişdir.

Azadlıq, insan haqları və sosial ədalət ideyasının mifoloji kökləri Qədim Şərq xalqlarının ictimai şüurunda həyatı hadisələrin səbəblərini bilmək, öyrənməklə bağlı formalaşmış ən bəsit və ibtidai təsəvvürlərlə bağlıdır. Lakin ictimai həyat hadisələrinin mifoloji cəhətdən diferensiyası antik dövrlə bağlıdır.

Xatırladaq ki, məhz şəxsiyyətdə özünü qiymətləndirmə başlıca tərkib hissələrində adekvat, şərait və məqsədlərə uyğun olan hərəkətin sistem yaradıcı mexanizmidir. Məşhur psixoloji fakt olan özünüqiymətləndirmə proqnostik olaraq formalaşır və qrupda müqayisə edilir. O, daima qrupun norma və meyarları ilə tutuşdurulur, bu, üç cəhətə görə qrup tərəfindən özü-özünün bu cür qəbul edilməsinin dərk edilməsi dərəcəsiindən asılı olmayaraq, öz imkanlarının daimi "özünümonitorinqidir": mən necə idim və necə qəbul edilmişdim (retrospektiv özünüqiymətləndirmə); mən necəyəm (aktual özünüqiymətləndirmə), mən necə olacağam və mən necə olmalıyam (proqnostik özünüqiymətləndirmə). Bu cür bölgü şətidir.

Mütləq şəkildə bu cür üçlük vəhdətində mövcud olaraq, özünüqiymətləndirmə psixologiyada həmişə harmonikdir və özünüdərk etmənin vahid kontiniumunda meydana çıxır. Özünüqiymətləndirmənin strukturunda baş verən önəmli sapmalar onun psixoloji məzmununu

dəyişdirir və şəxsiyyətin patopsixoloji dəyişiklikləri mövqeyindən təsvir olunur.

Qeyd edək ki, Nizami Gəncəvi üçün şəxsiyyətin ən yüksək meyarı insanlıq idi. İrqi, milli və dini ayrı-seçkiliyi qətiyyətlə rədd edən bu şairin qəhrəmanları içərisində türk, fars, ərəb, çinli, hindli, zənci, yunan, gürcü və s. xalqların nümayəndələrinə rast gəlirik. Humanist şair müxtəlif dinlərə mənsub bu qəhrəmanların heç birinin milliyyətinə, dini görüşlərinə qarşı çıxmır. Onun qəhrəmanları ədalət, xalq xoşbəxtliyi, yüksək məqsədlər uğrunda mübarizə aparırlar. İnsan şəxsiyyətinə, insan əməyinə ehtiram şairin yaradıcılığının aparıcı mövzularındandır.

Nizami təsvir etdiyi ideal cəmiyyətdə din və etiqad haqqında təliminin mahiyyətini oradakı insanların düşüncələri ilə verir:

*Bizdə artıq deyil heç kəsdən heç kəs,
Bizdə ağlayana heç kimsə gülməz...
Birini qəzəbli, acıqlı görsək,
Ona məsləhətlə eylərik kömək.
Qızıla, gümüşə aldanmaz heç kəs,
Onlar bizim yerdə bir şeyə dəyməz.*

Humanist şair müxtəlif dinlərə mənsub bu qəhrəmanların heç birinin milliyyətinə, dini görüşlərinə qarşı çıxmır, fərqli fikir və mədəniyyətlərə göstərilən hörmətlə yanaşır. Nizami vahid din ideyasını irəli sürməklə xalqlar, millətlər, milli etnik qruplar, tayfalar arasında mövcud olan münaqişələrə son qoymaq istəyir. Nizami xalqların adını çəkərək də onların mənsubiyyətinə hörmətlə yanaşır. O, qaradərili zəncinin açıq qəlbə və möhkəm xüsusiyyətə malik olduğunu qeyd edərək irqi mənsubiyyəti əsasında insana qiymət verməkdən çəkindirir:

*Zənci dəmir kimi qara, parlaqdır,
Üzü qaradırsa, ürəyi ağdır!*

Nizami Gəncəvi insanlığa ədalət, səadət və xoşbəxtlik, dinclik və əmin-amanlıq gətirən bir quruluş arzulayır və ideal hökmdarın belə bir quruluş yarada biləcəyini düşünürdü. Əsərdə ilk dəfə olaraq utopik cəmiyyət təsvir edilmişdir. Şairin xəyali ölkəsində insanlar firavan həyat sürür, halal zəhmətləri ilə yaşayırlar, hamının da hüquqları bərabərdir. Bu ölkədə sürülər çobansız, evlər qıfılsız, bağlar gözətçisizdir. Nizaminin təq-

dimində İsgəndər ədalətli hakim, mütəfəkkir alim, humanist-mötəqid şəxsiyyət və rəşadətli qəhrəmandır. Nizaminin İsgəndəri yalnız öz vətəninə ədalətli hökmdarı deyil, ümumbəşəriyyətin səadəti haqqında düşünən, bütün insanlar üçün gözəl həyat arzulayan və bu arzular uğrunda mübarizə aparan bir dövlət başçısıdır.

Şairə görə:

*Bəşəriyyəti əsl səadətlə yeganə hakimi
həqiqət olan,
Düz ilqar, düz inam əsasında qurulmuş
cəmiyyət təmin edə bilər.*

İnsanlığın şərəfini biliyi sevməkdə, fərdin səadətini cəmiyyət üçün çalışmaqda görə, hissinin mənafeyini təmin salamatlığında axtaran şair dövləti ictimai ədalət qurmağa borclu bir varlıq kimi qəbul edir.

“Sirlər xəzinəsi” poeməsindən aşağıdakı beytlərə diqqət yetirək:

*Zülmkarlıq dağıdar, bərbad eylər ölkəni,
Ədalət səadətlə abad eylər ölkəni.
Bu dünyanın nəbzini kim tutsa İsa kimi
İnsafı, mürvətiylə olar dünya hakimi.
Dünyaya fəth olmaz zülmkarlıq, rəzalət,
Yer üzünün fəthi ədalətdir, ədalət!
Ədalətin - müjdəsi, bu dünyanı şad eylər,
Ədalətin işidir, - ölkəni abad eylər.
Məmləkətin dayağı ədalətdir hər zaman,
Ədalətlə nəsibin səadətdir hər zaman.*

“Adam yemək üçün gəlməyib, o, fərasətli və ağıllı işlər üçün (bu dünyaya) gəlib” deyən şair bəşər övladının digər varlıqlardan fərqli olaraq başlıca missiyasının aləmin sirrini öyrənmək, araşdırmaq və axtarmaq olduğunu vurğulayır:

*Təbiətlərin yığıldığı mayadan
Bizim üçün başqa varaq yazıblar ki,
Diqqətlə baxaq, sirri axtaraq,
İşin tel ucunu (məşəyini) tapaq.
Yeri də, göyü də görək,
Birər-birər bunu da, onu da araşdırmaq.
(Bilək ki) bu iş, bu hikmət nə üçündür.*

Y.E. Bertels “İskəndərnamə” əsərinin müqəddiməsində yazır: “İskəndərin həyatını təsvir edərkən qarşısına yalnız İran aristokratiyasının

maraqlarına xidmət etmək vəzifəsini qoyan Firdovsinin əksinə olaraq, Nizami Azərbaycanın bütün xalqları tərəfindən qəbul ediləcək bir kitab yaratmaq istəyir”.

Y.E. Bertels yazır: “İskəndər bütün xalqlarla ədalətli rəftar edir. O, heç bir xalqı başqasından üstün tutmur, onun üçün hamı birdir, o, İran əyanları ilə də, Azərbaycan padşahı (Nüşabə) ilə də, Çin xaqanı ilə də eyni asanlıqla dostlaşır. Bu xarakter İskəndərə şair tərəfindən, əlbəttə, özünün arzu etdiyi bir xasiyyət kimi verilmişdir”.

Hər böyük və həqiqi sənətkar kimi Nizami də millilik və vətənsəvarlik xüsusiyyətini daşımaqla bərabər, yaratdığı ədəbi obrazlarla təlqin etdiyi fikir meydanında milli çərçivədən kənara çıxmış, bütün bəşəriyyətə şamil olan duyğularla həyəcanlanmış, millətlər və ölkələrin fəvqində olduğu kimi, dövrlər və əsrləri yarıb keçən yüksək və dünyaya şamil bir qayğıya cavab verə biləcək “söz”ü tapmağa çalışmışdır.

Tanınmış şərqşünas, akademik S. Braginski yazırdı: “Bir halda ki, milli mədəniyyətlər biri-birindən fərqlənsə də, biz bəşəriyyətin inkişafının tarixi qanunauyğunluqları kimi, ədəbiyyata ümumbəşəri dünya ədəbi prosesi kimi baxırıq, cəsarətlə deyə bilərik ki, Nizami poeziyası Şərqdə başlanan, Qərbə yayılıb XVII əsrdə İngiltərəyə və başqa ölkələrə çatan dünya renessansının inkişafında çox mühüm mərhələdir. Həqiqətən, də görkəmli Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin sosial-psixoloji baxışları bu gün də öz aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır.

Problemin aktuallığı. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin sərəncamı ilə 2021-ci il Nizami Gəncəvi ili elan olunmuşdur. Bu sərəncam milli-mənəvi və mədəni irsimizə böyük diqqət və qayğıdan irəli gəlir ki, bu da məqaləmizin aktuallığına əsas verir. Sosial-psixoloji ədalətə dair ən qədim dövrlərin və müasir dövrün ideyalarının müqayisəli təhlilinin özü keçmişlə indiki dövr arasında sanki uzun bir körpü salır.

Problemin yeniliyi. Sosial ədalət problemi indi də sosial həyatın əksər ziddiyyətli, münaqişəli və mürəkkəb məqamlarının həllində öz aktuallığını saxlamaqdadır. Sosial-psixoloji həyatın elə bir sferası yoxdur ki, orada sosial-psixoloji ədalət tələbi meydana çıxmasın.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalədə toplanmış materiallardan müəllim və tələbələr dəyərli mənbə kimi istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov, Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiyanın aktual məsələləri –Bakı: Azərnəşr, –1986.
2. Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə. İqbalnamə. – Bakı: Lider, – 2004. – 256 s.
3. Ədalət-səadət abad eylər ölkəni. // Elmi əsərlər, – 47 s.
4. Gəncəvi N. Sirlər xəzinəsi. Filoloji tərcümə. – Bakı: Elm, –1981. – 48 s.
5. Gəncəvi N. Yeddi gözəl. Filoloji tərcümə. – Bakı: Elm, –1983. – 44 s.
6. http://rasulzade.org/books/9_3.html
7. M.Ə. Rəsulzadə. Buxarest. 10/VIII – 1941.

E-mail: valid.aliyeva61@mail.ru

Rəyçilər: *psixol.ü.fəls.dok.,dos. R.Ə. Cavadova*
fəls.ü.fəls.dok.,dos. A.S. Məmmədova

Redaksiyaya daxil olub: 16.11.2021

Rübabə Valeh qızı Vəkilova

ADU-nun Xarici ölkələr ədəbiyyatı kafedrasının baş müəllimi

**Y.V. HÖTENİN MAARİFÇİ ROMANINDA YENİ İNSAN OBRAZI
("VILHELM MAYSTERİN TƏHSİL İLLƏRİ" ROMANI ƏSASINDA)**

Рубаба Валех гызы Векилова

старший преподаватель кафедры Литература зарубежных стран АУЯ

**НОВЫЙ ЧЕЛОВЕЧЕСКИЙ ОБРАЗ В ПРОСВЕТИТЕЛЬСКОМ РОМАНЕ И.В. ГЕТЕ
(ПО РОМАНУ "ГОДЫ УЧЕБЫ ВИЛЬГЕЛЬМА МАЙСТЕРА")**

Rubaba Valeh Vakilova

senior teacher of faculty of Foreign literature of AUL

**A NEW HUMAN IMAGE IN Y.V. GOETHE'S ENLIGHTENING NOVEL
BASED ON THE NOVEL "WILHELM MEISTER'S YEARS OF STUDY"**

Xülasə: Məqalə Y.V. Hötenin Vaymar dövrü yaradıcılığına həsr olunur. "Vilhelm Maysterin təhsil illəri" əsəri əsasında alman ədəbiyyatında baş verən yeni bir dönüş mərhələsindən bəhs edilir. Məqələdə estetik zövq, gözəllik aləmi, yeni tipli gözəl insan tərbiyə etmək kimi fikir və ideyalar təqdim olunur. Hadisələr real həyatda, real insanlar arasında cərəyan edir. Hötenin tərbiyəedici romanında yeni insan obrazı, həqiqət və xeyir üzərində qurulan yeni prinsiplər, maarifçi ideyalar tərənnüm edilir.

Açar sözlər: *Vaymar klassisizmi, təhsil, tərbiyə, teatr, macəra, inkişaf*

Резюме: Статья посвящена творчеству Веймарской эпохи. Здесь, на основе произведения "годы учения Вильгельма Мейстера" рассматривается новый поворотный момент в немецкой литературе. В статье представлены такие идеи как эстетическое удовольствие, мир красоты, воспитание нового типа красивого человека. События происходят в реальной жизни среди реальных людей. В просветительском романе Гете воспеваются новый образ человека, новые принципы, основанные на правде и добре и просветительские идеи.

Ключевые слова: *Веймарский классицизм, образование, воспитание, театр, приключение, развитие*

Summary: The article is dedicated to the work of the Weimar era. It's a new turning point in German literature based on the work "Wilhelm Meister's years of education". The article presents ideas such as aesthetic pleasure, the world of beauty, raising a new type of beautiful person. Events take place in real life among real people. Goethe's educational novel glorifies a new image of a person, new principles based on truth and virtue, and educational ideas.

Keywords: *Weimar Classicism, education, upbringing, theater, event, the development*

1794-cü ildə Höte Fridrix Şillerlə (1759-1085) tanış olur. Bu tanışlıq Hötenin gələcək yaradıcılığında əsas rol oynayır.

İki dahi alman yazıçısı Şiller və Hötenin tanışlıqları onların hər ikisinin həyatının ən ağır dövrünə təsadüf edir. Belə ki, fransız inqilabı ona ümid bağlayan xalqın ümidlərini doğrultmur. Almaniyada həyat öz əvvəlki vəziyyətində qalır. Sosial, siyasi və mədəni həyatda heç bir müsbət dəyişikliklər nəzərə çarpmır. Nə Höte,

nə də Şiller cəmiyyətdə yaranmış vəziyyətlə barışmaq istəmir. Onların hər ikisində belə bir ideya yaranır: insanın azad həyat üçün tərbiyələndirilməsi. Nəticədə Höte, meşşan cəmiyyətdən canını qurtarmağa çalışan insan haqqında böyük bir roman yazır.

Əsər üzərində Höte tam 20 il çalışır (1776-1782). Kitab "Vilhelm Maysterin teatra həvəsi" adlanır. Lakin, on il sonra – 1793-cü ildən əsər üzərində yenidən işləməyə başlayan

Höte, əsərin həm adını, həm mövzusunı, həm ideyasını dəyişdirir. Əsər sona çatdıqdan sonra, 1795-1796-cı illərdə çap olunur. Çap olunan roman “Vilhelm Maysterin təhsil illəri” (Wilhelm Meisters Lehrjahre, 1796) adlanır.

Əsərin birinci variantını ikinci variantdan fərqləndirən yalnız onu adı deyil, həm də ideyası idi. Məlum olduğu kimi orta əsrlərdə hər hansı bir sənətin ustası olmaq üçün uzun tədris pillələrini keçmək lazım idi: əvvəl usta yanında şagird olmaq, sonra usta köməkçisi olmaq, nəhayət mahir usta olmaq üçün öz dünyagörüşünü artırmaq məqsədi ilə səyahətlərə çıxmaq lazım idi. Hələ də sex elementlərinin saxlandığı Almaniyada əsərin əsas ideyasını anlamaq oxucular üçün çətinlik törətmir.

Əsərin kompozisiyası da dəyişilir. Əgər birinci variantda qəhrəmanın uşaqlıq illərindən bəhs edilirdisə, artıq ikinci variantda Vilhelm, Marianna adlı aktrisyaya vurulmuş, yetkin bir gənc kimi təqdim olunur. Uşaqlıq illərindən isə qəhrəman özü sonradan sevgilisinə danışır.

“Vilhelm Maysterin təhsil illəri” romanı əsərin birinci variantından xəbərsiz olan oxucular üçün yeni tipli, gözlənilməz əsər idi və o, alman ədəbiyyatında yeni bir dönüşdən xəbər verirdi. “Vilhelm Maysterin təhsil illəri” romanı “Gənc Verterin iztirabları” əsərindən iyirmi il sonra xalqa təqdim olunan ilk əsər idi. Bu əsərlərin qəhrəmanları qətiyyənlər bir birinə bənzəmir, onlar tamamilə fərqlənirdilər. Bu fərq həm qəhrəmanların, həm də ümumiyyətlə əsərin dilində aydın hiss olunur. Əsər sakit, təmkinli tonla nəql olunur. Verterin məktublarındakı alovlu ehtiraslar və emosionallıq burada verilmir.

Roman çapdan çıxdığı andan oxucuların müxtəlif rəyləri ilə qarşılaşır. Əsəri bəyənməyənlər də, onu alqışlayanlar da tapıldı. Şiller və onun dostu Verner kimi yazıçı və tənqidçilər isə yeni tipli romanın yaranmasını alqışlayır və alman ədəbiyyatında müsbət dönüş kimi qiymətləndirilir. Hötenin bu yeni romanı Şillerin həmişə arzuladığı, estetik zövq, gözəllik aləminə qərq olmaq və yeni tipli, gözəl insan tərbiyə etmək kimi fikir və ideyalarını təsdiq edirdi. Romanın incə, ustalıqla uzlaşan kompozisiyasını, hadisələrin bir birini məharətlə əvəz etməsini və dərin məna daşmasını Şiller yazıçının böyük ustalığı ilə əlaqələndirir və yazırdı: “Siz bu qədər böyük dairəni – hadisələri, onların baş ver-

diyi məkanı və surətləri necə bir yerə toplaya bildiniz? Sizin romanınız gözəl planetlər sistemini xatırladır; onlardan biri digərindən ayrı mövcud ola bilmir...” (4, s. 362).

Alman romantizminin əsasını qoyan Fridrix Şlegel də Hötenin romanını yüksək qiymətləndirir və belə bir gözlənilməz rəy verir: “Fransız inqilabı, Fixtenin təlim nəzəriyyəsi və Hötenin “Mayster”i zamanəmizin ən böyük tendensiyalarıdır (5, s. 176).

“Vilhelm Maysterin təhsil illəri” ideya və bədii ustalıq baxımından doğrudan da geniş və çoxsahəli əsərdir. Maysterin adı ilə bağlı olan hadisələr müxtəlif və rəngarəng fon təşkil edir. Hadisələr real həyatda, real insanlar arasında cərəyan edir. Müxtəlif hadisələr, çoxsaylı məhəbbət macəraları və daxili hisslər əsərdə geniş yer tutur. Onların heç biri o birini təkrar etmir və müstəqil əsərlər kimi təqdim oluna bilər. Təbii ki, əsərin mərkəzində Vilhelmin taleyi ilə bağlı dərin mənalara asılır. Tənqidçilərin əksəriyyəti əsəri Vilhelmin daxili aləminin inkişafını əks etdirən əsər kimi qəbul edirlər. Ancaq əsəri oxuduqdan sonra əsərin bütün Almaniyanın həyatından bəhs edən bir sənət incisi olduğunu anlamaq mümkündür. Bəlkə də buna görədir ki, Hötenin bu qəhrəmanı onun bütün qəhrəmanlarından fərqlənir. O, adi, orta səviyyəli, intelligent bir gəncdir. O, dar və görkəmsiz, meşşan həyatdan qopub, özünün daxilən və ruhən tələb etdiyi həyata başlamaq istəyir. Ona görə də roman iki planda inkişaf edir: Vilhelmin həyat və macəraları; Vilhelmin daxili ruhunun və aləminin formalaşması və inkişafı. Biz qəhrəmanın həyatını mərhələ - mərhələ izləyirik. Onun həyatının ilk mərhələsi gəlir və ticarət ideyaları ilə bağlı olan bürger cəmiyyəti ilə konfliktdən və özünü incəsənətə həsr etmək arzusundan ibarətdir. Bu münasibətə cavab təcir Vernerlə Vilhelmin söhbətlərində və məktublarında canlanır. Uşaqlıq dostları həyatı müxtəlif şəkildə dərk edirlər və onların yolları ayrılır. Vilhelmin teatra olan marağını dostu hələ də onun uşaqlıqdan əl çəkməməsi kimi qiymətləndirir. Verner özü burjua ticarətinin həqiqi nümayəndəsidir. O, insanın yüksək mədəniyyətini yalnız pulla ölçür. O, deyir ki, pulsuz insan təhsil və mədəniyyət ocaqlarından uzaq düşür, yüksələ bilmir: “... mən elə bir adam tanımıram ki, o, əsl tacirin mədəniyyətindən və dünyagörüşündən üstün ol-

sun. Mühasibat – insan cəmiyyətinin ən yüksək və ən parlaq kəşflərindən biridir" (1, s. 336).

Verner öz işini sevir və onu insanın müxtəlif bilik və bacarığını, xasiyyətlərini aşkar edən bir qüvvə kimi qiymətləndirir. Ona görə ticarət böyük nemətdir. O nəinki insanların maddi durumunu, hətta müstəqilliyini təmin edir. Höte Vernerin ticarətə olan həvəsinə rişxəndlə yanaşır. Lakin, Vilhelm və Mariannadan ayrıldıqdan sonra teatra olan marağından imtina edir, Vernerin təsiri altında ticarət aləminə dalır. Lakin o, tezliklə səyyar teatr qrupuna qoşulur. Onu bu yoldan çəkəndirmək istəyən dostuna cavab məktubunda uşaqlıqdan arzu etdiyi sənətə yiyələnmə bildiyi üçün çox sevindiğini bildirir. O, bütün bürgerlər kimi kübar cəmiyyətin ehtiyaclarını ödəmək üçün yaşamaq istəmir, o yalnız öz zövqünə görə həyat qurmaq istəyir.

Romanda Vilhelmin estetik inkişafının yolu Hötenin gəncliyini xatırladır. Göte qeyd edir ki, bu estetik zövq o zaman alman gənclərinə məxsus olan bir fakt kimi özünə yer tapıb. Öz yoldaşları ilə fransız teatrına maraq göstərən bir şahzadənin qarşısında çıxış edən Vilhelm, Rasini tərifləmək məcburiyyətində qalır. Lakin, onun sözlərində öz şəxsiyyətini alçaldan Rasinə qarşı dərin kinayə hiss olunur. Lakin ingilis dramaturqu Şekspir haqqında o, tamamilə başqa fikirdədir. Şekspirin öz əsərlərində cəmiyyətdə olan qüsurları aşkara çıxarıb ifşa etməsi Vilhelmi valeh edir. O, "Hamlet"-i həyat fəlsəfəsi adlandırır.

Ümumiyyətlə, Vilhelmin ədəbiyyat, incəsənət haqqında olan fikirləri, Hötenin özünün dünyagörüşündən və zövqündən xəbər verir. Qeyd edək ki, Tasso da Hötenin teatr, incəsənət vurğunu olan qəhrəmanlarından. Lakin, Tassodan fərqli olaraq Vilhelm, həyatın ən acı həqiqətləri ilə dəfələri uzlaşıb, həyatın nə demək olduğundan da xəbərdardır. Bu isə onu mənəvi məğlubiyyətdən xilas edir. Həyat təcrübəsi qəhrəmana "Hamlet"-i başa düşmək imkanı verir. Qəhrəmanın fikrincə, o da Hamlet kimi həmişə tərəddüd edir. "Hamlet" surətini oynayarkən, Vilhelm sanki öz obrazını canlandırdı.

Romanda müəllif Vilhelmi seçim qarşısında qoyur. Bəs nə seçir qəhrəman? Vilhelm çox fikirləşir ki, ömrünü nəyə həsr etsin: incəsənətə, yoxsa real həyata. O, ikinci yolu seçir. Əsərdən məlum olur ki, naməlum bir şəxs çox-

dan Vilhelmlə maraqlanır və nəhayət, bu insanın kimliyi məlum olur. Bu sirli insan "Qala cəmiyyəti"-nin üzvüdür. Bu cəmiyyətin əsas məqsədi həyatda humanizmin mövqeyini möhkəmləndirməkdən ibarətdir. Bu alicənab məqsəd insanlara xeyirxah, yüksək mədəniyyətə malik olmaq üçün köməklik edir. Onlar insanları özlərini dərk etməyə və gözəl həyat qurub yaşamağa çağırırlar.

Bu cəmiyyətin üzvləri incəsənətlə real həyatı uzlaşdırmağa çalışırlar. Gözəlliyi sevmək, ona doğru irəliləmək, hələ incəsənətdə yaradıcı usta olmaq deyil. Çünki incəsənət böyük yaradıcı istedad tələb edir ki, bu, Vilhelmdə lazımı qədər deyil. Hötenin bu fikirləri qəhrəmanı belə bir nəticəyə gətirir: yüksək mədəniyyətə malik olmaq bürger cəmiyyətindən çıxan insan üçün çox çətin, çünki onların buna maddi imkanları çatmır. Bu, yalnız kübar cəmiyyətdən olan insanlar üçün mümkündür. Höte özü də başa düşürdü ki, ona müasir Almaniyada hərtərəfli, ahəngdar inkişaf etmiş insan haqqında humanist ideyaları həyata keçirmək çox çətin. O, öz qəhrəmanı üçün yaradıcı azadlıq, azad həyat axtarırdı. Yalnız o başa düşürdü ki, real həyatda tam azadlığın bəhrəsini götürənlər yalnız və yalnız kübar cəmiyyətin üzvləri ola bilər.

Höte öz qəhrəmanını real həyatdan ayırmırdı. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi əsərdə macəralar, güləli əhvalatlar və sevgi sərgüzəştləri də mühüm yer tutur. Əsərdə Vilhelm əvvəl Mariannanı, sonra isə Filinani sevir. Lakin bu məhəbbət də uzun çəkmir. Aveliyanın ilə arasında olan uğursuz məhəbbət isə bu qızın ölümünə səbəb olur. Növbəti məhəbbət olan Tereza da onun arzuladığı ideal qadın olmur. Sonda qəhrəman Natalini kəşf edir. Natali incə, nəcib duyğulu, insanların hər dərini başa düşən, onlara kömək etməyə çalışan, sosial bərabərsizliyi duyub acıyan bir insandır. "Yetim və kasıb uşaqları, cır-cındır içində olan yazıqları görəndə. Bizim dolablarda nə qədər artıq paltarın olduğunu xatırlayıb ürəyim sızıldayır. Böyük imarətlərdə darıxdığından nə edəcəyini bilməyən qadınlar yadıma düşür. Bu yetim, kasıb uşaqları bu saraylarda, imarətlərdə saxlamaq olardı" (1, s. 350) Sosial bərabərsizliyə qarşı çıxan bu qız, təkcə başına heç nə edə bilməz.

Əsərdə ən maraqlı surətlərdən biri də balaca Minyondur. Hamı üçün sirr olan bu qızcığa-

zın nə nəslə, nə də keçmişə heç kimə məlum deyil. Həyatda heç kimi olmayan bu qızcağız indidən əzab-əziyyətdə məruz qalıb. Qıza yazığı gələn Vilhelm onu kəndirbazdan satın alır və ona himayədarlıq edir. Əvvəllər öz xilaskarına övlad məhəbbəti ilə yanaşan qızın hissləri böyüdükcə dəyişir və ülvə məhəbbətə çevrilir.

Lakin bu gözəl qız tezliklə gül kimi solur. Bu cür insanın ölümü oxucuda dərin təəssüf hissi doğurur.

Əsərin növbəti surəti arfa çalandır. Həmişə qəmli olan bu insan qəmli mahnılar çalır. Onun qəlbi bir vaxtlar törətdiyi cinayətdən sıxılır, peşmançılıq hissi onun həyatını məhv edir. Əsərin sonunda onun böyük günahının üstü açılır: o, gənc yaşlarında öz doğma bacısını sevir və bu məhəbbətin nəticəsi isə Minyondur. Deməli Minyon öz ölümü ilə valideynlərinin günahlarının bədalini ödəmiş olur.

Əsərin sonunda bütün obrazların finalını verən Höte “Vilhelm Maysterin təhsil illəri” romanını bitmiş hesab edir.

Romanda çoxsaylı romantik surətlər və hadisələrin verilməsinə baxmayaraq, əsər əsasən ciddi formada yazılıb. Burada antiburjua, maarifçilik, tərbiyə, yüksək mədəniyyət, incəsənətin insan həyatında oynadığı rol kimi əsas ideyalar tərənnüm olunur. Çoxsaylı ədəbi üsullardan istifadə edən Höte, olduqca orijinal bir əsər yaratmışdı.

“Vilhelm Maysterin təhsil illəri” romanını bitirdikdən sonra Höte, həmin qəhrəmanların sərgüzəştlərinin, həyat yollarının davamını göstərən “Vilhelm Maysterin səyahət illəri” adlı romanı yazmaq fikrinə düşür. 12 iyul 1796-cı ildə Göte Şillərə yazırdı: “Əsas məsələ Vilhelmin təhsil illərinin başa çatdığı və səyahət illərinin başladığı sərhəddi tapmaqdır. Sizin əsəri davam etdirmək təklifiniz mənimçün də ürəkaçan fikirdir, görüşəndə bu barədə məsləhətləşərik” (3, s. 476). Lakin Höte əsər üzərində 11 il işləməyə başlayır. O, əsəri novellalardan təşkil etmək fikrinə düşür. Yeni əsəri 1807-ci ilin 17 mayında yazmağa başladı “Müqəddəs ikinci İosif”, “Yeni Meluzina”, “Təhlükəli mərc”, daha sonralar isə “Əlli yaşlı kişi”, “Qarayanız qız” və başqa hekayələr daxildir. Lakin Höte kitabı tez çap etdirməyə tələsmir. Yenidən on il fasilə verdikdən sonra Höte kitabı çap etdirir. 18 hissədən ibarət olan kitabın kompozisiyası üzərində şair çox işləməli olur, o, gah hekayəsinin yerini dəyişdi-

rir. gah da onların üzərində düzəliş aparır. 1829-cu ildə kitab ikinci və sonuncu dəfə çap olunur.

Romanın sujeti və kompozisiyası baş qəhrəmanın və onun yaxınlarının ətrafında qurulub. Əsər bir-biri ilə uzlaşmayan hissələrdən ibarətdir və bu hissələri yalnız baş qəhrəman – Vilhelm Mayster birləşdirir. Lakin, hekayələrin məzmunu onun adı ilə, taleyi ilə bağlı deyil. Romantizmin geniş yayıldığı bir vaxtda yazılan əsər, əsasən sosial ideyalarla zəngin idi və bir çoxlarının zövqünü oxşamırdı. Romanın bədii forması Hötenin müasiri olan oxuculara yad və qərribə gəlir, onlar əsəri başa düşə bilmirdilər. Bəziləri isə romanı “qocalıq romanı” adlandırırdılar. Höteni romanın yazılış strukturuna yaxşı fikir verməməkdə günahlandırırdılar. Bir sözlə, “Vilhelm Maysterin təhsil illəri” romanı yeni tipli əsər idi və o, tamamlanmayan sonsuz əsərə bənzəyirdi. Höte özü də bu əsərin həyat kimi sonsuz olduğunu söyləyirdi.

Romanda qəhrəman həyatda öz yerini tapmaq, dünyanı gəzib görmək məqsədi ilə səyahətə çıxır. Bu səyahətdə onu oğlu Feliks müşayiət edir. Bu əsərdə Vilhelm səyahətçi – dərviş həyatı sürür. Ümumiyyətlə birinci kitabın məzmunu üç novellada öz əksini tapır: “Dəli dərviş”, “Kimdir satqın?” və “Qarayanız qız”.

İkinci kitabda yeni tərbiyə prinsiplərinin həyata keçirildiyi Pedaqoji vilayətdən bəhs olunub. Bu yeni prinsiplər maarifçilik ideyaları, həqiqət və xeyir üzərində qurulub. Vilhelm oğlunu təhsil almaq üçün bura qoyur. Yalnız “Əlli yaşlı kişi” hekayəsi bu kitabda kənar mövzunu təşkil edir. Qalan bütün hekayələrdə qəhrəmanın taleyi haqqında olan söhbətlər davam etdirilir. Bu kitabda bizə məlum olur ki, Vilhelm cərrah olmaq fikrinə düşür. Təbabət elmi isə ondan köçəri həyat sürməkdən əl çəkməsini tələb edir. İtaliyada Vilhelm “Əlli yaşlı kişi” novellasının qəhrəmanları ilə tanış olur.

İkinci kitab romanın məzmunu ilə uzlaşmayan aforizmlər yığını ilə sona çatır. Artıq ikinci kitabda göstərilir ki, Qala Cəmiyyəti fəlakətə düşər olmuş işsizləri Amerikaya göndərmək istəyir. Lakin məlum olur ki, işsizlər Amerikaya getmək istəmirlər. Belə olan halda varlı bir şəxs onlara kömək etmək məqsədi ilə yeni iş yerləri açır. “Lap dərinə getmə” adlanan novellada bu şəxsdən bəhs olunur.

Hələ birinci kitabda Feliksin Hersiliya adlı qızla olan məhəbbəti göstərilmişdi. Üçüncü kitabda sevgilisi tərəfindən rədd edilən gənc çox pis hallar keçirir və atla atası evinə gedərkən çaya düşür. Oğlunu xilas edən Vilhelm, onu yenidən həyata qaytarır. Kitabın finalı da bu hadisə ilə səsləşir və suya düşən oğlan haqqında olan novella ilə bitir.

Hötenin Vilhelmlə bağlı olan ikinci romanı da başa çatır. Bu romanın kompozisiyası qeyri-adi və maraqlıdır. Ayrı-ayrı novellalardan ibarət olan bu əsəri şərti olaraq roman adlandırmaq olar. Əsərin çap olunmasında Höte bir müəllif kimi yox, bir redaktor kimi çıxış edir və göstərişlər verir.

Əgər əsərdə kompozisiya şərti xarakter daşıyırdısa, əlavə novellalar real xarakter daşıyır. Baxmayaraq ki, hər novellada qeyri-adi, nadir və hətta istisna edilən hadisələrdən bəhs olunur, bu hadisələr real həyatı hadisələrdir. Əsərin

qəhrəmanları həyatı inkar etmir, əksinə, insanlara kömək etməyə, çətin məsələləri həll etməyə səy göstərirlər. Bununla yanaşı onlar, eqoizmdən, özlərini yüksəkdə tutmaqdan, tamahkarlıqdan, acgözlükdən uzaqdırlar. Onlar yalnız dünyanın və dünyanı dərk etmənin sonsuz olduğunu iddia edirlər. Hötenin heç bir əsəri didaktik xarakter daşımır və bu, yeni insan tərbiyə etmək arzusu, yeni bir utopiyanın mənbəyi idi. Höte sadəcə olaraq bu romanda özünün bütün fikir və ideyalarını əks etdirdi.

Tədqiqatın aktuallığı. Müasir dövr gənc nəslin maariflənməsi və formalaşması üçün bu tədqiqatın aparılmasına ehtiyac vardır.

Tədqiqatın yeniliyi. İnkişaf etməkdə olan gənc nəslin maariflənməsi və formalaşmasında stimül və motivasiya tələbi kimi irəli sürülür.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti. Məqalə tələbələr və gənc tədqiqatçılar üçün yardımçı vasitə kimi istifadə oluna bilər.

Ədəbiyyat:

1. Goethe: Wilhelm Meisters Lehrjahre-De Gruyter . Max Niemeyer Verlag 1988
2. Н.А.Гуляев. История немецкой литературы Издательство «Высшая школа» 1975
3. Deutsche Literaturgeschichte: Von den Anfängen bis zur Gegenwart Gebundene Ausgabe Wolfgang Beutin: September 2001
4. Geschichte der deutschen Literatur Bd 1: Vom Mittelalter bis zur Romantik: von Bengt Algot Sorensen 2, durchgesehene Auflage 2003
5. Geschichte der deutschen Literatur vom 18 Jahrhundert bis zur Gegenwart; Band 2: von Viktor Zmegac: 1 Januar 1996
6. M.D.Stossel, Geschichte der deutschen Literatur. Moskau 1984
7. http://www.digbib.org/Johann_Wolfgang_von_Goethe_1749/Wilhelm_Meisters_Lehrjahre_.pdf

E-mail: ruba,vekil@mail.ru

Rəyçilər: *filol.ü.fəls.dok., dos. V.T. Hacıyev*
filol.ü.fəls.dok. E.S.Məmmədova

Redaksiyaya daxil olub: 15.11.2021

UOT 37

Tarana Shamistan Pashayeva
doctoral student in the program of doctor of philosophy
Institute of Education of the Republic of Azerbaijan

**THE INFLUENCE OF SAFARALI BEY VALIBAYOV'S CREATIVITY ON THE
EDUCATIONAL UPBRINGING ENVIRONMENT IN AZERBAIJAN AT THE END
OF THE XIX CENT**

Təranə Şəmistan qızı Paşayeva
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə dissertant
Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu

**XIX ƏSRİN SONLARINDA AZƏRBAYCANDAKI TƏHSİL-TƏRBIYƏ MÜHİTİNİN
SƏFƏRƏLİ BƏY VƏLİBƏYOVUN YARADICILIĞINA TƏSİRİ**

Тарана Шамистан гызы Пашаева
диссертант по программе доктора философии
Института Образования Азербайджанской Республики

**ВЛИЯНИЕ ТВОРЧЕСТВА САФАРАЛИ БЕЯ ВАЛИБАЕВА НА ОБРАЗОВАТЕЛЬНО-
ВОСПИТАТЕЛЬНУЮ СРЕДУ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ КОНЦА XIX ВЕКА**

Summary. Safarali bey Valibayov is one of the prominent figures of the pedagogical history of XIX century Azerbaijan, he spent eighteen years of his life in pedagogical work. The life of the seminary, the educational system there, like other seminarians, had a positive impact on the spiritual development of Safarali bey Valibayov. From the first days of education, the future teacher shows himself as a capable and hard-working young man, masters the subjects, reads examples of world literature, and studies pedagogy. During this period, he brought up dozens of talented young people who worked actively in various fields of science, education, literature and art, as well as in socio-political affairs, and served the Motherland and the people with honor.

Key words: training, pedagogue, education, teacher

Xülasə. Səfərəli bəy Vəlibəyov XIX əsr Azərbaycan pedaqoji tarixinin görkəmli simalarından biridir, ömrünün on səkkiz ilini pedaqoji işə sərf etmişdir. Seminariya həyatı, oradakı təlim-tərbiyə sistemi başqa seminaristlər kimi Səfərəli bəy Vəlibəyovun da mənəvi inkişafına müsbət təsirini göstərmişdir. Gələcək müəllim təhsilin ilk günlərindən başlayaraq özünü qabil və işgüzar bir gənc kimi göstərir, tədris fənlərinə dərinlən yiyələnir, dünya ədəbiyyatı nümunələrini mütaliə edir, pedaqogika elmi haqqında təhsil alır. Bu müddət ərzində o, onlarla istedadlı gənc yetişdirmişdir ki, onlar elm, maarif, ədəbiyyat və incəsənətin müxtəlif sahələrində, habelə ictimai-siyasi işlərdə fəal çalışmış, Vətənə və xalqa namusla xidmət etmişlər.

Açar sözlər: təlim, pedaqoq, təhsil, müəllim

Резюме. Сафарали бек Валибеков – один из видных деятелей педагогической истории Азербайджана XIX века, восемнадцать лет своей жизни провел в педагогической работе. Жизнь в семинарии, учебно-воспитательная система семинарии, положительно повлияли на духовное развитие Сафарали бека Валибекова и других семинаристов. С первых дней обучения будущий педагог показывает себя способным и трудолюбивым молодым человеком, осваивает предметы, читает образцы мировой литературы, изучает педагогику. За это время он воспитал десятки талантливых молодых людей, которые активно работали в различных сферах науки, образования, литературы и искусства, а также в общественно-политических делах и с честью служили Родине и народу.

Ключевые слова: обучение, педагог, образование, учитель

Safarali Bey Valibayov The Azerbaijan branch of the Transcaucasian Teachers' Seminary has trained more than 250 folk teachers for 40 years. Firidun Bey Kocharli, Rashid Bey Afandiyev, Safarali Bey Valibayov, Alish Bey Tahirov, Mahmud Bey Mahmudbayov, Jalil Mammadguluzade, Uzeyir Hajibeyli, Muslim Magomayev, Panah Seyidov and others covered the fields of science, education, culture and art. Each of these people rose to the level of historian, artist and master.

Special attention should be paid to the services of Safarali bey Valibayov among the graduates of the seminary. He was one of the first three Azerbaijanis to graduate from the Transcaucasian (Gori) Teachers' Seminary and spent eighteen years of his life as a teacher. During this period, Safarali Bey brought up dozens of talented young people who played a role in various fields of science, education, literature and art, socio-political affairs, and served the state and the people with honor. J. Mammadguluzadeh, N. Narimanov, S.S. Akhundov and others received their basic education from S.Valibayov, always remembered their demanding and caring teachers with love. S.Valibayov was SS Akhundov's uncle.

Safarali bey Sheikh Hasan oglu Valibayov was born in 1861 in Shusha. He received his primary education in Mollahana and was fluent in Arabic and Persian. In 1875 he studied at the four-year school in Shusha and graduated in 1879. That same year, an important event took place in S. Valibayov's life. AO Chernyayevsky, who came to Shusha to gather students for the Azerbaijani branch of the Transcaucasian (Gori) Teachers' Seminary, talked to young Safarali, who was ready and accepted for the second grade of the seminars.

In 1879-1893, the Azerbaijan branch of the seminary was headed by AO Chernyayevsky. He loved his job and made a special contribution to the training of teachers. He taught history and geography to students. Due to the lack of teachers, A. Chernyayevsky prepares S. Valibayov for his position. While still a student, Safarali Bey helped his teacher Chernyayevsky and prepared the book "Vatan Dili" (Part I).

After graduating from seminaries in 1881, S. Valibayov began teaching as a teacher and

worked in seminars until 1896. In addition to his main pedagogical work, Safarali Bey was also active in the social work of seminars. He paid great attention to the extracurricular activities of students. The young teacher also continued his social and pedagogical activities in the summer. When he came on vacation, he usually taught children for free and prepared them for high school and high school. Teachers from Shusha and surrounding rural schools came together and applied the traditional teaching method. He was even awarded by the Pope of the Caucasus for this noble deed.

S. Valibayov also took an active part in the ideological struggle within the seminar. When reactionary leaders in white schools tried to exclude the Azerbaijani and Georgian languages from the seminar curriculum in the 1990s, A.O. Chernyayevsky, A. Akhundzadeh, and N. Lomouri rejected this reactionary policy. One of the reasons for his exclusion from the seminar was his principled position on the subject.

Safarali Bey was not only known as a good teacher among his contemporaries. He was also known as an outstanding educator, a master methodologist, a skilled translator, and a scholar with extensive knowledge. His textbook "Vatan Dili" (Part II, together with A.O. Chernyayevsky), his translations from Russian, "Qudrati-Khuda", "Usuli-Jadid", books on history, literature, geography and biographies of prominent people The encyclopedic work "Akhbar" has been a favorite book of children in Azerbaijan for many years.

S. Valibayov was a good publicist. It was published in various periodicals in the 80s and 90s of the 19th century, such as "Ziyayi-Qafqaziyya", "Tercuman", "Kashkul", "Kafkaz", "Novoye obozreniye", "Kaspi". Prominent enlightener "About the Turkish language", "Letter from Gori", "New library and reading room", "Letter from Tbilisi", "Letter from Shusha", "Letter from Baku" written by N. Narimanov about the first performance of "The plague of language", A.O. Chernyayevsky In his "Bibliography" and other articles devoted to the analysis of the textbook "Language" (Part I), he commented on the important literary and social events of the period, and analyzed them from the standpoint of advanced democratic ideas.

Safarali Bey Valibayov's meeting with the well-known Tatar commentator Ismail Bob Gasprinski, who made a great contribution to the historical formation of all national reforms in Turkey, also played an important role in his scientific and pedagogical work. Safarali bey Valibayov, who worked as the director of a primary school at ZMS in the 1990s, went to Bakhchisarai, where Ismayil lived, with the head of the Azerbaijan branch of the Gori seminary, the famous teacher Firidun Bob Kocharli, and had a great influence on him. Firidun Bey Kocharli wrote: "In 1890, Safarali bey Valibayov, a former teacher of the primary school under the humble Muslim department, and I went to Bakhchisaray to visit our esteemed teacher. Ismayil bey stayed with us in his house for more than ten days. they said that those caresses will never be forgotten." [3]

The head of Ismayil bey Zinjirli Madrasa, the late Alihaji Habibulla Afandi and other prominent people of Bakhchisaray showed the school he founded in a new way, and S. Valibeyov, who was a very good teacher, set a perfect example for experienced teachers.

According to the experience of A.O. Chernyayevsky and S.Valibeyov, it was used by many other Azerbaijani teachers. A. Tahirov, a teacher of Gargabazar village school of Qaryagin region, in 1887, based on many years of experience, compiled a textbook "Samouchitel tatarskogo yazika ili rukovodstvo". The book is written in simple, understandable language and contains vital material. However, the textbook was not published. By the way, the experience of A.O. Chernyayevsky and S. Valibayov in compiling the textbook of the Azerbaijani language was widely used in North Azerbaijan as well as in South Azerbaijan. In 1894, Mirza Hasan Rushdiya Tabrizi (1850-1944) published a textbook of the same name "Vatan Dili" in Tabriz. Rushdie also compiled his book in the Soviet style.

S. Valibayov moved to Baku in 1896, where he taught for two years and worked as a translator at the Baku customs. He died of heart disease on August 31, 1902.

The application of textbooks and teaching aids written and published by voice in the history of school and pedagogical thought in Azerbaijan is of great scientific and pedagogical importance.

Beginning in the 1980s, the efforts of leading intellectuals to establish a mother tongue school increased. In Baku, Nakhchivan, Sheki, Shamakhi and other cities, individuals and progressive educators continued to open primary language schools. One of such schools was opened in 1883 in Shusha by S. Valibayov. Safarali Bey, who rested here during the summer holidays, temporarily opened a school and taught children to read and write. His school had 25 students from different walks of life. Teaching was conducted by sound method. S.Valibayov was not content with teaching students. He also explained the advantages of the voice method to local schoolchildren, and demonstrated the importance of teaching with this method.

Many of today's authors are unable to read these books, which were written in the Arabic alphabet from the early 19th century to the 1920s. On the other hand, most of these textbooks are rare books, so it is difficult to find them not only in Azerbaijan, but also in the CIS, and requires hard work. An important aspect of this work is to obtain such works and reprint them by transliteration and facsimile, ie by translating them into the modern alphabet and delivering them to readers in Latin script. Another important aspect of this work is that the results of this research are directly applied to practice. So, today in higher secondary pedagogical schools, pedagogical technical schools.

As a result of our research, it was determined that one of the textbooks on the teaching of the Azerbaijani language, "Fables and Stories", published in Tbilissi (Georgia) in 1839, was "privatized" by our notorious neighbors and included in the "Armenian Book" published in Yerevan in 1967. (Vol. I, p. 248). The number of such examples can be increased. However, it is important to study the history of textbooks prepared for the teaching of the Azerbaijani language, to give them a new lease of life, to translate them from Arabic to Latin, add relevant explanations, comments and dictionaries, and to publish and deliver to readers. "Actual problems of education" operating at Azerbaijan International University.

It should be noted that in 2007 the staff of this laboratory published one of our native language textbooks – the first part of the textbook

"Vatan Dili" published by A.O. Chernyaevsky in 1882 in Tbilissi (Tbilisi) in Latin script. Full member of ANAS, professor Vasim Mammadaliyev wrote the foreword to the 193-page book. The editor of the book is doctor of philological sciences, professor Kamandar Sharifli. The author of the dictionary is Kamina Havil gizi.

Among the reading books compiled in the Azerbaijani language, the treatise published by S. Valibeyov in 1888 in the printing house of "Kashkul" newspaper in Tbilissi (Tbilisi) is of special importance. The title page of the book contains the following words in Russian: "Книжка для самостоятельного чтения на татарско-Азербайджанской наречии". In the Azerbaijani language, the booklet is called: "A reading book in the Azerbaijani language on elementary school students and good morals." The words "God's power" or "God's power" were chosen as epigraphs to the treatise. The title page of the book in the Azerbaijani language states that it was published in Tbilissi (Georgia). The work is kept in the "Literature of the peoples of the USSR" department of the State Public Library named after S. Shadrin in St. Petersburg. The booklet was filmed by us in 1968.

The work can be divided into two parts. The first part, which consists of only three pages, is called "The reason for writing the book." The main part of the booklet consists of moral and educational reading texts for reading. 20 texts are included here.

The booklet was reviewed by the Mufti of the South Caucasus Huseyn Efendi Gayibov on June 3, 1888, and by Sheikh-ul-Islam Akhund Mirza Huseyn Tahirov of the South Caucasus on June 4. HA Gayibov's opinion reads: "If you read this booklet carefully from the beginning to the end, it becomes clear that it is a suitable and useful textbook for primary school students."

Sheikh-ul-Islam wrote in his opinion: "It is a really useful and easy-to-read booklet for the primitive, written in the Azerbaijani language on the considered wisdom and advice."

Texts selected for reading begin with the name of a merciful and compassionate God. The events that take place in the world around us, the creatures created by the power of God Almighty, night and day, the moral and spiritual qualities that children acquire as they grow up, and the observance of the wisdom and advice mentioned in the Holy Qur'an are discussed. There is talk of children's education and reading, and it is noted that the reason people became scientists was education and reading.

Safarali bey Valibayov was awarded several orders and medals for his pedagogical and educational activities: [4]

Order of St. Stanislav III degree (1888)

Order of St. Anne, III degree (1895)

Medal "In memory of the reign of Emperor Alexander III" (1896)

Order of the Star of Bukhara of the I degree of the Emirate of Bukhara (1899)

"Shiri Khurshid Order" of the 4th degree of Iran (1902)

The Ministry of Education of Azerbaijan has implemented the "Famous Teachers of Karabakh" project. This project provides information about famous people born in Karabakh and engaged in pedagogical activities. The name of Safarali bey Valibeyov is also included in this project.

Relevance. Safarali bey Valibayov is one of the figures of Azerbaijan's pedagogical history. The subject of research is very relevant, as the science of pedagogy, especially historiography and poetics, continues mainly on the medieval traditions of commentary.

Scientific innovation. The scientific significance of the research is that it is one of the main representatives of the history of pedagogical theory. Safarali bey Valibeyov's pedagogical activity was studied in a complex and detailed way.

Practical significance. The practical significance of the research is characterized by its significant place in the study of the history of pedagogical theory. This is an undeniable condition of education in the face of globalization.

References

1. Bağırov, Ə. Gökəmlı maarif xadimi Səfərəli Vəlibəyov // Azərbaycan Məktəbi. - 1962. - № 7. - s. 38
2. Əhmədov, H. H. Azərbaycan məktəb və pədaqoji fikir tarixi. -Bakı: Elm və təhsil, -2014.
3. Əhmədov, H. H. Azərbaycan məktəbi. –Bakı: Maarif, -2006. -366 s.
4. Əlizadə, Ə.Ə. Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. –Bakı: Pedaqogika, -2004.

5. Qaralov, Z.İ. Tərbiyə, I, II, III cild, - Bakı: Pedaqogika, -2003.-18s. Qasimov M.C. Birinci dünya müharibəsi illərində böyük dövlətlərin Azərbaycan siyasəti. –Bakı: -Adiloğlu. -2001.
6. Mərdanov. M.C. Azərbaycan təhsili dünən, bu gün, sabah. –Bakı: Təhsil, -2006.
7. Mərdanov, M.C., Şahbazlı F.Ş. Azərbaycanın təhsil siyasəti. –Bakı: Çarşıoğlu, -2005.

E-mail: asil_zade@mail.ru

Rəyçilər: *ped.elm.dok., prof. H.H. Əhmədov,*
ped.ü.fəls.dok. İ.B. Əmirəliyeva

Redaksiyaya daxil olub: 30.11.2021.

PSIXOLOGİYA, YAŞ FİZİOLOGİYASI VƏ İNKLÜZİV TƏHSİL MƏSƏLƏLƏRİ

UOT 159.9

Nailə Tofiq qızı Hüseynova
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
Azərbaycan Dövlət Pedagoji Universiteti

İNTELLEKTUAL POZULMALARI OLAN ŞAĞİRD LƏRİN TƏRBIYƏ PROSESİNİN TƏŞKİLİ

Наиля Тофиг гызы Гусейнова
доктор философии по педагогике, доцент
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет

ОРГАНИЗАЦИЯ ПРОЦЕССА ВОСПИТАНИЯ УЧАЩИХСЯ С ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫМИ НАРУШЕНИЯМИ

Nailya Tofiq Huseynova
doctor of philosophy in pedagogy, assistant professor
Azerbaijan State Pedagogical University

ORGANIZATION OF THE UPBRINGING PROCESS OF PUPILS WITH INTELLECTUAL DISABILITIES

Xülasə. Tərbiyə pedaqoqun məqsədyönlü, məzmunlu, peşəkar fəaliyyətidir, hansı ki, ətraf gerçəkliklərlə, onun müxtəlif təzahürlərində əlaqədə olan uşağın şəxsiyyətinin maksimum inkişafını təmin edir. Pedagoji anlayış kimi tərbiyə özündə üç əlaməti birləşdirir:

- 1) Hər hansı bir sosial-mədəni nümunəyə məqsədyönlülük, istiqamətliklik;
- 2) Tərbiyə prosesi gedışatının sosial-mədəni dəyərlərlə uyğunluğu;
- 3) Təşkil olunan təsirlərin müəyyən sisteminin mövcudluğu.

Bu üç əlaməti əsas götürərək, hesab etmək olar ki, bir proses kimi tərbiyə uşağın cəmiyyətdə yaşaya biləcəyi, onun xeyirlərindən faydalana biləcəyi, öz davranışını düzgün quracağı, özünün dünya ilə münasibətini anlayacağı inkişaf səviyyəsinə nail olmağa istiqamətlənməlidir. Xüsusi təhsil müəssisələrində tərbiyə prosesinin özünəməxsus spesifik xüsusiyyətləri var. İntellektual pozulmaları olan uşaqlar üçün xüsusi təhsil müəssisələrində təlim və tərbiyə prosesinin təşkili zamanı şagirdlərin yaş xüsusiyyətlərini, çatışmazlığın ağırlıq səviyyəsini və idrak prosesinin xüsusiyyətlərini nəzərə almaq vacibdir.

Açar sözlər: *tərbiyə prosesi, prinsip, metod, intellektual inkişaf pozulması, fəaliyyətin inkişafı, qanunauyğunluq*

Резюме. Воспитание - это целенаправленная, содержательная, профессиональная деятельность педагога, обеспечивающая максимальное развитие личности ребенка в контакте с окружающей действительностью и различными ее проявлениями.

Воспитание как педагогическое понятие объединяет в себе три черты:

- 1) целеустремленность, ориентация на любой социокультурный пример;
- 2) совместимость образовательного процесса с социокультурными ценностями;
- 3) наличие определенной системы организованных воздействий.

Исходя из этих трех характеристик, можно считать, что воспитание как процесс должен быть направлен на достижение такого уровня развития, при котором ребенок может жить в обществе, получать от него пользу, формировать свое поведение и понимать свои отношения с миром. Организа-

ция процесса воспитания в специальных учреждениях имеет свою специфику. При организации процесса воспитания для детей с интеллектуальными недостатками нужно обязательно учитывать возрастные особенности учащегося его индивидуальные качества и степень тяжести нарушения познавательной деятельности.

Ключевые слова: процесс воспитания, принцип, метод, нарушение интеллектуального развития, развитие деятельности, закономерность

Summary. Upbringing is a purposeful, meaningful, professional activity of a teacher, which ensures the maximum development of the child's personality in contact with the surrounding realities and its various manifestations.

As a pedagogical concept, upbringing combines three features:

- 1) purposefulness, orientation to any socio-cultural example;
- 2) compatibility of the educational process with socio-cultural values;
- 3) the existence of a certain system of organized effects.

Based on these three signs, it can be considered that upbringing as a process can be experienced in childhood, it is necessary to take advantage of its benefits, to achieve a level of development in which one can build one's own behavior and understand one's worldview. The process of educating special institutions has specific features. It is important to acquire the characteristics of education, the level of severity and the characteristics of the cognitive process when organizing the process of training and education in special educational institutions for children with intellectual disabilities.

Key words: Upbringing process, principle, method, intellectual development disorder, development of activity, regularity

Xüsusi təhsil məktəbləri şagirdləri müstəqil həyata, sosial əhatədə fəaliyyətə hazırlayır, uyğun olaraq, tərbiyə prosesi tərbiyə alanın suallarını qane etməli, ona təlim prosesində yaranan hadisələri aydınlaşdırmaqda, şəxsiyyət kimi özünü təsdiq etməkdə və tələbat olan insan olmaqda kömək etməlidir. Buna hadisələri modelləşdirməklə nail olunur ki, burada əqli geriliyi olan məktəbli müstəqil və ya böyüyün köməyi ilə öz davranışını, fəaliyyətə və ətrafdakılara münasibətini düzgün qiymətləndirə bilər. Təsəvvüfi deyil ki, Q.M. Dulnev qeyd etmişdir ki, köməkçi məktəbin şagirdinin müxtəlif hadisələrə qoşulması onun sosial yetişkənliyi üçün vacib şərtidir, uşaqlar təcrübədə əmin olurlar ki, onların əməyi qiymətləndirilir, onların avtoriteti artır.

İntellektual inkişaf pozulması olan məktəblilərdə hansı keyfiyyətləri tərbiyə etmək vacibdir ki, o, özünü şəxsiyyət kimi realizə edə bilsin?

İlk növbədə, bu, intellektual, fiziki, peşəkar əməyə şüurlu münasibət; əmək bacarıqlarının və vərdislərinin mənimsənilməsi, başqalarının əməyinə hörmət; ictimai faydalı istehsalat əməyinə qoşulma; həyat planlarının formalaşdırılması; peşə seçiminə hazırlıq kimi müəyyən olunur. Bu keyfiyyətlər əmək təlimi və tərbiyəsi prosesində formalaşdırılır. İntellekt pozuntusu olan şagirdlərdə idrak fəaliyyəti, tədrisə çalışqan münasibət motivlərinin, “Mən bacarmıram”,

“Mən başa düşmürəm”, “Məndə alınmayacaq” kimi stereotiplərin aradan qaldırılması çox vacibdir. Burada bu kateqoriyalı uşaqların psixofiziki xüsusiyyətlərini bilən defektoloq-psixoloq köməyə çatır.

Mənəviyyatın, şüurlu nizam-intizam qaydalarının, xeyirxahlığın, ətrafdakılara hörmətli münasibətin, özünü işə verməkdən yayınmağın və eqoizmin aradan qaldırılmasının tərbiyəsinə xüsusi diqqət ayrılmalıdır. Əxlaqi biliklərin toplusu əminliyin, əxlaqi davranışların sabit motivlərinin formalaşmasını təşkil edir. Daha sonra əxlaqi maarifləndirmənin yaxşı düşünülmüş sistemi sayəsində əxlaqi hisslərin inkişafı və bərpası həyata keçirilir. Xüsusi məktəb şagirdlərinin əxlaqi maarifləndirilməsinin aparılması, ilk növbədə, təlim prosesində, kiçik siniflərdən başlayaraq, orta siniflərdə davam edir və böyük məktəb dövründə bitir. Lakin müəllim, tərbiyəçi maarifləndirmə prosesində məktəbli davranışa olan tələblərin düzgünlüyünə inandırmağa nail olmur. İntellektual qüsurun mövcudluğu normativ davranışın həllini əhəmiyyətli dərəcədə çətinləşdirir, lakin bu o demək deyil ki, məhz intellektual qüsurlar sosial-normativ və hüquqi davranışların pozuntusunun səbəbidir. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, xüsusi məktəbin şagirdinin sosial və hüquqi davranışı bütün təlim ili ərzində tərbiyə işlərinin keyfiyyəti ilə təyin olu-

nur. Əqli geriliyi olan uşağın inkişaf prosesinə baxdıqda bioloji və mədəni cizgilərin inkişafının qarşılıqlı fəaliyyətinin izahı mövqeyindən, L.S. Vıqotski əqli geriliyin əsas və ikinci dərəcəli əlamətlərini qeyd etmişdir. Məhz bu ikinci dərəcəli əlamətlər (xarakter, davranış, iradə göstərilməsinin pozuntusu) pedaqoji korreksiya qarşısında davam gətirmir.

Tərbiyə işinin çox ciddi istiqaməti intellekt pozulması olan məktəblilərdə şəxsiyyətin vətəndaş keyfiyyətlərinin formalaşmasıdır:

- ölkəmizin vətəndaşlarının əsas hüquq və vəzifələrinin başa düşülməsi və riayət edilməsi;
- hüquqi biliklərin, vətəndaş, ailə, əmək, cinayət qanunlarının mənimsənilməsi;
- dövlət qanunlarının, öz hüquq və vəzifələrinin vacibliyinin başa düşülməsi;
- öz davranışına görə şəxsi məsuliyyətinin dərk edilməsi.

Tərbiyə işinin ən vacib istiqamətlərindən biri fiziki təkmilləşmək, sağlamlığın möhkəmlənməsi və sanitar-gigiyenik mədəniyyətin formalaşması məqsədilə fiziki tərbiyə ilə məşğul olmaq tələbatının formalaşması olmalıdır. Bu istiqamətə çox böyük diqqət ayrılır, bu fiziki tərbiyə dərslində əlavə təhsil sistemində həyata keçirilir.

Tərbiyə prosesində bütövlüklə və qismən onun konkret istiqamətləri həyata keçirilən zaman intellekt pozulması olan uşaqların aşağıdakı xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq tərbiyə prosesi nə cəlb etmək lazımdır:

1. Hər bir ünsiyyət vaxtı uşağın düzgün müstəqil ünsiyyətini çətinləşdirən idrak inkişafı pozuntusu.

2. Söz və konkret fəaliyyətin uyğunsuzluğuna gətirib çıxaran ümumiləşdirmənin konkretləşdirilməsi bacarığının zəifləməsi.

3. Müstəqilliyi, daha yaxşı olma istəyini zəiflədən emosional-iradi sferanın pozuntusu mənfi vərdişlərin əmələ gəlməsini və möhkəmlənməsini təmin edir.

4. İntellekt pozulması olan məktəblilər öz davranışlarını, fəaliyyətini qiymətləndirməkdə çətinlik çəkirlər, bununla yanaşı onlarda özünü-qiymətləndirmə tələbatı var.

5. Xüsusi təhsil məktəbinin şagirdləri qazanılmış mükafata çox şən reaksiya verirlər.

6. İntellekt pozuntusu olan uşaqların yaş xüsusiyyətlərini nəzərə almaq, qüsurun quruluşunu

bilmək, ilkin qüsurlar və ikinci dərəcəli geri qalma ilə əlaqəli təzahürləri fərqləndirmək vacibdir.

7. Həmçinin tipoloji və fərdi təzahürü nəzərə almaq, tərbiyə prosesində şagirdlərə fərdi və diferensial yanaşma həyata keçirmək lazımdır.

İntellekt pozulması olan məktəblilərin xüsusiyyətləri tərbiyə prosesinə təsir edir və öz növbəsində, xüsusi məktəbi ümumtəhsil kütləvi məktəblərinə yaxınlaşdırən obyektiv xüsusiyyətlərə malikdir. Həmin xüsusiyyətlər tərbiyə prosesini formalaşdırmağa imkan verir:

– tərbiyə – tərbiyəçilərin və tərbiyə alanların qarşıya qoyulmuş məqsədə istiqamətlənmiş effektiv qarşılıqlı əlaqəsidir;

– tərbiyə – elə prosesdir ki, dinamikdir, hərəkətlidir, dəyişkəndir və çoxfaktorlu xarakterə malikdir;

– tərbiyə prosesi dinamikliyi, variativliyi, nəticələrin pedaqoji tərbiyəvi təsir anından uzaqlığı ilə fərqlənir;

– tərbiyə prosesi kompleks prosesdir, burada məqsədlərin, vəzifələrin, məzmunun, tərbiyə forma və metodlarının vəhdətinə baxılmalıdır.

– tərbiyə prosesi ikitərəfli xarakter daşıyır: tərbiyəçidən tərbiyə alana (birbaşa əlaqə) və tərbiyə alandan tərbiyəçiyə (əks əlaqə), bərpaetmə məktəbində bundan başqa qarışıq əlaqə də qeyd olunur;

– valideynlərdən, müəllimlərdən, psixoloqlardan tərbiyə alana və tərbiyəçidən tərbiyə alana.

Tərbiyəçinin nə qədər çox, həm də obyektiv məlumatı olsa, əlaqə də o qədər möhkəm olar, tərbiyə təsirinin seçimi də o qədər asan olar. Tərbiyənin pedaqoji qanunauyğunluğu dedikdə, tərbiyə prosesinin obyektiv, həqiqət subyektinin iradəsindən asılı olmayan əksi nəzərdə tutulur. Tərbiyə prosesinin qanunauyğunluğunu təhsil sisteminin hansı müəssisəsində uşağın tərbiyə prosesini idarə etməsinə baxmayaraq, istənilən pedaqoq bilməlidir. Qanunauyğunluğu təyin etmək – pedaqoji fəaliyyəti düzgün planlaşdırmaq deməkdir; qanunvericiliyi nəzərə almamaq və ya onlara etinasız yanaşmaq – tərbiyədə müsbət nəticələrə nail olmamaq deməkdir. Bir çox pedaqoqlar hesab edirlər ki, tərbiyədə xüsusi pedaqoji qanunauyğunluq mövcud deyil. Bu belə deyil. Bundan başqa, onların başa düşülməsi tərbiyə prosesinin azad, məqsədyönlü quruluşuna yol açır. Tərbiyə prosesində növbəti qanunauyğunluqlar həyata keçirilir.

Sxem 1. Xüsusi məktəbdə tərbiyə proseslərinin əlaqəsi

Pillələr	Tərbiyə prosesinin iştirakçıları			Əlaqə növü
1	Tərbiyəçi	⇒	Tərbiyə alan	Birbaşa
2	Tərbiyə alan	⇒ ⇐	Tərbiyəçi	Əks
3	Müəllim Sosial pedaqoq Psixoloq Loqoped Tədris hissə müdiri TDPK və b.	⇒ ⇐	Tərbiyəçi ↓ Tərbiyə alan ↓	Qarışıq

İlk qanunauyğunluq, tərbiyə alanın konkret inkişafı və onların fiziki, mənəvi, intellektual yeni törəmələrə malik olduğu anda aktivliyi ilə müəyyən olunur. Kütləvi məktəblərin şagirdləri bu qanunauyğunluq haqda bilirlər və “ciddi” müəllimləri, tərbiyəçiləri mühakimə etmirlər, əksinə, tələbin ədalətli olduğunu hesab edirlər, belə ki, onların bacarıqlarının inkişaf prosesi göz qarşısındadır. Xüsusi məktəbin şagirdləri, əksinə, tərbiyəçinin tələblərini həmişə başa düşmür, hər iş onlar üçün yerinə yetirmək mümkün olmayan, ağır, arzuolunmaz olur. Müsbət möhkəmləndirmə və xüsusi metodiki üsullar uşaqlardan gərgin vəziyyəti götürür, güzəştli fəaliyyət rejimini təmin edir. Uşaqlar oynayırlar, tərbiyəçilərin kitab oxumağına qulaq asırlar, rəsm çəkirlər, yapma düzəldirlər və pedaqoji prosesin planlaşdırılmasının iştirakçısı olurlar.

Tərbiyə prosesinin ikinci qanunauyğunluğu uşaqların aktual tələbatı ilə şərtlənir. Hər şagird müəyyən fəaliyyətlə məşğul olmaq, nə isə etmək istəyir, arzulayır. Hər bir şagirdin öz maraq dairəsi olduqda müxtəlif fəaliyyətlər növündə özləri üçün maraqlı situasiyaları yaşayırlar. Belə hallarda tərbiyəçi real hadisələrə uyğun fəaliyyət sistemi qurur, belə ki, bir şagirdin tələbatı digər ikisi üçün də aktual olsun. Əgər pedaqoq şəxsi və ya kollektiv xarakterli aktual tələbatın formalaşması üçün materialla gecikmişdirsə, o zaman bu taxçaya nə isə başqa, bəzən tərbiyə alanların və tərbiyəçilərin xeyrinə olmayan bir şey doldurur. Xüsusi tərbiyə və təlim şəraitində bu qanunauyğunluğa təlim və tərbiyənin bərpa-inkişafının əsas istiqamətlərindən biri kimi baxılır.

Üçüncü qanunauyğunluq – birgə-ayırıcı fəaliyyətdir ki, buna şəxsiyyətin inkişafı üçün ən təsirlisi kimi baxılır. Bunun məğzi ondan ibarətdir ki, tərbiyə alanın və pedaqoqun fəaliyyəti müəyyən proporsiyalarla həyata keçirilməlidir. İlk mərhələdə pedaqoqun rolu artır, böyümə mərhələsində onun iştirak payı azalır, lakin tamamilə itmir. “Birgə” və “ayrı” fəaliyyət nisbətinin ölçüsünü təyin etmək yalnız tipik inkişaf etmiş uşaqlarla deyil, eləcə də xüsusi məktəbin şagirdləri ilə işdə də çətindir. Bunun bir neçə səbəbi var:

- uşağın fəaliyyətə natamam qoşulması, yetərsiz əminlik və aktivlik;
- fəaliyyətin, onun nəticələrinin faydasının tam başa düşülməməsi;
- sevinc, empatiya, həvəslər, təşəbbüslər;
- tərbiyəçi tərəfindən təklif edilmiş köməkdən istifadə bacarığı, aşağı səviyyəli müstəqillik;
- intellektual inkişafın, uşağın fəaliyyətə hazırlığının aşağı səviyyəsi.

Bu qanunauyğunluqların həyata keçirilmə dərəcəsi daha çox tərbiyəçinin uşağın fəaliyyətində öz iştirak dərəcəsini, hansı mərhələdə aktiv olacağını, hansında onların yaradıcılıqda hüquqlarını etiraf edəcəyini təyin etməyindən asılıdır.

Dördüncü qanunauyğunluq uşağın daxili vəziyyəti, fəaliyyət obyektlərinə münasibət ilə xarakterizə olunur. Tərbiyə prosesində pedaqoq özünün uşağa olan münasibətini ifadə etməlidir, göstərməlidir ki, hörmət və sevgi onun fəaliyyətini daim müşayiət edəcək. Yalnız bu zaman tərbiyə alan başa düşəcək ki, tərbiyəçi həmişə köməyə gələcək, onun diqqətsizliklərini bağışlaya-

caq, hücumlardan qoruyacaq, ədalətli, mehriban və qayğıkeşdir, ciddi və tələbkardır.

Beşinci qanunauyğunluğun məzmunu ondan ibarətdir ki, pedaqoq (tərbiyəçi) məktəblinin fəaliyyətinə rəhbərlik edərək, bu fəaliyyətdə hər uşağın hiss etməli, yaşamağı olduğu müvəffəqiyyət situasiyasını təşkil edir.

Lakin şagird həmişə müvəffəqiyyət situasiyasını dərk etmir, o, dəqiq müəyyən edə bilmir ki, onda bu hissi yaradan nədir: tərbiyəçi ilə söhbət, hər hansı bir başlanğıc, yaxşı davranışını sona qədər çatdıran kollektiv fəaliyyətdə iştirak.

Altıncı qanunauyğunluq bundan ibarətdir ki, pedaqoqun, tərbiyəçinin fəaliyyətinə tam pedaqoji təsir kimi baxılır. Tərbiyə prosesinin bütövlüyü hərəkət və davranışlara münasibətlə təmin olunur. Pedaqoqun iştirakı olmadan bu qanunauyğunluq reallaşmır. Pedaqoji təsirin bütövlüyü – şagirdin yaxşı təşkil olunmuş həyatı, onun rejimi, tərbiyə tədbirlərinin məzmunu, onların keçirilmə formaları, məktəblilərin real həyatda ümumbəşəri dəyərlərin bütün sistemə oriyentasiyası ilə iştirakıdır, hansı ki, şagirdin ümumi işə qoşulma imkanını təmin edir ki, burada hər kəs özünü şəxsiyyət kimi göstərə bilər.

Tərbiyə işlərinin *əsas istiqamətləri* bunlardır:

- şagirdlərdə vətəndaş və əxlaqi keyfiyyətlərin, şüurlu intizamın, sosial və hüquqi müdafiənin formalaşması;
- normal fiziki inkişaf və sağlamlığın möhkəmlənməsi üçün şəraitin qurulması;
- şagirdlərdə gözəllik duyumunun və bu əsasda estetik zövqün, baxışların, gözəllik hissinin formalaşması;
- yaradıcılıq imkanlarının, ünsiyyət bacarığının inkişafı və şəxsiyyət kimi “qəbuledilmiş” olmaq;
- şəxsi dünyagörüşünün genişlənməsi və zənginləşməsi, əqli bacarıqların inkişafı.

Xüsusi məktəbin bütün tapşırıqları konkret qrup şagirdlərinin real imkanları, onların psixofiziki xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla həll olunur. Çatışmazlığı yaradan çətinlikləri yumşaltmaq deyil, bütün səyləri onun kompensasiyasına yönləndirmək lazımdır. Tərbiyənin vətəndaş yönü, təsirlilik, fasiləsizlik, tərbiyə təsirlərinin vahidliyi, kollektivdə tərbiyə kimi ümumi pedaqoji prinsiplər tam reallaşmasını xü-

susi tərbiyə sistemində də tapır. Bərpa prinsiplərini aşağıdakı kimi qeyd etmək olar:

- tərbiyə prosesinin optimistik perspektivliyi;
- tərbiyənin bərpa inkişafetdirici xarakteri;
- şagirdlərə, tərbiyə alanlara kompleks və məhsuldar yanaşma;
- tərbiyə prosesində fərdi və diferensial yanaşma;
- şəxsə hörmətlə birgə tələbkərlik.

Bərpa müəssisələri sistemində tərbiyəyə onun müxtəlif təzahürü kimi şəxsiyyətin formalaşması və inkişafı kimi baxılır. Əsas odur ki, əqli inkişaf geriliyi olan yeniyetmənin cəmiyyətdə həyatı mənalı olsun, o, sosial münasibətləri, onların məzmununu başa düşsün və beləliklə, şəxsiyyət olsun. Tərbiyə metodu dedikdə tərbiyəlilik səviyyəsini formalaşdırmaq məqsədilə məktəblinin şüuruna, hisslərinə, davranışına təsir yolları, həmçinin məktəblinin fəaliyyətinin (əmək, ictimai, idrak, əxlaqi, oyun, idman, ekoloji) pedaqoji idarə edilməsi nəzərdə tutulur. Tərbiyə metodları tərbiyə məzmunundan, pedaqoji sistemdən kənar istifadə oluna bilməz. Tərbiyə metodlarını onların əlaqəli olduğu tərbiyə vasitələrindən fərqləndirmək vacibdir. Vasitə – maddi və mənəvi mədəniyyətin maddəsidir. Vasitə ilə pedaqoji tapşırıqları həll etmək olar. Həm ümumtəhsil, həm də xüsusi bərpaetmə məktəblərində tərbiyə sistemində müxtəlif yanaşmalar və metodlar təsnifatı mövcuddur.

Beləliklə, tərbiyə alanların fəaliyyətinin fərdi yanaşma formaları – hər bir ayrı-ayrı şəxs haqqında obyektiv məlumatlar əldə etmək üçün real əsasdır. Bu tədris ili ərzində pedaqoji təsirin bərpası üçün əsas yanaşmanı təyin etməyə kömək edir.

Tərbiyə alanların şəxsiyyət məlumatlarının öyrənilməsi davamlı olaraq aparılır ki, bu da konkret şəxsin tipik cizgilərini önə çıxarmağa və şagirdləri şərti olaraq, referent qruplara bölməyə kömək edir.

Problemin aktuallığı. Pedaqoji, həyatı və sosial faktorların təsiri altında istənilən şəxsiyyət (insan) formalaşır, dəyişir, təkmilləşir. Tərbiyə, həmçinin psixoloji sferaya da aiddir, belə ki, tərbiyə prosesi insanın şüurunda ətraf aləmi əks etdirmək və psixoloji yanaşma baxımından onlarla qarşılıqlı fəaliyyət göstərmək bacarığının inkişafına yönəlmişdir. Bu vacib vəzifəni pedaqogika psixologiya ilə birgə yerinə yetirir.

Uşağın dünya ilə qarşılıqlı münasibəti pedaqoqla şəxsi qarşılıqlı münasibətin yaradılması nəticəsində həyata keçir.

Xüsusi təhsil məktəbinin şagirdlərinin təlim və xüsusilə də tərbiyə prosesinin təşkili məsələləri xüsusi təhsilin əsas və aktual problemlərindən biridir. İntellektual pozulmaları olan şagirdlərin təlim prosesinə cəlb olunması, onların davranışında yaranan problemlərin qarşısının alınması və olduğu halda aradan qaldırılması prosesində müəllimin rolu böyükdür. Bu prosesdə müəllim intellektual pozulması olan şagirdin davranışına uyğun tərbiyə prosesini quraraq onları həm də dərslə, yəni təlimə cəlb etməyi bacarmalıdır.

Problemin elmi yeniliyi. İntellektual pozulmaları olan şagirdlərin tərbiyə prosesinin təşkili məsələləri xüsusi təhsilin əsas məqsədlərindən biridir. Bu səbəbdən xüsusi təhsil məktəblərində tərbiyə prosesinin əsas istiqamətlərini müəyyən etmək, təşkili formalarını fərqləndirmək və intellektual pozulmaları olan şagirdlərin tərbiyə prosesinə qoşulması üçün motivasiya yaratmaq elmi yeniliyi təşkil edir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalədə işıqlandırılmış məsələlərdən ali məktəbin korreksiyaedici təlim ixtisasında təhsil alan tələbələr və magistrantlar, xüsusi təhsil sahəsində çalışan hər bir mütəxəssis öz iş fəaliyyətində istifadə edə bilər.

Ədəbiyyat:

1. Qasımov S.Ə., Kərimova E.M. Əqli və fiziki inkişafı ləngiyən uşaqların diaqnostikası və korreksiyası. Bakı, 2004.
2. Hüseynova N.T. Rüstəmov L.H. Xüsusi pedaqogika. Bakı, 2007.
3. Hüseynova N.T. Oligofrenopsixologiya” metodik vəsait, 2010.
4. Hüseynova N.T., M.Ş. Məlikov. Xüsusi pedaqogikanın müasir problemləri. Bakı, 2018.
5. В.М. Мозговой, И.М. Яковлева, Ф.Ф. Еремин. Основы олигофренопедагогики. -Москва: Изд.Академия, -2010.

E-mail: nailyahuseyn72@gmail.com

Rəyçilər: dos. S.R. Aslanova

ped.ü.fəls.dok. M.Ş. Məlikov

Redaksiyaya daxil olub: 02.11.2021.

UOT 159.9

Aynur Firuz qızı Əlimuradova
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktorant
Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu

I SİNİF ŞAĞİRDƏLƏRİNİN MƏKTƏBƏ ADAPTASIYASI ZAMANI ONLARA PSIXO-PEDAQOJİ DƏSTƏYİN TƏŞKİLİ VƏ VASİTƏLƏRİ

Айнур Фируз гызы Алимурадова
докторант по программе доктора философии
Институт Образования Азербайджанской Республики

ОРГАНИЗАЦИЯ И СРЕДСТВА ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ПОДДЕРЖКИ ПЕРВОКЛАССНИКОВ ПРИ АДАПТАЦИИ К ШКОЛЕ

Aynur Firuz Alimuradova
doctorial student in the program of doctor of philosophy
Institute of Education of the Republic of Azerbaijan

ORGANIZATION AND MEANS OF PSYCHO-PEDAGOGICAL SUPPORT FOR FIRST- GRADERS DURING THEIR ADAPTATION TO SCHOOL

Xülasə. Birinci siniflərin uyğunlaşma müddətinin təşkili proqramı birinci sinif şagirdlərinə psixoloji və pedaqoji yardım proqramına əsaslanır. Hal-hazırda uşaqlara psixoloji yardım üçün bir çox fərqli proqram mövcuddur. Hamısı, Rus psixologiyasında qəbul edilmiş, bir uşağın zehni və fərdi inkişafı üçün ən əlverişli şərait yaradan fəaliyyətin ünsiyyət qruplarında təşkil olunan oyun olması fikrinə əsaslanır. Buna görə də, bu cür proqramlar müəllifləri tərəfindən uzun illərin təcrübəsi ilə sınaqdan keçirilmiş təhsil oyunlarına əsaslanır.

Açar sözlər: *adaptasiya, pedaqoji, ünsiyyət, metodika, fərdi xüsusiyyətlər, təlim-tərbiyə, fəallıq, müəllim, valideyn, şagird*

Резюме. Программа организации периода адаптации первоклассников основана на программе психолого-педагогической помощи первоклассникам. В настоящее время существует множество различных программ психологической помощи детям. Все это основано на принятой в отечественной психологии идее о том, что деятельность, создающая наиболее благоприятные условия для умственного и личностного развития ребенка, представляет собой игру, организованную в группах общения. Поэтому в основе таких программ лежат обучающие игры, проверенные авторами с многолетним опытом.

Ключевые слова: *адаптация, педагогическая, коммуникация, методика, индивидуальные особенности, обучение и воспитание, активность, учитель, родитель, ученик*

Summary. The program of organizing the period of adaptation of the first grades is based on the program of psychological and pedagogical assistance to the first grade students. Currently, there are many different programs for psychological assistance to children. It is all based on the idea accepted in Russian psychology that the activity that creates the most favorable conditions for the mental and personal development of a child is a game organized in communication groups. Therefore, such programs are based on educational games tested by the authors with many years of experience.

Key words: *adaptation, pedagogical, communication, methodology, individual features, training and education, activity, teacher, parent, pupil*

Məktəbəqədər uşaqlıq dövrünə girən uşaq, açıq şəkildə maraqlanmağa başlayır. Ancaq bu dünyanın quruluşu, içindəki münasibətlər ilə sualları təkbəşinə başa düşə bilmir, buna görə

sözün tükənməz sual axını olan bir yetkinə müraciət etmək məcburiyyətində qalır. Axı o, onun üçün bir bilici, erudit kimi davranır. Ünsiyyətin idrak təbiəti uşağa bilinməyən və böyük ölçüdə anlaşılmaz, sirli bir dünyanın çərçivəsini genişləndirməyə imkan verir. Bir yetkinin dəstəyi, onun tutarsız köməyi uşağın düşüncə tərzinin inkişafı, öz intellektual faydalılıq hissini gücləndirməsi üçün vacib şərtədir. Şəxsi ünsiyyət uşağı insanların mürəkkəb dünyasına tanıtdırır və bu dünyada kifayət qədər yer tutmasına imkan verir. Başqaları ilə əlaqələr qurmağı, onlarla gəzməyi öyrənir, cəmiyyət qaydalarını öyrənir.

G.M. Şaşlovaya görə *“məktəbəqədər yaşdan ibtidai məktəb yaşına keçid dövründə uşaqlar ilə inkişaf işinin təşkili üçün ən uyğun forma, qrup ünsiyyəti şəklində aparılan dərslərdir”* [4, s.38].

Ədəbiyyat məktəbəqədər uşaqlarda nevrozların qarşısını almaq üçün oyun psixoterapevtik qruplarının yaradılması təcrübəsini təqdim edir (A.S. Spivakovskaya); kiçik məktəblilərdə adaptiv, münasibətli davranış bacarıqlarının formalaşdırılması (A.Y. Varga); birinci sinif şagirdləri arasında narahatlığın psixoloji korreksiyası üçün qrup dərsləri (A.M. Parişionan); məktəbə uyğun yetkinliyin olmaması səbəbindən təhsilin ilkin mərhələsində ola uşaqlar üçün inkişaf qrupları (N.I. Gutkina); uşağın daha da uğurlu inkişafı şərti kimi təhsil fəaliyyətlərinə uyğunlaşması üçün psixoloji təlim şəklində qrup korreksiya və inkişaf sinifləri (O. A. Matveeva, E. A. Lvova); uşaqları məktəbdə təhsil işbirliyinə hazırlamaq (G.A. Tsukerman, K.N. Polivanova).

I.V. Dubrovina uşaqlarda həm müəyyən fərdi keyfiyyətləri (əxlaqi-iradi, ünsiyyət bacarıqları), həm də uşağın uğurlu təhsili üçün zəmin yaradan zehni funksiyaları inkişaf etdirməyə yönəlmiş inkişaf sinifləri proqramı təklif edir. Proqrama hər biri 4-8 dərstdən ibarət olan 7 mövzu daxildir [5].

R.V. Ovçarova özünüdərk quruluşu pozğunluqları olan uşaqlara kömək üçün müxtəlif şüurlu quruluşların inkişafına yönəldilmiş korreksiya proqramı hazırlamışdır. Proqramın məqsədi emosional reaksiya təhriflərini və davranış stereotiplərini aradan qaldırmaq, uşaqla həmyaşıdları arasında tam hüquqlu təmasları yenidən qurmaq və ünsiyyət mövzusu olaraq sosial və pedaqoji baxımdan laqeyd uşağı inkişaf etdirməkdən ibarətdir [8, s.24]

A.M. Prikojan, N.V. Samoukina və digər müəllimlər və psixoloqlar da uşaqların şəxsiyyətinin bu və ya digər sahəsinin inkişafı üçün korreksiya proqramları hazırlamışlar. T.V. Azarovanın proqramı, birinci sinif şagirdlərinin təcrübə qrupundakı məktəb təhsili vəziyyətinə uğurla uyğunlaşması üçün sosial, psixoloji və pedaqoji şərait yaratmaq məqsədilə ən optimaldır (görülən tədqiqat işləri nəzərə alınmaqla) [5].

Bu proqram müəyyən bir məntiqlə qurulmuş və təhsil sahələrində məktəbə lazımı psixoloji hazırlıq səviyyəsini, şagirdlərin həmyaşıdları və müəllimləri ilə ünsiyyəti və kiçik şagirdlərdə motivasiya hazırlığını formalaşdırmağa yönəlmiş bir-biri ilə əlaqəli məşğələlər sistemidir. Proqrama 18 dərslərdən ibarət və əlavə bir sıra məşq daxildir. Hər dərslə standart davranış formasına malikdir, müddəti təxminən 45-55 dəqiqədir.

Tərbiyə və inkişaf üçün əlverişli şəraitdə nəticə, əməyə və zəhmətin keyfiyyətinə formalaşmış müsbət münasibətdir. Əks təqdirdə, uşaq əmək fəaliyyətlərini mənimsəyə bilməməsindən ümidsizliyə qapılır. Eyni zamanda, fəaliyyətdə yoldaşlarından da geri qalırsa, bu, yaşıdları ilə eyniləşdirmə mexanizmini bloklayır. Beləliklə, əmək fəaliyyəti, sanki uşağın şüurundan "çıxır". Natamamlıq hissi onun yerini alır.

– Yaşıdları ilə ünsiyyət və münasibətlər. Bu cür ünsiyyətə ehtiyac erkən uşaqlıqdan (1-3 yaş) başlayır. Məzmunu şəriklik, yaşıdları ilə əməkdaşlıq, özünü ifadə etməkdir. Yaşıdları ilə münasibət uşağın həyatının bütün aspektlərini əhatə edir. Bunlar olmadan birgə oyunlar, təhsil və əmək fəaliyyətləri qeyri-mümkündür.

Aydındır ki, birinci sinif girmək uşaqların təmas tezliyini və intensivliyini bir müddət azaldır. Lakin bunun yaşıdları ilə uğurlu ünsiyyətin amillərdən biri və eyni zamanda yeni bir sosial mühitdə əlverişli uyğunlaşma meyarı olduğu inkar edilə bilməz. Həmyaşıdları ilə münasibətlər müxtəlif motivlərdən qaynaqlanır: işgüzar, idrak, şəxsi [8, s.32]. Həmyaşıl, birgə fəaliyyətlərdə iştirakçı və tərəfdaş kimi görünür. Eyni zamanda, yaşla birlikdə, uşaqlarda bir-birlərinə qarşı bilik marağı artır. Şəxsi motivlər son dərəcə vacibdir: həmyaşıl özünü başqaları ilə müqayisə etmək üçün bir meyardır, uşağın nail olmaq və üstələməyə çalışdığı ölçən bir standartdır. Başqa sözlə, yaşıdları ilə ünsiyyət şəxsi inkişaf üçün stimül rolunu oynayır. Uşaqlıqda qazanıl-

mış yaşlıları ilə münasibətlər və ünsiyyət təcürbəsi, yetkinlik yaşlarında bu həyat sahəsinin xüsusilə aktual olmasını nəzərə alaraq, çox vacibdir. Beləliklə, uşaqlıq böyükler dünyasına girmək üçün bir növ tramplindir.

– Yetkinlərlə ünsiyyət və münasibətlər. Uşaq və böyükler həyatları boyu bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədədirlər. Bu, iki əsas ünsiyyət formasında ifadə olunur: idrak və fərdi [6, s.7].

Bütün uşaqlıq dövrü ərzində uşaq yetkinlərdən emosional asılılığını qoruyub saxlayır. Buna görə də onun bir insan kimi formalaşması bir yetkinin ünsiyyətinin məzmununa bağlıdır. Duyğusal baxımdan pozitiv bir əlaqə vəziyyətində uşaq ona güvənir, uğurlu olmağa, davranış qaydalarına riayət etməyə çalışır. Və bu, öz növbəsində, həyatın tələblərinə uyğunluq hissinin yaranmasına kömək edir. Bir yetkinin yadlaşması, əsəbiliyi, diqqətsizliyi uşağın xoşagəlməz duyğulardan çəkinməsinə və təcrid olunmasına gətirib çıxarır. Nəticədə təcavüz, yalan, itaət və təcrid kimi arzuolunmaz keyfiyyətlər inkişaf edə bilər. Bu vəziyyətdə onlar, əlverişsiz bir vəziyyətə uyğunlaşma vasitəsi kimi çıxış edirlər.

– Fantaziya. Fantaziya (xəyal) uşağın müxtəlif fəaliyyət növlərində fəal iştirakının əsasını təşkil edir: mövzu-praktik, oyun, ünsiyyət və s. 5 yaşlı uşaqlar üçün fantaziya həyatın o hissəsidir ki, həyat, bunsuz maraqsız və darıxdırıcı olur [24, s.68]. Uşaqların təsəvvürünün vacib bir xüsusiyyəti, vəziyyət üçün ideal və real, şərtli və həqiqi planları çevik şəkildə birləşdirmək bacarığıdır. Digər bir səciyyəvi cəhət, xəyal obrazlarının qeyri-müəyyən olanlarından getdikcə daha dəqiq, müəyyən hala gəldikdə, getdikcə daha çox əlamət daxil etdikdə, təsəvvürün başlanğıc senkretliyindən getdikcə daha çox analitikliyə doğru inkişaf etməsidir.

Psixologiya və pedaqogikada təxəyyülü sırf idrak qabiliyyəti kimi qəbul etmək adətliidir. Bu arada, xüsusilə məktəbəqədər yaşda, bir uşağın başqa bir insana və özünə dönməsi üçün bir mexanizm rolunu oynayır. Uşaqlıq xeyallarına

diqqətli olmaq valideynlərin övladını daha yaxşı başa düşməsinə kömək edə bilər.

Beləliklə, uyğunlaşma dövründə psixoloji və pedaqoji dəstəyin əsas məqsədi uşağın məktəb münasibətlər sistemində uğurla fəaliyyət göstərməsinə və inkişafına imkan verən pedaqoji, sosial-psixoloji şəraitin yaradılmasıdır. Bundan başqa bu zaman psixoloji və pedaqoji dəstəyin bir-biri ilə əlaqəli üç vəzifəsi formalaşdırıla bilər:

– uşağın psixoloji və pedaqoji vəziyyətinin və məktəbdə təhsil prosesində zehni inkişafının sisteməlik şəkildə izlənməsi;

– tələbələrin şəxsiyyətinin inkişafı və onların uğurlu öyrənməsi üçün sosial və psixoloji şəraitin yaradılması. Bu problemin həlli bir təhsil müəssisəsindəki təhsil prosesinin çevik sxemlərə görə qurulduğunu, bu müəssisədə oxumağa gələn uşaqların psixoloji xüsusiyyətlərindən asılı olaraq dəyişə biləcəyini düşünür;

– adaptasiya dövründə problemləri olan uşaqlara yardım göstərmək üçün xüsusi sosial-psixoloji şəraitin yaradılması.

Problemin aktuallığı. Təlimin ilk mərhələsində müəllimlə şagirdlər arasında olan münasibətlərdə xüsusi əhəmiyyət kəsb edən, müəllimin təlim prosesindəki uğur və uğursuzluqları qiymətləndirməsidir. Bu, müəllimin hər bir uşağa verdiyi qiymətləndirməyə görə daşdığı böyük məsuliyyətdən xəbər verir və şübhəsiz ki, müəllimdə, onunla ünsiyyət texnikasına olan tələbləri artırır.

Problemin elmi yeniliyi. Tədqiqatın elmi əhəmiyyəti ondadır ki, burada adaptasiya prosesinin nəzəri əhəmiyyəti onun strukturunun müəyyənəndirilməsi ilə əsaslandırılmış, təhsil kommunikasiyası, didaktik kommunikasiya və psixoloji ünsiyyət anlayışları psixoloji və pedaqoji biliklərin paradigmatik əsaslarının təhlili yolu ilə diferensiallaşdırılmış və onun funksiyası I sinif şagirdlərinin adaptasiya prosesində üzə çıxarılmışdır.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti təlim prosesində adaptasiya təcürbəsinin önəmli yer alması ilə səciyyələnir. Bu, qloballaşmaqda olan təhsilin inkaredilməz şərtidir.

Ədəbiyyat:

1. Abdullayeva, Ş.Y. Kiçik yaşlı məktəblilərin həmyaşıdları ilə qarşılıqlı münasibətlərinin emosional xüsusiyyətləri: /psixol. elm. nam. dis. avtoreferatı/ -Bakı, 2004. -17 s.
2. Aral, N. Okul Öncəsi Eğitiminde Oyun / N. Aral, F. Gürsoy ve A. Köksal. -İstanbul: Yapa Yayınları, -2001. - 282 s.

3. Gazezoğlu, Ö. Okul Öncesi Eğitim Kurumlarında Devam Eden 6 Yaş Çocuklarına Öz Bakım Becerilerinin Kazandırılmasında Oyun Yoluyla Öğretimin Etkisi. /Yüksek Lisans Tezi/ – İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, -2007. -172 s.
4. Беспалько, В. П. Психологические парадоксы образования // – Москва: Педагогика, - 2000. № 5. -с. 13-20.
5. Гонеев, А.Д. Основы коррекционной педагогики. Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. Заведений / А.Д.Гонеев, Н.И.Лифинцева, П.В.Ялпаева. – М., -2004. -354 с.
6. Николаева, М. Педагогическая поддержка школьников // -Москва: Народное образование, – 2006. № 1, – с.54-66.
7. Овчарова, Р.В. Практическая психология в начальной школе / Р.В. Овчарова - М., -1996. -334 с.
8. Олешков, М. Ю. Трансляция нового знания в учебном тексте (опыт дискурсивного анализа) // - Москва: Философия образования, - 2005. -№3(14), -с. 253-257.
9. Schramm, W. L. The beginnings of communication study in America: a memoir / W. L. Schramm. – C A: Sage. - 2017. -256 p.
10. Stagner, R. Psychology of Personality / R. Stagner. - NY., -1961. -226 p.
11. Task Force of the European of Cardiology and the North American Society of Pacing and Electrophysiology. Heart Rate Variability. Standards for Measurements, Physiological Interpretation, and Clinical Use // -NY: Circulation. – 2016. №93, -p.1043-1065.

E-mail: asil_zade@mail.ru

a.elimuradova@arti.edu.az

Rəyçilər: *psixol.ü.elm.dok., prof. R.İ. Əliyev*
ped.ü.elm.dok.,prof. H.H. Əhmədov

Redaksiyaya daxil olub: 03.11.2021.

UOT 159.9

Günəl Qadır qızı Əhmədova

Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutunun böyük elmi işçisi

İNTELLEKTUAL PROBLEMLİ UŞAQLARIN AQRESSİV DAVRANIŞININ KORREKSİYA YOLLARI

Гюнель Гадир гызы Ахмедова

*старший научный сотрудник Института Образования
Азербайджанской Республики*

ПУТИ КОРРЕКЦИИ АГРЕССИВНОГО ПОВЕДЕНИЯ ДЕТЕЙ С ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫМИ ПРОБЛЕМАМИ

Gunel Qadir Ahmedova

*senior research at the Institute of Education
The Republic of Azerbaijan*

WAYS TO CORRECT THE AGGRESSIVE BEHAVIOR OF CHILDREN WITH INTELLECTUAL PROBLEMS

Xülasə. Məqalə intellektual problemlı uşaqların aqressiv davranışının korreksiyası zamanı istifadə olunan metodikalara və məşğələlər planının təhlilinə həsr olunub. Uşaq təcavüzkarlığının korreksiyası zamanı əsasən uşaqlarda empatiya hissini inkişaf etdirən tapşırıqlardan istifadə etmək, həmyaşıdları və böyüklərlə adekvat ünsiyyət bacarıqlarının inkişafına yönəlmiş xüsusi oyunlar keçirtmək zəruridir.

Açar sözlər: *intellektual çatışmazlıq, aqressiya, neqativ emosiyalar, korreksiya, oyunlar*

Резюме. Статья посвящена анализу методик и планов занятий, используемых при коррекции агрессивного поведения детей с интеллектуальными проблемами. В коррекции детской агрессии необходимо использовать задания, развивающие у детей эмпатию, проводить специальные игры, направленные на развитие коммуникативных навыков со сверстниками и взрослыми.

Ключевые слова: *интеллектуальная недостаточность, агрессия, негативные эмоции, коррекция, игры*

Summary. The article is devoted to the analysis of methods and lesson plans used in the correction of aggressive behavior of children with intellectual problems. In the correction of children's aggression, it is necessary to use tasks that develop empathy in children, to conduct special games aimed at developing communication skills with peers and adults.

Key words *intellectual insufficiency, aggression, negative emotions, correction, games*

İntellektual problemin psixoloji xarakteristikası dünyanın tanınmış həkim və psixoloqları İ.P. Pavlov, S.Y. Rubinşteyn, E.D. Elkonin, Q.E. Suxareva və s. tərəfindən geniş öyrənilmiş və təqdim edilmişdir. İntellektual çatışmazlıq zamanı yeni şərti reflekslərin yaranması xeyli ləng gedir. P.P. Blonskiy bildirir ki, baş beyin qabığının funksiyalarının bu zəifliyi intellektual problemlı uşaqların əsas xüsusiyyətlərini əks etdirir. İntellektual problemlı uşaqlarda aqressiv

davranışların yaranması və möhkəmlənməsi təkcə mərkəzi sinir sisteminin orqanik çatışmazlığı ilə deyil, həm də sosial mühitin mənfi təsiri ilə əlaqələndirilir.

İntellektual problemlı kiçikyaşlı məktəblilərin davranışlarında özünü büruzə verən aqressivlik problem olaraq bugünkü gündə çox aktualdır.

İntellektual problemlı kiçikyaşlı məktəblilərin təcavüzkar davranışının xüsusiyyətlərini müəyyən etmək üçün bir sıra metodikadan istifa-

də etmək olar. Məsələn, M.Z. Dukareviçin təklif etdiyi “Mövcud olmayan canlı” metodikası, “Əl testi” metodikası (E. Vaqner), “Kaktus” metodikası, “Rozentsveyqin testi” (uşaqlar üçün) və s.

1. M.Z. Dukareviçin təklif etdiyi “Mövcud olmayan canlı” metodikası – uşaq təcavüzkarlığının müayinəsində ən çox istifadə olunan proyektiv metodikalardan biridir. Məqsəd – uşağın şəxsi xüsusiyyətlərinin müəyyən olunmasıdır. Fərdi şəkildə aparılır.

2. “Əl testi” metodikası (E. Vaqner)

Bu test 1971-ci ildə amerikalı psixoloqu E. Vaqner tərəfindən yaradılmışdır. Test 9 ədəd müxtəlif vəziyyətlərdə təsvir edilmiş əl şəklindən və 1 boş vərəqdən ibarətdir. Uşaq hər bir “əlin” nə etdiyini deməlidir. Testin metodoloji əsaslandırılması müəllifin fərziyyəsindən ibarətdir: insan əli müxtəlif fəaliyyət növlərində istifadə olunduğundan, onun hansı formada qavranılması insanın hər hansı bir davranışa meyli olduğunu müəyyən edir. Uşağın verdiyi cavablar 11 kateqoriya üzrə təsnif olunur. Bu kateqoriyalardan biri təcavüzkarlıqdır.

3. “Kaktus” qrafik metodika (M.A. Panfilova)

Metodika 3 yaşdan yuxarı uşaqlarla işləməyə nəzərdə tutulub.

Məqsəd: uşağın emosional-şəxsi sferasını tədqiq edərək, təcavüzkarlığın olmasını, onun istiqaməti və intensivliyini müəyyən etməkdir.

Müayinə aparılarkən tədqiq olunan uşağa A4 formatında təmiz vərəq və sadə karandaş təqdim olunur. Test başqa variantda da keçirilə bilər. Bu zaman sadə karandaş əvəzinə rəngli karandaşlar (“Lyuşer” rənglərində) təqdim olunur və interpretasiya zamanı Lyuşer testinin göstəriciləri də nəzərə alınır.

Uşağın inkişafını düzgün qiymətləndirmək üçün psixodiagnostik tapşırıqları elə seçmək lazımdır ki, onlar idraki sahənin həm ixtiyarı, həm də qeyri-ixtiyari səviyyələrinin tənzimlənməsinə hesablanmış olsunlar. Müayinə nəticələrinə görə intellektual problemlili kiçikyaşlı məktəblilərdə təcavüzkar xüsusiyyətlər müşahidə edilərsə, korreksiyaedici proqram tərtib edilməlidir.

Korreksiyaedici proqramın məqsədi uşaqlara öz təcavüzkar davranışlarının idarə edilməsinin, neqativ emosiyaların zəiflətməsinin, şəxsi tələbatlarının ödənilməsi üçün alternativ üsulların axtarılmasının öyrədilməsidir.

İntellektual problemlili təcavüzkar davranışlı kiçikyaşlı məktəblilərlə psixokorreksion inkişafedici proqramın sxemi 4 bəndə yığılır:

1. Uşaqla kontaktın qurulması və səmimi mühitin formalaşması;

2. Təcavüzün emosional reaksiyasının ortaya çıxarılması, qıcıqlandırıcı mənbəyinin üzə çıxarılması və uşağın sakitləşdirilməsi;

3. Davranış stereotipləri və reaksiyaların dəyişdirilməsi, özünəqiymətin səviyyəsinin artırılması, özünə və ətrafdakılara müsbət münasibətin formalaşdırılması;

4. Normal davranış vərdislərinin formalaşdırılması və bərkidilməsi.

Hər bir məşğələ salamlama ilə başlayır və vidalaşma proseduru ilə bitir. Bütün bunlar təbəssüm və xoş arzularla müşayiət olunur. Oyunlar, rəsm çəkmə, söhbətlər, relaksasiya – bunlar əsas metodoloji priyomlardır. Bundan başqa, uşağa öz fikrini məcburən qəbul etdirmək, onun temperamentini dəyişməyə cəhd etmək və məşğələnin nəticəsinin məsuliyyətini onun üzərinə qoymaq qətiyyən qadağandır.

Məşğələlər planı

Nö Məşğələ	Təqinlər	Tapşırıqların məqsədi
Məşğələ № 1. Tanışlıq. 90 dəq.	1. oyun “Qarışıqlıq” 2. “Kirpi” 3. İştirakçılarla təcavüzkar davranış haqqında söhbət	1. Tanışlıqla bağlı tapşırıq 2. emosional gərginliyin, impulsivliyin, təcavüzün azaldılmasına yönəlmiş 3. təcavüz, təcavüzkar davranış haqqında anlayışın verilməsi.
Məşğələ № 2 təcavüz, təcavüzkar davranış haqqında anlayışın verilməsi. 90 dəq.	1. “qəzəbli sözlər” tapşırığı. 2. “qırxaq” oyunu 3. sakitləşdirici tapşırıq “Sehrli yuxu”	Verbal vasitə ilə uyğun formada qəzəbin çölə atılmasına yönəlmiş oyun priyomları ilə tanışlıq. Həmyaşıdları ilə qarşılıqlı münasibətə, uşaq kollektivinin birləşməsinə, emosional və bədən gərginliyinin aradan qaldırılmasına yönələn tapşırıqlar.

Məşğələ № 3. Dərketmə qabiliyyətinin və emosiyalara qarşı şəxsi münasibətin bildirilməsi bacarığının inkişafı. 90 dəq.	1. "Mən qəzəblənəndə..." 2. "Əjdaha və onun quyruğu" 3. "Zürafə" 4. "Zoopark"	1. Özünü idarəetmənin təlimi və bu bacarıqların bərkidilməsi. 2. özünü, öz motivlərini dərketmə, "Mən-vəziyyət" və "Mən - motivasiya" təlqinləri. 3. gərginliyin azaldılması, neqativ emosiyaların, hisslərin çıxarılması. Özünüdərketmə. 4. Azad olma, fantaziyanın təzahürü, enerjinin çıxarılması.
Məşğələ № 4 Stress situasiyalarında sakitliyi qorumaq bacarığının inkişafı. 90 dəq.	1. "Qəhrəmanların təqdimatı" 2. "Qulaq - burun" 3. "səndə xoşum gəlir..."	1. Özünün və başqaların davranışına görə tanımaq bacarığının inkişafı üçün aparılan tapşırıqlar. 2. Stressli situasiyalarda sakitliyi qoruyub saxlamaq bacarığını inkişaf etdirən tapşırıqlardan istifadə etmək.
Məşğələ № 5. Özünün güclü və zəif tərəflərinin dərk edilməsi, gərginliyin götürülməsi. 90 dəq.	1. "Mənim ideallarım" 2. "Mənim sevimli tutuquşum" 3. "Bədheybət"	1. Özünün güclü və zəif tərəflərinin dərk edilməsinə yönəlmiş tapşırıqlar. 2. Gərginliyin azaldılmasına yönəlmiş tapşırıqlar. 3. Öz neqativ xüsusiyyətlərindən azad olmağa yönəlmiş tapşırıqlar.
Məşğələ № 6. Kollektivin birləşdirilməsi, əlaqənin, bir-birinə etibarın qurulması. 90 dəq.	1. "Qarışıqlıq" 2. "İnamlı, inamsız, təcavüzkar davranış" 3. "Oğlan – qız tərsinə"	1. Kollektiv qrupunun birləşdirilməsi və orada bir birinə qarşı qayğıkeş münasibət bəsləməyə yönəlmiş tapşırıq. 2. Müxtəlif davranış tiplərinin müəyyən etmək və bir davranışın o birisindən ayıra bilmək bacarığına yönəlmiş tapşırıqlar. 3. Neqativizmin aradan qaldırılması, öz hərəkətlərinə ixtiyari kontroluna yönəlmiş tapşırıq.
Məşğələ № 7 Qəzəbin, təcavüzkarlığın azaldılması üçün ən münasib üsulların seçilməsi, gərginliyin azaldılması. 90 dəq.	1. "Yumruğunla vur" 2. "Yırtıcı" 3. "Qışqırıq torbası"	1. Qəzəbin səbəblərin üzə çıxarılmasına yönəlmiş tapşırıq. 2. Qəzəbin, təcavüzün azaldılmasına və həyəcanlılığın aradan qaldırılmasına yönəlmiş tapşırıq. 3. diqqətin sakit vəziyyətdən təcavüzə və əksinə təcavüzdən sakit vəziyyətə keçirilməsinə yönəlmiş tapşırıq.
Məşğələ № 8. Ətrafdakı insanlara qarşı müsbət münasibətin formalaşdırılması, kommunikasiya bacarıqlarının və müsbət davranış modelinin bərkidilməsi. 90 dəq.	1. "Xor" 2. "Göz gözə" 3. "Yaxşı sözlər lüğəti"	1. Yaxınları və ətrafdakı insanlara müsbət münasibətin inkişafına yönəlmiş tapşırıq 2 Yaxınları və ətrafdakı insanlara müsbət münasibətin inkişafına yönəlmiş tapşırıq 3. Davranışın müsbət modelinin və kommunikasiya bacarıqlarının bərkidilməsinə yönəlmiş tapşırıq.

Aşağıda bir sıra oyunları təqdim edirik:

1. "Qarışıqlıq" oyunu

Oyunun məqsədi: qrup birliyin saxlanması.

Oyunun gedişi

Püşk atılara oyunun aparıcısı seçilir.

Aparıcı otaqdan çıxır, digər uşaqlar əl-ələ tutaraq dairə düzəldirlər. Əllərini buraxmadan, kim necə bəcarır dolaşmağa başlayırlar. Dolaşmağı başa çatdırdandan sonra otağa aparıcı daxil olur və uşaqların əlini açmadan onların dolaşdığını açmağa çalışır.

2. "Kirpi" oyunu

Oyunun məqsədi: uşaqların təcavüzə olan tələbatlarını gerçəkləşdirərək əzələ gərginliyini aradan qaldırmaq.

Oyunun gedişi

Uşaqlar təhlükəni qarşılamağa hazırlaşan, bərk sıxılıb yumağa dönməyə kirpiyə çevrilirlər. Bütün düşmənlər dağılışandan sonra kirpilər dostların əhatəsində qalır, günəşin altında isinərək əllərini və ayaqlarını açırlar.

Oyunu üç dəfə təkrar etmək lazımdır.

3. "Yırtıcı" oyunu

Oyunun məqsədi: uşaqların təcavüzə olan tələbatlarını gerçəkləşdirərək əzələ gərginliyini aradan qaldırmaq.

Oyunun gedişi:

Uşaqlar özləri üçün hər hansı bir yırtıcı heyvan obrazı seçirlər (pələng, şir, canavar, çöl pişiyi, ayı və s.) və bir birindən təhlükəsiz məsafədə dayanırlar. Yırtıcılar bir birinə öz cəsurluqlarını və gücünü nümayiş etdirirlər. Öz imkanları və güclərini göstərərək yırtıcılar sakitləşir və hər birinin üstünlüyünə hörmət etdiklərini bildirirlər.

4. "Xor" oyunu

Oyunun məqsədi: uşaqları birləşdirib, onların ümumi kollektiv şəkilində nəğmə söyləməklərini təşkil edərək, verbal ehtiyaclarını ödəmək.

Oyunun gedişi:

Hər bir sıra oxumaq üçün öz səsinə alır (a-o-u-e).

Böyük dirijorluq edir: ovuclarını bir birinə yaxınlaşdırıb uzaqlaşdıraraq səslənmənin gurluğunu tənzimləyir. Səsin gurluğu minimaldan maksimala, həlimlikdən qalınlığa dəyişir. Oyun uşaqların sakit nəğmə söyləməsi ilə bitir.

5. "Arı pətəyi" oyunu

Oyunun məqsədi: uşağın verbal ehtiyacını ödəmək.

Oyunun gedişi:

Bütün uşaqlar öz pətəyində sakit vızıldayan vəhşi arılara çevrilirlər. Hiss edəndə ki, onların balını kimsə götürmək istəyir, onlar vızıltılarını gücləndirir və

6. "Günəş" oyunu

Oyunun məqsədi: uşaqları aktivləşdirmək və müsbət əhval ruhiyə yaratmaq.

Oyun gedişi:

Uşaqlar parta arxasında oturlar. Psixoloq "günəş" sözünü dedikdə, uşaqlar öz yerlərindən yavaş-yavaş dururlar, əllərini yuxarı qaldırır günəşin şualarını yamsılayaraq bir-birinə gülümsəyirlər.

7. "Zürafə" relaksasiya tapşırığı

Təsvir: gözlərini bağla, nəfəsini al və rahatlaş. Çənəni sinəyə qoy. Çənəni sağa, sonra sola çevir. Bunu üç dəfə təkrar et. Sonra boynunu fırlat. Çiyinləri qaldır, sonra sal. Bunu da üç dəfə təkrar et. Sonra hər çiyinini bir neçə dəfə qaldır, sal. Yenə düz və rahat otur. Boynunun necə uzandığını və rahatlaşdığını hiss et. Özünü zürafənin boyunu kimi uzun boyunlu təsəvvür et.

8. "Yumruq" oyunu

Oyun gedişi:

İştirakçılardan bərk-bərk yumruqlarını sıxmağı xahiş edirlər. Onlar yumruqlarını sıxaraq bir neçə saniyə saxlayırlar və sonra əllərini açaraq rahatlıq hiss edirlər.

9. "Sehrli yuxu" oyunu

Bu sakitləşdirici tapşırıq uşaqlara rahatlaşmağa, əzələ gərginliyini aradan qaldırmağa kömək edir.

Təsvir: uşaqlar yerə uzanaraq, əllərini bədənlərinin yanına salırlar və gözlərini yumurlar. Psixoloq uşaqlara istiqamət verir: Oyun başlayır ("sehrli yuxu"). Siz həqiqətən yuxuya getməyəcəksiniz, sadəcə gözlərinizi bağlayacaqsınız və hər şeyi eşidir və hiss edəcəksiniz. Mən "oyanın" deməyə qədər siz gözlərinizi açmayacaq və tərpənməyəcəksiniz. Mənə diqqətlə qulaq asın və dediklərimi fikrinizdə təkrarlayın. Gözünüz bağlı sakit uzanın və dincəlin. Hər biriniz gözəl yuxu görəcəksiniz".

10. "Tutu quşu" oyunu

Oyunun məqsədi: uşaqların verbal aktivliyini təmin edərək, onlarda eşitmə diqqətlərini inkişaf etdirmək.

Oyunun gedişi:

Oyunun aparıcısı hər hansı bir söz tələffüz edir və ya hər hansı bir heyvanın səsinə təqlid edərək gözü ilə "tutu quşunu" seçir. "Tutu quşu" aparıcının dediyi sözü və ya təqlid etdiyi səsi təkrarlayır.

11. "Qəzəbli sözlər" oyunu

Oyunun məqsədi: verbal vasitələrin köməyi ilə qəzəbin azalmasına yönəlmiş oyun priyomları ilə tanışlıq.

Oyunun gedişi:

Oyun iştirakçıları topu bir birinə ötürərək neytral sözlər deyirlər. Neytral sözlər kimi ağac, meyvələr, göbələklər, balıqlar, güllər adı istifadə edə bilirlər. Hər bir müraciət mütləq "Sən isə..." sözləri ilə başlamalıdır. Məsələn: "Sən isə almasan!". Oyun yekunlaşan zaman iştirakçılar mütləq öz qonşu yoldaşına nə isə xoş bir söz deməlidirlər. Məsələn: "Sən isə mənim sevincimsən...".

Qeyd: oyun tez tempdə keçirilərsə daha səmərəli olar. Oyunun əvvəlində xəbərdarlıq etmək lazımdır ki, bu oyundu və heç kim heç kimdən inciməməlidir.

12. “Mənim sevimli tutuqşum” oyunu

Oyunun məqsədi: qrupda işləmək bacarığını və empatiya hissinin inkişaf etdirir.

Oyunun gedişi:

Uşaqlar dairə şəkilində dayanırlar. Psixoloq onlara deyir: “Uşaqlar! Bizə tutuqşu qonaq gəlib. O bizimlə tanış olmaq və oynamaq istəyir. Necə fikirləşirsiniz biz nə edə bilərik ki, tutuqşunun bizdən xoşu gəlsin və yenə bizə qonaq gəlmək istəsin?”.

Uşaqlar öz təkliflərini verirlər: “Onunla xoş rəftar etmək”, “Ona oyun oynamağı öyrətmək” və s. Psixoloq uşaqların birinə tutuqşu oynadığını verir. Uşaq oynadığı götürərək onu qucaqlamalı, sığallamalı, nə isə xoş söz deməli və sonra o biri uşağa ötürməlidir. Oyunu yavaş tempdə keçirtmək daha yaxşıdır.

Uşaq təcavüzkarlığının korreksiyası zamanı əsasən uşaqlarda empatiya hissini inkişaf etdirən tapşırıqlardan istifadə edilməlidir. Əlavə olaraq həmyaşıdları və böyüklərlə adekvat ünsiyyət bacarıqlarının inkişafına yönəlmiş xüsusi oyunlar keçirtmək mümkündür.

Bir neçə məşğələlərdə valideynlərin iştirakı tövsiyə olunur. Korreksiyaedici proqramın səmərəliliyini və yenidən keçirtmə ehtiyacının olub-olmadığını müəyyən etmək üçün proqramın sonunda təcavüzkarlığın səviyyəsini müəyyən etmək üçün test keçirilir.

Problemə aktuallığı. Müasir cəmiyyətdə intellektual problemli uşaqların inkişafı və cəmiyyətə inteqrasiyası problem olaraq aktuallığını itirməmişdir. Təcavüzkarlıq uşaqlıq dövründən təzahür etməyə başladığından, intellektual problemli kiçikyaşlı məktəblilərin təcavüzkar davranışı da problem olaraq aktuallaşır.

Problemə elmi yeniliyi. Aqressiyanın mənfi təsiri ən çox şəxsiyyətin formalaşması dövründə və böhran situasiyalarında baş verir. Şəxsiyyətin formalaşması dövrünə təsadüf edən aqressiv situasiyalar onu ya potensial təcavüzkara və ya indiki və gələcək münəfişlərin potensial qurbanına çevirir. Korreksiyaedici proqrama şəxslərarası münasibətlərin formalaşmasına və təcavüzkarlığın səviyyəsini azaltmağa yönəlmiş oyunlar sistemi daxil edilmişdir.

Problemə praktik əhəmiyyəti. Məqalədə verilən metodikalar korreksiya üzrə pedaqoqlar, psixoloqlar tərəfindən korreksiyaedici iş zamanı istifadə edilə bilər.

Ədəbiyyat:

1. Korreksion pedaqogikanın müasir məsələləri. Bakı, 2012, 384 s.
2. Qasımov S.Ə., Talıbov Y. Anomal uşaqların əlahiddə pedaqogikasının əsasları. Bakı, 2000, 184 s.
3. Воробьева, К., Профилактика агрессивности в подростковой среде // Воспитание школьников. - 2008, - с. 6
4. Кутеева, Е. Н. Работа с подростками «группы риска»: коррекция агрессивного поведения // Психология и школа, -2006. - с. 3

E-mail: gunelahmedova@yandex.ru

Rəyçilər: *ped.ü.fəls.dok., dos. D.Ə. Dostuzadə,*
ped.ü.fəls.dok. E.M. Kərimova

Redaksiyaya daxil olub: 19.11.2021.

AZƏRBAYCAN DİLİNİN TƏDRİSİ METODİKASI

UOT 372.881.116.11Az

Rahilə Mirzəli qızı Məmmədova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Mingəçevir Dövlət Universitetinin baş müəllimi

AZƏRBAYCAN DİLİNİN TƏDRİSİ METODİKASI ELMİNDƏ MÜXTƏLİF DİL TƏLİMLƏRİ

Рахила Мирзали гызы Мамедова
доктор философии по филологии, старший преподаватель
Мингечевирского Государственного Университета

РАЗНЫЕ ЯЗЫКОВЫЕ УЧЕНИЯ В НАУКЕ О МЕТОДИКЕ ПРЕПОДАВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА

Rakhila Mirzali Mammadova
doctor of philosophy in philology, senior lecturer at
Mingachevir State University

DIFFERENT LANGUAGE TEACHINGS IN SCIENCE ON THE METHODS OF TEACHING THE AZERBAIJAN LANGUAGE

Xülasə. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası elmində müxtəlif dil təlimləri mövcuddur. Bunlar fonetika, leksika, morfolojiya və s.-dir. Dil təlimində adlarını çəkdiyimiz bölmələrin məktəb kursunda tədrisi həyata keçirilir. Müasir dövrdə şagirdlərin orfoqrafik və orfoepik vərdişlərinin əsası məktəbdə qoyulur. Nitqin inkişafı mahiyyət etibarilə məktəb təliminin əsas predmetidir. Şagirdlər məktəbdə danışmaq, düzgün yazı və tələffüz vərdişlərinə yiyələnməlidirlər. Məktəbdən əvvəl isə valideyn və ətraf mühitin nitqini mənimsəməklə mexaniki nitqə yiyələnilər. Şagirdlərin Azərbaycan dilinə olan münasibəti onların dil faktları və qaydalarına olan münasibəti ilə müəyyən edilir. Buna görə də dilin qrammatik qayda-qanunlarını aşılaraq şagirdləri praktikaya, dilin özünəməxsus cəhətlərinə, əyaniliyə cəlb etmək lazımdır.

Açar sözlər: metodika, təlim, elm, Azərbaycan dili, şagird, proqram, müəllim

Резюме. Существуют различные языковые учения в науке о методике преподавания азербайджанского языка. Это фонетика, лексика, морфология и т. д. Перечисленные единицы преподаются на школьном курсе. В современный период в школе закладываются основы орфографических и ортоэпических навыков. Развитие речи - это, по сути, главный предмет школьного образования. Учащиеся в школе должны хорошо овладеть навыками говорения, письма и произношения. Перед тем, как пойти в школу они изучают механическую речь, усваивая речь родителей и окружающей среды. Отношение учеников к азербайджанскому языку определяется их отношением к фактам и правилам языка. Поэтому, прививая грамматические правила языка, необходимо вовлекать учащихся в практику, к особенностям языка, к наглядности.

Ключевые слова: методика, обучение, наука, азербайджанский язык, ученик, программа, учитель

Summary. There are various language trainings on the science of teaching the Azerbaijani language. These are phonetics, vocabulary, morphology, etc. In language training, the above units are taught in the school course. In the modern period, the school lays the foundations for spelling and orthoepic skills. Speech development is, in fact, the main subject of school education. Students in school should be proficient in speaking, writing and

pronunciation skills. Before going to school, they learn mechanical speech by assimilating the speech of their parents and the environment. The attitude of pupils to the Azerbaijani language is determined by their attitude to the facts and rules of the language. Therefore, instilling the grammatical rules of the language, it is necessary to involve students in practice, to the peculiarities of the language, to visualization.

Key words: *methodology, teaching, science, Azerbaijani language, student, program, teacher*

Azərbaycan Respublikası müstəqillik qazandıqdan sonra ilk olaraq dövlətin əsasını təşkil edən təhsil sisteminin yaxşılaşdırılması qayğısına qaldı. Təhsil sisteminin inkişafı üçün qarşıda duran müasir tələblərdən biri öz ixtisasına dərinlən bələd olan, ixtisaslaşmış, yüksək savad və dünyagörüşünə sahib kadrların formalaşdırılmasıdır. Ziyalı, müasir kadrların yetişdirilməsinə isə məktəbdən başlanılır. Müəllim təlim prosesi zamanı hər bir şagirdin fərdi xüsusiyyətlərinə – yaş, anlayıb-qavrama, psixologiya kimi məsələlərə diqqət etməlidir. Gələcək nəsillərin şüurlu, ahəngdar inkişafını təmin etmək, onların bilik və bacarıqlarını sağlam təməllər üzərində qurmaq tələbləri müasir təlim sisteminin qarşısında bir sıra imkanlar açır.

Müasir təlim proqramları və onların metodikalarının işlənilib hazırlanması təhsilin inkişafına böyük töhfələr verdi. Qloballaşmaya davamlı cəmiyyət, dünya standartlarına cavab verən təhsil, daim inkişaf edən iqtisadiyyat üçün yeni sistem, yeni təhsil sisteminin yaranma zərurəti ortaya çıxır. Bu zərurətdən Azərbaycanda “İlk təcrübə proqramı” kimi kurikulumdan istifadə edilmişdir. Kurikulum ölkənin bünövrəsini təşkil edən təhsilin özəyini yeniləşdirdi. Tam, yeni standartlara cavab verən sistem halına gətirdi.

Azərbaycanda kurikulum ötən əsrin 90-cı illərinin sonundan istifadə edilməyə başlandı. Kurikulum təlim prosesində tam şəkildə fəaliyyət göstərən və məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilən konseptual sənəddir. Kurikulumun qaydalarına əsasən Azərbaycan dilində dinləyib-anlama, danışma, oxu və yazı məzmun xətləri üzrə əsas və alt-standartlar verilib. Bu məzmun xətlərinin tələbinə əsasən əsas və alt standartlar dil təlimində öz işini yerinə yetirir.

Məzmun xətti və standartlarda fonetika təlimi özünü necə göstərir? Oxu standartının 2.2.1. təlim məqsədinə əsasən şagird vurğusu dəyişməklə mənası dəyişən sözləri tələffüzünə və mənasına görə fərqləndirə bilir. Yazı standartlarında 3.1.1-ə əsasən yazı texnikasına və ilkin yazı bacarıqlarına yiyələndiyini nümayiş etdirir. 3.1.1. tələbinə əsasən hərflərin elementlə-

rinin və konfigurasiyasını müəyyən edilmiş xətt üzrə düzgün yazır. 4.1.1. dil qaydasına əsasən səs və hərfi fərqləndirir. 4.1.2. dil qaydalarına əsasən sözdəki səs və hərfi fərqləndirir. 4.1.2. sözləri hecalara ayırır.

Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası elmində müxtəlif dil təlimləri mövcuddur. Bunlar fonetika, leksika, morfologiya və s.-dir. Dil təlimində adlarını çəkdiyimiz bölmələrin məktəb kursunda tədrisi həyata keçirilir. Bu zaman isə biz bu kursun dil təlimindəki yerinə, zamanla dəyişməsinə, inkişafına nəzər yetirməliyik.

Tarixdə XIX əsrə nəzər salsaq görürük ki, bu dövrdə farsların təsiri nəticəsində mollaxana tədrisi öz yerini möhkəm tutmuşdur. Burada plansız dərslər, çərəkə, höccələmə üsulunun öyrədilməsi Azərbaycan dilinin inkişafdan qalmasına, ədəbi dilin yox olmasına səbəb olmuşdur. Azərbaycan dilinin tədrisi üçün ərəb əlifbası başlıca əngəllərdən biri idi. M.F. Axundov isə islam dünyasının qaranlığından yorulmayaraq gələcək nəsillərin savad sahibi olmaları, elmi, dünyagörüşlü şəxsiyyət kimi yetişmələri üçün əlifba sisteminin dəyişdirilməsi uğrunda daim mübarizə aparmış və öz fikirlərini gələcək nəsil üçün yazıb saxlamışdır: “Bəli, mən özüm də anlayıram, amma yenə yazıram. Və diri olduqca yazacağam ki, taki əlifbanı dəyişdirmək fikri bütün millətin arasında yayılmış olsun [1, s. 54].

XX əsrin əvvəllərində yenə də atılan addımlardakı çatışmazlıqlar Azərbaycan dilinin tədrisindən yan keçməmişdir. Rus-müsəlman məktəblərində ərəb-fars dilində yazılmış dərsliklərdən, kitablardan istifadə edilirdi. Bu problem isə A.O. Çernyayevski aradan qaldırmışdır. Əvəzsiz metodist “sövti üsulla” “Vətən dili” adlanan kitabını yazır. Daha sonra isə Azərbaycan dilində ilk dəfə olaraq tədris vəsaiti yaradır. XX əsrin sonlarından Azərbaycanda “üsuli-cədid” məktəblərində əlifba, heca üsulu, sonradan isə sövti üsuldan istifadə etmək Azərbaycan əhalisinin öz doğma dilini öyrənməsinə, savadlanmasına xeyli dəstək oldu [1, s. 28-32].

Ana dilinin inkişafında yaradılan maneələri canlandırmaq XIX əsrdə “Molla Nəsrəddin”

jurnalının əsas tənqid və satira hədəflərindən biri idi. 1909-cu il “Molla Nəsrəddin” jurnalının ikinci nömrəsində uzaqdan gələn qatar, qatarı qarşılayan köhnə geyimli “Qoyunlu qabağa gedəsən” ifadəsini çıxıran əli çomaqlı mollalar təsvir edilmişdir.

Tarixən kiçik bir dövrü xatırlamaqla Azərbaycan ədəbi dilinin hansı faciələr yaşadığına şahid oluruq. Buna görə də müasir dövrdə dilimizin öyrənilməsi və inkişaf etdirilməsi üçün metodistlərin üzərinə çox iş düşür. Sual yaranır ki, Azərbaycan dili tədrisi metodikası elminin tədqiqat obyekti nədir? Adından göründüyü kimi Azərbaycan dili metodikasının əsas obyekti Azərbaycan dili təliminin öyrədilməsi prosesidir. Bu proses ilk olaraq fonetika bölməsi ilə öz vəzifəsini yerinə yetirir. Fonetika bölməsi dil təlimində həm şifahi, həm də yazılı şəkildə öz yerini tutur.

Azərbaycan dilinin metodikası, ana dilinin mənimsəmə qanunauyğunluqlarını və dilə aid bilikləri öyrənən elm sahəsidir. Biliklərin verilməsi və öyrədilməsi yollarına aşağıdakı üsullar daxildir:

1. Məqsəduyğun şəkildə seçilmiş dil materialı. 2. Həmin material üzərində işin təşkili. 3. Dil materiallarının öyrənilməsi üçün lazım olan metodlar.

Müasir dövrdə şagirdlərin orfoqrafik və orfoepik vərdişlərinin əsas məktəbdə qoyulur. Nitqin inkişafı mahiyyət etibarilə məktəb təliminin əsas predmetidir. Şagirdlər məktəbdə danışmaq, düzgün yazmaq və tələffüz vərdişlərinə yiyələnməlidirlər. Məktəbdən əvvəl isə valideyn və ətraf mühitin nitqini mənimsəməklə mexaniki nitqə yiyələnirlər.

Şagirdlərin nitq vərdişlərini inkişaf etdirmək Azərbaycan dilinin əsas didaktik vəzifəsidir. Mükəmməl nitq üçün ilk dövrlərdən şagirdin lüğət ehtiyatı zəngin olmalıdır. Buna görə də dildəki söz ehtiyatını çoxaltmaq və təmizləmək əsas işlərdəndir. Orfoepik qaydaya riayət etmək üçün düzgün oxu və tələffüz əsas tələbdir. Orta məktəbdə V sinifdən başlayaraq XI sinfə qədər lüğət ehtiyatını artırmaq və zənginləşdirmək işləri ardıcıl şəkildə yerinə yetirilməlidir.

Lüğət üzrə işlərə lüğətin zənginləşməsi, dəqiqləşməsi, təmizlənməsi, fəallaşdırılması daxildir. Prof. Ə. Əfəndizadə, B. Əhmədov, Y. Kərimov, H. Bəliyev və başqalarının nitq inkişafı üçün gördüyü elmi tədqiqat işləri, yazdığı

məqalələr şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşməsinə böyük səmərə vermişdir.

Nitqdə vahid ədəbi tələffüz normalarına əməl etmək, şifahi nitqin anlaşılmasını daha da asanlaşdırır. Bu sahə üzrə, yəni nitq inkişafı üzrə tam tədqiqat işləri ən çox N. Əhmədov, prof. Ə. Əfəndizadə və dos. N. Abdullayevə məxsusdur. Dildəki sözlərin az miqdarını bilib cümlə qurmaq, ədəbi dilin normalarına uyğun tələffüz etmək kifayət deyil. Bunun üçün Azərbaycan dili dərslərində dilin qrammatik qaydalarına riayət etməklə cümlə qurmaq bacarıqlarının şagirdlərdə formalaşdırılması nitq inkişafının əsas cəhətlərindən biridir. Nitq inkişafı üzərində illərlə aparılan işin nəticəsi olaraq rabitəli nitq ortaya çıxır. Şagirdlərin rabitəli nitqə yiyələnməsi müəllimin nitq inkişafı üzrə apardığı işlərin nəticəsi olaraq özünü göstərir. Nitqin inkişafı üzrə Ə. Kəlbəliyev, Ə. Rəhimova da mühüm işlər görmüşlər. Ə. Əhmədovun nitqin inkişafı və üslubiyyatda yeri təlimində nitq inkişafına xüsusi diqqət edilməsinə baxmayaraq, məktəb təcrübəsində şagirdlərin bu məsələdəki çatışmazlıqlarının olması yenə də özünü göstərir.

Dərslilər, dərslərsə, daim elmi və bədii əsərlərin oxunması, televizor, kino və teatr tamaşaları nitq inkişafını tənzimləyən amillərdir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bunlar içərisində bəzi keyfiyyətsiz televiziya verilişlərinin, baxdığımız bərdə ssenarili film və serialların şagirdlərin nitq inkişafına mənfi təsir etməsi halları da mövcuddur. Televiziyada ədəbi dilin normalarından xəbəri olmayan, dialekt, şivə, varvarizm və bəzən də vulqarizmlərdən istifadə etməklə yayımlanan verilişlərdən şagirdlərin dil inkişafı, lüğət ehtiyatı, nitq inkişafı ciddi zərərə məruz qalır. Məktəblilər üçün kino və verilişlərin seçilməsi nitq inkişafına müsbət təsir edə bilməsi üçün müəllimlərin və valideynlərin dəstək və məsləhəti ilə olmalıdır. Qeyd edək ki, bu sadələşdirmə mənbələri şagirdin lüğət ehtiyatının artırılması və nitq qabiliyyətlərinin inkişafı baxımından müsbət nəticə verə biləcəyi üçün istifadə olunan priyomlardan biridir və mütləq bir tələb deyildir. Sadəcə mövcud həyatın, cəmiyyətin yaşam, inkişaf tərzinə uyğun olaraq insan psixologiyasının şüuraltı olaraq mənimsədiyi mənbələrdir.

Azərbaycan dilinin tədrisi metodikasında tədris edilən fonetika kursunda ədəbi tələffüz

vərdislərinin inkişafı mühüm rol oynayır. Son dövrlərə qədər- yeni təlim metodlarından əvvəl müəllimlərin bəziləri ədəbi tələffüzün inkişafı dedikdə yalnız orfoepik vərdisləri nəzərdə tuturdular. Bu da tələffüz üzərində işin bir istiqamətdə getməsinə səbəb olurdu. Ədəbi tələffüz daha geniş mövzuları-orfoepiya, intonasiya, fasilə, ritmik bölgülər, vurğu, nitq sürəti üzrə iş mövzularını əhatə edir.

Əvvəllər məktəbdə orfoepiya üzrə işlərə az diqqət yetirilirdi. Səbəbi isə müxtəlif idi: 1. Azərbaycan dilinə məxsus orfoepiya qaydaları dəqiq deyildi. 2. Təsdiqlənmiş orfoqrafiya lüğəti yox idi. 3. Məktəblilər üçün orfoqrafiya lüğəti qədim tarixə malik deyildi. Hazırda isə yeni təlim metodları, kurikulum proqramına əsasən qəbul edilmiş məzmun xətti və standartları bütün bu problemlərin aradan qalxmasına səbəb oldu. Həm də dilçilik sahəsində lüğətlər, orfoepiyaya aid qaranlıq məsələlər öz həllini və təsdiqini tapmaqdadır və bu istiqamətdə metodist dilçi alimlərimiz tərəfindən bir sıra işlər görülməkdə davam edir. Belə ki, məzmun xəttinə və standartlara əsasən 2.1.1. standartının tələbinə əsasən şagird ikinci sinifdə kiçik həcmli mətnləri düzgün tələffüz edir, oxuyur. 4.1.1. tələbinə əsasən səs və hərfi fərqləndirə bilir. Qeyd edək ki, bu standartların tələbinə uyğun olaraq dərslilər və lüğətlər istifadəyə verilmişdir ki, bu da sadalanan əvvəlki problemlərin aradan qalxması ilə nəticələnmişdir.

Orfoepik vərdislərə yiyələnmək, əsasən praktikaya əsaslanır. Şifahi nitqin anlaşıqlı olmasında intonasiya, fasilə, cümlələrin ritmik bölgülərinin rolu böyükdür. Azərbaycan dili və ədəbiyyat dərslərində bu mövzular üzərində iş apararkən anlaşıqlı nitqə, fasiləyə, sinifdaxili və sinifdən xaric oxu zamanı isə cümlələrin fasilə, ritm və intonasiya ilə oxunmasına, sözlərin tələffüzünə xüsusi diqqət etmək lazımdır. Bu proseslər ibtidai sinifdən başlayaraq tədris olunmağa başlanır. Sonra isə 4.1.2. standartının tələbinə əsasən ibtidai sinif şagirdi fonetika bölməsində hecaları bölməyə cəhd edir. Amma qeyd edək ki, intonasiya, fasilə və cümlələrin ritmik bölgüləri üzrə işlər sintaksis bölməsində də tədris edilir.

Sual yaranır ki, cümlənin intonasiya ilə ifadəsi nəyə xidmət edir? İntonasiya danışanın fikrini düzgün ifadə etməyə, əsas məqsədini qarşı tərəfə çatdırmağa imkan verir. Yəni, eyni mənalı sözlər, söz birləşmələrini ifadə edən şəxs

intonasiya, vurğu və fasilədən istifadə etməsi onun məqsədinin aydınlaşmasına səbəb olur. Bəzən bir cümlə sual intonasiyası və ya adi intonasiya ilə deyilə bilər. Bu da hansı cümlənin cavab almaq istəməsi, hansının isə sadəcə fikir bildirməsi məqsədindən asılıdır. Məsələn: Anam gəlir? Anam gəlir. Anam gəlir!

Yuxarıda sadaladığımız tələffüzün köməkçi vasitələrindən biri də ritmik bölgülərdir. Buna “sintaqmlar” da deyilir. Bu bölgülər böyük və kiçik fasilə ilə ola bilər. Söz hecalara bölünüb deyildiyi kimi, böyük sözlü cümlələr də ritmlə-sintaqmla deyilə bilər. Bu da tələffüzü doğru və asan tələffüz etməyə kömək edir. Məsələn: “Leyla məktəbdən gəlir” cümləsində Leyla sözündən sonra kiçik fasilə verilir. Bu kiçik fasilə kiçik ritmik bölgüdür. “Dostların sevimlisi olan Ələm bu günlərdə çox fikirli, bəkef görünürdü” cümləsində Ələm sözündən sonra kiçik ritmik bölgü verilir. İkinci ritmik bölgü isə “fikirli” sözündən sonra özünü göstərir [2, s. 116].

Şifahi nitqin dəqiq, aydın və anlaşıqlı olmasında vurğunun böyük əhəmiyyəti vardır. Dilimizdə vurğunun üç növü var: 1. heca vurğusu; 2. məntiqi vurğu; 3. həyəcanlı vurğu. Kurikulum tələbinə əsasən tərtib edilmiş yeni dərslilərdə vurğu mövzusu çıxarılmışdır. Bu baxımdan sözün tələffüzü zamanı vurğunun üzərində iş aparmaq alınmır. Qeyd edək ki, leksikologiya bölməsində omonimləri omoformlardan fərqləndirmək üçün mütləq heca vurğusuna müraciət etməli oluruq. Bu da çıxarılmış vurğu mövzusuna müraciət etməmizə səbəb olur.

Bundan əlavə, biz həyəcanlı vurğudan sintaksis bölməsində cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növünü müəyyənləşdirərkən istifadə edirik. Yəni, Azərbaycan dilində müxtəlif mövzularda vurğu haqqında şagirdlərə qısa məlumat verə bilərik.

Mövzu baxımından vurğu və alınma sözlər proqramdan çıxarılsa da, şagirdlər dilimizdə olan həmin sözlərin tələffüzündə ciddi şəkildə səhvə yol verir. Bunun üçün isə ifadəli oxu dərsləri zamanı həmin alınma sözlərlə zəngin olan mətni, yazı və ya məqaləni oxutdurmaq və səhvini izah etmək olar. Bundan başqa, sinif otağında bu sözlərin vurğu və tələffüzünü əks etdirən əyani vəsaitlər asıla bilər.

Şagirdlərin Azərbaycan dilinə olan münasibəti onların dil faktları və qaydalarına olan

münasibəti ilə müəyyən edilir. Buna görə də dilin qrammatik qayda-qanunlarını aşılaraq şagirdləri praktikaya, dilin özünəməxsus cəhətlərinə, əyaniliyə cəlb etmək lazımdır.

B.A. Əhmədovun dediyi kimi: “Orta məktəb fonetika sadəcə bir qrammatik qayda kimi yox, səsin, cəmiyyətin, dilin ünsiyyətin əsas vasitəsidir”. Həmçinin səsle hərf, orfoqrafiya ilə orfoepiya arasındakı fərqi düzgün şəkildə şagirdə izah etmək, dilimizin fonetik xüsusiyyətlərini mənimsətmək, onların yazılı və şifahi nitqini inkişaf etdirmək fonetikanın əsas məqsədlərindəndir. Ən əsas isə asan mənimsəmək üçün şagirdlərin qrammatik qaydalara riayət etməsi üçün zəmin yaratmaq lazımdır.

H. Bəliyev fonetik çalışmalar qarşısında 6 məqsəd qoyulduğunu bildirir. Bunlar hansılardır? 1. Sözdəki hərflər hansılardır və onların sayı nə qədərdir? 2. Sözdəki səslər hansılardır və miqdarı neçədir? 3. Sözdəki hərflər səslərə uyğundurmu? 4. Sözdəki səslərin sayı hərflərlə eynidirmi? 5. Hərflərin sayı səslərin sayından çoxdursa, hansı səs oxunmur və ya deyilmir? 6. Söz etimoloji mənaya malikdirsə sözün keçmiş forması ilə indiki formasını fərqləndirən səslər hansılardır?

Öyrətdiyimiz biliklərdə nəzəri və praktiki vərdişlər vəhdət təşkil etməlidir. Savadlı yazı düzgün nitqin özülüdür. Orfoqrafik normaya riayət edən şagird düzgün orfoepik normaya da riayət etmiş olur. Danışiq səslərinin ifadəsi qrammatik cəhətdən düzgün söz ardıcılığına və nəhayət cümlə qurulmasına gətirib çıxarır. Fonetika özündən sonrakı mövzuların, bölmələrin mənimsənilməsi üçün zərurət rolunu oynayır. Belə ki, bu bölməni bilməyən şagird leksikologiyada omonimləri, morfologiyada nitq hissələrini, sintaksisdə isə intonasiyaya görə cümlənin növlərini müəyyən etməkdə çətinlik çəkəcək.

Bu necə baş verir? Morfologiyada şəkilçilərin iki və dörd formada yazılması fonetikada tədris edilən ahəng qanunundan asılıdır. Şagird ahəng qanununu yaxşı bilsə, şəkilçidə sait qalın və ya incə olduğunu sözün son saitə uyğun olaraq tətbiq edildiyini asanlıqla müəyyən edə biləcək. Məsələn: kitab+lar-kitab sözündəki sonuncu sait “a” qalın olduğundan şəkilçi “lər” deyil, “lar” artırılır.

Azərbaycan dilinin tədrisində müəyyən problemlərə rast gəlinir. Bunlar hansılardır? 1. V sinif dərslindən vurğu mövzusu çıxarılıb. Nəti-

cə etibarlı ilə leksikologiya bölməsində omonimlərlə omoqrafları fərqləndirmək üçün vurğusu dəyişməklə mənası dəyişən sözlərin omoqraf olduğu qeyd edilib. 2. Leksikologiya bölməsində alınma və milli sözlərin tədrisi proqramdan çıxarılıb. V sinifdə Azərbaycan dilinin tədrisi zamanı bəzi alınma sözlərin – tərcümeyi-hal, külli-ələm kimi izafət tərkiblərinin, vitse, ober hissəcikləri ilə yazılan vitse-admiral, ober-leytenant kimi defislə yazılan alınma sözlərin proqramda və testlərdə istifadə edilməsi şagirdlərin mövzunu anlamasında çətinlik yaradır.

Nitq hissələri bölməsində ismin tədrisində də bu halla qarşılaşırıq. Belə ki, bəzi alınma və milli sözlərə (isimlərə) saitle başlayan hal və ya mənsubiyyət şəkilçisi artırılarkən sözün son saitin düşməsi fonetik hadisəsi tədris edilir. Bu fonetika bölməsinin ən vacib nüanslarından biridir ki, şagird hansı sözün alınma, hansının isə milli olmasını müəyyən etməli və tələbə uyğun şəkilçi artırmalıdır. Tədris edilmədiyini üçün isə şagird qrammatik qaydalara görə deyil, əzbərləmə üsulu ilə həmin sözlərdəki fonetik hadisəni müəyyən etməyə çalışır.

Orfoqrafiya və orfoepiya məsələləri Azərbaycan dilinin aktual məsələlərindəndir. Bəzən müəllimlərin orfoqrafiya və orfoepiya qaydalarını fərqləndirməmək, yazı qaydalarını şifahi nitqə də tətbiq etdiklərinin şahidi oluruq. Bu isə ciddi səhvdir. Yazılı nitqdə ədəbi tələffüz qaydaları tamamilə öz əksini tapmadığı kimi şifahi nitqdə də yazılı nitqin qayda-qanunlarının gətirilməsi düzgün hesab edilmir. Bununla yanaşı, sözün orfoepik qaydasının vahid şəkildə formalaşmasında orfoqrafiya da mühüm rol oynayır.

Zaman keçdikcə orfoqrafiya ilə orfoepiya arasında əlaqə sıxlaşdıqca onlar bir-birindən daha da uzaqlaşır. Biz tələffüzə əsasən bir sözün yazılışını müəyyən edə bilirik. Bu da orfoqrafiyanı orfoepiyadan uzaqlaşdırır. Qarşılıqlı şəkildə inkişaf edərək orfoepiya orfoqrafiyanın yaranmasına təsir etdiyi kimi, orfoqrafiya da bəzi sözlərin orfoepiyasının yaranmasına təminat verir. Amma bununla yanaşı bir-birindən fərqləndirən xüsusiyyətlər də çoxdur.

Problemin aktuallığı. Şagirdlərin Azərbaycan dilinə olan münasibəti onların dil faktları və qaydalarına olan münasibəti ilə müəyyən edilir. Buna görə də dilin qrammatik qayda-qanunlarını aşılaraq şagirdləri praktikaya, dilin özünəməxsus cəhətlərinə, əyaniliyə cəlb etmək lazımdır.

Problemin yeniliyi. Müasir təlim proqramları və onların metodikalarının işlənilib hazırlanması təhsilin inkişafına böyük töhfələr verdi. Qloballaşmaya davamlı cəmiyyət, dünya standartlarına cavab verən təhsil, daim inkişaf edən iqtisadiyyat üçün yeni sistem, yeni təhsil sisteminin yaranma zərurəti ortaya çıxır.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Orfoepik vərdişlərə yiyələnmək, əsasən praktikaya əsaslanır. Şifahi nitqin anlaşılıqlı olmasında intonasiya, fasilə,

cümlələrin ritmik bölgələrinin rolu böyükdür. Azərbaycan dili və ədəbiyyat dərslərində bu mövzular üzərində iş apararkən anlaşılıqlı nitqə, fasiləyə, sinifdaxili və sinifdən xaric oxu zamanı isə cümlələrin fasilə, ritm və intonasiya ilə oxunmasına, sözlərin tələffüzünə xüsusi diqqət etmək lazımdır. Öyrətdiyimiz biliklərdə nəzəri və praktiki vərdişlər vəhdət təşkil etməlidir. Savadlı yazı düzgün nitqin özülüdür.

Ədəbiyyat:

1. Məmmədova, A. Azərbaycan dilinin tədrisi tarixi. -Bakı: Mütərcim, -2015. -324 s.
2. Bəliyev, H.B. Orta məktəblərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. -Bakı: Maarif, -1988. -285 s.
3. Bəliyev, H.B. Orta məktəblərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikasından mühazirələr. -Bakı: ADPU-nun mətbəəsi, -2007. 421 s.

E-mail:rahile.mamedov.1959@mail.ru

Rəyçilər: *filol.ü.fəls.dok.*, dos. **F.K. Namazova**,
filol.ü.fəls.dok., **G.K. Yunusova**

Redaksiyaya daxil olub: 22.11.2021.

UOT 372.881.116.11Az

Sevil Mirhəsən qızı İsayeva
Mingəçevir Dövlət Universitetinin müəllimi

**TƏLİM METODLARI PEDAQOJİ PROSESİDƏ DİLİMİZİN FONETİK,
LEKSİK İMKANLARINDAN İSTİFADƏNİN ƏSAS AMİLİ KİMİ**

Севиль Мурғасан ғызы Исаева
преподаватель Мингечаурского Государственного Университета

**МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ КАК ГЛАВНЫЙ ФАКТОР ИСПОЛЬЗОВАНИЯ
ФОНЕТИЧЕСКИХ И ЛЕКСИЧЕСКИХ ВОЗМОЖНОСТЕЙ ЯЗЫКА
В ПЕДАГОГИЧЕСКОМ ПРОЦЕССЕ**

Sevil Mirhasan Isayeva
teacher at Mingechaur State University

**TEACHING METHODS AS A MAIN FACTOR OF THE USE OF PHONETIC AND LEXIC
POSSIBILITIES OF A LANGUAGE IN THE PEDAGOGICAL PROCESS**

Xülasə. Təlim prosesində istifadə edilən metodlar müəllim tərəfindən həyata keçirilir. Təlimin səmərəli olması təlim metodunun düzgün seçilməsindən, tətbiq edilməsindən, eləcə də öyrənlərin bilik, bacarıq və vərdislərindən asılıdır. Müvafiq metodların tətbiqi ilə öyrənilən nəzəri metodlar öyrənlər tərəfindən dərk edilməsi üzrə onların müxtəlif idraki və təcrübi fəaliyyətini özündə birləşdirən iş sistemidir. Məqalədə təlim metodları pedaqoji prosesdə dilimizin fonetik, leksik-semantik imkanlarından istifadənin əsas amili kimi təhlil olunur.

Açar sözlər: *pedaqoji proses, pedaqoji texnologiya, öyrənmə, müvafiq metodların tətbiqi, dilin fonetik, leksik imkanlarından istifadə, nitqin zənginləşdirilməsi*

Резюме. Методы, используемые в учебном процессе, реализует преподаватель. Эффективность обучения зависит от правильного выбора и применения метода обучения, а также от знаний, умений и навыков обучающихся. Теоретические методы, изучаемые посредством применения соответствующих методов, представляют собой систему работы, которая сочетает в себе различные познавательные и практические действия, которые должны быть поняты учащимися.

В статье анализируются методы обучения как ключевой фактор использования фонетических, лексических и семантических возможностей нашего языка в педагогическом процессе.

Ключевые слова: *педагогический просес, педагогическая технология, обучение, применение соответствующих методов, использование фонетических, лексических возможностей языка, обогащение речи*

Summary: The methods used in the training process are implemented by the teacher. The effectiveness of training depends on the correct choice and application of the training method, as well as the knowledge, skills and habits of the learners. Theoretical methods learned through the application of appropriate methods are a system of work that combines their various cognitive and practical activities to be understood by learners.

The article analyzes teaching methods as a key factor in the use of phonetic, lexical and semantic capabilities of our language in the pedagogical process.

Key words: *pedagogical process, pedagogical technology, learning, application of appropriate methods, use of phonetic and lexical possibilities of language, speech enrichment*

Təlim prosesində istifadə edilən metodlar metodların tətbiqi ilə öyrənilən nəzəri metodlar müəllim tərəfindən həyata keçirilir. Müvafiq öyrənlər tərəfindən dərk edilməsi üzrə onların

müxtəlif idraki və təcrübi fəaliyyətini özündə birləşdirən iş sistemidir. Başqa sözlə desək, təlim metodları müəllim və şagirdin (tələbənin) təlim vəzifələrinin həllinə yönəlmiş birgə fəaliyyətin üsullarıdır. Metod deyəndə müəllimlə şagird (tələbə) arasında qarşılıqlı əlaqə başa düşülür. Təlimin səmərəli olması təlim metodunun düzgün seçilməsindən, tətbiq edilməsindən, eləcə də öyrənənlərin bilik, bacarıq və vərdişlərindən asılıdır.

Təlim metodlarını iki qrupa ayırmaq olar:

1. Tədris metodları (müəllimin fəaliyyəti). Buraya öyrənənlərin axtarıcı fəaliyyətinin idarə olunması və informasiya metodları daxildir.

2. Öyrənmə metodları (öyrənənlərin fəaliyyəti). Buraya tədris materialının dərk edilməsi metodları, öyrənmənin reproduktiv və produktiv metodları daxildir.

Son illərdə pedaqoji ictimaiyyətin diqqəti daha çox yeni pedaqoji texnologiyalara, yeni təlim metodlarına yönəlib. Hər bir tədbirdə yeni təlim texnologiyaları, integrativ təlim metodları diqqəti cəlb edir. Tədris metodlarına müəllimin söhbəti, nəqli, izahı və mühazirəsi, məşq xarakterli müstəqil işlərin idarə olunması, öyrənənlərin tədris ədəbiyyatı üzərində rəhbərlik və s. aid edilir [5]. Müəllimlər dərslərdə məzmun standartlarından çıxış edərək təlimin məqsədini, ona əsasən dərslərin forma və üsullarını, təlim tapşırıqlarını, qiymətləndirmə meyarlarını və vasitələrini müəyyənəlməli, tərtib etdikləri cari planı reallaşdırmağa nail olmalıdır. Dərslər bütün şagirdlərin təlimə fəal şəkildə cəlb edilməsi, onların idraki, ictimai və fiziki inkişafının təmin olunması və lazımi səviyyədə stimullaşdırılması baxımından təlimin təşkilinə verilən tələblərə cavab verməlidir.

Azərbaycanın ilk peşəkar ədəbiyyatşünas tənqidçisi, Azərbaycan dilinin saflığı və inkişafı uğrunda mübariz Firudin bəy Köçərli yazmışdır: “Hər millətin özünəməxsus ana dili var ki, onun məxsusi malıdır. Ana dili millətin mənəvi diriliyidir. Həyatımızın mayəsi, mənziləsidir. Ananın südü bədənin mayəsi olduğu kimi, ananın dili də ruhun qidasıdır. Hər kəs öz anasını və vətəni sevdii kimi, ana dilini də sevir” [6].

Belə ki, Azərbaycan dili təliminin əsas didaktik vəzifəsi şagird və tələbələrin şifahi və yazılı nitq vərdişlərini inkişaf etdirməkdir. Buna görə də ilk növbədə, fonetika, leksikologiya, söz

yaradıcılığı, morfologiya, sintaksisdən proqrama daxil edilən və öyrədilən dil qaydalarının nitq inkişafı üçün praktik əhəmiyyəti nəzərə alınmalı, mətn üzrə işlərdə əsas məqsəddən uzaqlaşmaqla mövzunun tədrisinə ayrılan vaxtdan səmərəli istifadə edilməlidir. Müəllim unutmamalıdır ki, hər hansı konkret mövzunu mənimsətmək ümumi işdir və bu ümumi iş nəzdində əsas məqsəd öyrənənlərin lüğət ehtiyatını, ədəbi tələffüz, orfoqrafik yazı, cümlə qurmaq və s. vərdişlərindən birini və ya bir neçəsini inkişaf etdirməkdir. Dil üzrə qazanılan nitq vərdişlərinin möhkəmləndirilməsi isə şagirdlərin düşünmə tərzinin spesifikasi ilə sıx bağlıdır. Bu işin yüksək səviyyədə qurulması, vərdişə sahiblənmə xüsusiyyətlərinin dayanıqlığı birbaşa xarakterdən, onu formalaşdıracaq psixoloji dəstəkdən asılıdır.

Son illərdə pedaqoji ictimaiyyətin diqqəti daha çox yeni pedaqoji texnologiyalara, yeni təlim metodlarına yönəlib. Hər bir tədbirdə yeni təlim texnologiyaları, integrativ təlim metodları diqqəti cəlb edir. Metodiki ədəbiyyatda təlimin interaktiv metoduna yeni texnologiyaların bir növü kimi yanaşılır. Lakin tədqiqatlarda bunların arasında müəyyən fərqlərin də olduğu qeyd edilir. Bu zaman belə bir cəhət əsas götürülür ki, metod, ilk növbədə, təlimin üsul və vasitələri sistemidir və onun reallaşdırılması fəal yaradıcılıq tələb edir. Texnologiya isə xüsusi vərdişlərə, müəyyən standartlara əməl olunmasına əsaslanır. S. Hüseynoğlu'nun tədqiqatında pedaqoji texnologiya üçün mühüm olan cəhətlər müəyyənəlməmişdir:

Pedaqoji texnologiya təlim prosesinin dəqiq, sistemli planlaşdırılmasını, yəni layihələndirilməsini tələb edir. Belə ki, pedaqoji texnologiya məqsədə çatmaq üçün vasitə, metod, müxtəlif növ fəaliyyətin qarşılıqlı əlaqədə tətbiqini əsas tutur; müəyyən zaman çərçivəsində həyata keçirilən pedaqoji prosesin nəticəsinin qiymətləndirilməsini diqqət mərkəzində saxlayır. Pedaqoji texnologiyaların qarşılıqlı əlaqədə tətbiqi təlim prosesinin uğurlu olmasının mühüm şərtidir.

Dərsdə yeni təlim texnologiyalarının mühüm və müxtəlif növlərindən istifadə olunur: 1. İnteraktiv təlim metodlarından istifadə. 2. Dərsin fəal formalarından istifadə. 3. Şagirdlərin yaradıcılıq, tədqiqatçılıq bacarıqlarının inkişafını təmin edən üsullara, vasitələrə yer verilməsi. 4. Müəllim-şagird münasibətlərində əməkdaşlıq

texnologiyalarının tətbiqi. 5. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadə.

Hər bir dərs üçün təlim texnologiyası seçilərkən diqqətli olmaq, metodik ədəbiyyata yara-dıcılıqla yanaşmaq lazım gəlir [1]. Bu problemi dərinlən araşdırmış Yəhya Kərimov, Əjdər Ağayev, Soltan Hüseynoğlu, Zülfüyyə Veysova haqlı olaraq mövcud şəraitdə reallıqdan çıxış etməyin, ənənəvi təlimin zamanın sınağından çıxmış cəhətlərini, əldə edilmiş müsbət təcrübəni qoruyub saxlamaqla, fəal/interaktiv təlimin imkanlarından bəhrələnməyin daha məqsədəuyğun olduğunu vurğulayırlar. Fəal/interaktiv təlim zamanı şagirdlərdə idrak fəallığının yaradılması, problem həll ediləndə qoruyub saxlanması bir sıra amillərdən asılıdır. Şagirdlərdə aqli keyfiyyətlərinin inkişafı, təkmilləşməsi, təşəkkülü formalaşması üzrə iş aparmadan onlarda fəal həyat mövqeyinin tərbiyə edilməsi mümkün deyil.

İntonasiya baxımından düzgün qurulmuş nitq diqqəti daim səfərbər edir, nəzərdə tutulmuş məqsədin, ideyanın dinləyiciyə asan çatmasına şərait yaradır. Bütün hərəkətlər kimi nitq insan təfəkkürünün məhsulu kimi doğulur, müəyyən istiqamətə yönəlir və nəhayət, sona yetir. İntonasiya tələffüzün dörd elementini, yəni fasilə, vurğu, melodiya və tempi özündə birləşdirir. Vurğu, fasilə, temp, melodiya nitqin xarici komponentləri kimi, eyni zamanda, nitqin səslənməsini yaradır. Belə ki, bu ünsürlər danışq və oxuda ifadəliliyin yaranmasına, nitqin anlaşıqlı olmasına xidmət edir.

Yazılı ədəbi dilimizin ilk nümunələri bədii əsərlərlə həyata vəsiqə almışdır. Yazılı nitq bilavasitə, əlifbamızın meydana gəlməsindən sonrakı dövrə aiddir, yazı mədəniyyəti ilə bağlıdır. Məlumdur ki, yazılı ədəbi dil, əsasən, orfoqrafik normalar əsasında səlisləşir, rəvanlaşır. Şifahi ədəbi dil isə orfoepik normalarla tənzimlənir.

Nizamiyə görə, dünyada ən çətin işləri "hikmət adamları", söz ustaları, nətiqlər yerinə yetirə bilirlər.

*Sözün qanadları var, quş kimi incə-incə,
Dünyada söz olmasa, nəyə gərək düşüncə.*

Nizami Gəncəvi qədər dəyərli, dahi bir insan – Heydər Əliyev bir natiq kimi zəngin söz ehtiyatına malik idi. Danışarkən duruxmaz, söz axtarmaq üçün fikirləşməzdi. O, nitqində söz və

ifadələrin təkrarına mümkün qədər yol verməzdi. Düzgün seçilən, yerində işlədilən ifadəlilik vasitələri – leksik və frazeoloji sinonimlər, antonimlər, nidalar, müraciətlər, ritorik suallar və s. onun nitqini təsirli edir, estetik cəhətdən gözəlləşdirirdi. "Hər bir Azərbaycan vətəndaşı, hər bir azərbaycanlı öz ana dilini – Azərbaycan dilini, dövlət dilini mükəmməl bilməlidir" deyən Heydər Əliyevə bu dil əziz idi, müqəddəs idi. O bu dilə mükəmməl yiyələnmişdi. Bu dildə, demək olar ki, hamıdan yaxşı danışdı. Əlbəttə, dahi Heydər Əliyevin nitqi bizim üçün nümunə olmalıdır. Belə gözəl nitqə sahib olmaq üçün dilimizin fonetik, leksik və qrammatik imkanlarından bəhrələnməyi bacarmalıyıq.

Ədəbi tələffüzdə özünü göstərən bir sıra fonetik dəyişmələr: bəzi alınma sözlərdə saitlərin uzun tələffüzü (məmur, elan, əla və s.), ədəbi dil baxımından məqbul sayılan səsdəyişmələri (vətəndən-vətənnən, şənbə-şəmbə, başlayır-başlayır və s.), səstərtim (ailə-ayılə, şair-şayir, şerşeyir və s.), tələffüzdə ağırlıq yaradan fonemin ixtisar olunması (səsdüşümü) (dost köməyi – dos köməyi, güzəşt etmək – güzəş etmək və s.), dilimizə məxsus sözlərdə iki saitin, iki və üç samitin söz daxilində yanaşı işləmə bilməməsi, çoxhecalı sözlərin sonunda cingiltili samitlərin karlaşaraq tələffüz olunması (uşaq bağçası-uşax baxçası, kənd həkimi-kənt həkimi, tufəng səsi-tufənk səsi və s.), kar samitlərin cingiltiləşərək deyilməsi (həttə-hətdə, dəftər-dəfdər, bitki-bitgi, təşəkkür-təşəkkür və s.), həmcins üzvlü nəqli cümlələrdə şəkilçilərin və hissəciklərin ixtisarı, tabesiz mürəkkəb cümlələrdə axıncı xəbərin ixtisarı (məs.; gül gülü çağırır, bülbül bülbülü), ahəng qanunu, vurğu və s. fonetik faktorlar nitqdə ahəngdarlığı yaradır. İntonasiya, fasilə, vurğu, temp, tembr və s. də nitqdə ahəngdarlığı, ritm və bölgüləri yaradan vasitələrdir. Bunlar nitqin təsirini artırır, onu daha ifadəli, emosional edir. Belə nitq musiqi kimi səslənir.

Azərbaycan dilinin leksik imkanlarını nəzərə alaraq danışan şəxs fikir və hisslərini daha dəqiq ifadə etmək üçün sinonim cərgəyə məxsus lazımi sözü yerli-yerində elə işlədir ki, bu, nitqdə dəqiqliyi yaradır, eyni zamanda ahəngdarlıq təmin edir. Bu baxımdan Ulu öndər Heydər Əliyevin nitqi təsirli və zəngin olmuşdur. Onun dilində *həyəcan-narahatlıq, arzu-istək, kömək-qayğı-mənəvi dayaq, bilikli-savadlı, hörmət-eh-*

tiram-minnətdarlıq, fikir-duyğu-istək və s. kimi ifadələrə, sinonimlərə tez-tez rast gəlmək mümkündür ki, bu da onun dilinin leksik cəhətdən zəngin olduğunu göstərir.

Frazeoloji birləşmələr də leksikanın üslubi imkanlarına daxildir. Nitqin emosionallığını, obrazlılıq və ifadəliliyini yaradan ən təsirli vasitələrdən biri frazeoloji birləşmələrdir. *Məsələn, ağzına dil atmaq, canını boğazına yığmaq, kirpiyi ilə od götürmək, Çin səddi qoymaq, qayğı göstərmək, milləti satmaq, aranı qarışdırmaq, danışqları pozmaq, quşu gözüündən vurmaq, quşu quş ilə tutmaq, toydan sonra nağara, qabağına kötük itələmək* və s.

Elm və texnikanın sürətli inkişafı cəmiyyətdə informasiya bolluğu yaradır, həm də onları məzmun əhəmiyyətlik baxımından çevik şəkildə dəyişkən edir. Tanınmış tədqiqatçı Afət Yaqub qızı Süleymanova “Ədəbiyyat dərslərində informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından istifadə” adlı 153 səhifəlik monoqrafiyasını 2011-ci ildə nəşr etdirmişdir. Qeyd edəcəyimiz fikirlər məhz həmin ədəbiyyata istinad edilmişdir.

Tənqidi düşünən, problemləri həll etməyə qadیر, tədqiqatçılıq bacarıqlarına malik şifahi və yazılı nitq bacarıqları nümayiş etdirən şəxsiyyət yetişdirməkdə bir fənn olaraq həm ədəbiyyatın, həm də ana dilinin üzərinə düşən vəzifələr böyükdür.

Dilin tədrisi prosesində, canlı danışq ünsiyyətində Azərbaycan dilinin leksik imkanlarından istifadə zamanı xalq zəkasının, müdriqliyinin ümumiləşdirilmiş bədii ifadəsi olan atalar sözü, zərbi-məsəl və aforizmlərdən geniş istifadə olunur. *Məsələn, uma-uma döndüm muma; asta vur, usta vur; kor-kor, gör-gör; qız yükü, duz yükü; bala dadı bal dadı; pulu pul, minnəti minnət* və s. Bu qəbildən olan atalar sözü və məsəllər nitqə səslənmə baxımından xüsusi effekt verir, söylənilən fikri konkretləşdirir, onu daha mənalı edir.

Fənlərin tədrisi zamanı İKT vasitəsi ilə inaktiv vərdişlərin inkişafını təşkil etmək imkanları çox genişdir. Bu prosesin səmərəliliyi əsasən iki mühüm cəhətlə şərtlənir:

1. İKT məlumatların toplanmasında ən yararlı vasitədir.

2. İKT problemin həllinin təşkili üçün çoxsaylı proqramlar mənbəyidir.

Ədəbiyyat:

1. Kərimov, Y.Ş. Təlim metodları. Dərs vəsaiti. -Bakı, 2009, -280 s.

Şagird verilən problemi həll edərkən həm onu araşdırır, həm də müxtəlif kompüter proqramlarının ayrı-ayrı xidmətlərinin ümumi bir məqsədlə birləşdirilməsi üzərində düşünür.

Keyfiyyətli təhsil prosesinin əsas tərkib hissələrindən biri dərsin təşkilidir; onun mərhələləri, təlimin mərhələləri, təlimin forma, üsul və metodlarıdır; onun qurulması optimal düzgün həllinin tapılmasıdır. Müasir dərsdə müəllim hər bir uşağı görür, onun potensialından maksimum istifadə edir. Müasir dərs bütün iştirakçıların qarşılıqlı inam və etibar əsasında canlı ünsiyyətdir. Dərs nəinki müəllimin, həm də şagirdin yaradıcılığının nəticəsi olur. Bu mənada dil materiallarının hazırlanmasında və öyrənilməsində müəllimlərin baxışları və rolları nəzərə alınaraq, onlara imkan verilir ki, öz təcrübələrindən çıxış edərək yeni strategiyalar və üsullar təklif edə bilsinlər. Beləliklə, onlar hər hansı bir yaradılmış nəzəriyyənin sadəcə olaraq icraçıları olmaqdan çıxır və birbaşa həmin nəzəriyyələrin yaranmasının iştirakçısına çevrilirlər. Çünki tədris prosesi zamanı meydana çıxan çətinlikləri və problemləri ən yaxşı bu prosesdə birbaşa iştirak edən müəllimlər anlaya bilirlər. Müəllimlərin təcrübələri onlara kontekstə uyğun, öyrənilənlərin ehtiyaclarını nəzərə alaraq yeni üsullar təklif etməyə imkan verir. U. Prabhu müəllimə etimadın əhəmiyyətini qeyd edərək yazırdı: “Yaxşı təhsil sistemi...o demək deyil ki, bütün və yaxud əksər müəllimlər təklif olunan eyni üsulları tətbiq etsinlər, yaxşı sistem odur ki, orada bütün və ya əksər müəllimlər istənilən üsulu icra etmək üçün seçməkdə inamlı olurlar və hər bir müəllimin etimad hissi canlı və yaxud aktiv, həmçinin gələcək inkişaf, dəyişiklik üçün ola biləcəyi qədər açıqdır [4.]

Problemin aktuallığı. Tədris prosesində tələbələrin aktiv iştirakını təmin edir, passivliyi aradan qaldırır, nitqi zənginləşdirir, çevikliyi artırır.

Problemin yeniliyi. Qrammatikanın imkanlarından istifadə auditoriyanı daha effektiv idarə edərək tələbələri dərsə cəlb etmək imkanı yaradır.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Qrammatikanın imkanlarından düzgün istifadə tələbə və şagirdlərin orfoqrafik və orfoepik vərdişlərə yiyələnməsi üçün praktik əhəmiyyət kəsb edir.

2. Əliyeva, F. Məmmədova, Ü. Müasir təlim texnologiyaları: Dərs vəsaiti. -Bakı, -2015, -190 s.
3. Süleymanova, A.Y. Ədəbiyyat dərslərində informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından istifadə: Metodik vəsait. -Bakı, -2011, -160 s.
4. Ur P. A course in English Language Teaching Cambridge University Press, -2012, -325 p.
5. Fəal təlim üzrə nümunəvi dərslərin toplusu. Dərs vəsaiti. I cild. UNİSEF, -Bakı, -2001.
6. Köçərli, F. Ana dili. Seçilmiş əsərləri. səh. 292.
7. Babayev, A. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. -Bakı: Elm və təhsil, -2011, -621s.

E-mail: sevil-hesenova57@mail.ru

Rəyçilər: *ped.ü.fəls.dok.dos.* **A.X. Hacıyev,**
ped.ü.fəls.dok. **İ.B. Əmirəliyeva**

Redaksiyaya daxil olub: 22.11.2021.

ƏDƏBİYYATIN TƏDRİSİ METODİKASI

UOT 372.882

Günay Əziz qızı Novruzova
Naxçıvan şəhəri Ə. Ağayev adına
8№-li tam orta məktəbin direktoru

ƏDƏBİYYAT DƏRSLƏRİNDƏ DRAMATİK ƏSƏRLƏRİN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ ÜZRƏ İŞİN TƏŞKİLİ

Гюнай Азиз гызы Новрузова
директор средней городской
школы 8 № имени А. Агаева гор. Нахчывань

ОРГАНИЗАЦИЯ РАБОТЫ ПО СРАВНИТЕЛЬНОМУ АНАЛИЗУ ДРАМАТИЧЕСКИХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ НА УРОКАХ ЛИТЕРАТУРЫ

Gunay Aziz Novruzova
director of the middle
school No. 8 named after A. Agayev of Nakhchivan city

ORGANIZATION OF WORK ON COMPARATIVE ANALYSIS OF DRAMATIC WORKS IN LITERATURE CLASSES

Xülasə. Dramatik əsərlər səhnələşdirmək üçün nəzərdə tutulur, epik və lirik əsərlərdən fərqli olaraq mətn personajların replikaları və müəllif qeydləri şəklində təqdim olunur və bir qayda olaraq hadisələr obrazların danışığı və hərəkətinin vəhdəti yolu ilə canlandırılır. Dramatik əsərlərin mətni remarkalar və surətlərin danışığı olmaqla iki yerə bölünür. Əlbəttə ki, hər ikisinin məqsəd və vəzifəsi bir-birindən fərqlənir. Remarkalar müəllifin hadisələrin yeri, zamanı və personajların xarici görünüşü, davranışı haqqındakı qeydləridir. Surətlərin danışığı isə monoloq və dialoqlarda əks olunur. Epik əsərlərdə də, hətta lirik əsərlərdə də dialoq vardır, lakin dramatik əsərlərdəki dialoq öz xüsusiyyətinə görə müəyyən dərəcədə fərqlənir.

Açar sözlər: Dramatik, tədris, təlim, şagird, müəllim

Резюме. Драматические произведения предназначены для постановки, в отличие от эпических и лирических произведений, текст представлен в виде реплик персонажей и авторских заметок, и, как правило, события воплощаются в жизнь через единство речи и движения образов. Текст драматических произведений разделен на две части: примечания и копии. Конечно, у обоих разные цели и задачи. Реплики - это авторские заметки о месте, времени, внешности и поведении персонажей. Речь персонажей отражена в монологах и диалогах. Диалог присутствует как в эпических, так и в лирических произведениях, но диалог в драматических произведениях несколько отличается по своему характеру.

Ключевые слова: драматическое, преподавание, обучение, ученик, учитель

Summary. Dramatic works are intended for staging, unlike epic and lyrical works, the text is presented in the form of replicas of characters and author's notes, and as a rule, events are brought to life through the unity of speech and movement of images. The text of dramatic works is divided into two parts: remarks and copies of speech. Of course, both have different goals and objectives. Remarks are the author's notes on the place, time and appearance and behavior of the characters. The speech of the copies is reflected in monologues and dialogues. There is dialogue in both epic and lyrical works, but the dialogue in dramatic works differs to some extent in its nature.

Keywords: Dramatic, teaching, learning, student, teacher

Bədii əsərlərin məzmununu, ideyasını və bədii xüsusiyyətlərini öyrənmək, eyni zamanda əsərlərin, obrazların oxşar və fərqli cəhətlərini ortaya çıxarmaq üçün müqayisəli təhlil olduqca əhəmiyyətli və səmərəli üsuldur. Bu səbəbdən də günümüzdə bu üsul öz əhəmiyyətini və aktuallığını qorumaqdadır. Müqayisəli təhlil əsərin daha dərinlən mənimsənilməsinə, keçirilən mövzuların təkrar edilməsinə və şagirdlərin öyrənilən yeni bir mövzunu əvvəlki mövzularla əlaqələndirməsinə yardımçı olur.

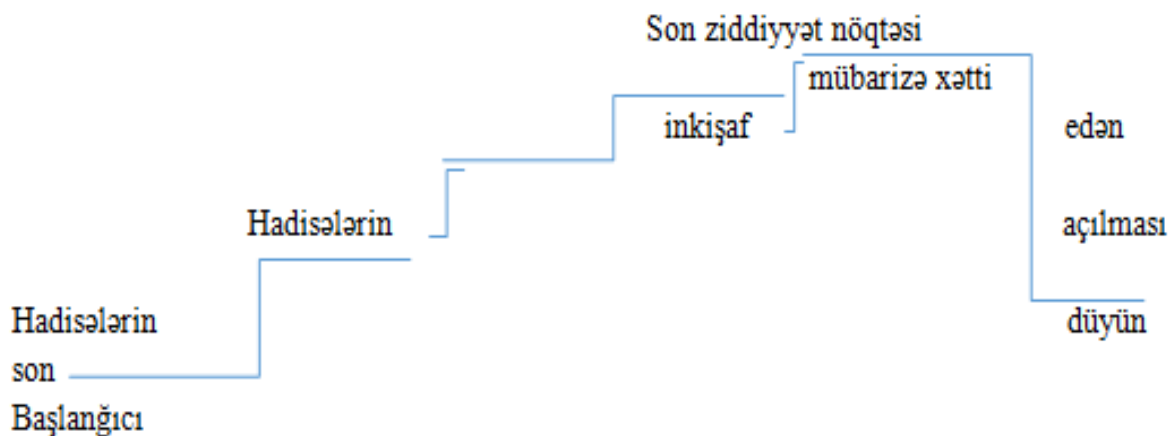
Dramatik əsərlərin təhlili zamanı isə aşağıdakı məsələlər aydınlaşdırılmalıdır:

- Dramatik əsərin mövzusu;
- Dramatik əsərin süjeti, mərhələləri;
- Əsərdəki obrazların təhlil edilməsi;
- Konfliktin müəyyənləşdirilməsi, problemin aydınlaşdırılması;
- Əsərin dili və digər bədi xüsusiyyətlərinin təhlili (dialog, monoloq, remarkalar).

Burada belə bir sual yarana bilər ki, bu əsərlərin təhlilinə nədən başlamaq lazımdır? Bu suala metodistlər müxtəlif cavablar vermişlər. Məsələn, bəziləri əsərdəki surətlərin təhlilindən, bəziləri əsərin süjetinin təhlilindən başlamaq lazım olduğunu qeyd edir. Burada əsas məsələ əsərin janr xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasıdır. Burada da metodistlər komediyada əsərin qəhrəmanlarının, dram və faciədə isə qoyulan problemin, konfliktin ilk növbədə təhlil olunmasını məsləhət görürlər. Digər janrlarda yazılmış əsər-

lərdə də konflikt vardır. Lakin dramatik əsərlər konflikt üzərində qurulur və əsəri təhlil edərkən şagirdlər verilən konfliktin yaşadığımız dövr üçün əhəmiyyətini də dərk etməlidirlər. Dramatik əsərlərdəki konflikt onun janrını da ortaya çıxardır. Məsələn, komediyada konflikt digərlərinə nəzərən daha az gərgindir. Bu konfliktin təhlili, onun aydınlaşdırılması obrazların təhlili ilə paralel şəkildə həyata keçirilir. Digər əsərlərdə olduğu kimi, dramatik əsərlərdə də hər bir obrazın öz yeri var. Bu əsərlərdə süjet xəttinə görə yaxın olan surətlər qruplaşdırılır. Surətlərin səciyyələndirilməsi bu əsərlərin təhlilində də əhəmiyyətli yer tutur. Qeyd etdik ki, bu əsərlər konflikt üzərində qurulur, bu o deməkdir ki, konfliktin hər iki tərəfində bir-birinə qarşı duran, bir-birilə mübarizə aparan surətlər var. Doğrudur, bəzən bir surət əsərdə bütün cəmiyyətə qarşı durur, bütün cəmiyyətlə mübarizə aparır. Hər iki variantda da bu konfliktin, mübarizənin səbəbini müqayisə yolu ilə aydınlaşdırmaq olar. Müəllim xarakteri təzad şəklində qurulan bu surətləri bir-biri ilə və ya cəmiyyətlə qarşılaşdıraraq səciyyələndirə bilər.

Dramatik əsərləri təhlil edərkən şagirdlər hadisələrin necə başladığını, necə inkişaf etdiyini, necə düyünləndiyini və düyünün necə açıldığını müəyyənləşdirməlidir. Şagirdləri istiqamətləndirmək üçün müəllim əyani vasitələrdən istifadə edə bilər, ya da hadisələrin gedişatını lövhədə qrafik çəkərək də göstərə bilər.

Dramatik əsərin təhlilində müqayisədən istifadə imkanlarına aşağıdakı dərs nümunəsi vasitəsilə nəzər salaq.

Sınıf: VIII

Mövzu: Hüseyn Cavidin "Ana" dramı (təhlil üzrə iş)

Cədvəl 3.6.

Standartlar	Təlim nəticələri
1.2.2. Obrazları nitqinə, bağlı olduqları məişət təsvirlərinə əsaslanmaqla səciyyələndirir.	Fərqli vəziyyətlərdə nitqindən çıxış etməklə obrazları səciyyələndirir.
1.2.4. Bədii nümunələrin ideya-məzmununu, süjet, kompozisiya xüsusiyyətlərini şərh edir, əsaslandırılmış münasibət bildirir.	Dramın ideya-məzmununu, süjet və kompozisiya xüsusiyyətlərini şərh edir.
2.1.1. Bədii nümunələrlə bağlı təqdimat və çıxışlarda sitatlardan, bədii təsvir və ifadə vasitələrindən istifadə edir.	Dramla bağlı təqdimat və çıxışlarında bədii təsvir və ifadə vasitələrindən istifadə edir.
2.1.2. Bədii nümunələrlə bağlı fikirlərini müqayisələr aparmaqla şərh edir.	Dramla bağlı düşüncələrini müqayisə aparmaqla şərh edir.
2.2.1. Müzakirələrdə dialoji nitq bacarığını nümayiş etdirir.	Müzakirə zamanı dialoji nitq bacarıqlarını nümayiş etdirir.

[30, s. 173]

Dərsin tipi: induktiv.

İş forması: kiçik və böyük qruplarda iş.

İş üsulu: müsahibə, müzakirə, təqdimat, müqayisə cədvəli.

İntegrasiya: Fənlərarası: Azərbaycan dili 1.2.4; 2.2.3.

Resurslar: 8-ci sinif ədəbiyyat dərsliyi, iş vərəqləri.

Dərsin gedişi: Müəllim ev tapşırığını yoxlayaraq dərsə başlayır. Şagirdlər ev tapşırığına uyğun olaraq əsərlər bağlı təəssüratlarını yazdığı ikihissəli gündəliyi müəllimə təqdim edirlər. Təqdimatlar dinləndikdən sonra müəllim şagirdlərə tapşırıqla bağlı bir neçə sual verir və cavabları dəyərləndirir.

Motivasiya, problemin qoyulması mərhələsində müəllim dərslikdə yer alan “Düşünün” başlıqlı sual əsasında şagirdlərlə müsahibə aparır. Daha sonra müəllim şagirdlərə deyir ki, Allah insana gözləri təkəbbürlə baxmaq, əlləri qan tökmək, ürəyi pis planlar qurmaq, dili yalan danışmaq, ayaqları isə şər işlərə qaçmaq üçün verməyib. Əsərdə bu mənfi xüsusiyyətlərin çoxunu özündə əks etdirən Murad Səlmə anaya pənah gətirir. Səlmə ana tək övladının qatilini xilas edir. Siz Səlmə ananın bu hərəkətinə necə münasibət bəsləyirsiniz, ona haqq vermək olarmı? Onu buna vadar edən səbəblər nədir? Bu suallar ətrafında şagirdlər öz fikirlərini səsləndirirlər. Onlardan bəziləri Səlmə anaya haqq qazandırır, bəziləri isə tam tərsi bu hərəkəti düzgün hesab etmirlər.

Verilən cavablar əsasında tədqiqat sualı hazırlanır.

Tədqiqat sualı: “Əsərdə yer üzərində qan tökməyə çağırış və bu pis əməllərin yaratdığı faciə əks olunmuşdur. Bu faciənin qarşısını isə yalnız xeyirxah əməllər ala bilər.” fikri ilə razılaşırınsınız, sizcə bu fikri doğru hesab etmək olarmı?

Şagirdlərin bu sual ətrafında verdikləri cavablar: “Bəli, əsərdə Murad və dostları həm özlərinin, həm də Səlmənin ailəsinin faciəsinə səbəb oldu”, “Doğrudur, qan tökmək bəşəriyyətin ən böyük bəlasıdır. Səlmə ana bu bəlanın qarşısını alan xeyirxah insanların ümumiləşmiş timsalıdır.”

Tədqiqatın aparılması zamanı şagirdlər 4 qrupa bölünürlər və müəllim dərsliyin 152-ci səhifəsində yer alan “Araşdırın. Fikirləşin. Cavab verin” tapşırığındakı suallar əsasında hazırladığı iş vərəqlərini qruplara təqdim edir.

I qrupun tapşırığı:

1. Səlmə ana obrazını təhlil edin, əsərdən onun xarakterini ortaya çıxaran nümunələr seçməklə fikrinizi əsaslandırın.

2. Sizcə Səlmə ananın Allaha müraciətləri təsadüfidirmi?

3. Müəllifin Səlmə obrazına münasibətini müəyyənəldirin. Müəllifin bu obraza münasibətilə sizin obraza münasibətiniz arasında fərq varmı? Müqayisə əsasında fikrinizi şərh edin.

II qrupun tapşırığı:

1. Qanpolad obrazının başlıca xüsusiyyətlərini müəyyənəldirin.

2. Əsərdə digər obrazlarla müqayisədə Qanpoladla Səlmə ananı birləşdirən ortaq xüsusiyyət nə idi?

III qrupun tapşırığı:

1. Orxan surətini səciyyələndirin, onun nişanlı olduğunu bilə-bilə İsmətə sevgisini etiraf etməsi və Qanpoladı öldürmək istəməsi haqqında nə düşünürsünüz?

2. Murad obrazını səciyyələndirin, Səhma ananın sözləri ona necə təsir etdi?

3. Bu iki obrazı birləşdirən və ayıran cəhətləri müqayisə əsasında qeyd edin.

IV qrupun tapşırığı:

1. Dramatik növün əsas xüsusiyyətlərini müəyyənəldirin.

2. Müqayisə cədvəlindən istifadə etməklə epik növlə dramatik növün fərqli xüsusiyyətlərini qeyd edin.

İnformasiyanın mübadiləsi zamanı qruplar “Ana” əsəri ilə bağlı verilən tapşırığın cavablarını sinfə təqdim edirlər.

I qrupun cavabları:

1. Səhma hər bir ana kimi övladına dərin məhəbbətlə bağlıdır. Onun yolunu gözlədiyi, ona qovuşmağı arzuladığı bir vaxtda oğlunun ölümü ilə dərinədən sarsılır. Övladının qatili ilə üzləşir, lakin onu ələ vermir. Çünki o başa düşür ki, qisas almaq onun kədərinə sonlandırmayacaq. Bu hərəkəti onun nə qədər müdrik, nəcib, xeyirxah və böyük ürəyə malik bir insan olduğunu göstərir.

2. O, əsərin əvvəlində də, sonunda da Allaha müraciət edir və bu müraciətlər təsadüfi deyil. Gördüyü qorxulu yuxulardan, uzun müddət oğlundan məktub gəlməməsindən nigarançılıq duyur. Allaha yalvarışlarında da oğlunun, qızı kimi sevdiyi gəlininin gələcək xoşbəxtliyini görürük. Oğlunun ölümündən sonra Allaha yalvararaq ondan dözümlü, səbir diləyir.

3. Müəllif Səhma ana obrazı ilə bəşəriyyəti sülhə səsləyir. Əsərin sonunda onun qatili sağ buraxması, ondan qisas almaması müəllifin çatdırmaq istədiyi fikri bizə ən təsirli şəkildə təsvir edir. Müəllif Səhma ananın etdiyi bu hərəkəti doğru hesab edir, ona görə ki bu hərəkətilə o, oxucuda bəşəriyyətə olan inamı artırır, yalnız və yalnız mərhəmətin, yaxşı niyyətin insan əliylə bu dünyada baş verən fəlakətlərin qarşısını alacağını bildirir. Bizə görə də Səhma insanları, bəşəriyyəti xeyirxahlığa səsləyən obrazdır. Şər qüvvələrlə mübarizədə onun mənəvi qələbə qazanmasının səbəbi də xarakterindəki bu xüsusiyyətdir.

II qrupun cavabları:

1. Səhmanın, İsmətin və digər obrazların nitqindən Qanpoladı əsərdə mərd, igid, ailəsinə, sevdiyinə bağlı bir insan kimi tanıyırdıq. Düşmənin qarşısını kəsəndə o qorxmur, mübarizə aparır, lakin sonda həyatını itirir. Pis xislətli insanlar onun xoşbəxtliyini yarımçıq qoyur.

2. Qanpolad da anası kimi qatili bağışlayır. Ölüm ayağında belə dostlarından xahiş edir ki, qatili öldürməsinlər. Hər iki obrazın qatilin həyatını xilas etməsi onları birləşdirən əsas ortaq cəhətdir.

III qrupun cavabları:

1. Əsərdəki Orxan obrazı baş verən faciənin əsas səbəbkəridir. İsmətə sevgi etiraf etməsi, özü haqqında dediyi sözlər, Qanpoladı öldürmək istəməsi onun nə qədər xudbin, təkəbbürlü, alçaq təbiətli, namərd bir insan olduğunu göstərir.

2. Murad da Orxanın alçaq planına razılıq verərək və günahsız bir gənci öldürərək öz xarakterini, necə namərd və duyğusuz bir insan olduğunu bizə göstərir. Səhma ananın dediyi sözlər Muradı sarsıdır. Etdiyi hərəkətin ağırlığını görməyən Murad Səhma ananın dediklərindən sonra, sanki, yuxudan oyanır, peşmanlıq duyur, hətta özünü öldürmək istəyir.

3. Hər iki obraz da bəşəriyyətin şər xislətli insanların təmsilidir. Onları ayıran yeganə fərq odur ki, Muradın öz səhvini dərk etməsi üçün fürsəti olur, lakin Orxan sonda həyatını itirir.

IV qrupun cavabları:

1. Dramatik əsərlər səhnəyə qoyulmaq üçün hazırlanmışdır və burada vəziyyətlərin, hərəkətlərin şifahi ifadə formaları monoloq və dialoqlardır. Bu əsərdə baş verən hadisələr bu şifahi ifadə formalarında və obrazların hərəkətlərində öz əksini tapır.

2. Epik növ dramatik növdən fərqli olaraq janr etibarilə və həcm etibarilə daha zəngin və müxtəlifdir. Burada monoloq və dialoqlar yox, müəllifin nitqi əsasdır. Epik növdə yazılan əsərlər V sinifdən, dramatik növdə yazılan əsərlər isə VIII sinifdən etibarən tədris olunur, buna səbəb onun epik növdən fərqli olaraq bütün janrlarının həcmcə böyük və mürəkkəb olması ilə əlaqədardır.

Məlumatın müzakirəsi mərhələsində şagirdlər təqdim olunan cavablar ətrafında müzakirə aparır. Bu müzakirələr onları nəticə əldə etməsinə şərait yaradır.

Nəticə, ümumiləşdirmə mərhələsində şagirdlər ortaq olaraq bu fikrə gəlirlər ki, bəşəriyyət mövcud olandan bəri xeyirlə şər bir-birilə mübarizə aparır və bu mübarizədə çox zaman günahsız, xeyirxah insanlar şər xislətli insanların qurbanına çevrilir. Ancaq bu şər xislətli insanlar sadəcə başqalarının deyil, öz həyatlarının

da məhvinə səbəb olur, buna görə də müəllif əsərdə insanları yaxşılığa səsləyir.

Yaradıcı təbiiyyət: Səlmə ana obrazını oxuduğunuz digər əsərlərdəki ana obrazları ilə müqayisə edin.

Qiymətləndirmə mərhələsində özünü qiymətləndirmədən istifadə olunur, yəni qruplar həm özlərini, həm də digər qrupları qiymətləndirir.

Cədvəl 3.7.

Qruplar	I qrup	II qrup	III qrup	IV qrup
Meyar				
Müzakirələrdə fəal iştirak edir, fikirlərini əsaslandırır.				
Obrazları verilmiş əsaslara uyğun şəkildə səciyyələndirir.				
Müqayisədən istifadə etməklə obrazlarla bağlı fikirlərini şərh edir.				
Dramatik növü epik növdən fərqləndirir.				
Ümumiləşdirmə aparır, nəticə çıxarır.				

Beləliklə, ədəbiyyat fənni kurikulumunda, eyni zamanda ədəbiyyat dərslərində şagirdlərdə ədəbi əsərlərin təhlili üzrə bacarıqları inkişaf etdirmək üçün müəyyən yol izlənilir. Ədəbiyyat dərsləkləri ədəbiyyat fənni üzrə tədris planı və proqramı əsasında hazırlanan, ədəbiyyatdan həm nəzəri, həm də praktik biliklərin sistemli şəkildə yer aldığı vəsaitdir. Dərsləklərdə şagirdləri təhlilə cəlb etmək üçün verilən sual və tapşırıqlar məzmun standartlarının reallaşdırılması, eyni zamanda fəal təlimin tətbiqi imkanları nəzərə alınaraq hazırlanmışdır. Müasir ədəbiyyat dərsləklərində şagirdləri müqayisəyə yönləndirəcək sual və tapşırıqlara geniş şəkildə yer verilmişdir.

Probleməin aktuallığı. Bədii əsəri təhlil edərkən onu eyni mövzulu başqa bir əsərlə müqayisə et-

mək, əsərdəki obrazların səciyyəvi cəhətlərini müqayisədən istifadə edərək ortaya çıxarmaq, əsərin janrını başqa janrlarla müqayisəli şəkildə öyrənmək olar. Müqayisəli təhlil zamanı qarşıya çıxan bəzi problemlər də mövzu ilə bağlı tədqiqatı aktual edən səbəblərdən biridir.

Probleməin elmi yeniliyi. Bu tədqiqat işində kurikulum üzrə keçirilən ədəbiyyat dərslərində bədii əsərlərin mövzu, janr, problem və sənətkarlıq məsələləri baxımından müqayisəli təhlili metodikası işlənmişdir.

Probleməin praktik əhəmiyyəti. Dramatik əsərlərin müqayisəli təhlilinin əhəmiyyətini və təşkil yollarını sistemli və ümumiləşmiş şəkildə dəyərləndirdiyindən bu sahədə gələcək araşdırmalar üçün baza və ya köməkçi vasitə ola biləcək mənbə rolunda çıxış edir.

Ədəbiyyat:

1. Hüseynoğlu, S. Ədəbiyyat dərslərində yeni texnologiyalar: fəal/interaktiv təlim.- Bakı, -2009.
2. Hüseynoğlu, S. İfadəli oxunun əsasları. -Bakı, -2013.
3. Muradov, B. Orta məktəbdə ədəbi əsərlərin öyrədilməsi. -Bakı, -1992.
4. Ümumtəhsil məktəblərinin 9-cu sinfi üçün “Ədəbiyyat” fənni üzrə dərslək- Bakı, Nəşriyyatı, -2021
5. Veysova, Z. Fəal / interaktiv təlim: müəllimlər üçün vəsait. -Bakı, -2007.
6. Yusifov, F. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. -Bakı, 2010.

E-mail: gunaynovruzova78@gmail.com

Rəyçilər: ped.ü.fəls.dok., dos. **A.X. Hacıyev**,
ped.ü.fəls.dok., dos. **S.İ. Abbasova**

Redaksiyaya daxil olub: 02.11.2021

HƏYAT BİLGİSİ FƏNNİNİN TƏDRİSİ METODİKASI

UOT 37.0

Yaqut Novruz qızı Abbasova
Gəncə Dövlət Universitetinin baş müəllimi

İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ HƏYAT BİLGİSİ FƏNNİNİN TƏDRİSİNDƏ ŞAĞİRTLƏRDƏ ÖZÜNÜFƏALLAŞDIRMA BACARIQLARININ YARADILMASI

Ягут Новруз гызы Аббасова
старший преподаватель
Гянджинского Государственного Университета

ФОРМИРОВАНИЕ УМЕНИЙ САМОАКТИВНОСТИ УЧАЩИХСЯ В ПРОЦЕССЕ ПРЕПОДАВАНИЯ ПРЕДМЕТА ПОЗНАНИЕ МИРА В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ

Yagut Novruz Abbasova
senior lecturer at
Ganja State University

THE ESTABLISHMENT OF SELF ACTIVATION SKILLS IN STUDENTS IN TEACHING LIFE KNOWLEDGE IN PRYMARY SCHOOLS

Xülasə. Məqalədə müasir dövrdə ibtidai təhsildən başlayaraq yüksək fəallığa malik olan, baş verən dəyişikliklərə fəal şəkildə münasibət bildirməyi bacaran məzunların formalaşdırılmasından bəhs edilir. Qeyd olunur ki, bunun üçün yüksək idrak fəallığına qabil olan şəxsiyyətlər formalaşdırılmaqdır. Bunun üçün iki mühüm amil vardır: müasir təhsilin tələblərinə cavab verə bilən müəllim və əlverişli pedaqoji mühit.

Məqalədə bu proseslər ibtidai siniflərdə şagirdlərin ictimai fəallığını artıran, davranışını, fəaliyyət və ünsiyyətini nizamlamaq qaydalarını öyrədən “Həyat bilgisi” fənni üzrə təhlil edilir. Göstərilir ki, kurikulum sənədlərində, həyat bilgisi fənnində də əsas diqqət nəticəyönlülüyə şagirdlərin daha çox həyatı bacarıq və vərdislərə yiyələnmələrinə yönəldilir. Məqalədə kiçikyaşlı məktəblilərin idrakının fəallaşdırılması üzrə qurulacaq yeni təlim texnologiyalarından bəhs edilir. Mövzular üzrə bu texnologiyaların tətbiqi qaydaları təsvir olunur. Bundan başqa, aparılmış tədqiqatın nəticələri olaraq göstərilir ki, dərslərdə fəal intellektual fəaliyyət şagirdlərdə iradi keyfiyyətlər yaradır.

Açar sözlər: *təlim texnologiyası, idrak fəallığı, özünüfəallaşdırma, qrup işi, standartlar, fəal təlim mühiti, subyektiv fəallıq, təlim nəticələri*

Резюме. Статья посвящена описанию формирования навыков высокой мыслительной активности в познавательной деятельности выпускников, начиная с начальной ступени обучения, способных самостоятельно оценивать и высказывать свое отношение к изменяющимся общественно-информационным явлениям. В ней отмечается, что такие способности формируются на основе глубокой мыслительной деятельности. В этом аспекте важны два основных критерия: педагог, деятельность которого отвечает всем требованиям современной системы образования и приемлемая педагогическая среда. В статье анализируется процесс, стимулирующий учебную активность учащихся, их поведение, деятельность и регулирует нормы общения в процессе изучения предмета «Познание мира». Особое внимание обращается на то, что в документах Куррикулума, преподавание предмета «Познание мира» в основном нацелено на результат, который преследует расширение у учащихся жизненного кругозора, активных умений и навыков. В статье также рассматривается роль современных инновационных технологий в повышении активности мыслительной деятельности младших школьников. Отмечается, что применение инновационных технологий при изучении соответствующих тем от-

вечает всем требованиям современной системы образования. Кроме этого, результаты проведенного исследования показывают, что активная интеллектуальная деятельность учащихся во время занятий способствует выработке положительных волевых качеств.

Ключевые слова: *технологии обучения, мыслительная активность, самоактивация, групповая работа, стандарты, среда активного обучения, субъективная активность, результаты обучения*

Summary. The article studies the formation of highly active graduates who are able to respond quickly and actively to changes in modern times, starting from the primary education. It is noted that this is the formation of individuals capable of high cognitive activity. There are two important factors for this: a teacher who can meet the requirements of modern education and a favorable pedagogical environment.

The article analyzes these processes in the subject of "Life Knowledge", which increases the social activity of students in primary school, teaches the rules of regulating their behavior, activities and communication. It is shown that the main focus in the subject of "life knowledge" is the result-oriented - the acquisition of more life skills and ha-bits by students in the curriculum documents. The article focuses on new learning technologies to stimulate the cognition of young students. The rules of application of technologies are described. In addition, the results of the study show that active intellectual activity in the classroom creates voluntary qualities in students.

Key words: *learning technology, cognitive activity, self-activation, group work, standards, active learning environment, subjective activity, learning outcomes*

Müasir dövrdə təhsil sisteminin qarşısında duran əsas məsələ yüksək intellektual bacarığa malik olan, baş verən dəyişikliklərə çevik və fəal şəkildə münasibət bildirməyi bacaran, bunun üçün yüksək idrak fəallığına qabil olan şəxsiyyətlər formalaşdırmaqdır. İdrak fəallığı isə özü-özünə baş vermir. Bunun üçün iki mühüm amil vardır: müasir təhsilin tələblərinə cavab verə bilən müəllim və əlverişli pedaqoji mühit. Müəllimin bu səviyyədə hazırlanması üçün təhsilin bütün pillələri üzrə fənlərin tədrisində metodik problemlərin həllinə aydınlıq gətirən ciddi araşdırmalar aparılmalıdır. Araşdırılan problem də bu məsələyə həsr edilmişdir. Pedaqogikada ibtidai sinif şagirdlərinin problemləri həmişə tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu mərhələdə əqli imkanlar intellektin mürəkkəb prosesləri səviyyəsinə qalxa bilir. Şagirdlərdə pedaqoqla birgə fəaliyyətin yeni formaları yaranır: yeni material üzərində işləmə tempi, informasiyanın kodlaşdırılması və mücərrədləşdirilməsi, öz hərəkətlərini şüurlu tənzimləmə imkanları inkişaf edir. Bu inkişafın dinamik mənbəyi - pedaqoqun verdiyi biliklər, öyrətdiyi öyrənmə yolları və vasitələri, bir sözlə, onun tətbiq etdiyi təlim texnologiyalarıdır. Təlim texnologiyalarının tətbiqi pedaqoqun şagirdlə qarşılıqlı əlaqəsi zəminində baş verir. Pedaqoqun özünə, öz işinə münasibəti onun tələbat-motivasiya sahəsi və sərvət meylləri ilə üzvü surətdə əlaqədə olmaqla öz peşəsinə, fənninə və şagirdlə münasibətinin əsasında durur.

İbtidai siniflərdə şagirdlərin ictimai fəallığını artıran, davranışını, fəaliyyət və ünsiyyətini

nizamlamaq qaydalarını öyrədən, bu sahədə standartlar üzrə iş aparılan fənn "Həyat bilgisi"dir. Kurikulum sənədlərində, həmçinin, digər fənlərdə olduğu kimi, həyat bilgisi fənnində də əsas diqqət nəticəyönlülüyə – şagirdlərin daha çox həyatı bacarıq və vərdislərə yiyələnmələrinə yönəldilir. Buna nail olunması isə, əlbəttə ki, Həyat bilgisi fənninin tədrisində prosesual və kontekstual biliklərin verilməsinə, psixomotor və ünsiyyət bacarıqlarının formalaşdırılmasına yönəldilməlidir. Bütün bunlar isə yeni təlim texnologiyalarının tətbiqi yolu ilə mümkündür. Şagirdlərin idrak fəallaşdırılması intensivləşdirilməsi istiqamətində pedaqoji texnologiyaların işlənilməsində diqqət yetirilən əsas məsələ isə şagirdlərin özünüfəallaşdırmaya və özünütəşkiləməyə yönəldilməsidir. Çünki təlim prosesindəki idrak fəallığı şagirddən mütləq özünüfəallaşdırma tələb edir. Biz bu məsələləri kiçikyaşlı məktəblilər nümunəsində nəzərdən keçirəcəyik.

Ç. Şerrinqton belə hesab edir ki, şüurla bağlı olan özünüfəallaşdırmanın xüsusi təlimə ehtiyacı yoxdur. Onların fikrincə, özünüfəallaşdırma müəyyən sinir mərkəzlərinin fəaliyyəti ilə bağlıdır. Ç. Şerrinqtona görə, refleks qövslərinin reaksiyaları xüsusi mexanizmlərlə idarə olunur. Bu mexanizmlərin fəaliyyəti şüurla bağlıdır. Həmin mərkəzlərlə bu və ya digər refleks başlanıla, dayandırıla bilər və ya modifikasiya oluna bilər. Bu prosesin baş verməsi xarici qıcıqlandırıcılardan, onların təsirindən asılı deyildir [1, s.24].

Artıq XX əsrin 20-ci illərində L.S. Vıqotskinin məktəbində insan fəaliyyətinin və müxtəlif

psixi proseslərin iradi nizamlanması üzrə araşdırmalara başlandı. Burada ilkin problem hansısa hərəkətin, fəaliyyətin yaranması deyil, özünənəzarətlənmə, özünüidarəetmə oldu. L.S. Vıqotskinin fikrincə, özünüfəallaşdırma şagirdin oyun zamanı başqalarının əmrlərini yerinə yetirməsi və eyni zamanda, özünün də kimi işə idarə etməsi zamanı inkişaf edir. Bu zaman uşaq birgə fəaliyyətdə kiminsə nəzarəti altında və kim işə onun nəzarəti altında olaraq özünə də nəzarət etməyi öyrənir. [2, s.253].

Özünüfəallaşdırma problemi bir sıra tədqiqatçıların (A.V. Bruşlinski, A.M. Matyuşkin, V.F. Kotlyarov, Ə.Ə. Əlizadə, H.Ə. Əlizadə və b.) araşdırmaları əsasında təhlil edilərək onun idrak fəallığı ilə qarşılıqlı əlaqəsi belə aydınlaşdırılır ki, subyektin spesifik halı olan özünü-nizamlamanın funksional quruluşu və onun yerinə yetirilməsi prosesi haqqında tədqiqatlarda mütəmadi olaraq bəhs edilir. Bu, subyekt tərəfindən şüurlu şəkildə qəbul olunmuş fəaliyyət məqsədidir. Fəaliyyətin bu şərtlərinin modelini icraedici hərəkətlərdə vasitələrin seçimi ilə əlaqələndirərək ona aşağıdakılar daxil edilir [3, s.142]:

- *icraedici hərəkətlərin proqramı;*
- *qarşıda duran hərəkətlərin daxili modeli;*
- *uğurun subyektiv meyarı olan nəticələr*

haqqındakı təsəvvürlər;

– *nəticələrin qiymətləndirilməsi prosesində zəruri korreksiyalar haqqında qərar qəbulu.*

İdrak fəallığı üzrə tədqiqat aparmış Ş. Xankişiyevanın qənaətinə görə, “*özünüfəallaşdırma elə mexanizmdir ki, onun sayəsində subyektin mərkəzlənməsi, istiqamətlənməsi və fəallaşması təmin olunur. O, psixoloji imkanları optimallaşdırır, çatışmayan cəhətlərin kompensasiyasını aparır, fərdi xüsusiyyətlərin fəaliyyətin məqsədinə uyğunlaşdırılmasını, nizamlanmasını həyata keçirir*” [4, s.147].

Özünüfəallaşdırmanın məhz kiçik məktəbli yaşı dövründən etibarən vüsətlə inkişafı təlim fəaliyyəti ilə bağlıdır. Belə ki, məktəbə daxil olan şagirdin həyatında yeni dövr – aparıcı fəaliyyəti təlim fəaliyyəti olan kiçik məktəbli yaş dövrü başlanır. Kiçik məktəbli yaşı dövründə psixi inkişafda daha çox ixtiyarilik nəzərə çarpır – diqqətdə, hafizədə ixtiyarilik üstünlük təşkil etməyə başlayır. Məktəbə gəlməklə uşaq davranışını və hətta qismən psixi inkişafını da idarə etməyi öyrənir. Bu onunla izah olunur ki, göstərilən

dövrə uşaq məktəbdə oxumağa başlayır, təlim fəaliyyəti onun davranışına və inkişafına kifayət qədər yüksək tələblər qoyur. Q.A. Sukermanın fikrincə, öz qabiliyyətlərinə inanmamaq, həm intellektual, həm də kommunikativ imkanlarını aşağı qiymətləndirmək kiçik məktəblilər üçün xarakterik keyfiyyətlərdir. Onlarda daha çox emosional sfera inkişaf etdiyindən uşaqlar öz hərəkət və davranışlarının mümkün nəticələrini də emosional baxımdan qiymətləndirirlər [5, s.5-6].

Bu məsələləri öyrənmək məqsədilə Gəncə şəhəri 5, 4, 1 saylı tam orta məktəblərindən ibtidai sinif müəllimlərini tədqiqata cəlb etdik. Seçmə yolu ilə onların fəaliyyət göstərdikləri məktəblərin müvafiq siniflərində müşahidələr apardıq, sorğular keçirdik, şagirdlərin əl işlərini, akademik qiymətləri və qrup işindəki birgə fəaliyyətin xüsusiyyətləri, qarşılıqlı münasibətləri ilə onların idrak imkanlarını müqayisə etdik. Buna səbəb artıq həmin siniflərdə işləyən müəllimlərin şagirdlərdə idrakı fəallaşdıran yeni təlim texnologiyalarına bələd olmaları, bu sahədə praktik təcrübəyə yiyələnmələri idi.

Müşahidələr apardığımız ibtidai siniflərdə özünüfəallaşdırma fərqli məzmununda və fərqli keyfiyyətdə qeydə alınmışdır. Artıq birinci ilin sonunda şagird obyektləri təlim prosesində yaranan tələbat və maraqlarına uyğun olaraq qavramağa başlayır. Müəllim şagirdlərə qavrayış texnikasını öyrətməkdə davam edir. Bütün bunlar qavrayışın sonrakı inkişafını stimullaşdırır, müşahidə xüsusi fəaliyyət kimi, müşahidəlilik qabiliyyəti xarakterin xüsusiyyəti kimi formalaşır.

Kiçikyaşlı məktəblilərin idrakının fəallaşdırılması üzrə qurulacaq yeni təlim texnologiyalarının tətbiqi üçün aşağıdakı mövzuları seçərək onların əsasında planlaşdırma apardıq (cədvəl 1.). Planlaşmada tətbiqi nəzərdə tutulmuş standartlar, qoyulmuş məqsəd, müəyyənləşdirilmiş strategiya (forma, üsul, resurs), dərsin gedişi bizə onun hansı texnologiyanı ön plana çəkməli olduğumuza əsas verdi.

I. Mümarisələrlə tənzimlənən “inkışafetdirici təlim” texnologiyası;

II. Oyun metodlarından ibarət “yaradıcı vizuallaşdırma” texnologiyası (rollu, süjetli, işgüzar, dramatik, yaradıcı, qaydalı və s.);

III. Təlimdə əməkdaşlıq və özünü-tənzimləmə prinsiplərinə uyğunlaşdırılmış “birgə fəaliyyət” texnologiyası.

IV. İdraki bilik və bacarıqların inkişafı üzrə “interaktiv təlim” texnologiyası.

Mövzular üzrə tətbiq edilmiş aparıcı təlim texnologiyaları

Cədvəl 1.

Siniflər mövzular	I	II	III	IV
1.“Məni əhatə edən canlı varlıqlar”.	“inkişafetdirici təlim”			
2. “Təbiətdə nələr var”?	“yaradıcı vizuallaşdırma”			
3. “Ailə büdcəmiz”.	“birgə fəaliyyət”			
1.“Yolda və nəqliyyatda”.		“interaktiv təlim”		
2.Davranış mədəniyyəti.		“birgəfəaliyyət”		
3.Günəş, hava, su, torpaq.		“inkişafetdirici təlim”		
1.“Dostlarımız”.			“birgəfəaliyyət”	
2.”Sağlamlığımızı qoruyaq”.			“interaktiv təlim”	
3.“Materiklər”.			“yaradıcı vizuallaşdırma”	
1.“Təhsil əsri”.				“inkişafetdirici təlim”
2.“İstehsal və istehlak”.				“birgəfəaliyyət”
3. “Vətəndaşlıq”.				“interaktiv təlim”

Qrupla iş zamanı qrup üzvlərini şagirdlərin özlərinin seçməsi onlarda daxili stimulyasiyanın inkişafına səbəb olur. Bu zaman passiv şagirdlər belə fəallaşırlar. Şagirdlərin differensiallaşdırılması üzrə müəllimlərə təklif etdiyimiz metodikanı (buraya sosiometrik sorğu və şagirdlərin maraq sahələri üzrə sorğu daxil idi) tətbiq etdiyimiz zaman şagirdlərə istədikləri yoldaşı ilə qruplaşmağa imkan yaratdıqda bunu müşahidə etdik. Əvvəlcə şagirdlərlə sosiometrik sorğu keçirdik. Şagirdlər bir növ kiminlə hansı fəaliyyətlə məşğul olmağın onlar üçün daha maraqlı və səmərəli ola biləcəyini seçdilər.

Bundan sonra “Maraqlar xəritəsi” metodikasının modifikasiyalı variantından istifadə etdik. Tədqiqat üçün hazırladığımız bu metodika zamanı biz şagirdlərdə özünüfəallaşdırmanı məhz fəaliyyətdə – qrupla iş zamanı öyrəndik. Bu zaman şagirdlərin tələbatlarını imkanlarına necə uyğunlaşdırdıqlarını əyani şəkildə müşahidə etdik. 4, 5 sayılı məktəbin III “a” sinif şagirdində bu proses daha aydın görünürdü.

Metodikanın tətbiqi zamanı müəyyən edildi ki, özünüfəallaşdırma prosesində şagirdlər yal-

nız hansısa konkret fəaliyyət üçün zəruri olan enerji ehtiyatını deyil, eyni zamanda, öz vəziyyətini, qabiliyyətini hətta zərərli vərdişlərini, ona verilən sosial qiymətləndirmələri belə nəzərə alır. Şagirdlərlə müzakirələr apardıq. Keçirdiyimiz metodikanın tərkibində olan anket sorğusunun suallarından birində şagirdlərdən qrupla iş zamanı nəyin onları qane etmədiyini soruşduq. Cavablarda məzmunun eyni olması və təkrarlanması bu problemin mövcudluğunu göstərir. Bu problem şagirdlərin daha çox daimi qruplarla işlədikləri halda özünü bürüzə verir. Belə ki, şagirdlər artıq qrupun liderini hər dəfə yenidən təyin etmirlər. Onlar sadəcə birinci dəfə seçilmiş şagirdin liderliyini təkrarən təsdiq etmiş olurlar. Belə ki, lider olmayan və fəallığı aşağı səviyyədə olan şagirdlər zamanla qrupdan təcrid oluna bilər. Belə halların qarşısını almaq üçün, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, hər dəfə fərqli liderin təyin olunmasını tələb etmək olar, yaxud qrupları fərqli üzvlərlə təşkil etmək lazımdır ki, onlarda özünüfəallaşdırma istəyi yaransın.

Özünüfəallaşdırmanın inkişafı şagirdləri bəzi istiqamətlərdə fəallaşdırır, digər sahələrə isə

ləngidici təsir göstərir. Şagirdlər dərslərdən vaxtlarda və dərslər zamanı fərqli şagirdlərlə ünsiyyət qurmaq istədiklərini bildirirdilər. Fəaliyyət prosesində uğur qazanmaq istəyi onların seçiminə ləngidici təsir göstərirdi. Tənəffüsdə oynadıqları şagirdlərlə bir qrupda işləmək istəmirdilər. Səbəb həmin şagirdlərin təlim fəaliyyətində və ya qrup işində uğur qazana bilmədikləri idi.

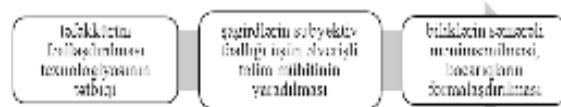
Müasir təlim şagirdlərdən idrak fəallığı tələb edən qaydalarla qurulur. Ona görə də təlim prosesində müəllim şagirdlərin idrak fəaliyyətini təşkil edərkən bu xüsusiyyətləri nəzərə almalı, onun tədris elmi idraka yaxınlaşması üçün şərait yaratmalıdır. Təlim elə təşkil edilməlidir ki, şagird müşahidələr və onun əsasında fikri əməliyyatlar aparsın, faktlar toplansın, onları mücərrəd təfəkkürdə təhlil etsin, nəzəri biliklərini təcrübəyə (tapşırıqlara) tətbiq etsin, problemlərin həll yolunu tapsın, nəticəyə gəlsin, nəhayət, müstəqil, yaradıcı düşünmək və düşündüklərini tətbiq etmək bacarıqlarına yiyələnsin.

Şəkil 1. Şagirdlərin idrakını fəallaşdıran təlim mühitinə kompleks yanaşma

Şəkilə ibtidai sinif şagirdlərin idrakını fəallaşdıran, onların şəxsiyyətini inkişaf etdirən təlim mühitinə kompleks yanaşmanın əsas elementləri təsvir edilmişdir. Buraya, göründüyü kimi, metodlar, öyrədici mühit, nəticələrin qiymətləndirilməsi və məzmun standartları daxildir. Biz bütün bunları Həyat bilgisi fənni üzrə hazırladığımız təlim texnologiyasında əhatə etdik. Bu prosesi həyata keçirmək üçün Gəncə şəhəri 4 saylı məktəbində III-VI siniflərdə eksperimentlər keçirdik. Eksperimentlərə başlamazdan əvvəl tədqiqatə cəlb etdiyimiz, həmin siniflərdə fəaliyyət göstərən müəllimlərlə fəal dərslər təşkili ilə bağlı müzakirələr keçirdik. “Həyat bilgisi fənni üzrə videodərslər nümayiş etdirdik. Nümayiş zamanı müəllimlərə müşahidə olunan dərslər ənənəvi dərslərdən fərqli cəhətlərini qeyd etmələri təklif olundu. Dərslərin nümayişindən sonra müzakirələr aparıldı. Müəllimlərin cavablarına əsasən ümumiləşdirici cədvəl quruldu. Bu

prosesin əlaqəliliyi, şagirdlərin fərdiləşdirilməsi və diferensiallaşdırılmasının, özünüfəallaşdırılmasının zəruriliyi müəllimlərə izah olundu.

Şəkil 2. Şagirdlərin idrak fəallığı və təlim texnologiyaları arasında əlaqə

Nəticələr bir daha göstərdi ki, dərslərdə fəal intellektual fəaliyyət şagirdlərdə iradi keyfiyyətlər yaradır, onlarda qaydalı, idman, strategiyalı və stolüstü oyunlara maraq artır. Müsbət hisslər artıq intellektual oyun və tapşırıqlardan, rəqabətdən doğur. Eyni zamanda, rollu oyunlarda kollektiv şəkildə iştirak etmək, ictimai işlərdə fəallıq göstərməyə həvəs oyadır. Bu tipli oyunlarda iştirak edərkən rolların şagirdlər arasında bölüşdürülməsi zamanı yarana biləcək münasibətlər, onların aradan qaldırılması və yaxud canlandırılması obrazlar arasında münasibətlərin necə qurulması şagirdlərdə idrak fəallığına kömək edən əxlaqi keyfiyyətlərinin inkişafına da təkan vermiş olur. Kiçik məktəblilərlə aparılmış eksperimental işlərin nəticələri əsasında müəyyən olmuşdur ki, təlim materialının ötürülməsinin səviyyəsini qaldırmaq mümkündür. Bu, şagirdlərdən böyük aqli gərginlik tələb edir, onların intellektual hisslərinin inkişaf səviyyəsini qaldırır. Əgər şagirdlərə həddən artıq sadə tapşırıqlar verilsə, onlarda dərk etməyə maraq zəifləyir. Eyni zamanda, müəyyənləşdirildi ki, şagirdlərin intellektual hissləri düzgün inkişaf etdirildikdə təlim, öyrənmə prosesi tələbata çevrilir.

Şagirdlərin idrak fəallığının əsas şərtlərindən biri olan iradi keyfiyyətlərin inkişafı bu sahədə işlənən təlim texnologiyalarının məzmununa verilən başlıca tələblərdəndir. Bu keyfiyyətlər ona görə təlim prosesində formalaşdırılmalıdır ki, şagirdin qarşısında daim yeni və əvvəlkindən daha mürəkkəb məqsədlər dayanır. Əgər müəllimlər fənlər üzrə ibtidai sinif şagirdlərinin yaşına uyğun təlim texnologiyaları hazırlayırlarsa, bu texnologiyaların hazırlanmasına, məsələn, tapşırıqların verilməsinə, qrupların yaradılmasına diferensial yanaşırlarsa, belə təlim prosesi bir tərəfdən şagirdi idrak fəallığına yönəldir, digər tərəfdən onlarda özünüfəallaşdırma

tələbatı oyadar. Yəni həm idrakda, həm də şəxsiyyətdə qarşılıqlı qaydada fəallaşma baş verər.

Nəticə olaraq bunu qeyd edə bilərik ki, məktəb hər bir uşağa həyatın ən əsas tələbatı olan özünü tam mənada şəxsiyyət kimi hiss etmək istəyini gerçəkləşdirmək üçün yol açmalıdır. Şagirdlərin müvəffəqiyyətlə oxuya bilməsi üçün kiçik məktəbli yaşında təlim texnologiyalarının işlənilməsi onların yaş xüsusiyyətlərinə uyğun aparılmalıdır. Burada oyun və təlimin variasiyası gözlənilməli, öyrədici, inkişafetdirici və tərbiyəedici taksonomiyanın tələbləri gözlənilməlidir. Bunun üçün problemlə təlim mühitinin yaradılması, müəllimlərdə peşə səriştəliliyinin, şagirdlərdə özünüfəallaşdırma marağının olması əsas amil olaraq götürülür.

I sinifdən etibarən, şagirdlər şifahi formada, məsələn, şəkil üzrə danışarkən materialın hissələrə ayrılmasına başlamaq lazımdır. Plan tərtibi isə şagirdlərə məntiqi ardıcılığı, öyrənilmiş materialın mənalılığını anlamaqda, müvafiq ardıcılıqda yada salmaqda əlverişli yoldur. Bu cəhdlər sayəsində şagirdlərdə materialın təsəvvürdə canlandırılmasına, hafizədə saxlanılmasına və yenidən yada salınmasına, bir sözlə, materialı mənimsəməyə, ondan təcrübədə istifadə etməyə tələbat formalaşır. Araşdırmalarımız göstərdi ki, belə tələbat şəirlərin əzbərlənməsi zamanı daha çox meydana çıxır.

II sinifdə istənilən materialın öyrənilməsi zamanı özünüfəallaşdırmaya tələbat inkişaf edir. Bu dövrdə artıq şagirdlərdə fikri fəaliyyət bacarığı yaranır. II, III siniflərdə şagirdlərdə ixtiyari yaddasaxlamanın inkişafı, ondan istifadə etmək bacarığı təlim materialının məzmununun daha

yaxşı təhlil olunmasına, sonralar xüsusi əziyyət tələb etmədən materialın daha yaxşı yadda qalmasına səbəb olur. Müəllimlər bu cəhəti nəzərə alaraq hazırladıqları yeni təlim texnologiyalara mütəmadi olaraq onların yaşına uyğun yeni məzmunlu informasiyalar daxil edə bilirlər. Bu, şagirdlərin özünüfəallaşdırma tələbatını ödəməklə idrakı da fəallaşdıracaqdır.

VI siniflərdə artıq özünüqiymətləndirmə də özünüidarə kimi nizamlayıcı funksiyanı yerinə yetirir. VI siniflərdə təlim prosesində informasiya qəbulu zamanı iradilik və şagirdlərin fəaliyyətində düşüncəlilik, dərrakəlilik artır. İradilik və dərrakəlilik bir-biri ilə sıx bağlı olmaqla paralel inkişaf edir. Deməli, yeni təlim texnologiyalarında şagirdləri kəşfetməyə yönəldən, yaradıcılığı inkişaf etdirən problemlə-təlim vəziyyətləri yaradılmır. Təlim texnologiyası bu tələblərə cavab verməli, şagirdləri düşündürməli, müstəqil qərar verməyə yönəltməli, nəhayət, idrakı fəallaşdırmalıdır.

Problemin elmi yeniliyi. Yeni pedaqoji texnologiyaların təsnifatında ayrıca yer tutan təlim texnologiyalarının tətbiqi məsələləri konkret fənn üzrə araşdırılır.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Öldə olunan nəticələrdən məktəb təcrübəsində, müəllimlərin şagirdlərdə özünüfəallaşdırma bacarıqlarının yaradılması sahəsindəki işdə istifadə oluna bilməsidir.

Problemin aktuallığı. Müasir təlim prosesində özünüdərkətmə, özünüfəallaşdırma, özünüqiymətləndirmə, mənimsənilmiş stereotiplərlə deyil, situasiyaya görə öz fəaliyyətini qurmaq, dəyişən şəraitə uyğunlaşmaq müasir dövrün mühüm tələblərdən birinə çevrilmişdir, məhz bu səbəbdən müəllimlər fənlərin tədrisində müasir texnologiyalara bələd olmaqla yanaşı, onları tərtib edərək tətbiq etməlidirlər.

Ədəbiyyat:

1. Шеррингтон, Ч. Интегративная деятельность нервной системы // Психологический журнал / - 1969, № 7, -с. 21-27
2. Выготский, Л.С. Орудие и знак в развитии ребенка.- М.: Педагогика,-1984.-306 с.
3. Əlizadə, Ə.Ə., Əlizadə H.Ə. Pedaqoji psixologiya. -Bakı: - ADPU, 2010. -600 s.
4. Xankişiyeva, Ş. Yeniyetmələrdə idrak fəallığının inkişafının psixoloji xüsusiyyətləri: / psixol. elm. fəl dok. diss...- Bakı: 2014, -138 s.
5. Цукерман, Г.А. Опыт типологического анализа младших школьников как субъектов учебной деятельности // Вопросы психологии, -1999. № 6, -с. 3-18.

E-mail: abbasova_yaqut@mail.ru

Rəyçilər: *ped.ü.fəls.dok.,dos. C.H. İbrahimov*
psixol.ü.fəls.dok. G.S. Kazımova

Redaksiyaya daxil olub:22.11.2021.

RİYAZİYYATIN TƏDRİSİ METODİKASI

UOT 372.851

Firədun Nadir oğlu İbrahimov
pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Şəki filialı

Ulduz Əli qızı Əbdürrəhimova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Şəki filialı

METRİK MÜNASİBƏTLƏRİN TƏDRİSİ ƏSASINDA ŞAĞIRDLƏRİN MÜRƏKKƏB FƏZA TƏSƏVVÜRLƏRİNİN FORMALAŞDIRILMASI

Фирадун Надир оглы Ибрагимов,
доктор наук по педагогике,
профессор Шекинского филиала Азербайджанского
Государственного Педагогического Университета

Улдуз Али гызы Абдуррагимова
преподаватель Шекинского филиала Азербайджанского
Государственного Педагогического Университета

ФОРМИРОВАНИЕ СЛОЖНЫХ ПРОСТРАНСТВЕННЫХ ПРЕДСТАВЛЕНИЙ УЧАЩИХСЯ НА ОСНОВЕ ОБУЧЕНИЯ МЕТРИЧЕСКИМ ОТНОШЕНИЯМ

Firadun Nadir Ibragimov,
doctor of sciences in Pedagogy, professor
Shaki branch of Azerbaijan State Pedagogical University

Ulduz Ali Abdurragimova
lecturer of the Shaki branch of Azerbaijan State Pedagogical University

FORMATION OF COMPLEX SPATIAL REPRESENTATIONS OF STUDENTS ON THE BASIS OF TEACHING METRIC RELATIONS

Xülasə. Məqalədə “Natural ədədlərin nömrələnməsi. Natural ədədlər üzərində hesab əməlləri” mövzularına məzmun elementi kimi daxil edilən metrik münasibətlərin tədrisi prosesində şagirdlərin sadə fəza təsəvvürləri ilə ölçmə və saymanın nəticəsində əldə etdikləri natural ədədlə bağlı təsəvvürlərinin sintezi əsasında onların mürəkkəb fəza təsəvvürlərinin formalaşdırılması texnologiyası konkret dərslər nümunələri əsasında təqdim olunmuşdur.

Açar sözlər: *fəza əlamət və münasibətləri, metrik münasibətlər, uzunluq, sahə, santimetr, metr, mürəkkəb fəza təsəvvürləri, müqayisə etmə, tutuşdurma*

Резюме. В процессе обучения метрическим отношениям, включенным в статью «Нумерация натуральных чисел. Арифметические операции над натуральными числами» как элемент содержания, применяется технология формирования сложных пространственных представлений, основанная на синтезе представлений, учащихся о натуральных числах. Представлены числа, полученные путем измерения и счета с простыми пространственными идеями.

Ключевые слова: *пространственный признак и отношения, метрические отношения, длина, площадь, сантиметр, метр, сложные пространственные представления, сравнение, сопоставление*

Summary. In the process of teaching metric relations, which is included in the article "Numbering of natural numbers. Arithmetic operations on natural numbers" as an element of content, the technology of formation of complex spatial concepts based on the synthesis of students' ideas about natural numbers obtained by measuring and counting with simple spatial ideas is presented. has been.

Key words: *spatial sign and relations, metric relations, length, area, centimeters, meters, complex spatial representations; comparison, comparison*

Metrik münasibətlərin şagirdlər tərəfindən dərk olunması istiqamətində iş müxtəlif yollarla aparılır: uzunluq və sahə ölçü vahidləri ilə şagirdlərin tanış edilməsi; uzunluğu və sahəni ölçmə bacarığının (alətlə və alətsiz) və vərdislərinin formalaşdırılması; məkan formalarının xətti və sahə ölçüləri arasında böyüklüyün müəyyənəndirilməsi; sadə və mürəkkəb məsələlərin tətbiqi ilə metrik münasibətlərin aydınlaşdırılması və bu əsasdan məkan təsəvvürlərinin inkişaf etdirilməsi; didaktik vasitələrin tətbiq olunması və s. [2, s. 175]

1-5 ədədlərinin nömrələnməsinə dair birliklərin möhkəmləndirilməsindən sonra "Parçaların müqayisəsi və ölçülməsi. Santimetr" mövzusu üzrə xüsusi dərstdə "santimetr"lə şagirdlərin tanış edilməsi həyata keçirilir. Sözügedən dərsi aşağıdakı üslubda qurmaq olar.

Mövzu. Parçaların müqayisəsi və ölçülməsi. Santimetr.

Dərsin məqsədi. Uşaqları uzunluq ölçü vahidi – santimetr ilə tanış etmək və onları damalı kağız üzərində çəkilmiş parçanın (cüt damaları saymaqla) və santimetrin modelini xətsiz kağızda çəkilmiş parçanın üzərinə qoymaq priyomu ilə onların uzunluğunu ölçməyi öyrətmək.

Yeni material üzrə iş. *Santimetrlə tanışlıq.*

Dəftərin kənarından sağ tərəfə 2 dama sayın, nöqtə qoyun, sağ tərəfə 2 dama da sayın və ikinci nöqtəni qoyun, xətkəşlə parça çəkin. Bu qayda ilə qoyulmuş nöqtədən 2 dama aşağı sayın, nöqtəni qeyd edin və parça çəkin. Bu parçaların hər birinin uzunluğu santimetrə bərabərdir ("Santimetr" sözünü şagirdlərlə birlikdə təkrar etmək lazımdır, çünki faydalıdır!)

M – Masanızın üzərinə zolaqlar qoyun. Onların uzunluğu nə qədərdir? Onları bir-birinin yanında elə qoyun ki, başqa bir zolaq alınsın. Onun uzunluğu nə qədərdir?

M – Öz əlinizdə elə yer tapın ki, uzunluğu təqribən bir santimetr olsun.

Dərs prosesinin sonrakı davamında damaları saymaqla parçaların uzunluğunun ölçülməsi və parçaların müqayisəsinə aid tapşırıqların icrası həyata keçirilir.

Uzunluqları verilmiş parçaların çəkilməsi.

Nöqtə qoyun, ondan sağ tərəfə 8 dama sayıb, ikinci nöqtəni qoyun, bu nöqtələri xətkəşlə birləşdirin. Nə uzunluqda parça alındı? Nöqtələr və qövsrlərlə santimetrləri qeyd edək. Özünüz 3 santimetr uzunluqda parça çəkin. Bunun üçün neçə dəfə 2 dama saymaq lazımdır? Hansı parça uzundur? Hansı qısadır? Nə qədər qısadır?

Sonrakı üç məşğələdə (təxminən) bu dərstdə aparılan iş möhkəmləndirilməlidir və "Xətkəşin köməyi ilə parçaların ölçülməsi. Keçilmiş materialların möhkəmləndirilməsi" mövzusunda xüsusi bir dərsin təlimin bu mərhələsində reallaşdırılması lazım gəlir.

Dərsin məqsədi. Parçaları ölçmək üçün xətkəşdən istifadə etməyi şagirdlərə öyrətmək.

Dəftər üzərində iş. Uzunluğu verilmiş parçanın xətkəşlə çəkilməsi. Bu qəbildən olan tapşırıqların icrasından öncə şagirdlərin diqqətini ona cəlb etmək lazımdır ki, parçanın başlanğıcında "0" rəqəmi olmalıdır, parçanın sonundakı rəqəm isə həmin parçanın neçə santimetr olduğunu göstərir. Belə bir tapşırıqın verilməsi ilə işə başlamaq məsləhətdir: dəftərdə bir xətt üzərində iki nöqtə (xətkəş üzərində sıfırın və bir də 4 rəqəminin yanında) qoyun, parça çəkin, sonra isə hər santimetrin son uclarını nöqtələrlə qeyd edin, santimetri sayın.

"On dairəsində toplama və çıxma" mövzusunun tədrisi prosesində parçaların ölçülməsi işi bilavasitə və bilavasitə davam etdirilir. "Yüzlük" mövzusunə daxil olan "Nömrələmə"nin tədrisi prosesində ədədlərin bir-birinin ardınca təbii düzülüşünün öyrənilməsində santimetr və desimetrlərə bölünmüş 20 sm və 1 m uzunluğunda lentdən istifadə olunur; bu lentlər hansı ədədin hansı ədəddən sonra gəldiyini, hansı ədədin hansı ədəddən əvvəl gəldiyini və hansı ədədlər arasında olduğunu əyani şəkildə göstərməyə kömək edir. Bu vasitədən adlı ədədlərin öyrənilməsində də istifadə olunmalıdır [1, s. 11]

Şifahi və bundan sonra yazılı nömrələmənin öyrənilməsi ilə üzvi əlaqədə uşaqları yeni uzunluq ölçü vahidləri: desimetr və metr, onlar-

la ölçmə, sadə və mürəkkəb adlı ədədlərlə, bu ədədlərin müqayisəsi və çevrilməsi (terminləri daxil etmədən) ilə tanış etmək lazımdır. Nömrələmənin öyrənilməsinə bu cür yanaşmaq bir tərəfdən ədəd anlayışının məzmununu zənginləşdirir (ədəd həm də ölçməklə alınır), digər tərəfdən adlı ədədlər daha yaxşı mənimsənilir. Hər bir yeni uzunluq vahidi əvvəlki məlum uzunluq vahidi ilə, məsələn, 1 desimetr 10 santimetr ilə, 1 metr 10 desimetr ilə tutuşdurularaq öyrənilir. Beləliklə, vahidlər arasındakı münasibət müəyyən edilir. Uzunluq ölçü vahidləri, kifayət qədər praktik ölçmə işləri aparmaqla mənimsədilir. Ölçmə, əvvəlcə vahidi (desimetri, sonra isə metri) ölçüləcək əşyanın üzərinə qoymaq yolu ilə, sonra isə ölçü lentləri, yaxud xətkəş (desimetrlərə bölünmüş metr, ölçü ipi və ya ruletka) ilə aparılır. Bu zaman ancaq desimetr və ya metrin tam dəfə qalıqsız yerləşdiyi parçaları deyil, ölçmə nəticəsində ölçü vahidindən kiçik qalıq alınan parçaları da ölçmək lazımdır. Qalıqlı ölçmədə uşaqlar təqribi nəticə alırlar (məsələn, 5 metr demək olar, 3 desimetrdən bir qədər artıq, 10 metrə yaxın və s.). Yaxşı olar ki, elə birinci sinifdən şagirdlərdə təqribi ədəd fikri yaranmağa başlasın.

Ölçməyə dair çalışmaları elə qurmaq lazımdır ki, uşaqlar əvvəlcə sadə adlı ədədlər (3 dm, 6m və s.) alsınlar. Sonra isə elə parçaları ölçmək təklif edilir ki, onları əvvəlcə daha böyük ölçü vahidi, məsələn, metr ilə, qalan hissəni isə kiçik vahidlərlə, məsələn, desimetrlə ölçsünlər. Nəticədə mürəkkəb adlı ədədlər alınır.

Ölçmə nəticəsində adlı ədədlərin alınması ilə eyni vaxtda onların çevrilməsinə dair çalışmalar da aparılır: adlı ədədlər daha kiçik və ya daha böyük vahidlərlə ifadə edilir (“xırdalama” və “çevirmə” terminləri verilmir). Belə çalışmalar yalnız ölçü vahidləri arasındakı münasibəti deyil, ikirəqəmli ədədlərin onluq tərkibini də mənimsəməyə kömək edir. Çünki bunlar təklilik ilə onluq, onluq ilə yüzlik arasındakı münasibətləri konkretləşdirir. Doğrudan da, 1 sm-i vahid qəbul etsək, desimetr onluğu, metr isə yüz-

lüyü göstərəcəkdir. Bu halda adlı ədədləri daha böyük və ya daha kiçik vahidlərlə ifadə etdikdə şagird ədədlərin onluq tərkibinə əsaslanacaqdır. Məsələn, 60 sm-də neçə desimetr olduğunu bilmək üçün o, belə fikirləşir: desimetr-1 onl. Santimetrdir. 60 sm isə 6 onl. santimetr və ya 6 dm-dir. Başqa hallarda da belə mühakimə aparılır. Qeyd edək ki, adlı ədədlərin yaxşı mənimsənilməsinə nail olmaq üçün onları həmişə parçaların ölçülməsi ilə əlaqələndirmək lazımdır.[1, s. 17]

“Vurma və bölmə” mövzusunun daxilində şagirdləri millimetr anlayışı ilə tanış etmək olar. Bu mövzu daxilində xüsusi dərs məşğələsində millimetr santimetrlə müqayisə əsasında öyrədilir.

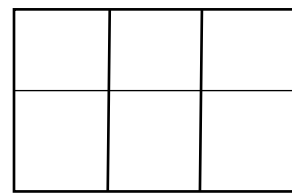
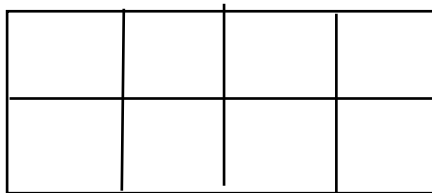
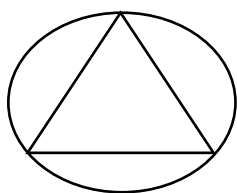
Məsafənin ölçülməsi ilə bağlı kifayət qədər bacarıq və vərdislərə yiyələnmiş şagirdlərə “perimetr” haqqında danışmaq, onun mənasını açmaq çətinlik törətmir [2, s. 178]. Çoxbucaqlının perimetri ilə şagirdlərin tanış edilməsi məqsədini daşıyan dərstdə yeni material üzərində iş aşağıdakı kimi qurula bilər: Müəllim lövhədə, şagirdlər isə dəftərlərində dördbucaqlı çəkir, tərəflərini ölçür, ölçmə nəticəsini eyni bir ölçü vahidi ilə ifadə edib, tərəflərin uzunluqları cəmini hesablayırlar. Müəllim bildirir ki, çoxbucaqlının tərəfləri cəmi onun perimetri adlanır.

Sonrakı məşğələlərdə şagirdlərin perimetrlərlə bağlı bilik və bacarıqlarını möhkəmləndirmək məqsədilə müxtəlif tapşırıq nümunələrindən istifadə olunması məsləhətdir.

Şagirdlər ilk dəfə fiqurun sahəsi anlayışı ilə “Birrəqəmli ədədə vurma” mövzusu daxilində tanış olurlar. Bu mövzu üzrə təxminən 7-ci və 8-ci dərslərin mövzusu olaraq “Fiqurların sahəsi”nin seçilməsi məsləhətdir.

Dərsin məqsədi. Şagirdlərdə fiqurun sahəsi haqqında təsəvvürləri və damalara bölünmüş və ya damalardan düzəldilmiş düzbucaqlı fiqurların sahələrini damaları saymaq yolu ilə müqayisə etmək bacarığını formalaşdırmaq işinə başlamaq.

Yeni material üzərində iş. Müəllim şagirdlərə təklif edir ki, slaydda özünə yer alan şəklə (Şəkil 1.) diqqət yönəlsinlər.

Şəkil 1.

Sual-cavab aparılır:

– Şəkilə hansı fiqurlar təsvir olunmuşdur? (Dairə və üçbucaq). Üçbucaq dairəyə nəzərən necə yerləşmişdir? (Üçbucaq dairənin daxilindədir). Belə halda deyirlər ki, dairənin sahəsi üçbucağın sahəsindən böyükdür və ya üçbucağın sahəsi dairənin sahəsindən kiçikdir.

– Sonrakı şəkli nəzərdən keçirin, orada hansı fiqurlar təsvir olunmuşdur? Hansı fiqurun sahəsi böyükdür, hansı kiçikdir?

Daha bir çalışma. Müəllim kartondan hazırladığı və tərəfləri 6 dm və 3 dm, o birinin tərəfləri 9 dm və 2 dm olan iki düzbucaqlını yazı taxtasından asır (hər düzbucaqlı arxa tərəfdən bərabər kvadratlara bölünmüşdür), şagirdlər bunların sahələrini müqayisə edirlər.

Müəllim düzbucaqlıların arxa üzünü çevirir. Şagirdlər müəyyən edirlər ki, formaca müxtəlif görünən bu iki düzbucaqlının sahələri eynidir.

Bir neçə uyğun təkrarlardan sonra bu nəticəyə gəlirlər ki, sahələri müqayisə etmək üçün onları bərabər kvadratlara ayırmaq lazımdır. Hansında kvadratların sayı çoxdursa, deməli, onun sahəsi böyükdür.

Prosesə davam verərək müəllim şagirdlərdən onlara təqdim olunmuş slaydlardakı fiqurların neçə kvadratdan ibarət olmasını (və ya bu fiqurları düzəltmək üçün neçə tam kvadrat lazım olduğunu) soruşur.

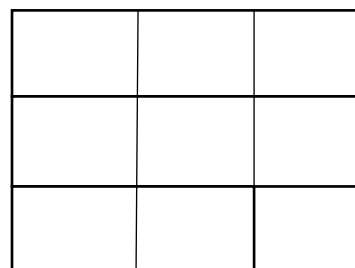
Təqdim olunan çalışmaların icrası prosesində şagirdlər “Fiqurların sahəsi. Kvadrat santimetr” mövzusu üzrə materialı mənimsəməyə hazırlanmış olurlar.

Növbəti dərs “Fiqurların sahəsi. Kvadrat santimetr” mövzusunə həsr olunur.

Dərsin məqsədi. Şagirdlərin sahə vahidi kimi kvadrat santimetrlə tanış etmək və bu ölçü vahidlərindən istifadə etməyi öyrətmək.

Yeni material üzərində iş. 1) Müəllim giriş söhbətində şagirdlərə parçaların ölçülməsi və uzunluq vahidlərini xatırlatdıqdan sonra sahə vahidlərindən biri də kvadrat santimetr olduğunu göstərir. Şagirdlər dəftərlərində kvadrat santimetri tapırlar (dörd dama) və onu çəkirlər. Bu vahidi oxumağı və qısa yazmağı (ədədlərlə) öyrənirlər, kvadrat santimetri xətti santimetrlə qarşılaşdırırlar. 2) Sahələrin ölçülməsində kvadrat santimetrdən istifadə edilməsinə aid çalışmalar yerinə yetirilir: a) Şagirdlər uzunluğu 5 sm, eni 1 sm olan düzbucaqlı çəkir, onu kvadrat santi-

metrlərə bölür, onları sayır və “düzbucaqlının sahəsi nəyə bərabərdir?” sualına cavab verirlər; b) Müəllim tərəfindən təqdim olunan şəkil (Şəkil 2) nəzərdən keçirir və fiqurun sahəsini tapırlar. Müəllim şagirdlərin diqqətini kvadratları sayarkən müəyyən qaydaya riayət etməyə yönəltdir. Məsələn, həmin qayda belə ola bilər: $3+5+2=10(\text{kv.sm})$ və ya $3 \cdot 2+2 \cdot 2=10(\text{kv.sm})$

Şəkil 2.

3) Bundan sonra daha mühüm əhəmiyyətli çalışma nümunəsi nəzərdən keçirilir: verilmiş şəkil üzrə fiqurun perimetri və sahəsi tapılır. Burada şagirdlər ilk dəfə, eyni zamanda, iki anlayışla – perimetr və sahə anlayışları ilə rastlaşmış olurlar. Onlar sahəni kvadrat santimetrlərin sayı kimi, perimetri isə xətti santimetrlərin sayı kimi başa düşməlidirlər. Verilmiş fiqurlarda iki anlayış arasındakı fərqi görürlər (sahələr eyni olduğu halda perimetrlər müxtəlif ola bilər). Qeyd edək ki, tədris prosesinin bu mərhələsində “Düzbucaqlının sahəsi” anlayışı ilə şagirdlərin tanış edilməsinin və düzbucaqlının sahə düsturunun çıxarılmasının faydası böyükdür.

Dərsin məqsədi. Düzbucaqlının sahəsini hesablama düsturunu çıxarmaq.

Yeni material üzərində iş. Müəllim dərsin məqsədini elan etdikdən sonra şagirdlərə təklif edir ki, onlar dəftərlərində uzunluğu 7 sm və eni 3 sm olan düzbucaqlı çəkib, onu kvadrat santimetrlərə ayırsınlar və neçə kvadrat santimetr alındığını hesablasınlar. Eyni zamanda, müəllim yazı taxtasında ölçüləri 7 dm və 3 dm olan düzbucaqlı çəkir.

Sual-cavabı aşağıdakı plan üzrə aparmaq olar:

– Düzbucaqlının qarşı tərəflərini santimetrlərə ayıraq. Qarşı tərəflərin bölgü nöqtələrini parçalarla birləşdirək. Neçə zolaq alındı? (Hər birinin uzunluğu 7 sm və eni 1 sm olan 3 zolaq alındı).

– Qalan iki qarşı tərəflər üzərindəki bölgü nöqtələrini də parçalarla birləşdirək. Aşağıdakı zolaqda neçə kvadrat var? (Yeddi).

– Nə üçün yeddi kvadrat alındı? (Çünki düzbucaqlının uzunluğu 7 sm-dir).

– İkinci zolaqda bu cür neçə kvadrat var? Üçüncü zolaqda neçə kvadrat var? Düzbucaqlıda cəmi neçə kvadrat var? (21 kvadrat). 21 ədədi necə alındı? (7-ni 3-ə vurduq).

– Sizin düzbucaqlıda 7 və 4 nəyi göstərir? (düzbucaqlının uzunluğunu və enini).

– Deməli, düzbucaqlının uzunluğunu eninə vursaq, alınan ədəd həmin düzbucaqlıda neçə kvadrat olduğunu göstərəcəkdir.

– Kvadratları daha necə hesablamaq olar? 3 kvadratı 7 dəfə götürsək, 21 kvadrat alınar?

– Sahəni S hərfi ilə işarə edib, bərabərliyi yazaq: $s=7 \cdot 3(\text{kv.sm})$ və ya $s=3 \cdot 7(\text{kv.sm})$. [2; 183]

Dərslərdən (şagirdlərin istifadə etdikləri) düzbucaqlının sahəsinin hesablama düsturunu və qaydasını şagirdlər oxuyur, düsturu lövhədə və dəftərdə yazırlar. Sonrakı dərslər məsələ həll etməklə düzbucaqlının sahəsinin hesablanması qaydasına dair biliyin möhkəmləndirilməsinə həsr edilir.

Məsələ iki növdə ola bilər:

a) sahəni hesablamaqdan əvvəl düzbucaqlının tərəflərinin ölçülməsi tələb olunan məsələlər; b) uzunluğu və eni məlum olan düzbucaqlının sahəsi hesablanan məsələlər.

Fiqurların sahələrinin hesablanması ilə birlikdə yerinə yetirmək daha faydalıdır. Belə məsələlərin mətnləri dərslərin məzmununa daxil edilmiş əlavə çalışmalardan və habelə şifahi çalışmalar üçün materiallardan seçilə bilər. Habelə lazım olduqda şagirdlər də bu cür məsələləri asanlıqla tərtib edə bilərlər.

Şagirdlərə anladılır ki, üçbucaq, dairə, çoxbucaqlının (müxtəlif formada) sahələrini hesablamaq üçün kvadratın sayını bilmək lazımdır, ancaq bu işi həmişə dəqiq yerinə yetirmək olmur. Fiqurun sahəsinə tapmaq üçün xüsusi alət – paletdən istifadə olunur. Fiqurun sahəsinə tapmaq üçün palet həmin fiqurun üzərinə qoyulur, fiquru örtən kvadratların sayı hesablanır. Bu işin praktik həyata keçirilməsi üçün müəllim kvadrat santimetrələrə bölünmüş paletləri şagirdlərə paylayır, özü isə daha böyük kvadratlarla bölünmüş

paletdən istifadə edir. Yazı lövhəsində ixtiyari əyrixətli fiqur çəkir, onun üzərinə paleti qoyur, tam və yarımçıq kvadratların sayını tapır və beləliklə, fiqurun sahəsinə hesablayırlar. Tədrinlər etməklə şagirdlərdə məqsədomüvafiq bacarıq və vərdişlər yaranır. Fiqurların sahələrinin hesablanması üzrə şagirdlərin bilik, bacarıq və vərdişlərini genişləndirmək, möhkəmləndirmək üçün müxtəlif çalışma və məsələlər həllinə diqqət verilməlidir [1, s. 34]

Təlimin bu mərhələsində “Düzbucaqlının verilmiş sahəsinə və tərəflərindən birinə görə o biri tərəfinin tapılması (uzunluğu və eni) mövzusunda xüsusi bir məşğələnin təşkili faydalı olur. Bu məşğələnin qarşısında konkret olaraq aşağıdakı vəzifə durur: “Şagirdləri düzbucaqlının verilmiş sahəsinə və tərəflərindən birinə görə o biri tərəfini tapmağa aid məsələlər həlli ilə tanış etmək və üç qarşılıqlı tərs məsələni (düzbucaqlının uzunluğu, eni və sahəsi kəmiyyətlərinə görə) həll edilməsinə aid çalışmalar vermək”.

Kvadratın sahəsinin hesablanması məsələsi əvvəlki dərslərdə qazanılmış biliklərə istinad edilməklə aydınlaşdırılır. Bir neçə məsələ kvadratın perimetri və sahəsi düsturunun tətbiqi ilə izahlı həll edilir: $S=a \cdot a$; $P=a \cdot 4$. Kvadrat ölçülərin çevrilməsi işi diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. İşin yekunu şagirdlərdə sahə kvadrat metrliyinin daha xırda vahidlərlə və tərsinə ifadə edilməsi üsulunun müstəqil tətbiqi ilə bağlı bacarıq və vərdişlərin formalaşdırılmasına gətirib çıxarmalıdır.

Problemnin elmi yeniliyi. İbtidai siniflərdə riyaziyyatın tədrisi prosesində “Həndəsə” məzmun xətti ilə “Ədədlər və əməllər” və “Ölçmə və kəmiyyətlər” məzmun xətləri arasında əlaqələrin dialektik təbiətinə aydınlıq gətirilmişdir.

Problemnin praktik əhəmiyyəti. İşdə özünə yer alan interpretasiyalar ibtidai siniflərdə riyaziyyatın tədrisi prosesində “Həndəsə” məzmun xətti ilə “Ədədlər və əməllər” və “Ölçmə və kəmiyyətlər” məzmun xətləri arasında dialektik əlaqələrin tənzimlənməsi ilə bağlı müəllimlərin yol verə biləcəyi yanlışlıqların aradan götürülməsinə müsbət təsir edəcəyi gözlənilir.

Problemnin aktuallığı. İbtidai siniflərdə şagirdlərin mürəkkəb fəza təsəvvürlərinin formalaşması “Həndəsə” məzmun xətti üzrə gözlənilən nəticələrdən biridir. Bu nəticənin reallaşması prosesi üç mərhələni özündə ehtiva edir. Mürəkkəb fəza təsəvvürləri fəza əlamət və münasibətlərinin ədədlərə, sonra isə ədədlər, zaman və yerdəyişmə ilə sintezi sayəsində formalaşır və inkişaf edir. Belə bir tədris

mühiti ibtidai siniflərdə Riyaziyyat fənninin tədrisi prosesində onun məzmun xətlərinin dialektik vəhdəti ilə şərtlənir. Bu baxımdan riyaziyyatın tədrisinin nəzəri məsələlərinin işlənməsində “boşluğun mövcudluğu” diqqəti çəkir. Hansı sözügedən boşluq praktikalərin fəaliyyətinə öz mənfi təsirini göstərir. Söylənilənlərə dayanaraq qənaətə gəlirik ki, “Metrik

münasibətlərin tədrisi əsasında şagirdlərin mürəkkəb fəza təsəvvürlərinin formalaşdırılması” aktual tədqiqat mövzudur, hansı ki, bu tədqiqat mövzusu kontekstində bəhs olunan boşluğun aradan götürülməsi-nə həm nəzəri, həm də texnoloji baxımdan aydınlıq gətirmiş olarıq.

Ədəbiyyat:

1. İbrahimov, F.N. Təlim prosesinin idarə edilməsinin bəzi məsələlərinə dair mühazirə konspektləri. – Bakı: Mütərcim, -2005. -204 s.
2. İbrahimov, F.N. İbtidai məktəbdə riyaziyyat tədrisinin bəzi məsələləri (mühazirə konspektləri). – Bakı: Mütərcim, -2006. -232 s.
3. Ümumi psixologiya / Prof. A.V. Petrovskinin redaktorluğu ilə. – Bakı: Maarif, -1982. -495 s.

E-mail: ulduzsheki@hotmail.com.

Rəyçilər: dos. R.A. Rasulov

ped.ü. fəls.dok., dos. S.R. Bədiyev

Redaksiyaya daxil olub: 15.11.2021.

UOT 372.851

Qabil Məhəmməd oğlu Namazov
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
Bakı Biznes Universiteti

MÜASİR TƏLİM VƏSAİTLƏRİ KOMPLEKSİNDƏN İSTİFADƏ ETMƏKLƏ TƏDRİSİN KEYFİYYƏTİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİ YOLLARI

Габиль Мухаммад оглы Намазов
доктор философии по педагогике, доцент
Бакинский Университет Бизнеса

ПУТИ ПОВЫШЕНИЯ КАЧЕСТВА ПРЕПОДАВАНИЯ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ КОМПЛЕКСОВ СОВРЕМЕННЫХ СРЕДСТВ ОБУЧЕНИЯ

Gabil Muhammad Namazov
doctor of philosophy in pedagogy, associate professor,
Baku Business University

METHOD OF THE IMPROVEMENT OF THE QUALITY OF THE EDUCATION BY USING FROM THE SET OF MODERN TRAINING AND EDUCATIONAL FACILITIES

Xülasə. Məqalədə əsasən riyaziyyatın təlim keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün təlim məqsədinin müəyyənləşdirilməsi qanunauyğunluğunun işlənməsi təhlil edilmişdir. Burada həmçinin riyaziyyatın təlim keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün təlim məqsədinin müəyyənləşdirilməsi qanunauyğunluğunun işlənməsi və tələbəyönlü təhsilin tələbələri müstəqil öyrənməyə, sərbəst fikir və mülahizələr söyləməyə, yaradıcı işgüzarlığa yönəldən bir proses olduğu qeyd edilmişdir. Məqalədə həmçinin tələbələrin ixtisasa uyğun biliklərinin inkişafında riyaziyyatın rolunun vacib olduğu göstərilmiş və onun müasir şəraitdə rəqabətə davamlı səriştəli kadr kimi yetişmələrində əsas vasitələrdən biri olduğu diqqətə çatdırılmışdır.

Açar sözlər: *müasir, vəsait, keyfiyyət, kompleks, iqtisadiyyat, metodika, metodik sistem, tələbəyönlü, məqsəd, ağıllı lövhə*

Резюме. В статье в основном произведен анализ процесса разработки закономерности определения цели обучения для повышения качества преподавания математики. Здесь также подчеркнуто, что разработка закономерности определения цели обучения для повышения качества преподавания математики является тем процессом, который направлен на самостоятельное обучение студентов, на высказывание ими мнений и рассуждений, и на их творческую деятельность. В статье указано, что предмет математики играет важнейшую роль в развитии тех знаний, которые соответствуют специальности студентов и доставлено к вниманию тот факт, что предмет математики является одним из тех основных средств, которое направлено на подготовку в современных условиях компетентных, конкурентоспособных кадров.

Ключевые слова: *современный, средства, качество, комплекс, экономика, методика, методический систем, направленный на студента, цель, умная доска*

Summary. In the article, the processing of the regularity of determination of the educational goal for the improvement of the educational quality of the mathematics have been analyzed. Herein, moreover the mathematics is noted as a process referring for the regularity of determination of the goal of education for the improvement of the educational quality of the mathematics was indicated as a process referring for the independent study of the students, expressing the independent thoughts and discretions and to their creative diligence.

In the article, moreover, role of the mathematics in the development of the skills in conformity with the speciality of student was indicated as necessary and one of the key facilities for upbringing them as skillful staff member sustainable for competitiveness.

Key words: *modern, means, quality, kompleks, economy, methods, methodical system, student aspect, purpose, clever board*

Müasir təlim vəsaitlərinin köməyi ilə tədrisin keyfiyyətinin yüksəldilməsi probleminin müvəffəqiyyətli həlli, birinci növbədə kompleksləri yaratmağın qanunauyğunluqlarını müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

Riyaziyyatın tədrisi metodikası bir pedaqoji elm kimi riyaziyyat təliminin məqsədləri, məzmunu, metodları, formatativ təlim vəsaitləri komplekslərinin işlənilib hazırlanması ilə məşğul olan bir elmdir. Riyaziyyat təlimi vəsaitləri və onların kompleksləri təlimin tam metodik sisteminin ayrılmaz komponentlərindən biridir. Yəni təlim vəsaitləri kompleksləri təlimin tam metodik sisteminin alt sistemidir. Ağıllı lövhə, ağıllı qələm, ağıllı kənd, ağıllı şəhər və s. terminləri başa düşüləndir.

Ali məktəbdə təlim vəsaitlərinin köməyi ilə tədrisin keyfiyyətinin yüksəldilməsi prosesində əsas məsələ bundan ibarətdir ki, bir seminar dərsinə 80 dəqiqə vaxt ayrılmışdır. Necə edəsən ki, bu dərs müddətində qarşıya qoyulan məqsədə nail olasan. Ümumiyyətlə, ali məktəblərdə riyaziyyat kafedrasına aid olan fənlərin (xətti cəbr və riyazi analiz, ehtimal nəzəriyyəsi və riyazi statistika, riyazi analiz və s.) müxtəlif universitetlərdə (BDU-da, ADPU-da, Politexnik, İnşaat, İqtisad və s. universitetlərdə) tədrisi prosesində mövzunun məqsədi müxtəlifdir və bunlar ixtisasa uyğun olaraq (riyaziyyat iqtisadiyyatda, riyaziyyat marketinqdə, riyaziyyat menecmentdə və s.) müəyyənləşdirməli və tədris edilməlidir.

Müəyyən təlim vasitələrindən istifadə etməklə vaxt qazanmaq olar. Burada bir neçə sual yaranır. Hamıya eyni riyaziyyat tədris olunmalıdır mı? Bu vaxtdan istifadə edərək qarşıya qoyulan məqsədə nail olacaqsan mı? O məqsəd düzgün müəyyənləşdirilib mi? Həmin ixtisas üçün iqtisadi məzmunlu məsələlər təşkil edilib mi? Bu məqsədi kim müəyyənləşdirməlidir?

Təlim vəsaitləri komplekslərindən istifadə bir sıra pedaqoji problemlərin həllini tələb edir. Buraya komplekslərə daxil olan vəsaitlərdən istifadənin dəqiq planlaşdırılmış ardıcılığı, təlim nəticələrinin proqnozlaşdırılması, qabaqca-

dan müəyyənləşdirilmiş məqsəd və vəzifələrin yerinə yetirilməsi yollarının, təlim texnologiyasının müəyyənləşdirilməsi və s. daxildir.

Aydın məsələdir ki, təlim vəsaitləri kompleksləri onların sadəcə yığını deyil, bu, hər şeydən əvvəl onların əlaqəsi və münasibətidir. Bu əlaqə və münasibətlər onun elementlərini sistem şəklində birləşdirir, onlar arasında qarşılıqlı əlaqə yaradır.

Digər fənlərə nisbətən riyaziyyatın öyrənilməsində təlim vəsaitlərindən az istifadə olunur. Belə məhdudiyyətə müəyyən mənada haqq qazandırmaq olar. Çünki riyaziyyat elmi və həm də riyaziyyat fənni yüksək mücərrədlik dərəcəsinə malikdir. Riyaziyyatın məzmunu real aləmin mücərrədliyi kimi yalnız bizim təxəyyülü müzdə mövcuddur. O, təbiətin və ya insanların əllərinin məhsulu deyildir. Onun bu cəhəti müxtəlif əyani vəsaitlərdən, o cümlədən bu gün elmi-texniki tərəqqinin yaratdığı ən müasir öyrədici və yoxlayıcı maşınlardan, proqramlaşdırılmış təlim elementlərindən və kompüterlərdən kompleks istifadəni zəruriləşdirir.

Riyaziyyatın təlim keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün təlim məqsədinin müəyyənləşdirilməsi qanunauyğunluğunun işlənməsi vacib məsələlərdəndir. Müəllimlərin iş təcrübəsi və dünyanın müxtəlif ölkələrinin məktəbləri üçün ümumi olan məqsəd qoyuluşunun tipik üsullarına baxaq:

1. Öyrənilən məzmun əsasında məqsədlərin müəyyənləşdirilməsi;
2. Müəllim fəaliyyəti əsasında məqsədlərin müəyyənləşdirilməsi;
3. Tələbənin şəxsiyyət kimi inkişaf etdirilməsi vəzifəsi ilə əlaqədar daxili proseslər (psixi) əsasında məqsədlərin müəyyənləşdirilməsi;
4. Tələbəyə yönülmüş fəaliyyətə əsaslanan məqsədlərin müəyyənləşdirilməsi.

Müasir təhsil prosesinin məqsədi müəllimdən bilik və bacarıqların tələbəyə ötürülməsi deyil, tələbələrin davamlı özünüidarəetmə qabiliyyətini inkişaf etdirmək, analitik təhlil, sərbəst düşünmə, nəzəri bilikləri praktik yollarla dərinləşdirmək və nail olduqları bilik və bacarıqları

gələcək peşə fəaliyyətinə tətbiq etməkdir. Tələbəyönlü təhsil tələbələrini müstəqil öyrənməyə, sərbəst fikir və mülahizələr söyləməyə, yaradıcı işgüzarlığa yönəldən bir prosesdir. Tələbəyönlü təhsil prosesində müəllim özünün rəhbərlik və məsləhət funksiyalarını saxlamaqla tələbələrdə müstəqil düşüncə bacarıqlarını formalaşdırır. Təlim nəticələrinin keyfiyyəti bilavasitə tələbənin öz üzərinə düşür. Tələbəyönlü təhsil və tədris tələbənin tədrisdə aktivləşməsinə xidmət edir. Tələbəyönlü təhsil istər mühazirə istərsə də, seminar (məşğələ) dərslərində tələbənin fəal iştirakına əsaslanır. Bu tip təlimdə müəllim tələbənin müstəqil düşünmək, komanda halında diskussiyalar, təhlillər aparmaq, nəticələr çıxarmaq kimi fəaliyyətinə şərait yaradır.

Əgər müəllimyönlü təlimdə müəllim öz bilik və təcrübəsini sadəcə ifadə etməklə tələbələrə ötürürsə, tələbəyönlü təlimdə müəllim bilik və bacarıqlarının tələbələrə ötürülməsində təlimin bir sıra metod və taktikalarından istifadə edir.

Müəllim təlim metodlarını tətbiq etməklə tələbələrə fərdi və qrup halında yanaşaraq, istər mövzunun ümumiləşdirilməsində, istərsə də tələbələrin öz bilik və bacarıqlarının aktiv formada nümayiş etdirilməsinə şərait yaradır. Yəni, tələbəyönlü təlimdə əsas xüsusiyyət odur ki, tədris prosesində müəllim-tələbə münasibətlərindən daha çox qrup dinamikası diqqəti cəlb edir.

Tələbəyönlü təhsil tələbələrə:

- müstəqil öyrənmə üçün məsuliyyət;
- özünüidarəetmə imkanlarının inkişaf etdirilməsi;
- müstəqil fikir bildirmə bacarıqlarını inkişaf etdirmək;
- yazılı və şifahi ünsiyyət və s.

Ümumiyyətlə, ona nail olmaq lazımdır ki, müəyyən bir "düyməni" basdıqda dərş prosesində qəflətən yaranan vəziyyətdən asılı olaraq, lazım olan məsələnin, qrafiklərin, düsturların, şəkillərin, nəzəri materialın iqtisadiyyata tətbiqinə aid məsələlərin "insan beynini əvəz edən bir vəziyyət" in lövhəyə qoyulmasını təmin etməlidir.

İqtisadyönlü ali məktəblərdə iqtisadi məzunlu məsələlərin hazırlanması, təlim vəsaitləri komplekslərinin təşkili və müasir təhsil vasitələrindən istifadə etməklə tədrisin keyfiyyətini yüksəltmək öz peşəsini dərinlən mənimsəyən rəqabətədavamlı kadrlar yetişdirmək yollarından biridir. Belə məsələlərdən bir neçəsinə baxaq.

Məsələ 1. Müəssisə istehsalı inkişaf etdirmək üçün 14000 manat investisiya ayırmışdır. Bu vəsaitə A və B dəzgahları alınmışdır. Bir ədəd dəzgahın qiyməti 2,4 min manat, bir B dəzgahının qiyməti isə 3,2 min manatdır. A və B dəzgahları 18 kv.m ərazisi olan yeni sexdə yerləşdirilməlidir. Bir ədəd A dəzgahının yerləşdirilməsi üçün 3 kv.m, bir ədəd B dəzgahının yerləşdirilməsi üçün isə 4 kv.m sahə tələb olunur. Bir ədəd A dəzgahı müəssisədə istehsal həcmi 2 vahid, bir ədəd B dəzgahı isə 3 vahid artırmağa imkan verir. Müəssisə üçün elə istehsal planı tərtib edin ki, bu proqrama istehsalın həcmi maksimum artırmaq mümkün olsun.

Həlli. Tutaq ki, müəssisə x ədəd A məhsulu y ədəd B məhsulu istehsal edir. Onda:

- məqsəd funksiyası

$$z(x,y)=2x+3y \rightarrow \max$$

-məhdudiyyət şərtləri

$$\begin{cases} 2,4x + 3,2y \leq 14 \\ 3x + 4y \leq 18 \end{cases}$$

-dəyişənlərin mənfi olmamaq şərti

$$x \geq 0, y \geq 0 \text{ olar.}$$

burada $x, y \in \mathbb{Z}$

Verilmiş məsələ xətti proqramlaşdırma məsələsinin həllinə gətirildi.

Göründüyü kimi, baxılan iqtisadi məsələni tam ədədli xətti proqramlı məsələnin həlli qaydası ilə həll etmək mümkün oldu.

Məsələ 2. İstehsal funksiyası (pul ilə ifadədə) aşağıdakı şəkildə verilmişdir:

$$K(x,y)=30\sqrt{x^3}\sqrt[3]{y}$$

(burada x -birinci xammalın, y -isə ikinci xammalın miqdarını göstərir). Birinci xammalın bir vahidinin dəyəri-5, ikinci xammalın bir vahidinin dəyəri isə-10 pul.v-dir.

Bu xammallardan istifadə edilən mənfəətin maksimal miqdarını tapın.

Həlli. İstehsal funksiyasının pul ilə ifadəsi xammaldan istifadə edilərkən alınan gəlirə bərabərdir. Bu zaman istehsala sərf olunan xərc

$$C(x,y)=5x + 10y$$

olar. Beləliklə, gəlir funksiyası aşağıdakı düsturla ifadə olunur:

$$\pi(x,y)= 30\sqrt{x^3}\sqrt[3]{y} -5x-10y \quad (1)$$

Deməli, məsələnin axtarılan həlli (1) düsturuna ilə ifadə olunan funksiyanın maksimumunun tapılmasına gətirildi.

Bunun üçün məlum teoremə əsasən (1) funksiyanın x və y dəyişənlərinə əsasən xüsusi törəmələrini tapaq:

$$\begin{cases} \frac{\partial \pi}{\partial x} = 15x^{-\frac{1}{2}}y^{\frac{1}{3}} - 5 \\ \frac{\partial \pi}{\partial y} = 15x^{-\frac{1}{2}}y^{-\frac{2}{3}} - 10 \end{cases}$$

Bu törəmələri sıfıra bərabər edərək $x=81$ və $y=27$ alırıq.

İndi isə funksiyanın böhran nöqtələrini tapaq. Bunun üçün ikinci xüsusi törəmələri tapıb məlum teoremi tətbiq edək:

$$\frac{\partial^2 \pi}{\partial x^2} = -\frac{15}{2}x^{-\frac{3}{2}}y^{\frac{1}{3}},$$

$$\frac{\partial^2 \pi}{\partial y^2} = -\frac{20}{3}x^{-\frac{1}{2}}y^{-\frac{5}{3}}$$

$$\frac{\partial^2 \pi}{\partial x \partial y} = \frac{\partial^2 \pi}{\partial y \partial x} = 5x^{-\frac{1}{2}}y^{-\frac{2}{3}}$$

Məlum qaydaya görə:

$$\Delta = \frac{\partial^2 \pi}{\partial x^2} * \frac{\partial^2 \pi}{\partial y^2} - \left(\frac{\partial^2 \pi}{\partial x \partial y}\right)^2 = 25x^{-\frac{1}{2}}y^{-\frac{4}{3}}$$

Görünür ki, $\Delta > 0$

$$\frac{\partial^2 \pi}{\partial x^2} = -\frac{15}{2}x^{-\frac{3}{2}}y^{\frac{1}{3}} = C(x,y) \text{ ilə işarə}$$

etsək, $C(81,27)$ - nin qiymətinin mənfi olduğu aydın olar.

$$\text{Deməli, } \frac{\partial^2 \pi}{\partial x^2} < 0$$

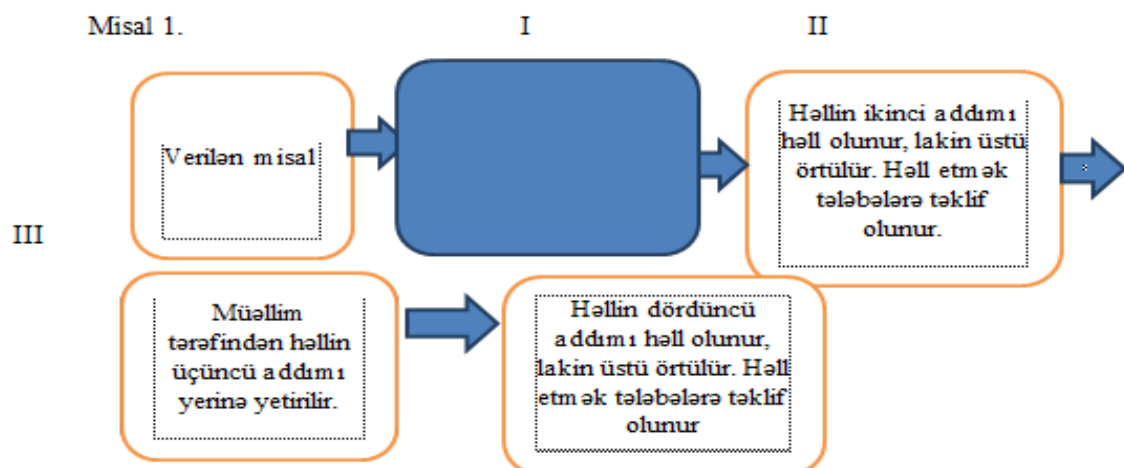
Bu isə o deməkdir ki, tapılan böhran nöqtəsi maksimum nöqtədir. Onda x və y -in müvafiq

qiymətlərində mənfəət 135 (pul.v) olduğu aydın olar.

Təhsilin inkişafı ölkədə əhalinin rifahının yaxşılaşmasını və əmək bazarında rəqabətədavamlı kadrların yetişdirilməsi, müasir riyazi üsullardan istifadə etməklə tədrisin keyfiyyətinin yüksəldilməsi son dövrdə aktual məsələlərdəndir. Ölkələr arasında rəqabətin güclənməsi, sürətli texnoloji irəliləyiş nəticəsində ixtisas profillərinin tez-tez dəyişməsi təhsilin keyfiyyətinə tələbi daha da artırmışdır. Təhsil infrastrukturunu zəruri amil olsa da, bilik və bacarıqlar təhsil müəssisələrinin sayı ilə deyil, öyrənmə prosesinin keyfiyyəti ilə əldə olunur. Təhsilin inkişafı məqsədi ilə yeni avadanlıqlara xeyli vəsait xərclənsə də müxtəlif ölkələrdə təhsilin keyfiyyəti sahəsində ciddi irəliləyişlər əldə olunmamışdır. Təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün müasir riyazi üsullardan istifadə etmək xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Tədris prosesində müasir üsullardan olan "Beyin həmləsi" üsulundan daha çox istifadə olunur. Hissə-hissə integrallama mövzusu Xətti cəbr və riyazi analiz fənnində kifayət qədər çətin mənimsənilən mövzulardandır. Ona görə də bu mövzunun tədrisində müasir təlim vasitəsi kimi kompüterdən və "Beyin həmləsi" müasir təlim üsulundan istifadə etmək tədris prosesinin qarşısında duran vəzifələrin yerinə yetirilməsinə - yəni mövzunun mənimsənilməsinə, tədris prosesində öyrənlərin fəallaşmasına və dərş prosesində daha çox tələbələrin qiymətləndirilməsinə imkan yaradır.

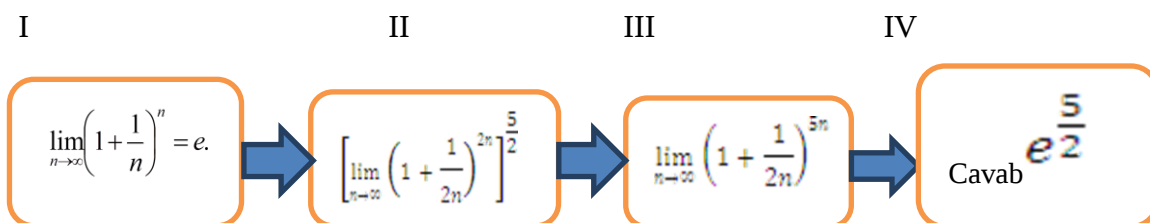
Söylənilən riyazi modelin ümumi sxemini aşağıdakı kimi göstərmək olar.

Misal 2. Bu sxem üzrə daha bir misala baxaq.

$$\lim_{n \rightarrow \infty} \left(1 + \frac{1}{n}\right)^n = e. \text{ olduğunu bilərək}$$

$$\lim_{n \rightarrow \infty} \left(1 + \frac{1}{2n}\right)^{5n} \text{ limitini hesablayın.}$$

Xətti cəbr və riyazi analiz fənninin tələbələr tərəfindən çətin mənimsənilən mözularından biri də hissə-hissə inteqrallama üsuludur. Bu üsulun mahiyyəti aşağıdakı kimidir.

Tutaq ki, $U=u(x)$ və $V=v(x)$ x – dəyişəninə nəzərən diferensiallanan funksiyadır. Onda müəyyən qayda ilə aşağıdakı kimi hissə-hissə inteqrallama düsturu adlanan aşağıdakı düsturu almaq olar:

$$\int u dv = uv - \int v du \quad (1)$$

Alınmış düsturu tətbiq edərkən u və dv –nin seçilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Odur ki, (1) düsturunu tətbiq edərkən hesablamaları sadələşdirmək üçün u və dv –nin seçilməsinin aşağıdakı üsulunu bilmək vacibdir. Bu qayda və yuxarıda tətbiq edilən müasir təlim üsulu (beyin həmləsi) ilə mövcud çətinliyi aradan qaldırmaq olar.

Misal 3.

$$\int x \sin x dx = \begin{cases} u = x \\ dv = \sin x dx = d(-\sin x) \end{cases} = -x \cos x - \int (-\cos x) dx = -x \cos x + \sin x + C$$

Misal

$$\int (x^2 + 4x + 5) e^{2x} dx = \begin{cases} x^2 + 4x + 5 = u, (2x + 4) dx du = \\ e^{2x} dx = dv \quad v = \frac{1}{2} e^{2x} \end{cases} =$$

$$= (x^2 + 4x + 5) \cdot \frac{e^{2x}}{2} - \frac{1}{2} \int e^{2x} dx =$$

$$= \frac{e^{2x}}{2} (x^2 + 4x + 5) - \frac{e^{2x}}{4} (x + 2) = \frac{e^{2x}}{2} (2x^2 + 6x + 7) + C$$

Riyaziyyatın təlim keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün təlim məqsədinin müəyyənləşdirilməsi qanunauyğunluğunun işlənməsi vacib mə-

sələlərdəndir. Tələbəyönlü təhsil tələbələri müstəqil öyrənməyə, sərbəst fikir və mülahizələr söyləməyə, yaradıcı işgüzarlığa yönəldən bir prosesdir. Tələbəyönlü təhsil prosesində müəllim özünün rəhbərlik və məsləhət funksiyalarını saxlamaqla tələbələrdə müstəqil düşüncə bacarıqlarını formalaşdırır. Təlim nəticələrinin keyfiyyəti bilavasitə tələbənin öz üzərinə düşür. Tələbəyönlü təhsil və tədris tələbənin tədrisdə aktivləşməsinə xidmət edir. Tələbəyönlü təlim istər mühazirə, istərsə də seminar (məşğələ) dərslərində tələbənin fəal iştirakına əsaslanır. Bu tip təlimdə müəllim tələbənin müstəqil düşünmək, komanda halında diskussiyalar, təhlillər aparmaq, nəticələr çıxarmaq kimi fəaliyyətinə şərait yaradır.

Təlim vəsaitləri komplekslərinin tətbiqi ilə tədrisin keyfiyyətinin yüksəldilməsi prosesinə aid iqtisadi məzmunlu riyazi məsələlər həlli və müasir təlim üsulları ilə rəqabətə davamlı kadrlar yetişdirilməsinə nail olmaq mümkündür.

Problemə aktuallığı. Məqalədə müasir təlim vəsaitləri kompleksindən istifadə etməklə tədrisin keyfiyyətinin yüksəldilməsi yolları araşdırılmış və tələbə təfəkkürünün inkişaf etdirilməsi istiqamətində yaranan aktual problem kimi göstərilmişdir.

Problemə elmi yeniliyi. Məqalədə müasir təlim vəsaitləri kompleksindən istifadə etməklə tədrisin keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün alqoritm müəyyənləşdirilmişdir. Burada həmçinin beyin həmləsi təlim üsulundan istifadə etməklə tələbələrin aktuallığı təmin olunmuşdur.

Problemın praktik əhəmiyyəti. Tətbiq olunan riyazi məsələlərlə tələbələrin ixtisasa uyğun biliklərinin inkişafında riyaziyyatın rolunun vacib olduğu və onların müasir şəraitdə rəqabətə davamlı səriştəli kadr kimi yetişmələrində əsas vasitələrdən biri olduğu diqqətə çatdırılmışdır.

Ədəbiyyat:

1. Кремер, Н.Ш. Высшая математика для экономистов: Учебник. -М., -2007
2. Namazov, Q.M. Ali Riyaziyyat I-hissə. Dərs vəsaiti. -Bakı: Biznes Universitetinin nəşriyyatı, -2012.
3. Левитас, Г.Г. Методика преподавания математики в основной школе Астраханский Университет. -2009.

E-mail: *qabilnamazov-1949@mail.ru*

Rəyçilər: *prof. H.İ. Aslanov*

ped.ü.fəls.dok., dos. N.R. Abbasov

Redaksiyaya daxil olub: 22.11.2021.

UOT 372.851

Nailə Rizvan qızı İbrahimova
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə dissertant
Gəncə Dövlət Universiteti

**ÜMUMİ ORTA MƏKTƏBİN RİYAZİYYAT KURSUNDA
“CƏDVƏLLƏR VƏ DİAQRAMLAR” MÖVZUSUNUN TƏLİMİ METODİKASI**

Наиля Ризван гызы Ибрагимова
диссертант по программе доктора философии
Гянджинский Государственный Университет

**МЕТОДИКА ОБУЧЕНИЯ «ТАБЛИЦАМ И ДИАГРАММАМ» НА КУРСЕ
МАТЕМАТИКИ СРЕДНЕЙ ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ШКОЛЫ**

Nailya Rizvan Ibrahimova
doctoral student in the program of doctor of philosophy
Ganja State University

**TEACHING METHODS "TABLES AND CHARTS" AT THE COURSE OF
MATHEMATICS OF A SECONDARY EDUCATIONAL SCHOOL**

Xülasə. Kurikulum islahatı nəticəsində məktəb riyaziyyat kursunun məzmunu əsaslı şəkildə dəyişilmiş, aktual olmayan mövzular proqramdan çıxarılmış və daxil edilən yeni mövzular məzmun xətlərinə ayrılmışdır. Riyaziyyatda beş məzmun xəttindən biri “Statistika və ehtimal” adlanır. Məzmun xəttinə daxil olan mövzuların müxtəlif dərsləklərdə şərh müxtəlifdir, vahid yanaşma yoxdur. Rasional hesab olunan yanaşmalardan birini məqalədə təqdim edirik.

Açar sözlər: ehtimal, statistika, cədvəl, diaqram, kombinatorika, stoxastika, anlayış, şagird

Резюме. В результате реформы курикулума содержание школьного курса математики было коренным образом изменено, неактуальные темы были исключены из программы, а включенные новые темы были разделены на содержательные линии.

Одна из пяти содержательных линий по математике называется «Статистика и вероятность». Комментирование тем, включенных в содержательную линию, в учебниках различная, не существует единого подхода. В представленной статье мы предлагаем одну из самых рациональных подходов.

Ключевые слова: вероятность, статистика, таблица, диаграмма, комбинаторика, стохастика, понятие, ученик

Summary. As a result of the reform of the curriculum, the content of the school mathematics course was radically changed, irrelevant topics were excluded from the curriculum, and the included new topics were divided into content lines.

One of the five lines of content in mathematics is called Statistics and Probability. Commenting on topics included in the content line is different in textbooks, there is no single approach. In this article, we offer one of the most rational approaches.

Key words: probability, statistics, table, diagram, combinatorics, stochastics, concept, student

V sinifdə stoxastik xəttin öyrənilməsinə cədvəllərin nəzərdən keçirilməsi ilə başlanılır. Şagirdlərin diqqətini ona yönəltmək lazımdır ki, məlumatlar çox olduqda onları nizamlamağı bacarsınlar.

Cədvəl – verilənlər ən sadə nizamlama üsuludur. Məktəbli gündəliyinin səhifələri, dərslər cədvəlləri, dərsləyin başlıqları cədvələ misal ola bilər. Cədvəllər zəruri informasiyaların axtarışını asanlaşdırmağa imkan verir.

Dərsin mövzusu: "Cədvəllər".

Dərsin məqsədləri:

- cədvəllərlə işləmə bacarığı və vərdisləri formalaşdırmaq: şagirdlərə cədvəllərdən informasiya almağı, onları təhlil etməyi öyrətmək;
- cədvəlləri qurma, cədvəllərdə boş qrafaları (sətirləri, sütunları) doldurma bacarıqları əmələ gətirmək;
- səbir, dözümlü tərbiyə etmək.

Dərsin əvvəlində müəllim şagirdlərə çox da böyük olmayan aşağıdakı oyunu təklif edir: sinif iki komandaya bölünür və hər komanda mətni kartočkada izah olunan məsələ alır. Tapşırığı birinci yerinə yetirən komanda qalib gəlir. Oyun ondan ibarət olur ki, bir komanda üçün kartočkada məsələnin mətni sözlərlə izah olunur, digər komanda üçün məsələnin mətni cədvəl şəklində verilir.

Birinci komanda üçün məsələ.

Ceyhun öz sinif yoldaşlarından soruşaraq müəyyən etdi ki, yoldaşlarından hər biri bir gün müddətində kompüter qarşısında nə qədər vaxt keçirir. Aydın olmuşdur ki, Ceyhunun yoldaşlarından dörd nəfərinə valideynləri kompüterdən istifadə etməyə icazə vermir. Sinif yoldaşlarından beş nəfəri gün müddətində bir saatdan çox olmayaraq, sinif yoldaşlarından altı nəfəri iki saat, üç şagird gün müddətində üç saat kompüter arxasında vaxt keçirir, qalan iki şagird gün

müddətində dörd saat və daha çox kompüter qarşısında vaxt keçirir. Alınan bu məlumatlara görə aşağıdakı suallara cavab hazırlayın:

1. Ceyhunun oxuduğu sinifdə neçə şagird vardır?
2. Ceyhunun sinif yoldaşlarından necəsi gün müddətində kompüter qarşısında iki saat vaxt keçirir?
3. Ceyhunun sinif yoldaşlarından necəsi gün müddətində kompüter qarşısında iki saatdan az vaxt keçirir?
4. Ceyhunun sinif yoldaşlarından necəsi gün müddətində kompüter qarşısında iki saatdan çox vaxt keçirir?

İkinci komanda üçün məsələ

Ceyhun öz sinif yoldaşları arasında bir gün müddətində kompüter qarşısında nə qədər vaxt keçirəcəklərini öyrənmək məqsədi ilə sorğu apardı. Məlum oldu ki, onun sinif yoldaşlarından dörd nəfərə valideynləri kompüterdən istifadə etməyə icazə vermir. Beş nəfər sinif yoldaşı bir gün müddətində bir saatdan çox olmayan vaxtını kompüterin qarşısında keçirir, üç nəfər sinif yoldaşı gün müddətində kompüter qarşısında 3 saat vaxt keçirir. Qalan 2 nəfər bir gün müddətində kompüter qarşısında dörd saat və daha çox vaxt keçirir. Alınan nəticələri cədvəl №1 şəklində təqdim etmişik:

Cədvəl 1. Sinif yoldaşlarının sorğularının nəticələri

Sinif şagirdlərinin kompüter qarşısında keçirdiyi saatların miqdarı	0	1	2	3	3-dən çox
Sinif şagirdlərinin sayı	4	5	6	3	2

Cədvəldəki məlumatlardan istifadə edərək suallara cavab verin:

1. Ceyhunun oxuduğu sinifdə neçə şagird vardır?
2. Ceyhunun necə nəfər sinif yoldaşı bir gün müddətində kompüter qarşısında 2 saat vaxt keçirir?
3. Ceyhunun necə nəfər sinif yoldaşı bir gün müddətində kompüter qarşısında iki saat və daha az vaxt keçirir?
4. Ceyhunun necə nəfər sinif yoldaşı bir gün müddətində kompüter qarşısında iki saat və daha çox vaxt keçirir?

Oyunun gedişində şagirdlər görməlidirlər ki, cədvəllərdən istifadə etməklə həllinin tapılması

mətnli şərtə nisbətən daha tez tapılmasına imkan verir. Beləliklə, verilənlərin strukturlaşdırılması məsələ həllinin səmərəliliyini və sürətini artırır.

Sonra şagirdlərə təklif etmək olar ki, əvvəllər hansı cədvəllərlə rastlaşdıqlarını xatırlasınlar (ədədlərin toplanma və vurma cədvəlləri, növbətçilik cədvəli, gündəliyin səhifələri).

Sadə cədvəlləri şagirdlərlə təhlil etmək və onların gündəlik həyatında istifadə edildiyini göstərmək zəruridir (təqdimlər, marketin iş qrafiki, avtobusun hərəkət qrafikası və s.). Ona görə cədvəllərdən istifadə etməyi bacarmaq və şagirdlərin özlərinin materialları təhlil etmək və cədvəllərdə yazmaq bacarıqları zəruridir. Aydınlaşdırmaq lazımdır ki, cədvəllərdə sətir və

sütunlar olur. Şagirdlərə özləri cədvəl nümunələri göstərmək, onların sətir və sütunları ayırmaq təklif olunur.

Cədvəldə təqdim olunan informasiyaları almaq (qəbul etmək) və təhlil etmək bacarıqlarını

formalaşdırmaq məqsədilə şagirdlərlə aşağıdakı kimi məsələləri nəzərdən keçirmək lazımdır.

Məsələ 2. Beş ay müddətində hava haqqında müşahidələrin nəticələri cədvəl 2-də göstərilmişdir.

Cədvəl 2. Beş ay müddətində hava haqqında müşahidələrin nəticələri

Hava	Aylar					Cəmi
	Noyabr	Dekabr	Yanvar	Fevral	Mart	
Dumanlı	8	6	12	9	8	
Dəyişkən buludlu	12	17	8	14	12	
Aydın	10	8	11	5	11	

Axırıncı sütunu doldurmaq lazımdır.

Cədvəl 2-də verilənlərə əsasən aşağıdakı suallara cavab verin:

1. Aydın günlərinin sayı eyni olan ayları müəyyən edin.
 2. Dumanlı günlərin sayı çox olan ayı müəyyən edin.
 3. Beş ay müddətində aydın günlərin miqdarını müəyyən edin.
 4. Bütün qış müddətində aydın günlərin miqdarını müəyyən edin.
 5. Noyabr ayında hansı günlərin: dumanlı günlərin yoxsa aydın günlərin sayı çox olmuşdur.
- Nəticədə şagirdlər sətir və sütunlar üzrə işləmə və vərdisləri əldə edir, cədvəldə verilənləri cəmləməyi öyrənirlər.

VI sinifdə bilavasitə cədvəllərlə işləməyə istiqamətlənən məsələlər nəzərdən keçirilir, zəruri informasiyaların cədvəl şəklində təqdim edilməsi bacarıqları formalaşır. Şagirdlər cədvəllərin oxunmasından cədvəllərin doldurulmasına keçməlidirlər.

Ev tapşırığı kimi şagirdlərə ən müxtəlif sualları əhatə edən anket tərtib etməyi təklif etmək olar: sizin sevdiyiniz oyunlar, filmlər, aktyorlar, ailənin tərkibi və s. Anketi cədvəl şəklində tərtib edin.

Zəruri informasiyaların cədvəl şəklində təqdim edilməsi bacarıqlarının formalaşdırılmasına aşağıdakı kimi məsələlərin həlli kömək edə bilər.

Məsələ 3. Dəstə rəhbəri növbənin sonunda dəstə üzvlərinin bu gün neçə kitab oxuduqlarını soruşdu. Vahid 1 kitab, Tahirə isə ondan 3 dəfə çox oxumuşdur. Nəzrin 6 kitab, Sahib isə növbə müddətində heç bir kitab oxumamışdır. Ayna Vahiddən iki kitab çox oxumuşdur. Sevda və Qahirə eyni sayda kitab oxumuşlar, bu zaman onlar həm də Mayadan iki dəfə çox kitab oxumuşdular. Maya Tahirədən bir kitab az oxumuşdur. Cədvəl qurun, hər bir şagirdin oxuduğu kitabların sayını cədvəldə göstərin.

Belə məsələlərin cədvəlin köməyi ilə həlli şagirdlərə məsələ şərtini təhlil etməyə, cədvəllər qurmaq və sadə hesab əməllərini yerinə yetirməyə, həmçinin iri həcmli mətnlərə nisbətən cədvəllərlə işləməyin nə qədər səmərəli olduğunu görməyə imkan verir.

Sonralar tapşırıqların çətinliyini artıraraq şagirdlərə daha mürəkkəb cədvəllərin təhlil edilməsi və qurulmasını təklif etmək lazımdır.

Məsələn, gedişləri və yarışın nəticələri yazılan turnir cədvəllərini nəzərdən keçirmək olar.

Məsələ 4. Dörd nəfər iştirakçı ilə keçirilən şahmat turnirinin yekunları cədvəl № 3 göstərilmişdir.

Cədvəl 3. Şahmat turnirinin yekunları

№	Adı, soyadı	1	2	3	4	xal	yer
1	Məmmədov E.		0	0	2		
2	Orucov T.	2		1	2		
3	Qəmbərov E.	2	1		0		
4	Əhədov A.	0	0	2			

Oyunu udan – 2 xal, uduzan – 0 xal, heç-heçə –1 bal ilə dəyərləndirilir.

Cədvəl 3 üzrə aşağıdakı suallar verilə bilər:

1. Hər iştirakçı neçə oyunda iştirak etmişdir?

2. Orucov T. hər iştirakçı ilə hansı hesabla oynamışdır?

3. Hər iştirakçının topladığı balları hesablayaraq “Xallar” sütununu doldurur.

4. İştirakçılar arasında yerlərin necə paylaşıldığını müəyyən edin, “Yerlər” sütununu doldurun.

Problemnin aktuallığı. Şagirdlərin stoxastika elementləri ilə tanışlığı tətbiqi məsələlərin həllində riyaziyyatın əhəmiyyətini nümayiş etdirməyə geniş

imkanlar açır. Ehtimal nəzəriyyəsi və riyazi statistika elementlərinə yiyələnmə mətnli məsələlərdə verilən müxtəlif situasiyaları öyrənməyə, riyazi modellərin universallığını göstərməyə, stoxastika vasitələri ilə tətbiqi məsələlər həllinin əsas mərhələlərini nümayiş etdirməyə imkan verir.

Problemnin elmi yeniliyi. Ümumi orta məktəbdə ehtimal nəzəriyyəsi və riyazi statistika elementləri təliminin optimal yollarının axtarılmasından ibarətdir.

Problemnin praktik əhəmiyyəti. Ümumi orta məktəblər üçün stoxastik materialların məzmununun seçilməsi ideyası stoxastika üzrə proqramların və tədris vəsaitlərinin tərtibində faydalı olacaqdır.

Ədəbiyyat:

1. Qəhrəmanova, N.M. Riyaziyyat: Ümumtəhsil məktəblərinin 5-ci sinfi üçün dərslik. / N.M. Qəhrəmanova, F.H. Hüseynov. - Bakı: Radius, - 2012. -208 s.
2. İsmayılova, S.C. Riyaziyyat: Ümumtəhsil məktəblərinin 6-cı sinfi üçün dərslik. / S.C. İsmayılova, A.T. Hüseynova. - Bakı: Radius, - 2012. -208 s.
3. Бунимович, Е.А. Преподавание теории вероятностей и статистики по учебно-методическим комплектам «Математика 5-6» / Под редакцией Г.В. Дорофеева и Ц.Ф. Шарыгина.
4. Булычев, В.А., Бунимович, Е.А. Комбинаторика. Элементы теории вероятностей и статистики // Математика в школе, -2011, -№ 7
5. Məmmədov, Ə. Kombinatorikanın, Ehtimal nəzəriyyəsinin və statistikanın əsasları: Dərs vəsaiti. / Ə. Məmmədov, O. Rzayev. -Bakı: ADPI, -2011. -533 s.
6. Yaqubov, M.N., Babayeva, S.İ. Çoxluqlar, birləşmələr, kombinatorikanın, ehtimal nəzəriyyəsinin elementlərinin tədrisinə dair // Fizika, riyaziyyat və informatika tədrisi, - 2019, № 2, s. -3-8.

E-mail: naile-rizvan@mail.ru

Rəyçilər: ped.ü.elm.dok., prof. A.S. Adıgözəlov,

ped.ü.fəls.dok. N.R. Abbasov

Redaksiyaya daxil olub: 18.11.2021.

UOT 372.851

Niyaməddin Səhyəddin oğlu Məmmədov
Mingəçevir Dövlət Universitetinin müəllimi

PIFAQOR TEOREMİNİN İSBATI VƏ ONUN MÜXTƏLİF CƏBRİ MƏSƏLƏLƏRİN HƏLLİNDƏ TƏTBİQ EDİLMƏSİ

Ниямаддин Сахьяддин оглы Мамедов
преподаватель Мингячевирского Государственного Университета

ДОКАЗАТЕЛЬСТВО ТЕОРЕМЫ ПИФАГОРА И ЕЕ ПРИМЕНЕНИЕ В РЕШЕНИЕ НЕКОТОРЫХ АЛГЕБРАИЧЕСКИХ ЗАДАЧ

Niyaməddin Sahyaddin Mammadov
teacher at Mingachevir State University

PROOF OF PIFAGOR'S THEORY AND ITS APPLICATION TO SOLVING CERTAIN ALGEBRAIC PROBLEMS

Xülasə. Məqalədə Pifaqor teoreminin isbatları araşdırılmış və teoremin cəbri istifadə yolları təyin edilmişdir.

Pifaqor teoremi məktəblilərin və tələbələrin riyazi təhsilini artırmaq üçün yaxşı bir nümunədir, çünki burada sübutların sayı məhdud deyildir. Bu teoremi müxtəlif yollarla sübut etmək çox yaxşı bir cəbri-həndəsi məşqdır.

“Ən sadə”, orijinal həllər tapmaq çox vaxt uzun və zəhmətli işlərin nəticəsidir. Belə ki, bir problemi müxtəlif yollarla həll etmək bacarığı riyazi hazırlığın əlamətlərindən biridir.

Məqalədə həmçinin bəzi cəbri problemlərin Pifaqor teoremi ilə necə həll edildiyi göstərilmişdir.

Açar sözlər: *teorem, Pifaqor teoremi, isbat, düzbucaqlı üçbucaq, cəbri məsələlər, funksiya, sistem tənliyinin həlli, triqonometriya, bərabərsizlik*

Резюме. В статье исследуются доказательства теоремы Пифагора и определяются способы использования алгебраической теоремы.

Теорема Пифагора – хороший пример улучшения математического образования школьников и студентов, потому что количество доказательств здесь не ограничено. Доказательство этой теоремы различными способами – очень хорошее алгебраическое упражнение.

Поиск «простейших», оригинальных решений зачастую является результатом долгой и кропотливой работы. Умение решать такую задачу разными способами – одна из отличительных черт математической подготовки.

В статье также показано, как некоторые алгебраические задачи решаются с помощью теоремы Пифагора.

Ключевые слова: *теорема, теорема Пифагора, доказательство, прямоугольный треугольник, алгебраические задачи, функция, решение системы уравнений, тригонометрия, неравенство*

Summary. The article examines proofs of the Pythagorean theorem and identifies ways to use the algebraic theorem.

The Pythagorean theorem is a good example of improving the mathematical education of school-children and students, because the number of proofs is not limited here. Proof of this theorem in various ways is a very good algebraic exercise.

Finding the "simplest", original solutions is often the result of long and hard work. The ability to solve such a problem in different ways is one of the hallmarks of mathematical training.

The article also shows how some algebraic problems are solved by the Pythagorean theorem.

Key words: *theorem, Pythagorean theorem, proof, right triangle, algebraic problems, function, solution of system equations, trigonometry, inequality*

Qədim riyaziyyatın ən görkəmli uğurlarından biri də Pifaqor teoremidir. Evklid həndəsəsinin əksəriyyətinə və bütün triqonometriyaya, Nyuton fizikasına və relyativistik dinamika məhz bu teoremə əsaslanır [1].

Məsələn, Pifaqor teoreminin üç Nyuton qanununa, universal cazibə qüvvəsinə, Kulon qanununa və nisbi dinamika düsturuna əsaslandığı sübut edilmişdir [3]. Bu teoremin isbatı bir neçə min ildən çoxdur ki, peşəkarların və həvəskarların diqqətini cəlb etmişdir.

Pifaqor teoreminin tərifı: düzbucaqlı üçbucaqda, hipotenuzun uzunluğunun kvadratı, katetlərin uzunluqlarının kvadratlarının cəminə bərabərdir.

Burada, hipotenuz düz bucağın qarşısında duran tərəfidir.

Katetlər isə düz bucağı yaradan iki tərəflərdir.

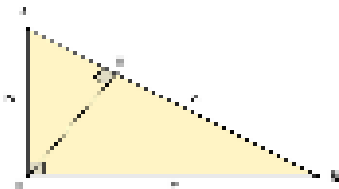
Pifaqor teoreminin düsturu aşağıdakı kimi göstərilə bilər:

$$a^2 + b^2 = c^2,$$

Burada müvafiq olaraq a , b – katetlər, c – hipotenuzdur [2].

Teoremin və verilmiş bərabərləyin ən sadə isbat yolu aşağıdakıdır:

Verilib: $\triangle ABC$, burada $\angle C = 90^\circ$.

- C təpəsindən AB hipotenuzuna hündürlük çəkərək, digər təpəsini H ilə işarələyək.

- $\triangle ACH$ düzbucaqlı fiqur ilə $\triangle ABC$ düzbucaqlı fiqur iki bucaq ilə uyğundurlar:

$\angle ACB = \angle CHA = 90^\circ$, burada $\angle A$ — ümumdür.

- Həmçinin $\triangle CBH$ düzbucaqlı fiqur ilə $\triangle ABC$ düzbucaqlı fiqur uyğundurlar:

$\angle ACB = \angle CHB = 90^\circ$, $\angle B$ — ümumdür.

- Beləliklə, nəzərə alsaq ki, $BC = a$, $AC = b$, $AB = c$.

- Yeni adlandırma ilə: $a : c = HB : a$, $b : c = AH : b$.

- Deməli, $a^2 = c \cdot HB$, $b^2 = c \cdot AH$.

- Alınan bərabərlikləri toplamış olsaq, onda: $a^2 + b^2 = c \cdot HB + c \cdot AH$

$$a^2 + b^2 = c \cdot (HB + AH)$$

$$a^2 + b^2 = c \cdot AB$$

$$a^2 + b^2 = c \cdot c$$

$$a^2 + b^2 = c^2$$

Beləliklə, teorem isbat olundu.

Bu məqalədə yalnız Pifaqor teoreminin isbatı deyil, onun müxtəlif cəbr məsələlərinin həll edilməsində əhəmiyyətindən də danışacağıq. Əksər zaman Pifaqor teoreminin yalnız mövcud həndəsi problemlərin həllində istifadəsinin mümkünlüyü düşünərsə də bu belə deyildir.

Pifaqor teoreminin cəbri məsələlərin həlli üzrə bütün vəzifələrini 4 hissəyə bölmək mümkündür:

1) Funksiyanın ən böyük və ən kiçik dəyərini tapmaq;

2) Sistem tənliyini həll etmək;

3) Triqonometrik məsələləri həll etmək;

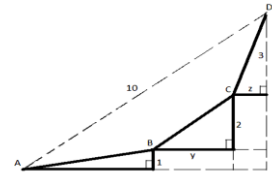
4) Tənlik və bərabərsizliyi həll etmək.

1. Pifaqor teoreminə əsaslanaraq funksiyanın ən böyük və ən kiçik dəyərinin tapılması.

Tapşırıq 1. Ən kiçik funksiya dəyərini tapın:

$$f(x, y, z) = \sqrt{x^2 + 1} + \sqrt{y^2 + 4} + \sqrt{z^2 + 9}, \quad x, y, z$$

müsbət ədədlər olmasını və $x + y + z = 8$ bərabərliyinin doğruluğunu nəzərə alın.

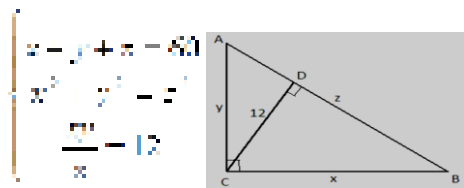
Şəkil 1. Verilmiş tapşırığın şərti üzrə

Həlli. Verilənləri şəkil üzrə çəkkək (şəkil 1).

Bu funksiya (cəmi) şəkiləki qırıq xəttin uzunluğu (burada AB , BC , CD müvafiq olaraq üç düzbucaqlı üçbucağın hipotenuzudur). Eynilə, qırıq xəttin uzunluğu ən azı 10-dur və məsələnin şərtindən bilinir ki, $x + y + z = 8$. Funksiyanın Minimum dəyəri yalnız AD qırıq xətti ilə üst-üstə düşür, buna görə də, $f_{\min}(x, y, z) = 10$ [6].

2. Sistem tənliyini həlli

Tapşırıq 2. Sistem tənliyini həll edin:

Şəkil 2. Problemin ifadəsinə görə düzbucaqlı üçbucaq

1) x, y, z müsbət ədədlər kimi nəzərə alaq. ABC düzbucaqlı üçbucağı çəkək, burada katetlər x və y , hipotenuz isə z -dir (şəkil 2).

Verilən sistem tənliyinə əsasən bu üçbucağın perimetri $p = 60$, hipotenuza düşən hündürlük $h = 12$ -dir. Birinci tənliyi $(x + y)^2 = (60 - z)^2$, ikinci və üçüncü tənliyi isə $(x + y)^2 = z^2 + 24z$ kimi yazı bilərik. Beləliklə, $(60 - z)^2 = z^2 + 24z$ $\square$ $144z = 60^2$ $\square$ $z = 25$ nəticəsi alınır.

Bu zaman $\begin{cases} x + y = 35 \\ xy = 300 \end{cases}$ sistem tənliyi meydana çıxacaqdır. Bu tənliyin kökləri 15 və 20 olduğunu nəzərə alsaq, sistem tənliyimizin kökləri, (15, 20, 25) və (20, 15, 25) olacaqdır.

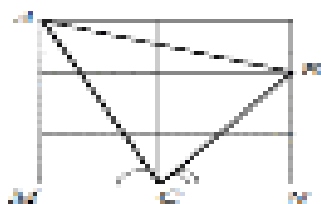
2) Məsələnin şərtində a, b, c ədədlərinin müsbət və ya mənfi olduğu haqqında danışılmır. Sistemin üçüncü tənliyindən iki naməlumun mənfi olacağını fərz etsək,

$z > 0$. Sonra $x < 0$ və $y < 0$. $x + y = 35$ bərabərliyini nəzərə alsaq, deməli x, y müsbət ədədlərdir. Beləliklə, cavablar (15, 20, 25) və (20, 15, 25) kimi olacaqdır [4], [5].

Triqonometrik məsələləri həll edilməsi

Tapşırıq 3:

Həll edin: $\arctg 2 + \arctg 3 + \arctg 1$

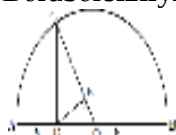
Şəkil 3. Düzbucaqlı üçbucaqda iti bucağın tangensi tərifindən istifadə edək:

$$\arctg 3 = \square ACM, \arctg 2 = \square BCN$$

Bu zaman $\arctg 1 = \square BAC$ bərabərliyi $\square$ doğru olacaqdır, belə ki, BCA düzbucaqlı, bərabəryanlı ABC üçbucağının iti bucağıdır (B bucağı düzbucaqdır). Pifaqor teoreminə əsasən $BC = AB = \sqrt{5}$, $AC = \sqrt{10}$. Əks Pifaqor teoreminə əsasən isə $AC^2 = AB^2 + BC^2$, yəni $10 = 5 + 5$, bununla da $\square CBA = 90^\circ$, $\square BCA = 45^\circ$ nəticəsi ortaya çıxır. Beləliklə, $\arctg 2 + \arctg 3 + \arctg 1 = \square BCN + \square ACM + \square BCA = \square MCN = 180^\circ = \pi$.

4. Bərabərsizliyin həll edilməsi

Tapşırıq 4. Bərabərsizliyi həll edin.

$$\frac{2}{\frac{1}{a} + \frac{1}{b}} \leq \sqrt{ab} \leq \frac{a+b}{2} \quad (a > 0, b > 0).$$

Şəkil 4. Məsələnin şərti üzrə

Verilmiş məsələnin daha asan həll edilməsi üçün onu təsvir edək (şəkil 4). $AD = a$, $BD = b$, $CD = \sqrt{ab}$, $OC = \frac{a+b}{2}$ şərtləri məlumdur. OCD və CDE düzbucaqlı üçbucaqlarına əsasən aşağıdakı nəticə alınır:

$$\frac{CE}{CD} = \frac{CD}{CO} \Rightarrow \frac{CE}{\sqrt{ab}} = \frac{\sqrt{ab}}{\frac{a+b}{2}} \Rightarrow CE = \frac{2ab}{a+b} = \frac{1}{\frac{1}{a} + \frac{1}{b}}.$$

Şəkildən aydın olur ki, $CE < CD < CO$. Beləliklə, bərabərsizliyin həlli $a = b$ halında mümkündür [6].

Problemnin elmi yeniliyi. Pifaqor teoreminin tətbiqinin öyrənilməsi istər orta məktəb, istərsə də ali təhsil müəssisələrində böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu teorem məktəblilərin və tələbələrin riyazi təhsili və düşüncə tərzini üçün yaxşı bir nümunədir. Burada istər teoremin özünün, istərsə də onun tətbiq məsələlərinin isbat üsulları qeyri məhdud çərçivəyə malikdir. Bu teoremi müxtəlif yollarla sübut etmək çox yaxşı cəbri-həndəsi təlimlər silsiləsindəndir.

Beləliklə, biz bu məqalədə, düzbucaqlı üçbucaq üçün bilinən həndəsənin ən vacib teoremlərindən biri ilə tanış olduq. Qədim dövrlərdən bəri Pifaqor teoremi özünün sadəliyi və çoxfunksiyallığı ilə riyaziyyat elminin diqqətindədir.

Məqalədə qısaca onun sübutunu nəzərdən keçirərək, cəbri məsələlərdə müxtəlif aspektlər üzrə istifadəsinə nəzər salmış olduq.

Pifaqor teoreminin hər kəsin yaddaşında olması onun rolunu daha da artırır. Demək olar ki, təhsili inkişaf etmiş hər bir ölkədə bu teoremi tanımayan adam tapmaq çətindir.

Sübut olunmuşdur ki, təhsildə nə qədər sadə və hər kəs tərəfindən tanınan anlayışlardan istifadə olunsun, onun qavranması daha asan və daha çox insan tərəfindən mümkün olacaqdır.

Problemnin praktik əhəmiyyəti. Həqiqətən, Pifaqor teoremi sadədir, lakin aydın deyil. İki ziddiyyətli prinsipin birləşməsi ona xüsusi cazibədar qüvvə verir, onu gözəl edir. Ancaq əlavə olaraq, Pifaqor teoremi böyük əhəmiyyət kəsb edir: həndəsənin bir çox sahələrində tətbiq olunur və bu teoremin təxminən 500 fərqli isbatının (həndəsi, cəbr, mexanika və s.) mövcudluğu praktikliyinə dəlalət edir.

Problemnin aktuallığı və yeniliyi. Pifaqor teoremini bilməklə, fərqli məsələlər üzrə yeni tətbiq və

isbat üsullarını tapa bilərsiniz. Müasir dövrün riyaziyyat elminin əldə etdiyi bir çox nailiyyətlərin bu teoremə əsaslanması, onun həll olunmamış qalan nəzəriyyələrə də təsir göstərə biləcəyini sübut edir.

Ədəbiyyat:

1. Loomis E.S. 1986. The Pythagorean proposition. Washington: The Nacional Council of Teachers of Math-ematics: 310.
2. Sparks J.C. 2008. The Pythagorean Theorem. Crown Jewel of Mathematics. Bloomington: Author House: 186.
3. Cui H.Y. To String together Six Theorems of Physics by Pythagoras Theorem // arXiv: physics / 0205021/V1/ [physics.gen-ph]
4. Абдухамидов, А.У., Насимов Х.А. и др. Алгебра и основы математического анализа. Учебник академического лицея. -Ташкент: Учитель, -2012.
5. Исраилов, И., Пашаев З. Геометрия. 1 часть. Учебник академического лицея. -Ташкент: Учитель, -2004.
6. Яковлев, Г.Н., Купцов, Л.П. и др. Всероссийские математические олимпиады школьников. - Москва: Просвещение, -1992.

E-mail: niyameddin.mammadov91@gmail.com

Rəyçilər: *ped.ü.elm. dok., prof. A.S. Adıgözəlov,*
fiz.-riy.ü. fəls.dok.dos. S.M. Mustafayev

Redaksiyaya daxil olub:13.10.2021.

UOT 372.851.4

Səməd Məmməd oğlu Çərkəsov
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
Quba filialının riyaziyyat müəllimi

İSBAT MƏSƏLƏLƏRİ HƏLLİNİN AXTARILMASI YOLLARI

Самед Мамед оглы Чаркасов
учитель математики Губинского филиала
Азербайджанского Государственного Педагогического Университета

СПОСОБЫ ПОИСКА РЕШЕНИЯ ЗАДАЧ С ДОКАЗАТЕЛЬСТВАМИ

Samad Mammad Charkasov
teacher of mathematics of the Guba branch of the
Azerbaijan State Pedagogical University

METHODS FOR SEARCHING SOLUTION TO PROBLEMS WITH PROOFS

Xülasə. Riyaziyyat təliminin ilk mərhələlərində şagirdlərin teorem, onun şərtləri və nəticəsi haqqında təsəvvürləri aydın deyildir. Ona görə də teoremin isbatı prosesini dərk edə bilmək üçün isbat üsullarını bilmək zəruridir. Məqalədə isbat məsələlərinin şərti və nəticəsini əlaqələndirməyin bir neçə üsulları, onların əlaqələri və fərqli tərəfləri nümunələrlə izah olunmuşdur.

Açar sözlər: riyaziyyat, teorem, isbat, məsələ, analiz, sintez, analitik-sintetik

Резюме. В начальной стадии обучения математике ученики не имеют ясного представления о теореме, её условиях и результате. Поэтому, чтобы понять процесс доказательства теоремы, необходимо знать методы его доказательства. В статье излагаются некоторые методы согласования условий и результатов доказательства задач, на основе примеров объясняется их связи и различные стороны.

Ключевые слова: математика, теорема, доказательство, задача, анализ, синтез, аналитико-синтетический

Summary. At the initial stage of teaching mathematics, students do not have a clear idea of the theorem, its conditions and the result. Therefore, in order to understand the process of confirming a theorem, it is necessary to know the methods of confirming it. The article explains some of the methods of linking the condition and the result of confirmation questions, with examples explaining their relationship and various aspects.

Key words: mathematics, theorem, proof, problem, analysis, synthesis, analytic-synthetic

İsbat məsələləri həllinin axtarılması yolları. Məsələni həll etmək üçün onun şərtləri və nəticəsini əlaqələndirməyə imkan verən aralıq şərtlərin seçilməsi zəruridir. Aralıq faktların seçilməsi mürəkkəb işdir və çox vaxt onu intuitiv, düşüncə üzrə aparmaq lazım gəlir. Bu, yaradıcı iş olduğundan onu hansısa mexaniki, tərfalet qaydalara gətirmək doğru deyildir. Bununla yanaşı, bu o demək deyildir ki, aralıq faktlar sırf təsadüfi xarakter daşıyır. Belə ki, onun müəyyən məqsədi vardır; aralıq faktlar ardıcıl olaraq şərt

və nəticəni birləşdirməlidir və vahid tam şəkildə özünü göstərməlidir.

Metodik baxımdan həllin axtarılması üzərində işin ayrı-ayrı məqamlarının nəzərdən keçirilməsi üzərində dayanacaq.

1. Əvvəlcə, məsələ ifadə edildikdə şagirdlərə təklif etmək lazımdır ki, onu anlasınlar, məmununu başa düşsünlər. Bunun üçün şagirdlərin aydın şəkildə məsələnin şərti və nəticəsini ayırmaları zəruridir. Bunsuz məsələnin həlli haqqında söhbət ola bilməz. Əyani vəsaitlər, ilk növbədə, çertyoj burada əvəzsiz xidmət göstərə bilər.

Məsələyə aid çertyoj şagirdlərə hazır verilə bilər və ya onların özlərinin çertyojunu hazırlamasını təklif etmək olar. Hazır çertyojları ilk mərhələlərdə, vaxta qənaət etmək məqsədi ilə məsələnin şifahi həllində tətbiq etmək tövsiyə olunur. Çertyojda həm şərtin, həm də nəticənin bütün elementləri (faktları) təsvir olunmalıdır. Çertyojdan istifadə edilməsində böyük diqqətliyi nail olmaq zəruridir. Ona görə də, mümkün qədər erkən çertyoj alətlərindən istifadə etməklə əsas qurma məsələlərini şagirdlərə öyrətmək arzu olunur.

Çertyoj mümkün qədər məsələnin məzmununu əyani əks etdirməlidir. Şagirdlərin çox vaxt meyl etdiyi xüsusi hallardan çəkinmək lazımdır. Fiqurun ayrı-ayrı elementləri (üçbucağın tərəfləri, hündürlükləri, medianları və ya paraleloqramın tərəfləri və i.ə.) biri-birindən kəskin fərqləndikdə belə çertyojlar əyani olacaqlar.

Şagirdlərə belə bir fikir aşılmalıdır ki, çertyoj hələ məsələnin həlli deyildir. Onda yalnız bir xüsusi hal göstərilmişdir. Çertyoj yalnız əyani vəsaitdir.

Şərt və nəticənin ayrılan faktları çertyoj əsasında qısa, simvolik yazılmalıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, sonrakı işlərdə onlardan istifadə olunacaqdır.

2. Bundan sonra məsələdə şərt və nəticə arasında əlaqənin nə qədər sıx olması təsdiq olunur ki, şərtlər yerinə yetirildikdə, nəticənin faktları da hökmən doğru olacaqdır. Təklif olunan məsələdə bu axtarılan əlaqəni göstərmək və həllin axtarılmasına keçmək lazımdır.

Birinci belə bir sual qoyulur: “Öyrənilən əlaqə bəlkə artıq bizə məlumdur? Hansı məlum teoremdə o göstərilmişdir? Bu suallara müsbət cavab verdikdə məsələni həll olunmuş hesab etmək olar.”

Nümunə üçün aşağıdakı məsələni nəzərdən keçirək.

Məsələ. “Üçbucaqda bir tərəfdən çəkilən hündürlüyün mediandan kiçik (və ya bərabər) olduğunu isbat edin.”

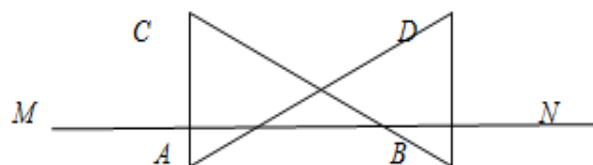
Burada hündürlük və median arasındakı əlaqə bizə məlumdur, belə ki, eyni bir nöqtədən çəkilən perpendikulyar və mail haqqında teoremin tətbiqinin yalnız xüsusi halı göstərilir.

Belə məsələlər çox sadədir və onlardan çəkinmək doğru deyildir. Onlar şagirdlərə nəzəri materialı müxtəlif fiqurlara tətbiq etməyi öyrədir.

3. Əgər birinci suala müsbət cavab verilməzsə, onda isbat üçün aralıq faktlar daxil etmək lazım gəlir. Şagirdlərə ilk vaxtlarda aralıq faktlar haqqında danışmaq məqsədəuyğun deyildir. Yaxşı olar ki, şagirdlərin diqqəti çertyojda əmələ gələn sadə fiqurlara yönəldilsin, bu fiqurların xassələri yada salınsın və ya onlar öz aralarında müqayisə edilsin. Çertyojun elementlərinin müqayisə edilməsi çox vaxt məsələnin həllini göstərir.

Məsələ. “Düz xəttə onun iki müxtəlif A və B nöqtələrindən bu düz xətdən bir tərəfdə bir-birinə bərabər AC və BD perpendikulyarları qaldırılmışdır, $AD=BC$ olduğunu isbat edin.”

Çertyoju yerinə yetirdikdən sonra qeyd etmək lazımdır ki, məsələ AD və BC parçalarının müqayisə edilməsinə gətirilir.

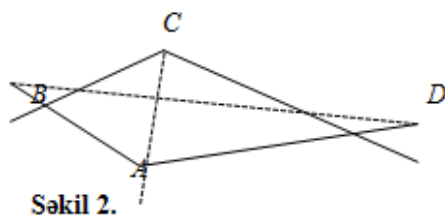

Şəkil 1.

Belə suallar verilir: “Hansı fiqurları burada nəzərdən keçirə bilərik? Müqayisə etdiyimiz AD və BC parçaları hansı sadə fiqurlara daxildir?” Şagirdlər çətinlik çəkmədən bu suallara cavab verirlər: “ AD və BC parçaları ADB və BCA üçbucaqlarına daxildir”. Təbii olaraq belə fikir yaranır ki, AD və BC parçalarını müqayisə etmək üçün ADB və BCA üçbucaqlarını müqayisə etmək lazımdır. Bu müqayisə aparılan iş onların bərabərliyinə gətirilir ki, bu da asanlıqla məsələnin həllinə gətirilir. Yəni, nəticədə faktın doğru olduğunu təsdiq edirik.

Bəzən müqayisə edilən elementlərin daxil olduğu sadə fiqurlar çertyojda görünür. Onda çertyojda elə köməkçi xətlər çəkmək lazım gəlir ki, həmin sadə fiqurlar alınsın. Burada hansısa hazır qaydalar göstərmək çətinidir, bunun üçün şagirddən düşüncə və yaradıcılıq tələb olunur. Aşağıdakı məsələni nəzərdən keçirək:

Məsələ. “Əgər qabarıq $ABCD$ dördbucaqlısında $AB=BC$ və $CD=DA$ tərəfləri bərabər olarsa, onda $\angle A = \angle C$ olar. İsbat edin.” Burada köməkçi xətt kimi BD diaqonalını çəkmək yaxşı olar. Onda çertyojda ABD və BCD üçbucaqları alınır. (şəkil 2)

Şəkil 2.

Müqayisə etdiyimiz A və C bucaqlarının bir element kimi bu üçbucaqlara daxil olması da çox əhəmiyyətlidir. Həmin üçbucaqların məlum elementlərini müqayisə etdikdə üçbucaqların bərabərliyinin üçüncü əlamətinə görə onların bərabər olduğunu müəyyən edirik. Buradan bilavasitə $\angle A = \angle C$ olur və bununla da məsələ həll edilir.

Dördbucaqlıda BD diaqonalı əvəzinə AC diaqonalını da çəkmək olardı. Bu halda iki bərabəryanlı ABC və CDA üçbucaqları alınardı. Dördbucaqlının müqayisə edilən A və C bucaqları iki bucağın cəmi şəklində göstərilir. Asanlıqla göstərmək olar ki, A bucağının toplananları uyğun olaraq C bucağının toplananlarına bərabərdir. Buradan da A və C bucaqlarının bərabərliyi alınır.

Köməkçi xətlərin çəkilməsi priyomu çox vaxt məsələnin həllinə kömək edir, ona görə də şagirdləri onunla isbat məsələləri həllinin ilk pillələrində tanış etmək faydalıdır.

4. Bir neçə aralıq faktların daxil edilməsi lazım gələn daha mürəkkəb məsələlərdə işin çətinliyi həmin faktların məqsədəuyğun seçilməsindən ibarətdir. Aralıq faktlar müəyyən ardıcılıqla yerləşməli və onların birindən növbətiyə keçidin məlum əlaqələr əsasında bilavasitə, sadə və aydın baş verməsi vacibdir. Bundan başqa faktların əlaqələndirilməsi zəncirinin öz istiqaməti, öz məqsədi olmalı, şərt və nəticə arasındakı əlaqəni yoxlamalı, müəyyən etməli, aydınlaşdırmalıdır. Aralıq faktların (əqli nəticələrin, çıxarılışların) əlaqələndirilməsinin belə zəncirinin qurulması işini iki şəkildə təşkil etmək olar:

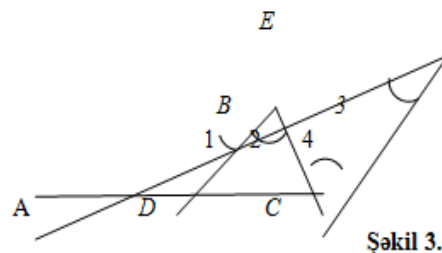
- 1) ya şərtlərdən başlamaq;
- 2) və ya da nəticənin faktlarından başlamaq olar.

Birinci üsula *sintetik*, ikinci üsula isə *analitik* üsul deyilir.

Çıxarılışlar zənciri məsələnin ifadəsindən alınarsa və ya bu zəncir asanlıqla açılsas, onda sintetik üsuldən istifadə etmək faydalıdır. Misal göstərək.

Məsələ. ABC üçbucağında C təpə nöqtəsindən üçbucağın B bucağının BD tənböləninə

paralel çəkilən CE düz xətti AB tərəfinin uzantısını E nöqtəsində kəsir. $BE = BC$ olduğunu isbat edin.

Şəkil 3.

Çertyojda üçbucağın B , C və E təpələrindəki bucaqları sadəlik üçün 1,2,3,4 rəqəmləri ilə işarə edək. Həmin bucaqları müqayisə edək. (şəkil 3)

- 1) BD parçasının B bucağının tənböləni olması şərtindən $\angle 1 = \angle 2$ alınır.
- 2) $CE \parallel BD$ şərtindən BC kəsən olduqda $\angle 2 = \angle 4$ (çarpaz bucaqlar kimi) aparılır.
- 3) $CE \parallel BD$ şərtindən BC kəsən olduqda $\angle 1 = \angle 3$ (uyğun bucaqlar kimi) alınır.
- 4) Əvvəlki aralıq faktlardan alınır ki, $\angle 3 = \angle 4$.

5) $\angle 3$ və $\angle 4$ -ə BEC üçbucağının bucaqları kimi baxaraq $BE = BC$ olduğunu alırıq.

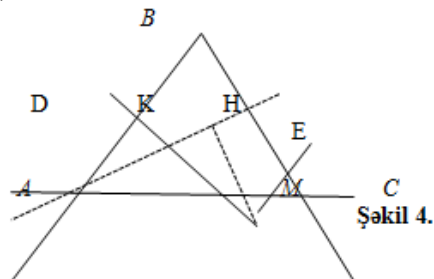
Sintetik üsulla işlədikdə bizi yalnız nəticəyə yaxınlaşdıran aralıq faktları (çıxarılışları) götürmək faydalıdır. Məsələn, əvvəlki məsələdə $\angle ADB = \angle ACE$ olduğunu müəyyən etmək olardı. Lakin məsələnin həlli üçün onun faydası yoxdur. Sintetik üsulla həllin axtarılması zamanı nəticəni (son məqsədi) unutmaq doğru deyildir. Belə ki, məqsədə yaxınlaşmaq üçün hansı çıxarılışları götürmək lazım gəldiyinə o göstəriş verməlidir. Belə qabiliyyəti həmişə şagirdlərdə tərbiyə etmək zəruridir. Şagirdlərin diqqəti adətən dayanıqlı olmur, düzgün mühakimə aparmağa başlayaraq, bəzən məqsəddən yayınır və düzgün olmayan yolu tutur.

5. Çox vaxt isbatın gedişi məsələnin ifadəsi ilə göstərilir və ya gediş güman etmə ilə fərziyyə ilə asanlıqla aşkar edilmir. Bu halda isbatın tapılmasının analitik Δ Üsulundan istifadə etmək daha faydalıdır. Yəni, isbatın gedişində aralıq faktlar zəncirinin qurulmasına nəticədən başlamaq əlverişlidir. Misal göstərək.

Məsələ. Bərabəryanlı üçbucaqda oturmağın istənilən nöqtəsindən yan tərəflərə qədər məsafələrin cəmi sabit kəmiyyətdir (o, üçbucağın yan tərəfinə çəkilən hündürlüyə bərabərdir). İsbat edin.

Məsələyə aid çertyoj quraq.

- 1) $\triangle ABC$ – bərabəryanlıdır, $AB=BC$.
- 2) M nöqtəsindən $ME \perp BC$ və $MD \perp AB$ çəkilmişdir.
- 3) AH – yan tərəfə çəkilən hündürlükdür (şəkil 4).

İşə nəticədən başlayaraq: nəyi isbat etmək tələb olunur? (cavab: $MD+ME=AH$) Nəticə əvvəllər müəyyən olunmuş teoremlərə əsasən şərtin sadə, aşkar nəticəsi deyildir? (cavab: xeyir, nəticəsi deyildir).

Belə faktın varlığını əvvəllər biz necə isbat etmişik, indi isə necə isbat etmək olar? (cavab: AH parçasının uyğun olaraq MD və ME parçalarına bərabər olan iki parçaya ayırmağın mümkünlüyünü göstərmək kifayətdir). M nöqtəsindən $MK \parallel BC$ çəkərək AH parçası üzərində $HK=ME$ ayırmaq olar. İndi nəticəni təsdiq etmək üçün bizdə verilənlər kifayətdirmi? Əgər kifayət deyildirsə, onda bəs nə çatışmır? (Cavab: $AK=MD$ olduğunu təsdiq etmək çatmır). Çatışmayan şərtin varlığına necə inanmaq olar? (Cavab: AK və MD parçalarını müqayisə etmək üçün qeyd edək ki, onlar AKM və ADM üçbucaqlarının tərəfləridir. Bu üçbucaqları müqayisə edək: onların hər ikisi düzbucaqdır və ortaq hipotenuzları var. AK və MD parçalarının bərabər olması üçün AKM və AMD üçbucaqlarının bərabər olması zəruridir).

Yuxarıda göstərilən (ADM və AKM) düzbucaqlı üçbucaqların bərabərliyini təsdiq etmək üçün verilənlər kifayətdirmi? (Cavab: kifayət deyildir. Bu üçbucaqda daha bir elementin bir iti bucağın və ya bir katetin bərabər olduğunu isbat etmək lazımdır).

Bu üçbucaqlarda daha bir elementin bərabərliyini necə isbat edək. (Cavab: $\angle DAM$ və $\angle KMA$ iti bucaqlarını müqayisə etmək asandır. Belə ki, $\angle KMA = \angle BCA$ ($BC \parallel KM$ və AC kəsən olduğundan uyğun bucaqlar kimi) və $\angle BCA = \angle BAC$ (bərabəryanlı ABC üçbucağının otura-

cağına bitişik bucaqlar kimi) olmasından $\angle DAM = \angle KMA$ alınır).

Beləliklə, sonuncu çatışmayan şərti aldığımız görə $AK=MD$ olur. Bu isə bizim əvvəl müəyyən etdiyimiz kimi nəticə faktının varlığını isbat edir, yəni məsələni həll edir.

İsbatın axtarılmasının analitik üsulu bir çox hallarda sintetik üsuldan daha səmərəlidir. Analitik üsul isbatın qurulması yolunu şagirdlərə göstərir, işə axıcılıq və məqsədyönlülük gətirir, hər bir addımı əsaslandırmağa imkan verir. Bununla da öyrənilən materialın formal mənimsənilməsinə deyil, aydın başa düşülməsinə nail olunur. Analitik üsul şagirdlərdə təfəkkürün inkişaf etdirilməsi üçün böyük əhəmiyyətə malikdir.

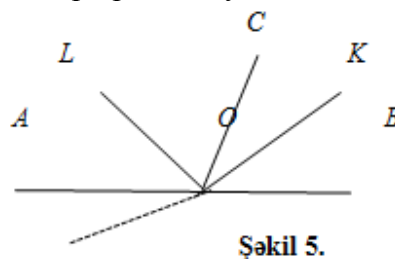
6. İsbatın axtarılmasında təriflər böyük kömək göstərə bilər. Belə ki, bir neçə dəfə aşağıdakı sualı verməli oluruq: müəyyən faktın varlığını necə isbat etməli? Suala cavab vermək üçün təbiidir ki, əvvəlcə aşağıdakı sual əhatə olunmalıdır. Onun varlığını təsdiq etmək üçün bu faktın hansı əlamətləri kifayətdir? Bu suala cavabı birinci növbədə faktın özünün tərifini verə bilər.

Tərifdə tərif verilən faktın mühüm əlamətləri sadalanır. Bununla da işə istiqamət verilir: nəzərdən keçirilən məsələdəki tərifdə göstərilən mühüm əlamətlərin olması yoxlanılır. Məsələn göstərək.

Məsələ. İki qonşu bucağın tən bölənlərinin perpendikulyar olduqlarını isbat edin.

Şəkil 5-də $\angle AOC$ və $\angle COB$ – qonşu bucaqlardır, $OL \perp OK$ olduğunu isbat etmək lazımdır.

Əvvəlcə aşağıdakı kimi sual veririk: hansı düz xətlərə perpendikulyar düz xətlər deyilir? (Cavab. Tərifə görə düz bucaq altında kəsişən iki düz xəttə perpendikulyar düz xətlər deyilir).

Daha sonra belə bir sual verilir: hansı bucaqlara düz bucaq? Cavab. Tərifə görə iki bərabər qonşu bucaqlardan hər birinə düz bucaq deyilir. Ona görə məsələni həll etmək üçün $\angle OK$ bucağı ilə qonşu olan $\angle OLM$ bucağını qurmaq lazımdır. Buna görə də OK tərəfini uzadıırıq. Alınan $\angle OK$ və $\angle OLM$ bucaqlarını müqayisə edirik.

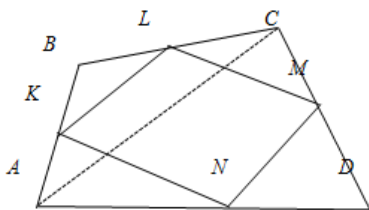
Aydındır ki,

$$\angle LOK = \angle LOC + \angle COK \text{ və } \angle LOM = \angle LOA + \angle AOM$$

Yazmaq olar. Bu yazıların sağ tərəfində birinci toplananlar bərabərdir. ($\angle LOC = \angle LOA$; şərtə görə LO düz xətti AOC bucağı tənböləndir). İkinci toplananlar da bərabərdir, belə ki, $\angle AOM = \angle BOK$ – qarşılıqlı bucaqlar kimi və $\angle COK = \angle BOK$ – şərtə görə. Deməli, bərabərsizliklərin sol tərəfləri də bərabərdir, yəni $\angle LOK = \angle LOM$. Bunun da isbatı tələb olunurdu.

Məsələ. Düzbucaqlının tərəflərinin orta nöqtələrini ardıcıl olaraq birləşdirən parçaların paraleloqram əmələ gətirdiyini isbat edin.

Şəkil 6-da ABCD – verilmiş dördbucaqlı; K, L, M və N – tərəflərin orta nöqtələridir. KLMN-in paraleloqram olduğunu isbat etmək lazımdır.

Şəkil 6.

Məsələni həll etmək üçün: paraleloqramın hansı əlamətləri vardır? Sualından başlayaq. (Cavab. Tərifə görə qarşı tərəfləri cüt-cüt paralel olan dördbucaqlıya paraleloqram deyilir). Bura-

dan məsələni həll etmək üçün $KL \parallel MN$ və $KN \parallel LM$ olduğunu müəyyən etməyin kifayət olması alınır. Əvvəlcə $KL \parallel MN$ olduğunu müəyyən edək. Burada söhbət KL və MN düz xətlərinin qarşılıqlı vəziyyətindən gedir. KL parçası AB və BC tərəflərinin orta nöqtələrini birləşdirir. Ağla belə bir fikir gəlir ki, A və C nöqtələrini AC parçası ilə birləşdirək. Orta xətti KL olan ABC üçbucağı almış olarıq ki, $KL \parallel AC$ olar. Analogi mühakimə $MN \parallel AC$ nəticəsinə gətirir. İndi KL və MN düz xətlərinin qarşılıqlı vəziyyətlərini müqayisə etmək asandır. Paralelliliyin tranzitivlik xassəsinə əsasən $KL \parallel MN$ nəticəsinə çıxarıyıq. Məsələni həll etmək üçün bu nəticənin müəyyən edilməsi lazım idi.

Analoji olaraq $KN \parallel MN$ nəticəsinə çıxarıyıq ki, bununla da məsələ həll olunur.

Problemnin elmi yeniliyi. Həndəsə məsələlərini həll etmək üçün onun şərtləri və nəticəsi arasında mühakimələr zəncirindən istifadə olunmuşdur.

Problemnin aktuallığı. Məsələlər həllinin məntiqi əsaslandırılması şagirdlərdə düşüncəni artırır, onları axtarısa, yaradıcılığa istiqamətləndirir və son nəticədə onları fəal fəaliyyətə təhrik edir.

Problemnin praktik əhəmiyyəti. İsbat məsələləri həllinin axtarılması vərdisləri teoremlərin strukturunu mənimsəməyə və müxtəlif isbat üsullarına yönəlməyə kömək edəcəkdir.

Ədəbiyyat:

1. Adıgözəlov, A.S. Məktəbdə riyaziyyat təliminin nəzəri əsasları / A.S. Adıgözəlov. -Bakı: ADPU, -2018. -310 s.
2. Adıgözəlov, A.S. Orta məktəbdə riyaziyyatın tədrisi metodikası. Dərs vəsaiti / A.S. Adıgözəlov. -Bakı: ADPU, -2015. -350 s.
3. Ağayev, B. Səkkizillik məktəbdə riyaziyyatın tədrisi metodikası. IV h. / B. Ağayev, Ə. İbrahimov, A. Kreymer. -Bakı: Maarif, -1972, -230 s.
4. Барыбин, К.С. Сборник геометрических задач на доказательство. -М: Просвещение, -1954. -152 с.
5. Болтянский, В.Т. Анализ – поиск решения задач // Математика в школе, -1974, №1, -с.43-48.
6. Mərdanov, M.C. Həndəsə: Ümumtəhsil məktəblərinin 9-cu sinfi üçün dərslik / M.C. Mərdanov, S.S. Mirzəyev, S.M.Sadiqov. -Bakı: Çarşıoğlu, -2005. -160 s.
7. Mərdanov, M.C. Həndəsə: Ümumtəhsil məktəblərinin 11-ci sinfi üçün dərslik / M.C. Mərdanov, S.S. Mirzəyev, R.H. Nəsiyev [və b]. -Bakı: Çarşıoğlu, -2005. -160 s.
8. Столяр, А.А. Педагогика математики: Курс лекций / А.А. Столяр. -Минск: Высшая школа, -1969, -368 с.
9. Туманов, Е.И. Поиски решения задачи: Пособие для учителей / Е.И. Туманов. -М.: Просвещение, -1969. -279 с.

E-mail: çərkəssəm@.com

Rəyçilər: ped.ü.elm.dok., prof. A.S. Adıgözəlov,
ped.ü.fəls. dok. N.R. Abbasov

Redaksiyaya daxil olub: 03.11.2021.

FİZİKANIN TƏDRİSİ METODİKASI

UOT 372.853

Sadiq Xosrov oğlu Xəlilov
fizika-riyaziyyat üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Texniki Universiteti

Cüməli Kərim oğlu Qəniyev
texnika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Texniki Universiteti

TEXNİKİ ALİ MƏKTƏBLƏRDƏ ÜMUMİ FİZİKA KURSUNDA ÖYRƏNİLƏN BƏZİ MÖVZULARIN TƏDRİSİ METODİKASI HAQQINDA

Садиг Хосров оглы Халилов
доктор философии по физико-математическим наукам, доцент
Азербайджанский Технический Университет

Джумали Керим оглы Ганиев
доктор философии по техническим наукам, доцент
Азербайджанский Технический Университет

О МЕТОДИКЕ ПРЕПОДАВАНИЯ НЕКОТОРЫХ ТЕМ, ПРЕПОДАВАЕМЫХ НА ОБЩИХ КУРСАХ ФИЗИКИ В ТЕХНИЧЕСКИХ ВУЗАХ

Sadig Khosrov Khalilov
phD in physics and mathematics, associate professor
Azerbaijan University of Technology

Jumeli Karim Ganiyev
phD in technology, associate professor
Azerbaijan University of Technology

ABOUT ON THE METHODS OF TEACHING SOME TOPICS TRAINING COURSE OF GENERAL PHYSICS IN TECHNICAL UNIVERSITIES

Xülasə. İşdə texniki ali məktəblərdə ümumi fizika kursunda öyrənilən sabit cərəyanın mövcud olma şərti, kvazistasionar cərəyan və cərəyanların maqnit qarşılıqlı təsiri mövzularının tədrisi haqqında bəzi metodik mülahizələr şərh edilmişdir.

Açar sözlər: *sabit cərəyan, kvazistasionar cərəyan və cərəyanların maqnit qarşılıqlı təsiri*

Резюме. В данной работе изложены некоторые методические соображения по преподаванию условий наличия постоянного тока, квазистационарных токов и магнитных взаимодействий токов, изучаемых на курсе общей физики в технических университетах.

Ключевые слова: *постоянный ток, квазистационарный ток и магнитное взаимодействие токов*

Summary. In this paper, presents some methodological considerations for teaching the conditions for the existence of direct current, quasi-stationary currents and magnetic interactions of currents studied in the course of general physics at technical universities.

Key words: *direct current, quasi-stationary current and magnetic interaction of currents*

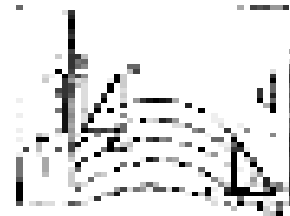
1. *Sabit cərəyanın mövcud olma şərti haqqında.* Sabit cərəyan mövzusunun tədrisi zamanı, əsasən, cərəyan axan naqıl daxilində elektrik sahəsinin hansı yüklər tərəfindən yaradıldığını və bu yüklərin harada yerləşdiyini araşdırmaq lazımdır. Ona görə də mövzu haqqında aşağıdakı ardıcılıqla mühakimə yürütməyi məsləhət bilirik.

Bildiyimiz kimi, diferensial formada Om qanununa görə $\vec{j} = \sigma \vec{E}$ -dir, yəni naqıldən cərəyan axırsa $\vec{j} \neq 0$ və $\vec{E} \neq 0$ olur. Deməli, cərəyan axan naqılın daxilində elektrik sahəsi mövcud olur. Bu zaman $\vec{j}$ naqılın səthinə toxunan istiqamətdə yönəlmiş olur, eləcə də $\vec{E}$ vektoru da naqılın səthinə toxunan istiqamətdə yönəlmiş olur. Ümumiyyətlə isə sabit cərəyan axan naqılın en kəsiyi boyunca cərəyanın sıxlığı sabit qalmır. Belə ki, naqılın əyildiyi (deformasiya olunduğu) yerdə cərəyanın sıxlığı başqa yerlərdəkindən fərqli olur. Çünki naqılın deformasiya (əyildiyi) olunduğu yerdə ekvipotensial səthlər daxili tərəfdə bir-birinə yaxındırsa, əyrinin qabarıq tərəfində ekvipotensial səthlər arasındakı məsafə daxili tərəfdəkindən çox olar. Bu isə o deməkdir ki, əyri hissənin daxili və xarici tərəflərində elektrik sahəsinin qiyməti də eyni olmur. Dediklərimiz en kəsiyi kifayət qədər böyük olan naqillərdə özünü daha çox büruzə verir. En kəsiyi kifayət qədər kiçik olan naqillərdə isə cərəyanın sıxlığının hər yerdə modulca sabit qaldığını və cərəyan elementi $I d\vec{l}$ boyunca yönəldiyini qəbul etmək olar. Bu halda, naqılın səthi yaxınlığında naqıldən xaricdə mövcud olan sahənin tangensial toplananı elə naqılın daxilində mövcud olan sahənin tangensial toplananına bərabər olur [2].

İndi sual oluna bilər ki, naqılın daxilindəki sahəni hansı yüklər yaradır? Bildiyimiz kimi, sabit cərəyanın mövcud olması üçün cərəyan mənbəyi lazımdır. Lakin, eyni zamanda, demək olar ki, kənar qüvvələrin təsir etdiyi cərəyan mənbəyi təkbəşinə, cərəyanı dövrdə sabit saxlayacaq bu sahəni yarada bilməz. Cərəyan axacaq naqillərin kilometrərlə uzana biləcəyini nəzərə alsaq, belə böyük bir məsafədə mənbəyin yaradacağı sahənin çox cüzi olacağı qənaətinə gəlirik. Deməli, naqılın daxilindəki sahə təkcə cərəyan mənbəyi tərəfindən yaradıla bilməz.

Bildiyimiz kimi, elektrik sahəsi ancaq yüklər tərəfindən yaradıla bilər. Onda naqılın daxilində sahə yaradan hansı yüklərdir və onlar

harada yerləşir sualına cavab tapmaq lazımdır. Bunun üçün belə bir təcrübə edək [3]. Naqılın xaricində sahənin olub-olmamağını araşdırmaq məqsədilə cərəyan axan naqılı, içərisində dielektrik tozu olan qabda yerləşdirək. Təcrübənin nəticəsi şəkil 1-də göstərilmişdir. Şəkildən gördüyü kimi, naqıldən

Şəkil 1.

xaricdəki sahənin tangensial $\vec{E}_t$ toplananı ilə yanaşı normal toplananı da $\vec{E}_n$ var. Lakin naqılın daxilindəki sahənin normal toplananı $\vec{E}_n = 0$ -dir. Alınan nəticə onu göstərir ki, cərəyan axan naqılın səthində yüklər mövcuddur və onun səth sıxlığını məlum $\sigma = \epsilon_0 E$ düsturu ilə təyin etmək olar. Beləliklə, cərəyan axan naqılın səthində yüklər mövcud olur ki, onlar da naqılın daxilində elektrik sahəsi yaradır və bu sahə naqıldə sabit cərəyanın mövcud olmasını təmin edir.

Bildiyimiz kimi, cərəyan mənbələrində kənar qüvvələr müsbət və mənfi yükləri bir-birindən ayıraraq mənbəyin “+” və “-” qütblərində toplayır və Kulon qanununa görə bu yüklər qütblərin yaxınlığında dövrədəki naqılın yüklərinə təsir edir, bu yüklər isə, öz növbəsində, digər yüklərə təsir edir və s. Belə kollektiv qarşılıqlı təsir nəticəsində dövrədəki naqillərin səthində yüklər elə paylanır ki, nəticədə naqılın daxilində uyğun elektrik sahəsi yaranmış olur.

Beləliklə də, cərəyan mənbəyinin qütblərindəki yüklərin rolu dövrədəki bütün naqillərin daxilində elektrik sahəsi yaratmaq yox, naqillərin səthində səth yüklərinin elə paylanması təmin etməkdir ki, naqılın daxilində elə elektrik sahəsi yaranmış olsun ki, bu sahə naqıldə sabit cərəyanın mövcud olmasını təmin etsin. Yüklər arasında qarşılıqlı təsir elektromaqnit qüvvələri vasitəsilə baş verdiyi üçün dövrə qapandıqdan sonra sabit cərəyanın yaranması, elektromaqnit dalğalarının yayılma sürəti ilə xarakterizə olunur. Bu yayılma isə, öz növbəsində, dövrədə olan ele-

mentlərdən (kondensator, induktivlik) və dövrəni xarakterizə edən digər kəmiyyətlərdən asılı olur.

Sabit cərəyan axan naqilin daxilində sahə $\vec{E} \neq 0$ olduğu üçün potensial, elektrostatikada olduğundan fərqli olaraq, naqıl boyunca nöqtədən-nöqtəyə dəyişir. Lakin naqilin daxilindəki sahə naqilin səthindəki zamana görə tərpənməz yüklər tərəfindən yarandığı üçün elektrostatik sahə kimi, o da potensiallı sahədir və naqilin iki nöqtəsi arasındakı potensiallar fərqi $\varphi(2) - \varphi(1) = - \int_{(1)}^{(2)} \vec{E} \cdot d\vec{l}$ kimi hesablamaq olar [2].

2. *Kvazistasionar cərəyan haqqında.* Qeyd edək ki, dəyişən cərəyanı və ya elektromaqnit sahəsinin yayılmasını öyrəndikdə, birinci növbədə, kvazistasionar cərəyan anlayışını daxil edirik. Lakin, belə prosesləri öyrənəndə, ilk növbədə, iki əsas məsələyə xüsusi fikir vermək lazımdır:

1) Elektromaqnit sahəsinin (dalğasının) sonlu sürətlə yayılmasına;

2) Dəyişən elektrik sahəsinin dəyişən maqnit sahəsi doğurduğu belə proseslərdə $\frac{\partial \vec{D}}{\partial t}$ dəyişmə cərəyanının mövcudluğuna.

Uyğun hesablama və təcrübə göstərir ki, dəyişən cərəyanın (sahənin) çox da böyük olmayan tezliklərində yuxarıda göstərilən faktorları nəzərə almamaq olar, yəni hesab etmək olar ki, elektromaqnit sahəsi baxılan mühitdə ani olaraq yayılır və dəyişmə cərəyanı sıfırdır (mövcud deyil), maqnit sahəsi isə keçiricilik cərəyanı hesabına yaranır. Bu şərtləri ödəyən cərəyana isə kvazistasionar cərəyan deyilir.

Göstərmək olar ki, kvazistasionarlıq şərtini riyazi olaraq $\ell \ll \lambda$ kimi ifadə etmək olar (burada λ -yayılan elektromaqnit sahəsinin (cərəyanın) dalğa uzunluğu, ℓ isə dalğanın (cərəyanın) yayıldığı dövrənin uzunluğudur). Bu şərt o deməkdir ki, dalğa yayılan mühitdə prosesi xarakterizə edən kəmiyyətin dəyişməsinə o vaxt nəzərə almamaq olar ki, $\lambda \ll \ell$ olsun. Belə olduqda elektromaqnit sahəsinin ani olaraq yayıldığını qəbul etmək olar. Bu halda dövrənin istənilən nöqtəsində dəyişən cərəyanın ani qiymətinin eyni olduğunu qəbul etmək olar. Lakin cərəyanın çox vaxt minlərlə kilometr məsafəyə verildiyini nəzərə alsaq, onda cərəyanı ötürən xətt boyunca onun dəyişməsinə mütləq nəzərə almaq lazımdır

və bu cərəyanı artıq kvazistasionar hesab etmək olmaz [3].

Dediklərimizə onu da əlavə edək ki, çox böyük tezliklərdə belə ($\sim 10^{18} \text{ san}^{-1}$) dəyişmə cərəyanını keçiricilik cərəyanına nisbətən nəzərə almamaq olar və bunu məşğələ dərslərində araşdırmaq məsləhətdir. Lakin dəyişən elektromaqnit sahəsi üçün keçiricilik cərəyanı olmayan vakuuma və dielektriklərdə dəyişmə cərəyanını mütləq nəzərə almaq lazımdır, belə ki, məhz o, bu mühitlərdə maqnit sahəsinin mənbəyidir. Unutmaq olmaz ki, dəyişmə cərəyanı elektromaqnit dalğasının mövcud olması şərtidir.

3. *Cərəyanların maqnit qarşılıqlı təsiri haqqında.* Cərəyanların maqnit qarşılıqlı təsiri öyrəniləndə bu qarşılıqlı təsir qüvvəsinin ifadəsini Kulon qanununun ifadəsi ilə müqayisə etmək, elektrik və maqnit hadisələrinin bir-biri ilə sıx əlaqəli olduğunu metodik cəhətdən bir daha təsdiq etmiş olur.

Tarixdən məlum olduğu kimi, paralel cərəyanların maqnit qarşılıqlı təsirini ilk dəfə Amper öyrənmişdir. O, təcrübələr nəticəsində müəyyən etmişdir ki, solenoid (sargac) və sabit maqnit yaratdıqları maqnit sahələrinə görə ekvivalentdirlər. Bundan sonra bütün maqnit qarşılıqlı təsirin, cərəyan elementlərinin ($I_1 d\vec{l}_1$) qarşılıqlı təsirinə ekvivalent olduğu müəyyənləşdi, nəticədə cərəyan elementlərinin qarşılıqlı təsiri qanununun maqnetizmdə oynadığı rolun Kulon qanununun elektrostatikada oynadığı rol ilə eyni olduğu aydınlaşdı.

Bu aşağıdakı mülahizələrdən daha aydın görünür:

1) $I_1 d\vec{l}_1$ cərəyan elementinin $I_2 d\vec{l}_2$ cərəyan elementi olduğu yerdə yaratdığı maqnit sahəsi

$$d\vec{B}_{12} = \frac{\mu_0}{4\pi} \frac{(I_1 d\vec{l}_1 \cdot \vec{r}_{12})}{r_{12}^3}$$

2) Onda $I_2 d\vec{l}_2$ cərəyan elementinə $d\vec{B}_{12}$ sahəsi tərəfindən təsir edən qüvvə $d\vec{F}_{12} = I_2 d\vec{l}_2 \cdot d\vec{B}_{12}$ və

$$\text{ya } d\vec{F}_{12} = \frac{\mu_0}{4\pi} \frac{I_2 d\vec{l}_2 \cdot (I_1 d\vec{l}_1 \cdot \vec{r}_{12})}{r_{12}^3} \quad (1) \text{ olar (şəkil 2).}$$

Şəkil 2.

Eyni zamanda, $I_2 d\vec{l}_2$ cərəyan elementinin yaratdığı maqnit sahəsi tərəfindən $I_1 d\vec{l}_1$ cərəyan elementinə təsir edən qüvvə isə

$$d\vec{F}_{12} = \frac{\mu_0}{4\pi} \frac{I_1 d\vec{l}_1 \cdot \left(I_2 d\vec{l}_2 \cdot \frac{\vec{r}_{21}}{r_{21}^3} \right)}{r_{12}^3} \quad (2) \text{ olar.}$$

Şəkildə $\vec{n}_{12}$ və $\vec{n}_{21}$ uyğun cərəyan elementinə perpendikulyar olan vahid vektorlar olub, $d\vec{F}_{12}$ və $d\vec{F}_{21}$ qüvvələrinin istiqamətini göstərir. $\vec{r}_{12}$ -isə $I_1 d\vec{l}_1$ cərəyan elementindən $I_2 d\vec{l}_2$ cərəyan elementinə çəkilmiş radius vektordur. Şəkildən göründüyü kimi, $d\vec{F}_{12}$ və $d\vec{F}_{21}$ qüvvələri kolleniar olmadığı üçün bu cərəyan elementlərinin qarşılıqlı təsiri zamanı Nyutonun III qanunu da ödənmir [2]. Əvvəla ona görə ki, ciddi desək, belə qarşılıqlı təsiri təcrübi olaraq yoxlamaq mümkün deyil, çünki izolə olunmuş cərəyan elementi ($I d\vec{l}$) mövcud deyil. İstənilən cərəyan elementi hansısa qapalı cərəyan konturunun bir hissəsidir. Ona görə də təcrübi olaraq, ancaq qapalı cərəyanların qarşılıqlı təsirini ölçmək olar. Bu zaman doğrudan da, Nyutonun III qanunu ödənilir. (1) və (2) ifadələrini Kulon qanununun ifadəsi ilə müqayisə etsək, onların doğrudan da oxşar olduğunu görmək mümkündür, belə ki, Kulon qanununda ki yük elektrostatik sahəni yaradırsa, $I d\vec{l}$ cərəyan elementi maqnit sahəsinə yaradır.

Burada onu qeyd etmək yerinə düşərdi ki, maqnit qarşılıqlı təsir o vaxt elektrik qarşılıqlı təsirlə müqayisə edilə bilər ki, yükdaşıyıcılar ki-

fayət qədər böyük sürətlə hərəkət etsin. Lakin, buna baxmayaraq, maqnit qarşılıqlı təsir yükdaşıyıcıların kiçik sürətlərində də özünü büruzə verir. Bu o halda baş verir ki, Kulon qarşılıqlı təsiri hansısa bir səbəbdən özünü büruzə vermir. Məsələn, cərəyan axan naqildə yükdaşıyıcılar arasında Kulon qarşılıqlı təsiri özünü büruzə vermir, çünki bu zaman hərəkət edən yüklərin elektrik sahəsi naqildəki əks işarəli yüklərin elektrik sahəsi tərəfindən (neytrallaşdırılır) ekranlaşdırılır. Nəticədə, təkcə maqnit qüvvəsi qalır ki, o da hərəkət edən yüklərin elektrik sahəsi ekranlaşmadığı haldakı Kulon qüvvəsindən çox-çox kiçik olur. Belə ki, metal naqildə elektronun adi dreyf sürətində maqnit qüvvəsi Kulon qüvvəsindən təqribən 10-20 dəfə kiçik olur. Buna baxmayaraq, maqnit qüvvəsi yenə də kifayət qədər böyük olduğu üçün cərəyanlı naqillərin maqnit qarşılıqlı təsirini təcrübədə müşahidə elə bilirik, məhz buna görə də yükdaşıyıcıların hərəkət sürətinin istənilən qiymətində (böyük və ya kiçik) maqnit sahəsi meydana çıxır.

Ümumiyyətlə, Kulon qanununun fizikada böyük əhəmiyyətini qeyd etmək üçün onu xatırlatmaq kifayətdir ki, elektrik sahəsi ($\vec{E}$) üçün superpozisiya prinsipini və yükün invariantlığını nəzərə almaqla, xüsusi nisbilik nəzəriyyəsinin köməyi ilə Kulon qanunundan, düz cərəyandan r məsafədə onun yaratdığı maqnit sahəsinin induksiyaşının $B = \frac{\mu_0}{2\pi} \frac{I}{r}$ ifadəsini almaq olar [1].

Problemə aktuallığı. Ümumiyyətlə, ali məktəblərdə öyrənilən fənlərin tədrisi metodikasına aid müzakirələrə böyük ehtiyac duyulur.

Problemə yeniliyi. İstənilən mövzunun tədrisinə yeni baxış onun hərtərəfli mənimsənilməsinə aid yeni addımdır.

Problemə praktik əhəmiyyəti. Məqalə ali məktəbdə dərs deyən gənc müəllimlər üçün faydalı olacaqdır.

Ədəbiyyat:

1. Парселль, Э., Берклеевский Курс Физики, том. II. Электричество и магнетизм, -Москва: Изд. ЛАНЬ, -2005.
2. Матвеев, А.Н., Электричество и магнетизм. -Москва: Изд. ЛАНЬ, -2010.
3. Джанколи, Д., Физика, том. II. - Москва: Изд. Мир, -1989.

E-mail: gidas50@mail.ru

Rəyçilər: dos. İ.V. Musazadə

dos. E.R. Mustafayev

Redaksiyaya daxil olub: 23.11.2021.

TARIXİN TƏDRİSİ METODİKASI

UOT 372.894(47)Az

Sevil Şivəxan qızı Bəhrəmovə

tarix üzrə fəlsəfə doktoru,

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin müəllimi

Eltac Eldar oğlu Salmanzadə

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

AZƏRBAYCAN TARIXİNİN TƏDRİSİNDƏ SİNİFDƏNXARİC TƏDBİRLƏRİN HƏYATA KEÇİRİLMƏSİNİN ƏHƏMİYYƏTİ

Севиль Шивахан гызы Бахрамова

доктор философии по истории, преподаватель

Азербайджанского Государственного Педагогического Университета

Эльтадж Эльдар оглы Салманзаде

Азербайджанский Государственный Педагогический Университет

ВАЖНОСТЬ ОСУЩЕСТВЛЕНИЯ ВНЕКЛАССНЫХ ЗАНЯТИЙ В ПРЕПОДАВАНИИ ИСТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНА

Sevil Shivahan Bakhramova

doctor of philosophy in history,

lecturer at Azerbaijan State Pedagogical University

Eltaj Eldar Salmanzadeh

Azerbaijan State Pedagogical University

THE IMPORTANCE OF PERFORMING OUT-OF-CLASS LESSONS IN TEACHING THE HISTORY OF AZERBAIJAN

Xülasə. Məqalədə Azərbaycan tarixinin tədrisində şagirdlərin bilik və bacarıqlarını inkişaf etdirmək məqsədi ilə Azərbaycan tarixinin mühüm hadisələrini öyrənilib araşdırmaq, onlarda tarixi şəxsiyyətlərə rəğbət, tarixi yaddaşımızı unutmamaq, tariximizə sahib çıxmaq məqsədi ilə sinifdən xaric tədbirlərin mahiyyəti, onun şagirdlərə mənəvi təsiri, milli-mənəvi dəyərlərin qorunması işində tədbirlərin əhəmiyyəti kimi məsələlərə toxunulmuş, təhlillər aparılmışdır. Həmçinin Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirinin əmri ilə yaradılmış “Kiçik akademiya”ların fəaliyyəti, yaradıcılıq və elmi-tədqiqat işlərinə meyl və maraq göstərən istedadlı şagirdlərin potensial imkanlarının üzə çıxarılması məsələləri öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: *tarixin tədrisi, "Kiçik akademiya"lar, sinifdən xaric iş, tarixi şəxsiyyətlər, mühüm hadisə, şagird nailiyyəti*

Резюме. В статье раскрывается сущность внеклассной деятельности, ее нравственное воздействие на учащихся, защита национальных и духовных ценностей с целью развития у учащихся знаний и навыков преподавания истории Азербайджана, изучения важных событий в истории Азербайджана. Были затронуты и проанализированы такие вопросы, как расположение, уважение к историческим личностям, отражена деятельность «Малой академии», созданной приказом Министра Образования

Азербайджанской Республики, для выявления потенциальных возможностей талантливых студентов, заинтересованных в творческой и исследовательской работе.

Ключевые слова: преподавание истории, Малые академии, внеклассная работа, исторические личности, важное событие, достижения учащихся

Summary: In order to develop students' knowledge and skills in teaching the history of Azerbaijan, the article explores important events in the history of Azerbaijan, sympathizes with historical figures, does not forget our historical memory, the essence of extracurricular activities, its moral impact on students, protection of national and spiritual values. Issues such as the importance of measures were touched upon and analyzed. Also, the activities of the "Small Academy" established by the order of the Minister of Education of the Republic of Azerbaijan, the identification of potential opportunities for talented students who are interested in creative and research work were reflected.

Key words: History teaching, Small academies, extracurricular activities, historical personalities, important event, student achievement

Azərbaycan Respublikasında təhsil istiqamətində başlıca yer tutan məqsədlərdən biri təhsil sahəsini dünya ölkələrinin təhsil sistemində uyğunlaşdırmaqla şagirdlərin cəmiyyətə hazır şəkildə yetişdirilməsidir. Bunu nizamlamaq üçün bir-çox qəbul edilmiş hüquq və normalara uyğunlaşdırılmış sənədlər vardır.

Cəmiyyətdə mövcud olan hər şeyin bazar iqtisadiyyatının tələb və təkliflərinə uyğun həyata keçirilməsi ölkəmizin də əsas siyasət istiqamətlərindəndir. Ona görə hazırda qarşıya qoyulan məqsədi daha uğurlu şəkildə həyata keçirə bilmək üçün cəmiyyəti məktəbdən məqsədamüvafiq tərbiyə etmək lazımdır. Məktəb proqramlarında, eləcə də kitablarında öz əksini tapan tarixi şəxsiyyətlər barədə məlumatlar, faktlar əsasında şagirdləri fəaliyyətə cəlb etmək, onları müasir tələblərə uyğun şəkildə yetişdirmək əsasdır. Bununla yanaşı milli-mənəvi dəyərlərimizə hörmət etməyi və onun təbliği ilə məşğul olmağı şagirdlərimizə aşılamaq lazımdır. Belə olduqda şagirdlərimiz özləri üzərilərinə düşən məsuliyyəti başa düşər, cəmiyyət üçün hazırlanmış olurlar. Şagirdlər və onların tədrisi, təhsili, tərbiyəsi ilə məşğul olanlardan biri olan tarix fənni müəllimləri dərslərdə şəxsiyyət və onun tarixdəki rolunu tədrisin ön planında göstərməli, şagirdlərin şəxsiyyət və onun simasında özlərinə lazımi biliklərin, özünə lazım olan bacarıqların götürülməsinə yönləndirilməlidir (2, s. 34).

Təbii ki, tədris prosesi zamanı mütləq məktəbin şəraitinə uyğunlaşdırılmış tədris resurslarının tətbiq edilməsi, tarixi mənbələrə, faktlara istinad edilməsi zəruridir. Dərs prosesindən başqa digər məqamlardan biri sinifdən-xaric işi təşkil etməkdir ki, onun tətbiqini həyata

keçirərkən düzgün şəkildə prosedural qaydasını bilmək lazımdır. Məktəbdə uşaqlarla dərs mühitində formalaşdırılan təlim və bu təlim vasitəsi ilə tərbiyə işlərinin təşkili ilə kifayətlənmək olmaz. Təkcə dərslə kifayətlənmək pedaqoji fəaliyyətə qoyulan əməyin səmərəsiz olmasına gətirib çıxarmış olur (5, s. 16). Həmçinin şagirdlərin marağının məktəbə və tədrisə maraqlarını artırmaq üçün şagirdlərin boş vaxtlarının səmərəli və məqsədəuyğun vaxt şəklində təşkil olunması, dərs bitdikdən sonra boş qalan saatlarının maraqlı, əyləncəli, məzmunlu keçməsi üçün müxtəlif tipli tədbirlərin təşkili istiqamətində işlərin aparılmasıdır. Təbii olaraq təşkil edilən sinifdən-xaric tədbirlərin hər birinin təlimdə həyata keçirilmiş proseslərlə əlaqəli şəkildə həyata keçirilməsi öndə dayanır.

Təlim mühitində fərqli cəhətləri ilə seçilən sinifdən-xaric iş şagirdlərin məcburi şəkildə deyil, könüllü şəkildə iştirakına əsaslanır. Bu tədbirlərin təşkili zamanı təkcə bir sinfin şagirdləri deyil, müxtəlif siniflərin və yaşların nümayəndələri işin iştirakçısına çevrilirlər. Keçilən dərslərin əsas hissəsi sinif mühitində keçirilirsə, sinifdən-xaric təşkil edilən tədbirlər üçün keçirilmə yeri və məkanın məhdudiyyəti qoyulmur (6, s. 234). Təşkil edilən hər bir tədbir öncədən planlı şəkildə düşünülməli, işin müəyyən edilməsində məktəb və onun rəhbərliyi də nəzərə alınmalıdır. Təşkil edilmiş hər bir sinifdən-xaric iş şagirdlərin yüksək səviyyədə inkişafına təkan verməli və onların stimullaşmasına şərait yaratmalıdır (2, s. 11). Hər bir tədbir şagirdlərin mənafeğini zənginləşdirməli və onların dünya-görüşünə təsir etməlidir.

Tarixi şəxsiyyətlərlə bağlı təşkil edilən sinifdən xaric işin həyata keçirilməsi zamanı cəlb edicilik, ideyanın ortaya qoyulması, maraqlı və baxılmalı olması, tədbirin daim monoton yox, əyləncəli olmasına da şərait yaradılmalıdır (1, s.57). Tarixi şəxsiyyətlər barədə sinifdən xaric tədbirlərin keçirilməsi də təhsilin bir forması kimi hesab olunur, şagirdlərin inkişafına, yüksək səviyyədə tərbiyə olunmasına istiqamətlənmişdir (9, s. 23). Bu tədbirlərə görə jurnala və şagirdin məktəbli kitabçasına qiymət yazılmasa da, şagirdlərin biliyinə, təfəkkürünə, həyata dair lazımı biliklərin alınmasına istiqamətlənmiş məktəbin fəaliyyətinə aid olan bir işdir.

Tarixi şəxsiyyətlər və baş vermiş mühüm tarixi hadisələr barədə sinifdən xaric işin həyata keçirilməsinin müxtəlif formaları vardır. Bəzən şagirdlərin məktəblərdə fərdi şəkildə sinifdən xaric fəaliyyəti də olur. Onlar özləri fərdi şəkildə şagird konfransları üçün, məsələn, “Ulu öndərin yolu ilə” adlı konfransa çıxış, şəxsiyyətlərimiz haqqında divar qəzetinə məqalənin hazırlanması, şəxsiyyətlərin yaradıcılıq gecələrində şerlərin söylənilməsinə və başqa məsələləri özündə birləşdirir.

Məktəblərdə tarix dərnəkləri də təşkil edilmişdir. Məktəblərdə yaradılmış “Şən və hazırca-vablar”, “Gənc alimlər”, “Gənc tədqiqatçılar” və s. klubların adını çəkmək olar. Təşkil edilən müzakirələr, görüşlər, ekskursiyalar, olimpiadalar və başqaları vasitəsi ilə görkəmli şəxsiyyətlərin nümunəsində tərbiyə mühiti formalaşdırmaq, şagirdləri inkişaf etdirməyə istiqamətləndirilmişdir.

Sinifdən xaric işin təşkilində həyata keçirilən işlərdən biri də tarixi şəxsiyyətlər mövzusunda söhbətlərdir, hazırlanmış mühazirələr şagirdlərin mənəvi cəhətdən etik və estetik zövqünü formalaşdırmaqla yanaşı onları həyatla təmasa hazırlayır (10, s. 36). Bu istiqamətlərdə tədbirlərin keçirilməsində məqsəd ondan ibarətdir ki, şagirdlərin mənəvi cəhətdən, eləcə də tərbiyə cəhətindən formalaşdırılmasına, xalqını, vətəni sevirək milli adət-ənənələrinə uyğun şəkildə şərəf və ləyaqətin yüksək səviyyədə təşkil edilməsinə yol cızılmış olsun (5, s.75). Mədəniyyətin aşılmasının formalarından biri olan şəxsiyyətlərlə bağlı tədbirlərə yer ayrılması təlim və tərbiyə ocağı olan məktəbdən keçir.

Məktəblərdə keçirilən gecələrdən biri də sual-cavab axşamlarıdır. Suallar öncədən hazırlanır və sualları mütləq çox ciddi hazırlamaq la-

zımdır. Sinifdən xaric işin təşkilində əhəmiyyətli rol oynayan bu gecənin təşkili zamanı “Şəxsiyyət kim hesab edilir?”, “Qəhrəman adam kimi hesab etmək olar?”, “Mənəviyyəti düzgün formalaşan insan deyəndə nə başa düşünürsünüz?” və s. bu kimi suallarla şagirdlərin təfəkkürlərini canlandırma bilmək olar.

Ən uğurlu sinifdən xaric işlərdən biri görüşlərin təşkilidir. Çox görkəmli şəxslərlə, alimlərlə, müharibədə olan qəhrəmanlarla bu tipli görüşlər şagirdlərin maraq dairəsinə daxil olmaqla yanaşı onları stimullaşdırır, görüşdə əyani şəkildə gördüyü şəxsiyyətlə ünsiyyət, fotoşəkillərin çəkilişi, şəxsiyyətin öz dilindən eşitdiyi fikirlər və s. onların tərbiyəsinə təsir edir (6). Görüşlərlə yanaşı dəyirmi masaların keçirilməsi də maraq doğuran məqamlardandır. Bu zaman konkret problemə toxunulması məqsədə uyğundur. Məktəblərdə təşkil edilən Ulu Öndərə aid dəyirmi masalar, eləcə də tarixi günlərimiz barədə keçirilən bu tipli müzakirə edilən mövzular təlimdə öyrənilən materialın bu vasitə ilə tərbiyəvi effektivliyini yaradan məqamlardandır.

“Tarixi şəxsiyyətlərimizə sahib çıxmaq” layihəsi əsasında bir çox məktəblərdə tədbirlərin təşkili həyata keçirilir ki, bu zaman mənəvi dəyərlərlə yanaşı, vətənpərvərlik hissinin də yüksək səviyyədə aşılmasına şərait yaradır. Müəyyən olunduğu kimi, məktəb mühitində sinifdən xaric işlərin, konfransların, gecələrin, disputların keçirilməsi təhsilalanların həyatında, təlim və tərbiyəsinə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Şagirdlərin sinifdən xaric işin təşkili ilə əlaqəli olaraq Qarabağ müharibəsinin qəhrəmanları, eləcə də Dünya müharibəsinin qəhrəmanları, Xalqımızın Milli qəhrəmanları və bu kimi qəhrəmanlıq tariximizi yazan şəxslərə aid sinifdən xaric iş təşkil etmək olar. Bu zaman, əgər sağdırlarsa, həmin şəxslərin özləri ilə, yaxud da ailələri ilə görüşlər təşkil etmək, söhbətlər aparmaq maraqlı və mənəviyyətə təsir edən vasitə kimi reallaşdırılır.

İstedadlı şagirdlərlə işin təşkili, onların üzə çıxarılması sinifdən xaric, eləcə də məktəbdən xaric tədbirlərin həyata keçirilməsi əsas vasitələrdən biri kimi dəyərləndirilir. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirinin əmri ilə yaradılmış “Kiçik akademiya”lar yaradıcılıq və elmi-tədqiqat işlərinə meyl və maraq göstərən, bu sahədə potensial imkanları ilə fərqlənən iste-

dadlı şagirdlərin könüllü şəkildə həyata keçirdiyi birliyin yaradılmasını şagirdlərin potensial imkanlarının üzə çıxarılması üçün böyük bir addım hesab etmək olar.

“Kiçik akademiya”ların fəaliyyəti bilavasitə tarixi günlər, tarixi şəxsiyyətlərin anılması, müxtəlif elmi diskussiyalara istiqamətlənmişdir. Tarixi şəxsiyyətlərlə bağlı təşkil edilən sinifdən xaric işin həyata keçirilməsi zamanı cəlbədıcilik, ideyanın ortaya çıxarılması, maraqlı və baxımlı olması, tədbirin daim monoton yox, əyləncəli olmasına da şərait yaradılmalıdır. Keçirilən tədbirlərdə rollu oyunlar, səhnələşdirilmiş hadisələr, şagirdlərdən seçilmiş aktyor dəstəsi, şəxsiyyətin xarakterini açan nitqlər və s. bu işin təşkilinə daha da rəng qatmış olar. Şeir və suallar, şəkil və əl işləri əsasında təşkil edilmiş müsabiqələrdə təşkil ediləcək sinifdən xaric işin maraqlı olmasına təkan verir. Oyunların, yarışların təşkili həm şagirdlərin əylənməsinə, həm də onların təfəkkürünün inkişafına təkan verən məqamlardandır (5, s. 24).

Tarixi şəxsiyyətlər, ekoloji tarazlığın pozulması, tarixin qan yaddaşı, təbiəti qoruyaq, dilimiz və dinimiz, vətənpərvərlik, canlılar aləminin zənginliyi və bu kimi müxtəlif mövzular barədə sinifdən xaric tədbirlərin keçirilməsi də təhsilin bir forması hesab olunur. Şagirdlərin inkişafına, yüksək səviyyədə tərbiyə olunmasına istiqamətlənmiş tədbirlər sırasındandır. Bu tədbirlərə görə jurnala və şagirdin məktəbli kitabçasına qiymət yazılmasa da, şagirdlərin biliyinə, təfəkkürünə, həyata dair lazımı biliklərin alınmasına istiqamətlənmiş məktəbin fəaliyyətinə aid olan bir işdir.

Mədəniyyətin aşılınmasının formalarından biri olan şəxsiyyətlərlə bağlı tədbirlərə yer ayrılması təlim və tərbiyə ocağı olan məktəbdən keçir. Şagirdlərlə aparılan məqsədyönlü söhbətlər, söylənilmiş mühazirələr şəxsiyyət və tarixi dövrlərin mühüm hadisələrində rol oynamış dühaların örnəkverici gücü şagird ruhuna, təbiətinə təsir edən amil kimi özünü qoruyub saxlayır. Başqalarına hörmət etmək, eləcə də öz şəxsiyyətinə hörmət etmək, dürüst, əməksevər, mərd və yüksək keyfiyyətlərlə özünü göstərmək şagirdlərin bu ruhda böyüməsini təmin etmək “Kiçik Akademiya”ların əsas fəaliyyətlərindəndir.

Şagirdlərin təlim və tərbiyə işinin təşkilində şəxsiyyətlər barədə gecələrin keçirilməsi ma-

raq doğuran işlərdəndir. Bütün orta məktəblərdə fərqli mövzularda axşamlar təşkil edilir və bu gecələr davamlı olaraq keçirilir. Məktəblərdə şair və yazıçıların yaradıcılığına həsr edilmiş ədəbi-bədii məzmunlu gecələrin keçirilməklə yanaşı, tanınmış şəxsiyyətlərin ildönümünə, fəaliyyətinə həsr edilmiş axşamlar daha geniş təşkil edilir. Gecələrin mövzusunə şagirdlərin həyata hazırlığı, mənəvi dəyərlərin aşılınması və başqa mövzularda aid etmək olar (8, s. 7). Bu zaman yüksək qabiliyyətə malik şagirdlər öz istedadlarını ortaya qoya bilirlər. Bu cür şagirdlərin üzə çıxarılmasında müəllimlərin, eləcə də valideynin rolu böyükdür. Ailədə öz övladının bacarıqlarına bələd olan valideyn müəllimlə görüşdə bu barədə məlumatları verməklə öz övladının potensial imkanının üzə çıxarılmasına təkan vermiş olur. Yaxud da dərs prosesində müəllim öz şagirdinin akademik bilikdən başqa nəyə qadir olduğunu müəyyən etməklə də istedadın üzə çıxarılmasına yardım etmiş ola bilər. Ümumilikdə “Kiçik akademiya”lar könüllülük şəklində şagirdlərin toplanması və onların potensial imkanlarının reallaşdırılmasına imkanlar açmasına xidmət etdiyi üçün bir çox istedadların aşkarlanmasına dəstək olur.

Son zamanlar daha çox məktəblərdə şagird konfransları təşkil edilir. Bu konfranslar “20 yanvar”, “Xocalı faciəsi”, “Aprel qəhrəmanları” və s. mövzular barədə konfransların təşkili şagird inkişafına təkan verir. “Kiçik akademiya”lar vasitəsi ilə həyata keçirilən bu konfransların məqsədi öyrənilmiş bilikləri möhkəmləndirmək, onun barəsində daha dərinlən biliklərə malik olmaqdır. Həmçinin bu konfranslar vasitəsi ilə şagirdlər müstəqil şəkildə lazımı bacarıqlara, eləcə də vərdislərə yiyələnmiş olurlar. Böyüməkdə olan nəslin inkişaf istiqamətində görülən bu iş şagird nailiyyətinə, onun inkişafına, cəmiyyət üçün şəxsiyyət kimi yetişməsinə təkan verir.

“Kiçik akademiya” vasitəsi ilə təşkil edilən “Qanlı Yanvar”, “Xocalı faciəsi”, “Milli adət-ənənəmiz-Novruz”, “Bayraq günü”, “Müstəqillik Günümüz”, eləcə də Nizami, Nəsimi, Füzuli, Hüseyn Cavid, Cəfər Cabbarlıya həsr edilmiş tədbirlər şagird fəaliyyətinin önə çıxarılması, onların tərbiyə edilməsi, vətənpərvərlik, ana sevgisi, insana sevgi və s. bu kimi keyfiyyətlərin aşılınmasına şərait yaratmış olur.

Şagirdlərin sinifdən xaric işin təşkili ilə əlaqəli olaraq Qarabağ müharibəsinin qəhrəmanları, eləcə də Vətən Müharibəsi qəhrəmanları, xalqımızın milli qəhrəmanları və bu kimi qəhrəmanlıq tariximizi yazan şəxslərə aid sinifdən xaric iş təşkil etmək olar. Bu zaman əgər sağdırlarsa, həmin şəxslərin özləri ilə, yaxud da ailələri ilə görüşlər təşkil etmək, söhbətlər aparmaq maraqlı və mənəviyyata təsir edən vasitə kimi reallaşdırılır.

Fənn kurikulumlarının tətbiqi ilə əlaqədar olaraq şagirdlərdə bilik və bacarıqların formalaşdırılması bilavasitə standartların qoyduğu tələblərə uyğun reallaşdırılsa da onların şəxsiyyət kimi formalaşması üçün sinifdən xaric və məktəbdənkənar tədbirlərə cəlb edilməsi zəruridir. Cəmiyyət üçün lazımlı vətəndaş yetişdirmək, müsbət keyfiyyətləri özündə birləşdirən şəxsiyyət formalaşdırmağa çalışan müasir təhsil sistemi gələcəyimizi qurmaq üçün bütün imkanlardan istifadə edərək dünyaya integrasiya imkanlarını həyata keçirməkdir. İstedadlı uşaqların üzə çıxarılması, onların fəaliyyətə cəlb edilməsi, cəmiyyət üçün şəxsiyyət yetişdirmək işində "Kiçik akademiya"ların fəaliyyəti öz səmərəsini göstərir və bu istiqamətdə işlərin genişləndirilməsi

potensial imkanların aşkarlanması üçün böyük bir vasitədir.

Problemə aktuallığı. Ümumtəhsil məktəblərində yetişən gənc nəslin təlim-tərbiyəsində mühüm yer tutan fənlərdən biri kimi Azərbaycan tarixinin tədrisi və tədris olunan mövzuların sinifdən xaric tədbirlər vasitəsi ilə daha da geniş miqyasda araşdırılması mühüm və aktual məsələlərdəndir. Şəxsiyyətin formalaşmasında tərbiyə, milli-mənəvi dəyərlərə sahib çıxmaq və öz tarixi keçmişini unutmamaqla, şəxsiyyətinə, tarixinə sahib çıxmaq üçün mühüm tarixi faktları sinifdən xaric tədbirlər vasitəsi ilə işıqlandırmaq aktuallığını qorumaqdadır.

Problemə nəzəri əhəmiyyəti. Məqalədə irəli sürülən nəzəri müddəalar tarixin tədrisi zamanı Azərbaycan tarixinin önəmli və mühüm hadisələri üzrə sinifdən xaric tədbirlərin həyata keçirilməsi və bu tədbirlərin keçirilməsinin əhəmiyyəti ilə bağlı nəzəriyyələri zənginləşdirir. Bu da Azərbaycan tarixinin tədrisi vasitəsi ilə şagirdlərin vətənpərvərlik hissinin gücləndirilməsinə səbəb olur.

Problemə praktik əhəmiyyəti. Bu məqalədə əks olunmuş təhlil və nəticələrdən ümumtəhsil müəssisələrində fəaliyyət göstərən tarix müəllimləri, tarixin tədrisi metodikası üzrə araşdırma aparan müəssisələr, eləcə də bakalavr və magistratura pilləsində təhsil alan tələbələr elmi araşdırmalarında istifadə etməklə bəhrələyə bilirlər.

Ədəbiyyat:

1. Abbasov, A.N. Milli əxlaq və ailə etikas: Dərslik / A.N. Abbasov. - Bakı: Mütərcim, -2016. -324 s.
2. Ağayev, M.H. Təlim-tərbiyə prosesində Heydər Əliyev irsindən istifadə / Ə.Ə. Ağayev. -Bakı: -2009. -85 s.
3. Ağayev, Ə.Ə. Məktəblilərin vətəndaşlıq borcu tərbiyəsi / Ə.Ə. Ağayev. -Bakı: 1998. -36-72 s.
4. Ağayev, Ə.Ə. Azərbaycan ictimai pedaqoji fikrində şəxsiyyətin formalaşması problemi / Ə.Ə. Ağayev. -Bakı: -2005. -340 s.
5. Cəbrayıllov, İ. Azərbaycan tarixinin tədrisi metodikası / İ.H. Cəbrayıllov. -Bakı: -2006. -236 s.
6. Əmirov, M.M. Ümumtəhsil məktəblərində tarixin fəal/interaktiv təlimi metodikası: Ali məktəblərin tarix fakültəsi tələbələri üçün dərs vəsaiti / M.M. Əmirov. -Bakı: -2014.- 678 s.
7. Əliyev, P.B. Təhsil müəssisələrində tərbiyə işinin təşkili / P.B. Əliyev, H.H. Əhmədov. -Bakı: -219 s.
8. Студеникин, М.Т. Методика преподавания истории в школе: Учеб. для студ. высш. учеб. заведений. / М.Т. Студеникин. -М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС: -2003, -240 с.
9. History 7-11 developing primary teaching skills. -London: 1997, -302 p.
10. Levistik, L.S., Barton, K.C. Doing history, -New York: -2011, -240 p.

E-mail: sevil_behremova@mail.ru

Rəyçilər: *ped.ü.elm.dok., prof. M.M. Əmirov, ped.ü.elm.dok., prof. İ.H. Cəbrayıllov*

Redaksiyaya daxil olub: 14.10.2021.

BİOLOGİYANIN TƏDRİSİ-METODİKASI

UOT 372.857

Qəzənfər Musa oğlu Əliyev

biologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun aparıcı elmi işçi

HEYVANLARIN SELEKSİYASI MÖVZULARININ TƏDRİSİ METODİKASI

Газанфар Муса оглы Алиев

доктор философии по биологии, ведущий научный сотрудник

Института Образования Азербайджанский Республики

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ТЕМЫ СЕЛЕКЦИЯ ЖИВОТНЫХ

Gazanfar Musa Aliyev

doktor of philisophy in biology

leading researcher at Institute of Education of the Republic of Azerbaijan

METHODS OF TEACHING THEME ANIMAL BREEDING

Xülasə. Təqdim olunmuş məqalədə "Heyvanların seleksiyası mövzularının tədrisi metodikası"na geniş yer verilmişdir. Seleksiya işlərinin metodları, süni seçmə haqqında, müasir seleksianın məzmunu vəzifələri haqqında əhatəli məlumat verilmişdir. Proqramı əhatə etməklə daha çox şagirddən dərs soruşmaq, gündəlik həyatda rast gəlinən (xüsusilə rayon və kənd məktəblərində) əyani misallarla müraciət etmək, təlimin texniki vəsi-tələrindən istifadə etməklə dərsi yüksək səviyyədə aparmaq müəllimin qarşısında qoyulan əsas vəzifə olmalıdır.

Açar sözlər: *heyvan, cins, seleksiya, hibridləşdirmə, seçmə, genetika*

Резюме. Представленная статья посвящена теме «Методика преподавания темы: Селекция животных». Дана подробная информация о методах селекционной работы, искусственного отбора, содержания и задачах современного осодержания селекции. Основная задача учителя должна заключаться в том, чтобы опросить большее количество учеников, охватить программу, использовать наглядные примеры, встречающиеся в повседневной жизни (особенно в районных и сельских школах), провести урок на высоком уровне с использованием учебных пособий.

Ключевые слова: *животное, порода, селекция, гибридизация, отбор, генетика*

Summary: The presented article is devoted to the topic "Teaching methodology of the topic: Animal breeding." Detailed information is given on the methods of selection work, artificial selection, the content and tasks of the modern content of selection. The main task of the teacher should be to interview a larger number of students, to cover the program, to use illustrative examples found in everyday life (especially in district and rural schools), to conduct a lesson at a high level using teaching aids.

Key words: *animal, breed, selection, hybridization, choice, genetics*

Biologiya müəllimi sinfin hazırlığını başa vurub ev tapşırığını soruşur. Bu zaman əvvəlcədən seçdiyi metodik yanaşmadan istifadə edir. Şagirdlərin daha fəal olması və dərsin canlı alınması üçün frontal sorğuya üstünlük verilməsi məsləhət bilinir. Şagirdlərin biliyi qiymətləndirildikdən sonra mövzulararası əlaqə yaratmaqla

yeni mövzunun şərhinə başlanılır. Mövzunun hansı məqamlarına üstünlük vermək lazımdır? Heyvanların seleksiyası ilə bitkilərin seleksiyası arasındakı oxşar və fərqli cəhətlərinə, heyvanlarda sadə və mürəkkəb əlamətlərə, heyvanların özlərindən qabaqkı əcdadlarına və öz nəsilərinə görə qiymətləndirilməsinə, uzaq hibridləşdirmə-

yə, heyvanların seleksiyasının əsas vəzifələrinə və model kimi bir seleksiyaçı alimin işlərinə təkan verir.

Heyvanların seleksiyası mövzusunun ev heyvanlarının mənşəyi və əhliləşdirilməsi, eləcə də bu işlərin qısaca tarixi inkişafı ilə başlanması dərslərin həm canlı, həm də elmi olmasına səbəb olar. Ev heyvanlarının əhliləşdirilməsi paleozoy erasının qədim daş kömür dövrünə təsadüf edir. İlk əhliləşdirilən heyvan itlər olub. Ev itlərinin əcdadı şimalda canavar, cənubda isə çaqqal hesab edilir. Neolitdə isə elə it cinslərinə rast gəlinir ki, onlar ovçarka və qaçağan cinslərinə daha yaxın olublar. Misir ehramlarında b.e.ə. 2000-ci illərdə həkk olunmuş itlərin əksi çox müxtəlif cinsləri xatırladır. Hazırda isə itlərin 300-dən çox cinsi məlumdur.

Artıq neolit dövründə iribuynuzlu qaramal, qoyunlar, keçilər və donuzlar əhliləşdirilmişdir. İribuynuzlu qaramal iki qrupa ayrılır:

1. Beş donqarlı cins – tropik ölkələrdə geniş yayılıb. Hindistanda Zebu adlanır.

2. Donqarı olmayan cins – çox güman ki, hər iki cinsin əcdadı Avropada yaşamış tur olub. Hindistanda aparılan tədqiqatlar göstərir ki, daşlar üzərində hər iki cinsin şəkilləri var. İribuynuzlu qaramalı bir-birindən fərqləndirən bu əlamətlər müxtəlif ətraf mühit amillərinin təsirindən əmələ gəlib. Onu da qeyd etmək ki, turların rəsmi ilk dəfə Yunanıstanda 2000 il bundan əvvəl çəkilib, hələ o dövrdə tur ovçuluq obyektinə olub. Bizim eradan 1000 il əvvəl Assuriyada turlar artıq ev heyvanları olublar.

Qoyunların cinslərinin çox olması isə onların müxtəlif növlərdən və yarımnovlərdən əhliləşdirilməsini göstərir.

Donuzların cinslərini iki qrupa ayırmaq olar. Bunlardan biri Avropa mənşəli olub, əcdadı qabandır. Bu cinsə mənsub olanlar iridir, yüksək ət məhsuldarlığına malikdir. İkinci qrup cənub-şərqi Asiya cinsidir ki, onun mənşəyi məlum deyil. Bu cinsin fərdləri nisbətən bərabər formada olmaqla piylənməyə daha meyilli olurlar.

Atların əhliləşdirilməsi də çox qədimdən, yəni bizim eradan 2000 il əvvəl təsadüf olunur. Qədim dövrlərdə Mərkəzi Asiyada, Şimali Mədiyada minik atları çox məşhur idi. Həmin minik atlarının əsasında türkmən və ərəb atları formalaşdı, onların cütləşməsindən isə XVIII əsrdə İngiltərədə təmiz minik atı cinsi yarandı. Hal-

hazırda məhz seçmə yolu ilə bütün dünyada yüzlərlə at cinsi yaradıblar.

Öncə bildirilməlidir ki, heyvanların əksəriyyəti (yəni seçmə üçün olanlar nəzərdə tutulur) cinsi yolla çoxalırlar, onların inkişafı bitkilərlə müqayisədə zəif surətdə gedir, nisbətən az nəsil verirlər, sinir sisteminə malik olduqlarına görə xarici mühitlə mürəkkəb qarşılıqlı əlaqədə olurlar. Yuxarıda söylənilənlərlə əlaqədar olaraq, vegetativ çoxalma, calaq və poliploidlərin alınması kimi metodları heyvanlar üzərində tətbiq etmək mümkün deyil. Digər tərəfdən heyvanlar əksər hallarda heteroziqot olduğundan və onların genləri mürəkkəb qarşılıqlı əlaqədə olduğundan genotiplərini öyrənmək müəyyən çətinliklər vardır.

Göründüyü kimi, metodik yanaşma kəskin fərqlənir. Aydındır ki, seçmə üçün əsas obyekt olan kənd təsərrüfatı heyvanları və vəhşi heyvanlar məhsuldarlığı idarə edən əlamətlərin genlərindən əlavə, özlərində letal genlər də daşıya bilirlər. Genlərin qarşılıqlı təsiri hadisəsini öyrənərkən xəzdərili heyvanlarda letal gen üzrə homoziqot platin rəngli tüklərin alınmasını xarakter bir misal kimi söyləmək olar. Qoyunçuluqda aparılan seçmə daha da səciyyəvidir. Qaragül qoyunlarında yunun boz rənginə görə homoziqot fərdlər letal olur. Belə quzularda mədə-bağırsaq traktı tam inkişaf etmədiyindən doğulduqdan sonra məhv olurlar.

Qeyd edilməlidir ki, əlamətlərin böyük miqdarı mürəkkəb halda irsən verilir və seleksiyaçı üçün bu və ya digər çətinliklər törədir. Çoxdöllülük, xəz dərilili heyvanlarda tükün sıxlığı, ət, süd və yunçuluq üzrə məhsuldarlıq bunlara misal ola bilər. Kənd təsərrüfatı heyvanlarının seleksiyasında yalnız fenotip üzrə seçmə aparmaq istənilən nəticəni almaq üçün kifayət etmir. Ona görə heyvanların genotipinin müəyyən edilməsi daha vacibdir. Bu zaman valideynlərin və onların əcdadlarının eksteryer ölçüləri və məhsuldarlığı seleksiyaçının diqqət mərkəzində olar. Heyvandarlıqda inbriding metodunun mahiyyətini şagirdlərə söyləmək lazımdır. Bu sahədə akademik M.F. İvanovun yeni qoyun və donuz cinsləri alması təcrübələri daha xarakterikdir. O, ağ ingilis donuz cinsini Ukraynanın step donuzları ilə çarpazlaşdırmaqla, xəstəliklərə dözümlü, Ukrayna mühitinə yaxşı uyğunlaşan yüksək məhsuldar yeni bir cins almışdır. Oxşar üsulla o

zərifyunlu Askaniya rambulyesi qoyun cinsini də almışdır.

Bitkiçilikdə olduğu kimi heyvandarlıqda da aparılan çarpazlaşdırmadan alınan F1 nəslində heterozis hadisəsi müşahidə olunur, lakin bitkilərdən fərqli olaraq az olur. Sənaye çarpazlaşması üsulu tətbiq etməklə hibrid qüvvəsini daha da effektiv etmək mümkündür. Ancaq bu üsuldən cinsin keyfiyyətinin mühafizə olunmasında deyil, məhsul çıxımının artırılması lazım gələn hallarda istifadə olunur. Aşağıdakı misala diqqət yetirmək lazımdır. İri ağ və Berkşir donuz cinslərinin çarpazlaşdırılması zamanı nəslin orta sutkalıq artımı başlanğıc cinslərdən 10-12% artıq olur. Hibrid balaları iri ağ cinsin balalarına nisbətən 2-3 həftə tez standart kütləyə çatırlar, yem sərfi az olur.

Heyvandarlıqda uzaq hibridləşmə nəticəsində çox qiymətli cinslər alınıb. Məsələn, Rusiyada qaramalın zebu ilə, Ukraynada qırmızı step cinsi ilə zebunun, Özbəkistanda qara alabəzək qaramalla zebunun çarpazlaşmasından məhsuldar cinslər alıblar. Ev atı ilə Prejevalski atı, zübrələ bizonların çarpazlaşmasından yeni cinslər alınıb.

Uzaq hibridləşmə, xüsusilə, növlərarası çarpazlaşma zamanı alınan hibridlərin bəzilərinin döllü, bəzilərinin dölsüz olması haqqında məlumat vermək məsləhətdir. Məsələn, birgüvənli dəvələrlə ikigüvənli dəvələrin çarpazlaşmasından alınan birqutan hibridi döllü olur, lakin tədricən o "cırılır", daha doğrusu zəifləyir. Ancaq atlarla eşşəklərin hibridi olan qatırlar dölsüz olur. Dərsi yekunlaşdırmazdan əvvəl bir neçə sualla sinfə müraciət olunmalıdır:

1. Heyvanların seleksiyası bitkilərin seleksiyasından hansı xüsusiyyətlərə görə fərqlənir?

2. Heyvanların çarpazlaşdırılmasının hansı tiplərini öyrəndik?

3. Ev heyvanlarının seleksiyasında heterozis hadisəsi baş verirmi?

4. Hansı heyvanlar ilk dəfə və harada əhli-ləşdiriliblər?

Yüksək məhsuldar ev heyvanı cinslərinin yaradılması. Mikroorqanizmlərin seleksiyası. Biotexnologiya.

Nəzəri sinif dərslərinə uyğun olaraq müəllim dərsi aparmaq üçün əyani vəsaitlərə geniş yer verməli, nəinki yeni mövzunun şərhində, eləcə də köhnə dərsi soruşarkən təlimin texniki vəsaitlərindən maksimum istifadə etməlidir. Şa-

girdlərin biliyi qiymətləndirildikdən və mövzulararası əlaqə yaratdıqdan sonra yeni dərsin şərhinə başlanılır. Bu zaman dərslik məlumatları ilə yanaşı aşağıdakılara da diqqət yetirməyi məsləhət bilinir:

1. Yaradılan cinslər yüksək məhsuldarlığı ilə yanaşı seçmə aparılan təbii zonanın mühitinə də yaxşı uyğunlaşmalıdır.

2. Heyvanın məhsuldarlıq göstəricilərini, məsələn, xəz dərili heyvanların xəzinin keyfiyyəti, süddə yağlılıq dərəcəsini, toyuqların yumurta verməsi və s. kimi keyfiyyətləri artırmaq.

3. İribuynuzlu heyvanlarda ət və süd məhsuldarlığının tez yetişkənliyə çatdırılması, qoyunda yun məhsuldarlığının yüksəldilməsi və s.

4. Xəstəliklərə qarşı daha dözümlü cinslər yaratmaq.

Öncə qeyd edildi ki, hibridləşdirmə heyvanlar arasında da geniş tətbiq olunur. Buna əyani misal kimi akademik M.E. İvanovun əldə etdiyi Askaniya rambulyesi qoyun cinsini, Özbəkistanda və Qazaxıstanda vəhşi arxar qoçları ilə zərif yunlu qoyunları və qaragül qoyunlarını çarpazlaşdırmaqla yerli şəraitə daha yaxşı uyğunlaşan yüksək məhsuldar cinslərin alınmasını göstərmək olar. Şimali Amerikada Şorthorn qaramal cinsi ilə zebunu, Azərbaycanda Şvis cinsi ilə zebunun çarpazlaşdırıb xəstəliklərə davamlı hibrid almışlar. Heyvanlarda aparılan uzaq hibridləşmə nəticəsində alınan hibrid (növlərarası hibridləşmədə) əksər hallarda dölsüz olur və bitkilərdən fərqli olaraq onun aradan qaldırılması da çətindir, başqa sözlə, mümkün deyil. Bu məsələni xromosom nəzəriyyəsi baxımından izah etmək lazımdır. Heyvanlarda döllülüyn bərpa edilməsi üçün onların xromosom kompleksini ilk dəfə artırmaq- poliploid almaq qeyri-mümkündür. Lakin bəzi növlərarası çarpazlaşmalarda cinslərin hər ikisi (həm erkəyi, həm də dişisi), yaxud da biri nəsil vermək qabiliyyətinə malik olduğundan onlardan ev heyvanlarının yeni formalarını almaq üçün istifadə olunur. Nəsilvermə qabiliyyətini itirən cinsdə yeni, başqa sözlə, insanlar üçün yararlı olan əlamətlər ortaya çıxır ki, bu da heterozis hadisəsidir. Məsələn: atlarla eşşəklərin çarpazlaşmasından (cütləşməsindən) alınan qatırlar valideyn formalara nisbətən böyük fiziki qüvvəyə malik olur, xəstəliklərə qarşı dözümlü, uzunömürlü olmaqla yanaşı qısır (dölsüz) olurlar.

Bitki və heyvanların seleksiyasında olduğu kimi mikroorqanizmlərin seleksiyasında mutasiya dəyişkənliyindən, hibridləşdirmədən və seçmədən geniş istifadə olunur. Məsələn, aspergilla göbələyinin – limon turşusu produsentinin – iki ştammin çarpazlaşdırılması zamanı, nəsil də seçməni davam etdirdikdə məhsuldarlığa görə başlanğıc ştammlardan iki dəfə üstün ştammlar almaq mümkündür.

Mikroorqanizmlərin seleksiyasından danışarkən əvvəlcə onlar haqqında qısa məlumat verilməlidir.

Ötən dərslərdən məlumdur ki, insanın həyatında, ümumən biosferdə mikroorqanizmlərin əhəmiyyəti çox böyükdür. Onlardan sənaye və təbabətin çox müxtəlif sahələrində istifadə olunur. Yeyinti sənayesində, çörəkbişirmədə, spirt istehsalında, bəzi üzvi turşuların alınmasında, şərabçılıqda və başqa yüngül yeyinti sənayesində mikroorqanizmlər geniş istifadə olunur.

Müəyyən xəstəliklərin qarşısını almaq üçün təbabətdə antibiotiklərdən istifadə olunur. Aydın məsələdir ki, xəstəliyin əsas mənbələrindən biri də mikroblardır. Həmin xəstəliklərdən mikrobları öldürmək üçün mikrobların özündən və ya göbələklərdən alınan dərmanlardan antibiotik kimi istifadə olunur. Orqanizmin həyat və fəaliyyəti üçün vacib olan vitaminlər də mikroorqanizmlərin iştirakı ilə hazırlanır. Mikroorqanizmlər içərisində seçmə apararkən müxtəlif metodlardan istifadə olunur. Onlarda mutasiya yaratmaq və yeni ştammlar almaq üçün rentgen şüalarından, kimyəvi maddələrdən istifadə edilir. Mikroorqanizmlərdən torpaq məhsuldarlığını artırmaq üçün də istifadə olunur, onlar humusun əmələ gəlməsində iştirak edirlər.

Ötən əsrin ikinci yarısında formalaşan biotexnologiya elmindən danışarkən biologiya müəllimi bildirməlidir ki, canlı orqanizmlərin və bioloji proseslərin sənayedə istifadə olunması, onların tətbiqi ilə məşğul olan elmi istiqamətdir. Əsas mikrobiologiya və mikroorqanizmlərin genetikasından başlayıb. Lakin insanlar çox qədim zamanlardan çörəkbişirmə, şərabçılıq və pendir istehsalı sahəsində biotexnologiya proseslərindən istifadə edirdi. Biotexnologiya proseslərdə müxtəlif mikroorqanizmlərdən istifadə olunur. Məsələn, bakteriyalar, sapşəkilli göbələklər, aktinomisetlər, maya göbələyi və s. mikroorqanizmlər heyvanları qiymətli yem zülalı ilə təmin etməkdə

mühüm rol oynayır. Bu zülalın tərkibində çoxlu əvəz olunmayan amin turşuları (lizin) olur ki, onun da çatışmaması heyvanların normal boy artmasını ləngidir.

Biotexnologiyanın əsas istiqamətlərindən biri də hüceyrə mühəndisliyi. Orqanizmlərdən götürülmüş hüceyrə və xüsusi qidalı mühitə köçürülür. Orada hüceyrə çoxalır. Hüceyrə mühəndisliyi sahəsində aparılan işləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Hüceyrə kulturası metodu – hüceyrələri hibridləşdirmək məqsədilə istifadə olunur. Müxtəlif üsullardan istifadə etməklə ayrı-ayrı mənşəyə malik olan hüceyrələri hibridləşdirmək olar. Bu metod prinsipə tamamilə yenidir, ona görə ki, alınan hibrid cinsi hüceyrələr hesabına deyil, somatik hüceyrələrdən alınır. Artıq kartofdan, pomidordan, almadan və albalıdan hibrid hüceyrələr alınıb.

2. Hüceyrə mühəndisliyi üsulu yeni taxıl sortlarının alınmasını daha da sürətləndirir.

3. Heyvanların hüceyrələrinin hibridləşdirilməsi yeni perspektivlər açır. Xüsusilə təbabət üçün bu üsul daha maraqlıdır. Biotexnologiyada gen mühəndisliyindən geniş istifadə olunur. Gen mühəndisliyi genotipin dəyişmələri ilə məşğul olur. Əvvəllər belə təcrübələri bakteriya və viruslar üzərində aparırdılar, artıq son illər ali orqanizmlər üzərində də aparırlar. Genomun yəni qurulması sahəsində hüceyrədə əvvəllər ona əsas olmayan zülalların sintezinə nail olur. Məsələn, bağırsaq çöpləri bakteriyalarına insanın şəkər mübadiləsini tənzim edən genini köçürüblər. İnsulin təbabətdə şəkər mübadiləsinin pozulmasını müalicə etmək üçün istifadə olunur. Gen mühəndisliyi üsulu ilə bir çox infeksiya xəstəliklərinə qarşı vaksin tapılıb. Azotun qeyri-üzvi birləşməsinin kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldarlığında rolu-əhəmiyyəti çox böyükdür. Atmosferdəki külli miqdarda azotdan (79% təşkil edir) ancaq paxlalı bitkilərin kök yumrularında toplanan bakteriyalar istifadə edir. Hal-hazırda alimlər azotun mənimsəməsini əldə edən genləri torpaq bakteriyasına köçürmək üzərində işləyirlər. Buna nail olunsaydı bitkilərin azota olan tələbatı iqtisadi çox ucuz və asan yolla təmin olunacaqdı.

Biotexnologiyadan danışarkən kənd təsərrüfatı heyvanlarında son illər aparılan rüşeym transplantasiyası haqqında qısaca məlumat ve-

rilməlidir. Orqanların, hətta bütöv orqanizmin süni şəraitdə inkişaf etdirilib formalaşdırılması da biotexnologiyanın nailiyyətləri hesab olunur. Sonda biologiya müəllimlərinə prof. X. Qənbərov və b. yazdıqları “Biotexnologiya” dərsliyinə diqqət yetirməyi məsləhət bilinir.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalədə biologiyanın tədrisi metodikasının aktual problemlərindən biri olan heyvanların seleksiyası mövzularının fəal təlim metodları ilə öyrənilməsi məsələsi araşdırılır, səmərəli yollar, metodları müəyyən edilir.

Problemin aktuallığı. Əhalinin ərzaq təhlükəsizliyi və davamlı ərzaq məhsulları ilə təmin etmək üçün seleksiya elminin inkişafı və yeni seleksiya metodlarının yaradılması günün ən vacib problemlərindən biridir. Yeni yaradılmış seleksiya metodları ilə yüksək keyfiyyətə və məhsuldarlığa malik olan, hər il sabit məhsul verən heyvan cinsləri yetişdirmək ən vacib problemlərdən biridir. Bu sahədə məqsədyönlü tədqiqat işləri aparılır və nəticə vardır.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalədə şagirdlərə biologiya fənninin (seleksiya) öyrədilməsinin səmərəli üsul və yollarına dair kömək edəcək metodik tövsiyələr verilmişdir.

Ədəbiyyat:

1. Axundov, M.A., İsmayılov A.S. Təkamül təlimi / M.A. Axundov. -Bakı, -1989.
2. Babayev, M.S. Ümumi biologiya / M.S. Babayev. -Bakı, -2009.
3. Nəcəfov, C.Ə. Orta məktəblərdə ümumi biologiyanın tədrisi metodikası / C.Ə. Nəcəfov. -Bakı, -2004.
4. Nəcəfov, C.Ə. Zoologiyanın tədrisi metodikası / C.Ə. Nəcəfov. -Bakı, -2002
5. Orucov, F.M. Biologiyanın tədrisində yeni texnologiyaların tətbiqi istiqamətləri / F.M. Orucov. -Bakı, -2007.
6. Azərbaycan Respublikasının Təhsil Problemləri İnstitutu, tədqiqatlar, nəticələr, -Bakı, -2011.

E-mail: qazenfereliyev@mail.ru

Rəyçilər: *ped.ü.fəls.dok.*, dos. **E.R. Hüseynova**
ped.ü.fəls.dok. **İ.B. Əmrəliyeva**

Redaksiyaya daxil olub: 22.11.2021.

UOT 372.857

Ülya Nicat qızı Şirinzadə
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktorant
Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu

ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNDƏ BIOLOGİYA DƏRSLƏRİNDƏ LAYİHƏ METODUNUN TƏTBİQİ YOLLARI

Уля Ниджат гызы Ширинзаде
докторант по программе доктора философии
Институт Образования Азербайджанской Республики

ПУТИ ПРИМЕНЕНИЯ МЕТОДА ПРОЕКТОВ НА УРОКАХ БИОЛОГИИ В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛАХ

Ulya Nicat Shirinzade
doctoral student in the program of doctor of philosophy
Institute of Education of the Republic of Azerbaijan

WAYS OF APPLYING OF PROJECT-BASED LEARNING IN BIOLOGY LESSONS OF SECONDARY SCHOOLS

Xülasə. Tədqiqat göstərir ki, layihə əsaslı təlim tədris praktikasında aşkar müsbət təsir göstərir. Layihə əsaslı təlim layihələri tələbələrə intizamın mərkəzi anlayışları və prinsipləri ilə üzlaşməyə və mübarizə aparmağa təşviq edən suallara və ya problemlərə diqqət yetirir. Bu, incə bir meyardır. Şagirdlər üçün layihənin tərifi elə qurulmalıdır ki, fəaliyyətlər və əsas konseptual biliklər arasında əlaqə yarada bilsin. Eksperimental qiymətləndirmələrlə əldə edilən nəticələrə əsasən həyata keçirilən layihə əsaslı təlim modeli daha effektiv və səmərəli təhsil təcrübəsini təmin edə bilər.

Açar sözlər: *layihə əsaslı tədris, tədris təcrübəsi, konseptual biliklər, intizam prinsipləri*

Резюме. Исследование показывает, что проектное обучение имеет очевидный положительный эффект в педагогической практике. Проекты проектного обучения сосредоточены на вопросах или проблемах, которые побуждают учащихся сталкиваться и бороться с центральными концепциями и принципами дисциплины. Это тонкий критерий. Определение проекта для студентов должно быть составлено таким образом, чтобы установить связь между действиями и базовыми концептуальными знаниями, которые можно было бы надеяться развить. На основе полученных результатов с проведенной экспериментальной оценкой реализованная модель обучения на основе проектов может обеспечить более эффективный и действенный образовательный опыт.

Ключевые слова: *проектное обучение, педагогическая практика, концептуальные знания, принципы дисциплины*

Summary. Research shows that project-based learning has a clear positive effect in teaching practice. Project-based learning focuses on questions or problems that prompt students to confront and struggle with central concepts and principles of the discipline. This is a subtle criterion. The project definition for students should be written in such a way as to establish a link between activities and basic conceptual knowledge that would hopefully be developed. Based on the results obtained with experimental evaluation, the implemented project-based learning model can provide a more effective and efficient educational experience.

Key words: *project-based learning, teaching practice, conceptual knowledge, principles of the discipline*

Достижение современного качества образования является главной задачей государственной образовательной политики Азербайджанской Республики, основные направления которой отражены в стратегическом документе: Закон Азербайджанской Республики об Образовании. Сегодня в образовательной системе нашей страны наблюдается изменение парадигмы школьного образования с поиском таких методов обучения, которые смогли бы подготовить молодое поколение к современному уровню жизни.

В последнее время термин метод проектов в современной педагогической литературе используется, как проектная деятельность, проектное основанное обучение, проектный метод, проектное обучение, что указывает на актуальность потребления и расширения использования этого метода в практике. Явившись своеобразным вызовом традиционной системе обучения, ассоциируемой со школой пассивного слушателя, "метод проектов" представлял собой модификацию проблемного метода Д. Дьюи и был противопоставлен устаревшим, неэффективным, репродуктивным методам обучения, господствующим в школе Гербартианского толка, как в Америке, так и в Европе. Сегодня он может быть рассмотрен в качестве одного из возможных путей повышения качества преподавания и обучения в общеобразовательных школах.

Тема уроков биологии, которая является одним из уроков естествознания согласно традиционному подходу к обучению; Это приводит к тому, что учащиеся испытывают трудности с конкретизацией абстрактных понятий, пониманием понятий и не могут легко и удобно адаптироваться к окружающей среде.

Целью биологии является формирование у учащихся экологической культуры, эстетического удовольствия, гуманистических и патриотических качеств путем предоставления им необходимых знаний и навыков о живых существах.

Для достижения этой цели:

На уровне общеобразовательной средней школы у учащихся формируются общие представления о происхождении, строении, функциях, классификации, закономерностях

распределения, развитии и защите живого мира, их взаимодействия друг с другом и неодушевленным миром, единстве материального мира, создается бережное и чуткое отношение к окружающей среде.

В литературе имеется множество свидетельств того, что студенты и учителя придерживались неправильных представлений и альтернативных концепций по широкому кругу концепций биологии и природе науки (Bello, Bello, and Abimbola, 2016; Modell, Michael, & Wenderoth, 2005; Palmquist & Finley, 2007) Следовательно, логично предположить, что учителя тоже придерживаются ряда неправильных представлений, как отмечает Кикас (2004).

В исследовании был применен один из экспериментальных методов "Контрольная группа Pre-test и Post-test Model". В модели Pretest и Posttest контрольной группы есть экспериментальные и контрольные группы, сформированные путем объективного распределения (Argy et al, 1999). В модели контрольной группы до и после теста есть экспериментальная и контрольная группы, сформированные путем объективного распределения. Обратите внимание на то, чтобы в этих группах было равное количество студентов. Измерения производят до и после эксперимента в обеих группах. Наличие предварительных тестов в модели помогает узнать степень сходства групп до эксперимента и соответствующим образом организовать результаты пост-тестирования (Карасар, 2006).

В экспериментальном плане исследования; в контрольной группе, согласно "Заявке на текущую программу обучения", и в экспериментальной группе, согласно "Проектному подходу к обучению", использовались учебная программа и материалы курса. В процессе исследования контрольную и экспериментальную группы проводил преподаватель урока биологии. Сам исследователь вместе с учителем биологии активно участвовал в экспериментальной группе, руководил студентами в проектах, которые они создавали по этому предмету, и при необходимости руководил студентами. Тест достижений по предмету "Клетка" применялся к студентам контрольной и экспериментальной групп до и после исследования.

Таблица 1.1. Экспериментальный образец, применяемый в исследованиях

Группа	Предварительный тест	Экспериментальная часть	Последний тест
КГ	ТДБ	Традиционное обучение (ТО)	ТДБ
ЭГ	ТДБ	Проектное обучение (ПО)	ТДБ

КГ: Контрольная группа, в которой применяется текущая учебная программа

ЭГ: Экспериментальная группа, в которой применяется проектный подход к обучению.

ТДБ: Тест на достижения по биологии.

Кроме того, участникам раздали информационную анкету, чтобы узнать о способах и методах обучения своих учителей. После заполнения анкеты участникам было предложено пройти предварительное тестирование с целью выяснить уровень знаний участвующих студентов. В конце учебного процесса участникам был предложен пост-тест, чтобы увидеть, есть ли существенная разница между двумя предварительными и заключительными тестами.

В рамках исследования были опрошены 16 учеников Учебно-Воспитательный Комплекс №132-134. Ученики начинают изучать биологию с 6 класса в Азербайджане. Таким образом, отобраны 16 учеников седьмого класса, и эмпирическое исследование станет более надежным и убедительным.

Перед подачей заявки были изучены мнения учителей, работающих в старшей школе Учебно-Воспитательный Комплекс № 132-134, и определены два класса, уровни успеваемости учеников которых можно считать равными. К учащимся этих двух выбранных классов были применены формы личной информации, и на основе полученных данных был проведен необходимый анализ. Результаты предварительного тестирования, примененные к этим двум классам, эквивалентность которых была принята, показали, что эти два класса эквивалентны друг другу. Соответственно, в исследовании приняли участие 16 студентов, 8 девочек и 8 мальчиков. В исследовании учащиеся класса 7А, отобранные путем объективного распределения, составили контрольную группу, а учащиеся класса 7С составили экспериментальную группу.

В результате статистического анализа и полученных данных существует значитель-

ная разница между средними арифметическими правильными ответами учащихся контрольной группы до и после теста. В результате этой разницы можно сказать, что уровень знаний по клеточному предмету урока биологии повышается до студентов контрольной группы и после исследования. Причина этого в том, что до начала изучения предмета в ячейке знания учащихся ограничивались только информацией, которую они имели в начальном образовании, но после окончания предмета можно было интерпретировать, что они основывались на знаниях, которые они получили, объясняя предмет учителем на их собственном знании.

Искали ответ на вопрос во второй подзадаче: “Существует ли значительная разница между средним количеством правильных ответов в предварительный тест и средним количеством правильных ответов в посттестах учащихся экспериментальной группы, в которой при обучении применялся проектный подход к обучению субъект клетки?” Прежде всего, было проверено, подходят ли результаты предварительного и последующего тестирования экспериментальной группы для нормального распределения, затем с помощью статистических тестов было поставлено под сомнение наличие значительного различия между их стандартными отклонениями. Использовались тест на нормальность Андерсона-Дарлинга и F-тест с доверительным интервалом 95%. После получения этих результатов проверяли, была ли значительная разница между средними показателями успеха до и после теста контрольной группы, сравнивая средние значения двух независимых групп. Учитывая, что стандартные отклонения групп равны, значение T и значение P были рассчитаны с доверительным интервалом 95% для среднего количества правильных ответов, данных учащимися на вопросы. Результаты представлены в Таблице 1.2.

Таблица 1.2. Среднее арифметическое, стандартное отклонение и результаты Т-теста учащихся экспериментальной группы, рассчитанные по номерам правильных ответов до и после успешного прохождения теста

Тестовая группа	k	$\bar{x}$	S	S.D	T	Y	Результат
Предварительный тест на мужской пол	16	11,81	3,79	14	-23,3	0,000	Есть разница между средними значениями группы
Предварительный тест на пол девушки	16	32,16	3,73				

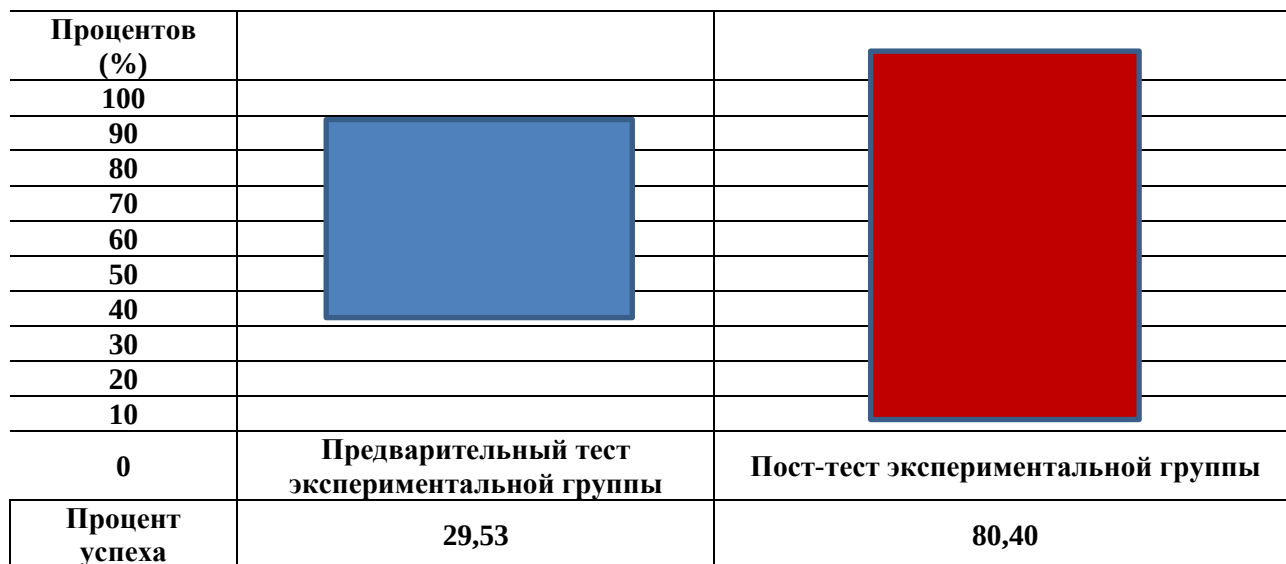
В таблице 1.2 среднее количество правильных ответов до теста у учащихся экспериментальной группы составило 11,81, а среднее количество правильных ответов в итоговом тесте было рассчитано как 32,16. В соответствии с этим результатом было определено, что существует значительная разница между средним достижением до теста и средним успехом после теста экспериментальной группы. ($t = -23,3$, $p = 0,000 < 0,05$).

На Графике 1.2. Приведены процентные показатели успешности учащихся экспе-

риментальной и контрольной групп по результатам до и после тестирования. Студенты экспериментальной группы процент успеха, рассчитанный на основе среднего количества правильных ответов в предварительном тесте, составил 29,53%; Процент успеха, рассчитанный по среднему количеству правильных ответов в итоговом тесте, примененном после исследования, составил 80,40%.

ПРОЦЕНТ УСПЕХА

График 1.2. Процент успеха по результатам предварительного и пост-тестирования экспериментальной группы

В результате статистического анализа и результатов выявлена значительная разница между средними арифметическими значениями правильных ответов учащихся экспериментальной группы до и после тестирования. В результате этой разницы произошло повышение уровня знаний студентов экспе-

риментальной группы между уровнями знаний по клеточным предметам на уроке биологии до и после исследования. В результате уроков, проводимых в соответствии с подходом к обучению на основе проектов, знания до начала изучения предмета в ячейке были только на уровне начального образования,

опять же неотличимы от учащихся контрольной группы, и в результате уроков этот предмет обучение проходило в соответствии с проектным подходом к обучению, студенты стали более активными и их интерес к предмету повысился, что позволило им лучше мотивироваться к уроку. Благодаря этим факторам, было значительное увеличение успеваемости студентов по клеточному предмету по сравнению с предварительным обучением.

На уроках биологии, которые являются одним из курсов естественных наук, учащиеся должны достичь значимого и постоянного обучения, чтобы переносить полученные знания и навыки в повседневную жизнь и справляться с новыми проблемами, с которыми они сталкиваются.

Подход к обучению, основанный на проектах, который позволяет студентам активно участвовать в процессе, не допускает механического заучивания, непонимания, монотонных лекций, принимает непрерывное обучение в качестве принципа, раскрывает их мысли и творческие способности индивидуально, а также проводит свои уроки в обычной организации в групповой работе, и

это один из подходов, направленных на воспитание людей, способных брать на себя ответственность. В этом отношении реализация подхода к обучению на основе проектов, который позволяет обучать людей, обладающих творческими, продуктивными, успешными и высокоуровневыми навыками, дает положительные результаты.

При обучении по клеточному предмету была обнаружена значительная разница в пользу пост-теста по среднему количеству правильных ответов в пост-тесту и среднему количеству правильных ответов в пост-тесте учащихся контрольной группы, в которой действующая учебная программа был применен.

Практическая значимость результатов проблемы заключается в разработке рекомендации для учителя по использованию метода проектов в подготовке учащихся биологических классах.

Научная новизна проблемы:

-в характеристике метода проектов как средства повышения качества

-в определении условий эффективности обучения школьников при использовании метода проектов как технологии личностно-ориентированного образования.

Литература:

1. Abimbola, I.O. (2015). Learning how to learn for perfect understanding. Ilorin: Bamitex Printing and Publishing.
2. Bello, G. & Abimbola, I.O. (2015). Re-engineering science education for sustainable national security. West African Journal of Education, 35(20), 145-155.
3. Modell, H., Michael, J., & Wenderoth, P. M. (2005). Helping the learner to learn: The role of uncovering misconceptions. American Biology Teacher, 67(1), 20-26.
4. Palmquist, B. C., & Finley, F. N. (2007). Pre-service teachers' views of the nature of science. Research in Science Teaching, 34(2), 595-615.

E-mail: shirinova_ulya@yahoo.com

Рецензенты: *док. наук по биол., проф. Р.Л. Султанов,*
док. филос. по биол. Г.М. Алиев

Redaksiyaya daxil olub: 22.11.2021.

KİMYANIN TƏDRİSİ METODİKASI

UOT 372.854

Gülzar Nizam qızı Quliyeva
kimya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Sumqayıt Dövlət Universiteti

KİMYA-BİOLOGİYA MÜƏLLİMLƏRİ ÜÇÜN METODİK TÖVSIYƏ

Гюльзар Низам гызы Гулиева
доктор философии по химии, доцент
Сумгаитский Государственный Университет

МЕТОДИЧЕСКИЕ РЕКОМЕНДАЦИИ ДЛЯ УЧИТЕЛЕЙ ХИМИИ-БИОЛОГИИ

Gulzar Nizam Guliyeva
doctor of philosophy in chemistry, assistant professor,
Sumqait State University

METHODOLOGICAL RECOMMENDATIONS FOR TEACHERS OF CHEMISTRY-BIOLOGY

Xülasə. Məqalədə kimyadan tədris prosesinin keyfiyyətini artırmaq üçün maraqlı laboratoriya işlərinə müraciət olunmuşdur. Bu laboratoriya işləri vasitəsilə öyrənənlərin təlimə marağını artırmaq, fənni sevdirmək, onların idrak fəallığına müsbət təsir etməklə məntiqi, yaradıcı keyfiyyətlərinin artırılması mümkündür.

Məqalədə tədris prosesində laboratoriya işlərinin köməyi ilə kimya, biologiya və ədəbiyyat fənlərinin integrasiyası əsas xətt kimi götürülür.

Açar sözlər: kimya, üsul, laboratoriya, təlim, təcrübə

Резюме. В статье рассказывается об интересных лабораторных работах для повышения качества учебного процесса по химии, которые позволяют повысить интерес учащихся к обучению, полюбить предмет, повысить их логические и творческие качества, положительно повлиять на их познавательную деятельность.

В статье рассматривается интеграция химии, биологии и литературы как основное направление в учебном процессе с помощью лабораторных работ.

Ключевые слова: химия, метод, лаборатория, обучение, эксперимент

Summary. The article tells about interesting laboratory work to improve the quality of the educational process in chemistry, which helps to increase students' interest in learning, to love the subject, to increase their logical and creative qualities, having a positive effect on their cognitive activity. The article discusses the integration of chemistry, biology and literature as the main direction in the educational process with the help of laboratory work.

Key words: chemistry, methods, pedagogical, teaching, poem

Ümumtəhsil sistemində kimyadan laboratoriya işlərinin təşkili və keçirilməsi mühüm təlim-tərbiyəvi əhəmiyyətə malikdir. Nəzəriyyənin praktika ilə əlaqələndirilməsində, biliklərin qavranılması və möhkəmləndirilməsində, kimyəvi anlayışların və elmi dünyagörüşün forma-

laşdırılmasında kimyəvi eksperiment böyük rol oynayır. Unudulmamalıdır ki, heç bir audiovizual və elektron vəsait təbii kimyəvi eksperimentlərin yaratdığı effekti əvəz edə bilməz. Kimyəvi eksperiment aşağıdakı təlim-tərbiyə məsələlərinin həllində mühüm amildir: kimyəvi

hadisələrin dərk edilməsi; mülahizələrin, fərziyələrin, nəticələrin, həmçinin müəllimin verdiyi məlumatların və şagirdlərin dərslərdən öyrəndiklərinin doğru və ya səhv olduğunun təsdiqlənməsi; maddələrlə, kimyəvi avadanlıqlarla davranma vərdislərinin formalaşması və təkmilləşməsi; nəzəri biliklərin inkişafı, təkmilləşməsi və möhkəmləndirilməsi; şagirdlərin bilik və bacarıqlarının yoxlanılması; şagirdlərin kimya fənnini öyrənmək marağının formalaşması, onların müşahidə qabiliyyətinin təşəbbüskarlığının inkişaf etməsi; müstəqil şəkildə araşdırma aparmaq, bilikləri təkmilləşdirməyə və onların praktikada tətbiqinə cəhdlər edilməsi. Müasir məktəblərdə kimyəvi eksperimentin 3 növündən daha çox istifadə olunur: 1) nümayiş təcrübələri; 2) laboratoriya təcrübələri; 3) praktik məşğələlərdə aparılan təcrübələr. Dərslərdə aparılan təcrübələr əsasən tədqiqat xarakterli olub, uzun müddətə aparılır. Bu təcrübələri şagirdlər fərdi, cütlər və kiçik qruplar şəklində müəllimdən məsləhət alaraq yerinə yetirirlər. Kimyəvi təcrübələrin bütün növləri bir-birilə əlaqəli şəkildə müəyyən məqsədi əldə etmək üçün aparılmalıdır. Müasir tədris prosesinin istinad etdiyi yeni texnologiyalar, forma və üsullar kimya dərslərinin daha effektiv alınmasına istiqamət verir.

Dərslərdə aparılan məşğələlərdə də hətta uzun zaman tələb edən tədqiqat xarakterli təcrübələrdən deyil, yaradıcı yanaşma tələb edən, şagirdlərdə məntiqi və tənqidi təfəkkürü inkişaf etdirən az vaxt tələb edən təcrübələrdən istifadə etmək yerinə düşər. Bu təcrübələrlə şagirdlərin yaşına uyğun maraqlı, kiçik həcmli hekayələr qurmaqla dərsləri və dərslərdə aparılan məşğələləri maraqlı etmək olar. Bu hekayələr müasir dərslərin rollu oyunlarını xatırladır. Şagirdlərə bu hekayələrdən rolları təqdim edib əyani şəkildə təcrübələri yerinə yetirmək olar. Bir neçə təcrübə üçün yazdığım səhnəcikləri təqdim edirəm. Onu da qeyd edirəm ki, bu səhnəcikləri əsasən şagirdlərin yaş səviyyəsini nəzərə alaraq maarifləndirici, təhsilverici, inkişafetdirici və tərbiyəedici funksiyaların kompleksi şəklində tərtib etmişəm.

Səhnəyə musiqi sədaları altında bir nəfər gənc oğlan daxil olur. Səhnənin bir qədər arxa hissəsindəki tərtibat həkim otağına uyğundur. İçəri girən gənc oğlan isə həkimdir. Həkim ota-

ğı. Tibb bacısı bir maqnit-rezonans tomoqrafiya nəticəsini həkimə gətirib təhvil verir.

– Salam, həkim.

Həkim:

– Salam, Aysel xanım, necəsiniz?

– Çox sağ olun, Əmrah həkim. Kənan bəyin beyin tomoqrafiyasının nəticələri hazırdır. Onları sizə gətirdim. Buyurun.

– Çox sağ olun, Aysel xanım.

Həkim çox ciddi şəkildə Kənan adlı gəncin beyin tomoqrafiyasının nəticələrini araşdırır. Başını bulayır.

Səhnəyə iki ağ xalatlş şəxs daxil olur. Onlar əllərindəki sənədlə sanki xəstəxananın digər korpusuna gedirlər. Lirik musiqi sədası davam edir və əlində araş şüşəsi olan gənc oğlan yıxıla-yıxıla içəri daxil olur. O yeriyə, ayaq üstə durub bilmir. Tez-tez müvazinətini itirir. Birtəhər skamyada oturur. Və... Öz-özünə nəşə deyir. Birdən əlindəki şüşə yerə düşür. Xəstəxananın həyati ilə bir qız telefonla danışa-danışa gedirdi. Elə bu zaman oğlanın əlindəki araş şüşəsi yerə düşür və gedən qız dıksinir, oğlana tərəf dönür. Tez oğlana yaxınlaşır, onun özündə olmadığını hiss edib əvvəlcə:

– Ay yoldaş, nə olub sizə? Özünüzü pis hiss edirsiniz?

Həyəcanla kənarda söhbət edən iki tibb bacısına səslənir:

– Köməyə gəlin!!!

Tibb bacıları səsi eşidən kimi yaxınlıqda olan skamyaya yaxınlaşdılar. Onlar gəncin içkili vəziyyətdən artıq huşunu itirmiş olduğunu gördülər. Dayanmaq olmaz. Tez bu oğlanı xəstəxanaya aparmaq lazımdır, köməkləşib sərxoş gənci həkimin yanına gətirdilər. Oğlanın nəbzini yoxladılar, təzyiqini ölçdülər. Naşatır spirtini iylədirlər, oğlan yavaş-yavaş özünə gəlməyə başlayır. Elə bu zaman tibb bacıları oğlanı sürüyə-sürüyə gətirirlər. Həkim xəstəni görüb deyir:

– Bu ki, nəticələrini araşdırdığım xəstədir, Aysel xanım. Elə indi onun nəticələrini gətirmişdiniz və mən də bu nəticələri araşdırıram. Ay, ay, ay... Bu gənc özünü nə günə qoyub. Bu adamı niyə başa salan yoxdur?

Ona qədər tibb bacıları ona naşatır spirtini iylətməşdilər. Artıq oğlan yavaş-yavaş özünə gəlirdi. Həkim soruşdu:

– Kənan bəy, özünüzü necə hiss edirsiniz?

Artıq oğlan özünə gəldiyindən gözlərini açıb təəccüblə dilləndi:

– Həkim, mənim adımlı haradan bilirsiniz?

– Necə yəni haradan bilirsən? Səni qohumların bura gətirmişdilər ki, müayinədən keçirsinlər. Elə nəticələrinin cavabı da gəlmişdi, araşdırırdım ki, tibb bacıları səni huşsuz halda bura gətiriblər. Kənan:

– Yəni, mən tamamilə huşumu itirmişdim, həkim?

– Bəli, bəli – deyə Əmrah həkim cavab verdi. Gör sən özünə necə zülm edirsən, Kənan. Olmaz belə... Ay, ay, ay... Sənin heç özündən xəbərin olmur.

– Deməli, mənim müayinə üçün gəldiyim yer buradır, həkim?

– Bəli, bəs gör sən özünü nə hala salmışsan? Cavan adamsan. Cəmiyyətdə özünə qarşı mənfi rəy yaradırsan.

Kənan həkimin əlindəki müayinə nəticələrini gördü. Orada iki bir-birindən fərqli beyin şəkli vardı. Kənan onlardan birini götürüb baxaraq deyir:

– Həkim, bu mənim beynimin şəkilidir? Nə olub ki, bu şəkllə? Normal beyindir də...

– Kənan, bu sizin beyninizin şəkli deyil. Bu, normal beyin şəkli. Sizin beyninizin şəkli bax budur.

O, əlində tutduğu zədələnmiş, çürümüş bir beyin şəklini ona göstərir.

– Vay, vay. Budumu mənim beynim? Təəccüblə: Həkim, mən necə bilim ki, bu beyin şəkli həqiqətən mənə məxsusdur.

Həkim:

– İndi mən əyani nümayiş etdirəcəm və sən əmin olacaqsan ki, həqiqətən beynini zədələyirsən. Yumurtanın ağı ilə beynin tərkibi, de-

mək olar ki, eynidir. Beyindəki aminturşularla yumurta ağındakı zülalın tərkibi yaxındır. Ona görə də indi bir yumurta ağının üzərinə spirt əlavə edəcəm və sən bu prosesi özün müşahidə edəcəksən. Əyani şəkildə gördükdən sonra nəticə çıxaracaqsan.

Kənan reaksiyanı gördükdən sonra halı tamam dəyişdi:

– Həkim, mən neyləmişəm? Mən nə qədər özümə ziyan vurmuşam.

Həkim deyir:

– Görürsən, sən həm də bu vəziyyətinlə ətrafdakıları, yaxınlarını özündən kənarlaşdırırsan.

– Əgər içməsəm, həkim?

– İçməsən, həyat sənin üçün öz axarına qayıdacaq. Cəmiyyət də səni əvvəlki bacarıqlı, qabiliyyətli Kənan kimi tanıyacaq.

Kənan nə deyəcəyini bilmirdi. İndi vəziyyətin nə yerdə olduğunu tam mənası ilə başa düşmüşdü. O, həyəcanla sözə başladı:

– Çox sağ olun, həkim. Bu mövzuda mənimlə ailəm, qohumlar, dostlar, iş yoldaşlarım nə qədər danışsalar da, vəziyyəti həqiqətən dərk etmirdim, yəni qəbul edə bilmirdim. Amma indi əyani surətdə bu reaksiyanı gördüm, bir də heç vaxt dilimə içki vurmayaçağam. Buna görə sizə çox minnətdaram. Çox sağ olun.

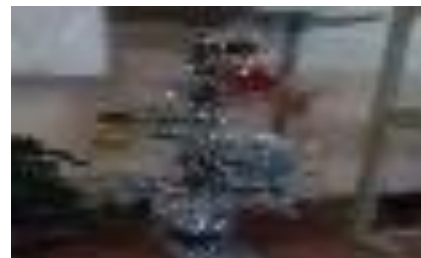
Həkim:

– Sağ olun, Kənan. Özünüzə yaxşı baxın. Sağlamlığınızın qədrini bilin.

Kənan inamlı addımlarla yeriməyə başladı. O artıq səhnəni yeni insan kimi tərk edirdi.

Səhnələşdirilmiş təcrübəni biologiya dərslərində və ya sinifdən xaric tədbirlərdə də həyata keçirmək olar. Çünki burada insan orqanizminin sağlamlığı, onun pis təsirlərdən uzaq olması kimi faktlarla, daha doğrusu, təcrübə vasitəsilə izah olunur.

Digər səhnə əvvəlki səhnədən fərqlənir, onun yeni il ərəfəsində hazırlanması daha maraqlı olar. Səhnədə masanın üzərində rəngli sularla doldurulmuş kolbalarla, zərhlərlə bəzənmiş ştativdən yolka və eyni zamanda həm də şam ağacı var.

Onu, yəni şam ağacını rəngli karton kağızlardan hazırlanmış yolka oyuncaqları (elementlərin baş hərfləri) ilə bəzəyən şagird deyir:

– Nə gözəl alınır mənim bu kimyəvi yolkam. Özünü öymək olmasın, yoldaşlarımdan heç kimin ağına gəlməyib yolka bəzəmək. Ay, necə sevinirəm, mən bu yolkanı kimyəvi elementlərlə bəzədikdən sonra şəklini çəkib paylaşacam. Onda görəcəklər ki, necə maraqlı kimyəvi yolkam var mənim. Yolkanı bəzədim, bəs onun qarı ? Dayan, dayan, ağıma bir fikir gəldi. Axı müəllim bizə dərstdə başa salmışdı ki, süni qar almaq mümkündür. Baxın e, yenə də kimya bizim köməyimizə gəlir. Ona görə sevirəm bu fənni. Onu da deyim ki, mən gələcəyin tanınmış kimyaçısı olmaq istəyirəm. Təcrübənin gedişatını yadıma salım: əvvəlcə uşaq bezini götürüb onun üst hissəsini qayçıyla kəsir, içərisindəki xırda qranulları seçirdik. Bu qranullar polimer maddədir, adı da natrium polimetilmetakrilatdır. Polimerlərin şişmə xassəsinin olduğunu izah edərkən müəllim bizə bu təcrübəni göstərmişdi. Bu maddəni toplayır və üzərinə su əlavə edirik. Çox qısa müddət ərzində polimer qranullarının suda şişdiyi müşahidə olunur. Həmin sulu halda olan pambığa oxşar maddəni əlində ovan kimi o, quru pambıq olur və onu yolkanın üzərinə əlavə edirik. Eyni zamanda, onu da deyim ki, xüsusi aerosol qablaşdırmada olan qabdan havaya buraxılan ağ qar dənəciklərinin tərkibi də eynidir. Məlumat üçün bir qədər əvvəldən polimerlərin şişmə xassəsi haqqında aşağıdakı informasiyanı da təqdim etmək olar: polimerlər müxtəlif həlledicilərdə həllolma qabiliyyətinə malikdirlər. Makromolekulların ölçülərinin həlledici molekullarının ölçülərindən çox böyük olması həlledici molekulların ölçülərindən həlledici polimerlərin həllolması prosesinin və məhlullarının xüsusiyyətlərini kiçikmolekullu birləşmələrdən fərqləndirir. Polimerin həllolma prosesinin ilk mərhələsində həlledici molekullar makromolekulların arasında diffuziya edir. Bunun nəticəsində polimerin həcmi artır. Lakin polimer bir çox xassələrini, formasını, mexaniki möhkəmliyini və s. müəyyən dərəcədə saxlayır. Həllolmanın bu mərhələsi **şişmə** adlanır. Əgər həllolma məhduddursa proses şişmə mərhələsində dayanır, başqa sözlə, dinamik tarazlıq yaranır. Bu halda polimerə diffuziya edən və ondan ayrılıb şişən həlledici molekulların sayı bərabərdir. Bu

hal torvari polimerlər üçün daha xarakterikdir. Qeyri-məhdud həllolmada isə həllolma prosesi həqiqi məhlul alınana qədər davam edir. Həqiqi polimer məhlulu dedikdə elə məhlul başa düşülür ki, burada makromolekulların praktiki olaraq bir-birinə təsiri yoxdur, şişmə halında polimerlərin bir çox xassələrinin saxlanmasına baxmayaraq onların özlü axıcılıq və şüşələşmə temperaturlarının aşağı düşməsi və plastiki xassələrinin meydana gəlməsi müşahidə olunur. Bu hadisədən texnikada polimerlərin saxtayadavamlılığının artırılması və onların emal edilməsinin asanlaşdırılması məqsədilə istifadə olunur.

Bu təcrübələr distant dərslər zamanı da həyata keçirilə bilər.

Gecəni daha maraqlı etmək üçün arxa fonda Chemistry song (jingle bells) klipi səslənir. Daha sonra təcrübənin axarını daha maraqlı məcraya yönəltmək üçün şagirdin demə bütün bunları yuxuda gördüyü məlum olur. Onu “bacıları” (2 və ya 3 bacı ola bilər, daha çox iştirakçının cəlb olunması üçün) yuxudan oyadır. Yuxudan oyanan şagird bacılarına hirsələnir:

– Eh, qoymadınız, acəb şirin yuxu görürdüm, gördüm qış fəslidir, yolka bəzəyirəm, özü də kimyəvi elementlərlə, mənim yolka ağacım çox fərqliydi, elə başlamışdım öyünməyə, qaldırdınız yuxudan, nə var, nə olub?

Bacılardan biri deyir:

– Nə qış, nə yolka. Sən bir havaya bax, torpağın nəfəsi duyulur, evdə hamı təmizlik işləri ilə məşğuldur, bahar bayramı gəlir, sən tənbelə anam ən asan işi tapşırıb, sən də burda yatmışan.

Şagird:

– Doğrudan, anam mənə gümüş qaşıqları təmizləməyi tapşırırmışdı. Axı mən onları təmizləyə bilmədim, ona görə də yoruldum, yatdım. Gəlin sizə bir fikir deyim, bu qaşıqları ataq, getsin, qapqara qaralıb, onsuz da evdə qaşıqlar çoxdu, anamızın yadına da düşməyəcək.

Bacılardan biri deyir:

– Sən lap fəndgir tənbellərdənsən, heç elə də iş olar? Bacarmırsansa, de, kömək edək.

Şagird:

– Necə kömək edəcəksən, axı bu qaşıqlar qapqaradır.

Bacısı:

– Bu ən asan işdir, istər gümüşü, istərsə də melxior materiallardan olan qaşıqları alüminium

folqa, duz, çay sodası və suyun köməyilə təmizləyəcək.

Şagird:

– Bu qədər sadə?...Axı necə?

Bacısı bir dərin qaba alüminium folqa sərir, qaşıqları götürüb onun üzərinə qoyur, sonra onların üzərini çay sodası və xörək duzu ilə örtür. Sonda bu qarışıqın üzərinə qaynar su tökür və çox az müddətdən sonra şagird gözlərinə inanmır. Qasıqlar təmizlənir, ağarır. Sevincindən qaça-qaça bacısına deyir ki, nə yaxşı ki, bunu etdin, gedim, gümüş sırğalarım qaralıb, gətirim, onu da təmizləyim.

Bacılar onun ardınca:

– Eh, bu tənbel yenə də özünü düşündü. Bundan bizə kömək edən olmaz. Gedək,- deyib uzaqlaşrlar.

Konfutsi deyir ki, oxudum – unuttum, gördüm – yadda saxladım, etdim – öyrəndim. Təcrübə – əyanilik deməkdir, təcrübələri yerinə yetirdikcə şagirdlərdə müşahidə, tədqiqatçılıq qabiliyyətləri inkişaf edir. Kimyanın öyrənilməsində isə bu qabiliyyətlərin inkişaf etdirilməsi vacib amillərdəndir.

Sonra səhnə kəsilmiş əlin sağlması reaksiyasının səhnələşdirilmiş dərs üçün yazdığım variantını təqdim edirəm:

Əvvəlcə səhnəyə əlində qılınc olan və sanki döyüşən iki nəfər çıxır (iştirakçıların istifadə etdiyi qılınc suvenir qılıncdır). Onlar bir qədər “yarışdıqdan” sonra (burada yenə də İKT imkanlarından istifadə etməklə “Dədə Qorqud” filmində Yalçın Rzazadənin oxuduğu “İncə belim” mahnısını səsləndirmək uyğunluq təşkil etmiş olur və eyni zamanda biz burada ədəbiyyat və musiqi fənlərinin kimya fənni ilə əlaqəsini yaratmış oluruq) təsadüfən Əmrah “guya əlini kəsmiş” olur. Bu zaman Fidan həyəcan və qorxu işində cibindən əl yaylığını çıxarıb onun qolundan axan qanı silmək istəyir və sinif yoldaşı Aygünü çağırır:

– Aygün, Aygün, tez gəl, mənə kömək et.

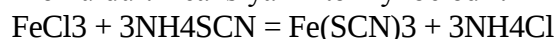
Aygün gəlib “nə olub?” soruşan kimi Əmrahı gülmək tutur və o qəhqəhə çəkir. Bu zaman Əmrahın hərəkətindən çaş-baş qalan Fidan Aygünə tərəf dönür desin ki, mən bunun qolunu yaralamışam, bu isə gülür, görür ki, onu da gülmək tutub.

– Aygün, sən niyə gülürsən,- deyəndə:

– Bax, Fidan, bircə gün dərsə gəlməməyinin nəticəsində sən indi bizim niyə belə etdiyimizi anlamırsan. Əmrah səninlə zarafat etdi. Bu bir təcrübədir, buna “kəsilmiş əlin sağlması” reaksiyası da deyirlər. Müəllimə dünən bizə bu reaksiyanın gedişatını izah etdi, indi mən də sənə deyim, öyrən.

Bunun üçün aşağıdakı təcrübəni aparmaq lazımdır:

Hazırlamalı: 1) 5%-li dəmir 3-xlorid məhlulu; 2) 5%-li ammonium-rodanid məhlulu; 3) bir dəsmal və ya yaylıq; 4) küt bıçaq; 5) pambıq. Əvvəlcə yaraya mikrob düşməsin deyər kəsiləcək yerə pambıq vasitəsilə ammonium-rodanid məhlulu sürtür, sonra isə bıçağı da dezinfeksiya etmək məqsədilə dəmir 3-xlorid məhluluna batırıb cold qolun islanmış yerinə çəkir. “Kəsilmiş” yerdən dərhal “qan” axır. Yaradan çox “qan” axmasın deyər kəsilmiş yeri “şəfa” yaylığı ilə bağlayıb, bir neçə dəqiqədən sonra açıb silmək lazımdır. Görəcəksiniz ki, qol tamamilə sağlamdır. Bildiyimiz kimi dəmir 3-rodanid qırmızı qan rəngli məhluldur. Reaksiyanın tənliyi belədir:

Bu cür maraqlı təcrübələr çoxdur. Əgər biz bu təcrübələri müxtəlif üsullarla təqdim etsək, müasir dərslər vasitəsilə kimyanı cansız olmaqdan kənarlaşdırırıq, bu fənnə marağın artırılmasına nail olmuş olarıq. Fənnin maraqlı olmasına isə maraqlı eksperimentlər, müxtəlif təcrübələr vasitəsilə nail olmaq olar. Bunun üçün yuxarıda kiçik hekayələr vasitəsilə səhnələşdirilmiş dərslər və onun tətbiqi zamanı şagirdlərin müxtəlif rollər vasitəsilə bu prosesdə birbaşa iştirakı onların təcrübə misalları əyani surətdə öyrənməsinə, yaradıcı, məntiqi təfəkkürlərinin inkişaf etməsinə səbəb olur.

Təhsildə integrasiyanın rolunun artması fənlərə marağın artırılmasına, təlim yükünün azaldılmasına, vaxt itkisinin qarşısını almağa və digər üstünlüklərini üzə çıxartdı. Təbiət fənlərinin tədrisində ədəbi nümunələrdən istifadə etmək təlimin keyfiyyətinə canlılıq gətirir, onu ət-

raf aləmlə əlaqələndirilməsinə şərait yaranır, dərslər müsbət emosional şəraitdə keçir.

Təbiət fənlərinin integrasiyasına özümün qələmə aldığım şeir-tapmaca nümunələrini təqdim edirəm. Bu şeir-tapmacalar müasir təlim üsulu nümunəsi kimi təqdim edirəm. Onları təqdim edərkən digər qruplar cavabı tapdıqda artıq tədqiqatın aparılması mərhələsində qrupların adı müəyyən olunmuş olur. Bu təlim prosesində müsbət aura yaradır ki, dərslər əvvəlcədən sinifdə bir canlılıq yaranmış olur.

Təlim prosesində integrasiyanın rolunu fənlərarası əlaqə vasitəsilə daha dəqiq müəyyənləşdirmək olur. Məsələn, çoxfənlili integrasiya növü mövcuddur ki, bu integrasiyanın köməyi ilə şagirdlərdə fənnə marağın oyanmasına maksimum şəkildə kömək edir. Deyək ki, şagird biologiya fənnini sevmir və ya proqram materialını kifayət qədər mənimsəyə bilmir, amma onun humanitar fənlərə meyli çoxdur və potensialı kifayət qədərdir. Materialı mənimsətmək üçün daha yaxşı başa düşülən, qavranılan etmək üçün ədəbiyyat fənninin köməyi ilə dərsi mənimsənilən və sevilən fənlər sırasında etmək mümkündür.

Bitkilərin xassələri haqqında bilikləri şeir parçalarının köməyi ilə çatdırmaq materialı maraqlı, cəlbedici və asan mənimsənilən edir.

Bu şeir parçalarını qələmə almaqda məqsəd fənni sevilən, mövzunu dərk edilən etməkdir, bu maraqlı şeir-tapmacaların köməyi ilə material asan mənimsənilən və uzun müddət yadda qalan olur. Fənn müəllimləri arasında yaradıcı olanlar çoxdur, onlar da bu cür şeir və ya hekayə misalında gündəlik proqram materiallarını təqdim edə bilər.

Problemnin aktuallığı. Laboratoriya təcrübələrinin maraqlı səhnəciklər və eyni zamanda onların əyani surətdə həyata keçirilməsi kimya fənninə marağın artırılmasını təmin edir. Fənlərarası integrasiyanın köməyi ilə isə dərslər maraqlı, özünəməxsus və asan mənimsənilən olur.

Problemnin yeniliyi. Məqalədə orta ümumtəhsil məktəblərində işləyən kimya-biologiya müəllimləri üçün kimya, biologiya dərsləri və dərslərdən kənar tədbirlərin təşkili zamanı yararlı ola biləcək təcrübələr, onların izahı və eyni laboratoriya təcrübələrinin yerinə yetirilməsinin maraqlı səhnəciklər vasitəsilə təqdim olunması üçün metodik tövsiyələr verilmişdir. Bu təcrübələr nəinki ənənəvi, həm də distant təhsil üçün yararlıdır. Bu prosesdə öyrənənlərin bilik və bacarıqlarının, yaradıcı və məntiqi keyfiyyətlərinin üzə çıxarılması imkanları daha geniş şəkildə alır.

Problemnin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Kimya və biologiya fənləri ilə ədəbiyyat fənninin integrasiyası dərslə xüsusi maraq gətirir, bu fənlərin sevilməsinə yönəldir, öyrənənlərin idrak fəallığının artırılmasına istiqamətləndirir. Laboratoriya təcrübələrinin səhnəciklər vasitəsilə yerinə yetirilməsi kimya, biologiya dərslərinin və dərslərdən kənar tədbirlərin həyata keçirilməsi zamanı müəllimlər üçün həm ənənəvi, həm də distant dərslər və dərslərdən kənar tədbirlər zamanı yararlı olacaqdır.

Ədəbiyyat:

1. Əliyev A., Zülfüqarova A. VII sinifdə kimyadan laboratoriya işlərinin təşkili və keçirilməsinə aid didaktik materiallar. Kimya məktəbdə. 2-3(50-51)2015 s. 70-91.
2. Əsgərov V., Abbasov M. Orta ümumtəhsil məktəblərində kimyadan sinifdən xaric işlərin mahiyyəti, təşkili və keçirilməsi 4(44) 2013, s. 4-10.
3. Əkbərov, O.H, Əzizov, Ə.A. Əkbərov, E.O. Yüksəkmolekullu birləşmələr kimyası - Bakı Universiteti nəşriyyatı, -2007, -366 s.
4. https://ru.freepik.com/free-vector/big-green-tree-with-roots-underground-on-white_7115340.htm
5. <https://www.edimdoma.ru/encyclopedia/ingredients/1032-kartofel>
6. <https://sputnik.az/photo/20160714/406310361.html>

E-mail: q.gulzar@mail.ru

Rəyçilər: dos. V.N. Əhmədov

biol.ü.fəls.dok. Q.M. Əliyev

Redaksiyaya daxil olub: 18.10.2021.

UOT 372.854

Arzu Əbülfət qızı Paşayeva
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə dissertant
Bakı Dövlət Universiteti

Arzu Novruz qızı Nadirli
Bakı Dövlət Universiteti

Yasin İsa oğlu Cəfərov
kimya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
Kimyanın tədrisi metodikası kafedrasının müdiri
Bakı Dövlət Universiteti

KİMYA DƏRSLƏRİNDƏ ŞAGİRDƏLƏRİN SAĞLAM HƏYAT TƏRZİNİN FORMALAŞDIRILMASI

Арзу Абульфат гызы Пашиева
диссертант по программе доктора философии
Бакинский Государственный Университет

Арзу Новруз гызы Надирли
Бакинский Государственный Университет

Ясин Иса оглы Джафаров
доктор философии по химии, доцент, зав.кафедрой методики преподавания химии
Бакинский Государственный Университет

ФОРМИРОВАНИЕ ЗДОРОВОГО ОБРАЗА ЖИЗНИ УЧАЩИХСЯ НА УРОКАХ ХИМИИ

Arzu Abulfat Pasayeva
doctorial student in the program of doctor of philosophy
Baku State University

Arzu Nadirli Novruz
Baku State University

Yasin Jafarov Isa
doctor of philosophy in chemistry, professor
head of the department of Chemistry teaching methods of Baku State University

THE FORMATION OF STUDENTS' HEALTHY WAY OF LIFE AT CHEMISTRY LESSONS

Xülasə. Bu məqalədə kimya dərslərində şagirdlərin sağlam həyat tərzinin formalaşdırılması problemi-nə toxunulmuşdur. Sağlam həyat tərzini anlayışını, sağlamlığı qoruyan texnologiyaların tətbiqinin vacibliyini araşdırılır.

Açar sözlər: *sağlam həyat tərzini, sağlamlıq, sağlamlığı qoruyan texnologiyalar, təhsil prosesi*

Резюме. Данная статья затрагивает проблему формирования здорового образа жизни учащихся на уроках химии. Рассматривается понятие здорового образа жизни, важность внедрения здоровьесберегающих технологий на уроках химии.

Ключевые слова: здоровый образ жизни, здоровье, здоровьесберегающие технологии, образовательный процесс

Summary. This article touches upon the problem of forming a healthy lifestyle for students in chemistry lessons. The concept of a healthy lifestyle, the importance of introducing health-preserving technologies in chemistry lessons is considered.

Key words: healthy way of life, health, health protection technologies, educational process

Kimya dərslərində şagirdlərin valeoloji biliklərinin inkişafı üçün yaxşı imkanlar yaradılır. Dərsin yaradılması və təşkilində sağlamlığın qorunması – mürəkkəb və yaradıcı bir prosesdir, bu isə müəllimdən psixologiya, fiziologiya, gigiyena və digər elmlərə dair biliklər tələb edir. Belə ki, kimya dərslərində, demək olar ki, öyrənilən hər bir mövzudan istifadə edərək, şagirdlərin sağlamlıqlarına münasibətin düzgün formalaşmasına kömək edən müəyyən faktları vurğulamaq olar.

İnsanların həyat tərzinin öyrənilməsinə sistemli və təşkil olunmuş proses kimi qəbul etmək olar. Ən başlıcası isə biz, müəllim olaraq, şagirdlərdə sağlam həyat tərzini qeyri-sağlam həyat tərzindən fərqləndirməyi açıqlayırsaq, onda hər bir şagird öz həyatının gələcəkdə sağlam olması qayğısına qalar, eyni zamanda, ətrafdakıların sağlamlığının qorunmasına da yardım etmiş olar. Sağlam həyat tərzinin formalaşdırılması özlüyündə aşağıda göstərilən üç əsas məqsədi əhatə edir:

1. Qlobal baxımdan: böyüməkdə olan nəslin fiziki və psixi sağlamlığının təmin edilməsi; 2. Didaktik baxımdan: məktəblilərin sağlamlığının qorunması sahəsində bilik, bacarıq və vərdişlərin qazanılması, uşaq zədələnməsinin qarşısının alınması, əməkqabiliyyətli və uzunömürlü olması; 3. Metodik baxımdan: şagirdlərə fizioloji biliklərin verilməsi, onların şəxsi gigiyena qaydaları ilə bağlı, bir şəxsdən digərinə infeksiya keçməsinin profilaktikası və psixotrop maddələrin insan orqanizmində ciddi fəsadlar törətməsinə dair məlumatlandırılması;

Gənc şəxsiyyətin yetişdirməyin formalaşdırılmasında vahid prosesin ayrılmaz hissələrindən biri də öyrətmə, tərbiyə və sağlamlıqdır. Təhsilin məzmununa sağlamlıq məsələləri gətikcə daha çox daxil edilir ki, bu da bu məzmunun öyrənilməsinin yeni formalarını və üsulları

nı işləməyi tələb edir. Çox vaxt şagirdlər başa düşməzlər ki, bununla əlaqədar olaraq, məsələn, kimya dərslərində alınan biliklər nə qədər əhəmiyyətlidir və hesab edirlər ki, onlara bu və ya digər vəziyyətlərdə yalnız dəqiq təkliflər lazımdır. Lakin kimya üzrə dərin nəzəri biliklər problemə daxil olmağa, sağlamlığın pozulmasının ilk səbəbini bilməyə, həmin faktorun insan orqanizminə təsirini izah etməyə, yaranmış vəziyyətdən çıxış tapmağa, həmçinin profilaktik tədbirlər işləyib hazırlamağa imkan verir. Federal Dövlət Təhsil Sisteminə uyğun olaraq sistemli təbiət elmləri kurslarının məzmunu xeyli dərəcədə praktiki istiqamətlənmiş və integrativ xarakterli olmalıdır, onun öyrənilmə prosesi isə şagirdlərin maksimum dərəcədə aktiv dərketmə fəaliyyətinə maksimum daxil olmasını nəzərdə tutmalıdır.

Sağlamlıq və sağlam həyat tərzini problemi-ni işıqlandırarkən fənlərarası əlaqə böyük rol oynamalıdır və oynaya bilər. Əsas təhsil proqramının mənimsənilməsinin şəxsi nəticələri sağlam və təhlükəsiz həyat tərzini dəyərlərinin qəbul olunması və reallaşdırılmasını, fiziki kamilliyə tələbatı idman-sağlamlıq fəaliyyətini, pis vərdişləri: siqaret çəkməyi, alkoqol qəbulunu, narkotik istifadəsini qəbul etməyi özündə birləşdirir, həm özünün, həm də digər insanların fiziki və psixi sağlamlığına qoruyucu, məsuliyyətli və kompetent münasibəti və ilk yardım göstərmək bacarığını nəzərdə tutur.

Kimya üzrə əsas təhsil proqramını mənimsəmənin predmet nəticələri əks etdirməlidir: bəzə səviyyəsində – dünyanın elmi mənzərəsində kimyanın yeri haqqında təsəvvürlərin formalaşması, praktiki məsələləri həll etmək üçün kimya dünyagörüşünün və funksional savadlılığın formalaşmasında rolunu başa düşmək; müxtəlif mənbələrdən alınan kimyəvi məlumatlara şəxsi mövqeyi olmaq; praktiki məsələlərin həllində

dərketmə üsullarını istifadə etməyə hazır olmaq və istifadəni bacarmaq; maddələri istifadə edərkən təhlükəsizlik qaydalarını bilmək; dərinləşmiş səviyyədə – maddələr və laboratoriya avadanlıqları ilə təhlükəsizlik qaydalarını gözləməklə kimyəvi təcrübələrin sərbəst planlaşdırılması və aparılması üsullarını bacarmaq; insanın maddələri emal etməklə bağlı olan istehsalat fəaliyyəti və məişət fəaliyyətinin nəticələrini ekoloji təhlükəsizlik baxımından proqnozlaşdırmağı, analiz etməyi və qiymətləndirməyi bacarməğın formalaşması.

Orta (tam) məktəbin kimya kursunun məzmununa elə elementlər daxil olub ki, onların mənimsənilməsi nəticəsində şagirdə sağlamlıq və sağlamlığın qorunması haqqında biliklər formalaşır. Onları altı qrupda birləşdirmək olar: Ekoloji problemlər; Maddələrin kimyəvi xassələri və onların insan sağlamlığına təsiri; Sağlam qida komponentləri; Dərman vasitələrinin və vitaminlərin istifadəsi; Zərərli vərdislər: alkoqolizm, narkomaniya, siqaret çəkmə, toksikomaniya;

Laboratoriyada və gündəlik həyatda maddələrlə təhlükəsiz davranış qaydaları.

Verilən məzmunu mənimsəmək üçün kimya dərslərində və integrasiya olunmuş (kimya, biologiya, fizika) dərslərdə verilən materiallarla yanaşı elektron kurslardan, tədqiqat və layihə işlərindən də istifadə etmək lazımdır. Misal olaraq materialın modul yanaşması kimi 10-11-ci sinflərin şagirdlərinə təklif oluna bilən profildən əvvəlki “Sağlamlığın elmi əsasları” kimya kursunu təqdim etmək olar. Təəssüf ki, müasir dərsləklərdə sağlamlığa və sağlam həyat tərzinə aid faktorlara aid materiallar olduqca məhduddur. Məlumatların çox hissəsi əsasən məlumat xarakterlidir ki, onların mexaniki yadda saxlanılmasını nəzərə tutulur. Məktəb praktikasının göstərdiyi kimi, dərslərdə bu məzmunun öyrənilməsinə və işlənməsinə kifayət qədər diqqət ayrılır: çox vaxt müəllimlər onu sərbəst öyrənməyi və referativ işlərdə (şagird onu hazır şəkildə internetdən tapır) yazmağı təklif edir və ayrı-ayrı şagirdlərin hazırladıqları qısa məlumatları dərslə daxil edir. Buradan da bu materialın mənimsənilməsinə formal yanaşma olur: kitablarda sualların və məsələlərin miqdarı azdır, onların əksəriyyəti reproduktiv xarakter daşıyır. Vahid Dövlət imtahanında bu və ya digər formada sağlam-

lığa təsir edən faktorlar haqqında bilikləri yoxlayan məsələlərə nümunələr göstərək.

1. İnsan orqanizmi üçün daha zəhərli olan hansı iki iondur;

1) K^+ və Pb^{2+} ; 2) Na^+ və Cu^{2+} ; 3) Cu^{2+} və Hg^{2+} ; 4) Ca^{2+} və Ag^+

2. Maddələrlə davranış qaydalarından aşağıdakı mühakimələr doğrudurmu? Laboratoriyada maddəni dadmaq qadağandır. Cəvə duzları zəhərli olduğu üçün onlarla xüsusi ehtiyatlıqla davranmaq lazımdır.

1) yalnız A doğrudur.

2) yalnız B doğrudur.

3) hər iki mühakimə düzdür.

4) hər iki mühakimə doğru deyil.

3. Ekoloji təmiz yanacağa aiddir:

1) hidrogen; 2) neft; 3) kerosin; 4) qazoyl

Aydınır ki, kimya üzrə vahid dövlət imtahanı və qiymətləndirmə dövlət imtahanı məsələlərinin tipologiyasına cari və yekun nəzarətin izafə istiqamətlənməsi fənnin tədrisi prosesini əsaslı dərəcədə kasıblaşdırır. Şagird kimyanın düşünülmüş öyrənilməsinə motivləşdirilməsini kontekstual komponentə malik məsələlər və layihə – tədqiqat işləri yarada bilər. Layihə – tədqiqat işlərinin mümkün olan mövzularını göstərək 6

Vitaminlər nə üçün faydalıdır?

Saqqız necə kömək edir?

Bal və şəkər – dost və rəqibdirlər.

Sabun nə üçün yuyur?

Energetik içkilər və onların istifadəsinin nəticələri.

Polimerlər tibbdə.

Dieta və sağlamlıq haqqında: arıqlayıb sağlam qalmaq olarmı?

Rasional qidalanma: bu nədir?

Şəhərin ekoloji vəziyyəti və onun insan sağlamlığına təsiri.

Müasir qida məhsulları: xeyir və ya zərər?

Peşəkar idman və sağlamlıq – uyğun anlayışlardırmi?

Misallar göstərək:

L.Y. Sklyarevskinin “Qida bitkilərinin müalicəvi xassələri” dənli bitkilərin kimyəvi tərkibi haqqında belə məlumat var: “Buğda dənələrində 13% zülal, 66%-ə qədər karbohidratlar, 1.5% yağ, 3% sellüloza, mineral duzlar (fosfor, kalium, maqnezium və s.), fermentlər, B1, B6, E vitaminləri var”. “Düyü yarması təxminən 75%-ə qədər karbohidratlara, 7.7% zülala, 0.4% yağlara,

2.2% sellüloza, 0.5% külə və 14% suya malikdir". "Darıda 81% nişasta, 12% zülallar, 3.5% yağ, 1% sellüloza, mineral maddələr, B1 vitamini var. "Verilən məlumatlar əsasında hansı dənli bitkidə daha çox karbohidratlar olduğunu müəyyən etmək olarmı? Belə reklam hamıya məlumdur: "Ksilit və karbamidli "Dirol" saqqızı səhərdən axşama qədər sizin dişlərinizin ikiqat müdafiəsini təmin edərək onları kariesdən qoruyur".

Kalsium mövzusunı tədris edərkən şagirdlərə onun insan orqanizmində əhəmiyyətli element olduğu haqqında belə izahat vermək olar: Kalsium – kimyəvi elementlərin dövr sisteminin dördüncü, dövrün ikinci əsas yarımqrup elementidir, sıra nömrəsinə görə iyirminci yerdədir. Kalsium yer qabığının 4,1%-ni təşkil edir. O, təbiətdə yayılmasına görə beşinci yeri tutur. Kalsium təbiətdə bərk, gümüşü ağ metal şəklində olur. Təbiətdə o, gips ($\text{CaSO}_4 \times 2\text{H}_2\text{O}$), flüorit (CaF_2), apatit ($\text{Ca}_5(\text{PO}_4)_3(\text{OH})$) və kalsit CaCO_3 şəklində rast gəlinir. Kalsium insan orqanizmində əhəmiyyətli elementdir. O, orqanizmdəki sümükləri meydana gətirən və onları möhkəmləndirən önəmli bir elementdir. Kalsium orqanizminizə müxtəlif qidalarla daxil olur. Buna görə də kalsiumla zəngin qidalar qəbul etmək lazımdır. Kalsiumla zəngin olan qida məhsullar süd, pendir, kəsmik ilə yanaşı, həmçinin soya, fıstıq, qoz, kələm, balıq və s kimi məhsullar nəzərdə tutulur. Gündəlik kalsium miqdarı yaş fərqinə görə dəyişir və orta miqdar 800-1200 mq. Arasıdır. Ümumiyyətlə, gündəlik kalsium miqdarı 1500 mq-dan artıq olmamalıdır. Çünki təcrübələr göstərir ki, artıq kalsium böyrəklərdə daş əmələ gətirir.

Süd məhsulları maddələr mübadiləsini tənzimləyir, həzm prosesini asanlaşdırır. Tərkibində B1, B2, B12 və D vitamini olan süd və süd məhsulları mədə-bağırsaq xəstəlikləri yarıdan mikrobaları məhv edir. Süd məhsullarının tərkibində mikroelementlər, dişləri və sümükləri möhkəmləndirən kalsium və fosfor var. Kalsium sinir sisteminin, gözlərin sağlamlığında böyük rol oynayır. Kalsium həm də orqanizmdə gedən bir çox proseslərdə iştirak edir. Kalsium çatışmazlığı orqanizmdə bir çox problemlər, xəstəliklər yarada bilər. Bu xəstəliklərin bir neçəsini nəzərdən keçirək:

1. İlk növbədə kalsium sümükləri meydana gətirən və onları möhkəmləndirən bir element

olduğu üçün kalsium çatışmazlığı nəticəsində sümüklər kövrək olur, insan skeletində deformasiya baş verir. Məsələn, skalioz xəstəliyi günümüzün ən global xəstəliklərindəndir və onu yaradan səbəblərdən biri kalsium çatışmazlığıdır.

2. Bilirik ki, orqanizminizdəki kalsium ürəyin, qan-damar sisteminin fəaliyyətini tənzimləyir. Lakin, kalsium çatışmadıqda, ürək fəaliyyəti pisləşir və arterial təzyiq aşağı düşür. Nəticədə, əzələlərdə spazmlar, keyimələr, qıcolmalar olur.

3. Kalsium çatışmadıqda dişlərdə çürümə, tökülmə kimi müəyyən xəstəliklər yaranır. Bizim kalsiumlu qidalar qəbul etməyimizlə yanaşı, kalsiumun orqanizm tərəfindən mənimsənilməsi vacib faktordur. D vitamini orqanizm tərəfindən kalsiumun mənimsənilməsinə yardım edir. D vitamini yağlı balıqda, yumurtada və süd məhsullarında var. Qeyd etmək lazımdır ki, günəş şüası da orqanizmdə bu vitaminin sintez olunmasına yardım edir.

Elə maddələr var ki, kalsiumun mənimsənilməsinin qarşısını alır. Bunlardan biri dövrümüzün pis və əksəriyyət tərəfindən istifadə olunan siqaretdir. Siqaret çəkmək orqanizmə bütünlüklə ziyanlıdır. Siqaret çəkən insanların bir orqanında deyil, bütün orqanlarında, qan-damar və sinir sistemlərində, dərilərində xəstəliklər yaranır. Nəzərə almaq lazımdır ki, siqaretdən istifadə edərək, orqanizminizdə xəstəliklər yaratmışıqsa, bu xəstəliklər irs olaraq bizdən gələcək nəsliyə keçir. Həmçinin, siqaret çəkərkən insanlar ətrafdakıları da passiv çəkici olaraq zəhərləyir. Siqaret və digər pis vərdislərə qarşı əgər mübarizə aparmasaq, bəşəriyyət uçuruma gedər. Bir sözlə, kalsium insan orqanizmində mühüm rol oynayır. Kalsiumlu, ümumiyyətlə, vitaminli qidalar qəbul etmək vacib və əvəzsizdir. Orta məktəb şagirdlərində sağlam həyat təzi vərdislərinin formalaşdırılmasında kimya dərslərində "Etanolun məhkəməsi" mövzusunda praktik dərs (Sağlam həyat-rollu oyun) keçirmək olar. Dərs zamanı şagirdlər üzvi kimyadan aldıkları məlumatlardan istifadə edərək etil spirtinin insan orqanizminə mənfi təsiri barədə məlumatları təqdim edə bilərlər.

Dərsin əsas tərbiyəedici məqsədi şagirdləri öz sağlamlıqlarına diqqət yetirmək, sağlam həyat təzi sürməyə inandırmaq və "İnsanın sağlamlığı onun öz əlindədir!" fikrini aşılamaq.

Dərs zamanı alkoqolun insan sağlamlığına təhlükəsi barədə, tətbiqi və müəyyən sahələrdə faydalı xassələri haqqında geniş müzakirələr aparmaq daha maraqlı etmək olar. Dərsdə inkişafetdiricilik və öyrədiciiliklə yanaşı tərbiyəçilik qabarıq şəkildə öz əksini tapır. Təqdim edilən səhnələşdirilmiş rollu oyun vasitəsilə alkoqolun insan orqanizminə vurduğu ziyan şagirdlərin diqqətinə çatdırılsa daha səmərəli olar. Kimya fənni şagirdlərdə sağlam həyat tərzinin təbliğində mühüm potensiala malikdir.

Orta məktəbi bitirdikdən sonra şagirdlər başa düşəcəklər ki, kimya təkcə bir elm kimi deyil, həm də həyatımızla dərindən bağlı olan elmdir, hətta az bilik əldə olunsaysa belə həyatda gündəlik problemləri çoxlarını həll etməyə kömək edəcək. Hər bir müəllim mövzuların tədrisində şagirdlərin sağlamlığının formalaşdırılmasını

nəzərə alsay, müəllimlər bundan sistem kimi istifadə edərlərsə, onda nəticə göz qabağında olacaq. Sağlamlıq insanın ən dəyərlili varlığıdır, odur ki, biz uşaqları qorunmalıyıq və böyütməliyik, elə tərbiyə verməliyik ki, gələcəkdə onlar da özlərini qorusun.

Problemnin aktuallığı. Ümumtəhsil məktəblərində şagirdlərin sağlam həyat tərzinin formalaşdırılması müasir məktəbin əsas prioritet istiqamətlərindəndir. Məqalədə gənc nəslin sağlamlığının qorunmasına təsir göstərən mühüm amillər müəyyənəşdirilmişdir.

Problemnin elmi yeniliyi. Kimya dərslərində şagirdlərin sağlam həyat tərzinin formalaşdırılması problem əsas götürülmüşdür

Problemnin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Ümumtəhsil məktəblərində çalışan müəllimlər məqalədə verilən fikirlərdən faydalana bilər.

Ədəbiyyat:

1. Смирнов, Н.К. Здоровьесберегающие образовательные технологии в работе учителя и школы. - М.: АРТИ, -2003. -272 с.
2. Ванини, С. Ф, Ягер Ваше здоровое сердце. - ЗАО: Издательский Дом Ридерз Дайджест, - 2007
3. Бутова, С.В. Оздоровительные упражнения на уроках // Начальная школа, -2006, №8, -стр. 98.
4. Севрук, А.И. Здоровьесберегающий урок / А.И.Севрук, Е.А. Юнина // школьные технологии - 2004, №2,- стр. 200-207.

E-mail: pasayeva-1969@mail.ru

Rəyçilər: *ped.ü.elm.dok., prof. N.Ə. Abışov*

prof. F.M. Sadıqov

Redaksiyaya daxil olub: 11.11.2121.

XARİCİ DİLLƏRİN TƏDRİSİ METODİKASI

UOT 372.881.111.1

Nərminə Soltan qızı Quliyeva
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin baş müəllimi

İradə İrac qızı Cəfərova
Bakı Dövlət Universitetinin baş müəllimi

XARİCİ DİLİN TƏDRİSİNDƏ MOTİVASİYANIN ƏHƏMİYYƏTİ

Нармина Солтан гызы Гулиева
старший преподаватель
Азербайджанского Государственного Экономического Университета

Ирада Ирадж гызы Джафарова
старший преподаватель
Бакинского Государственного Университета

ВАЖНОСТЬ МОТИВАЦИИ ПРИ ПРЕПОДАВАНИИ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА

Narmina Soltan Guliyeva
senior lecturer at
Azerbaijan State Economic University

Irada Iraj Jafarova
senior lecturer at
Baku State University

THE IMPORTANCE OF MOTIVATION IN TEACHING A FOREIGN LANGUAGE

Xülasə. Məqalədə vurğulanır ki, motivasiya tələbələrin əqli fəaliyyətinin məzmunundan asılıdır. Bu məzmun nə qədər sıx olarsa, onu ifadə etmək ehtiyacı da bir o qədər güclü olar. Gənclər xarici dilləri daha fəal öyrənməlidirlər, çünki dilin mənimsənilməsi prosesi insanın inkişafına və özünüinkişafına töhfə verir, insanın özünə hörmətini yüksək səviyyədə saxlayır, həm də onların asudə vaxtının şaxələndirilməsinə kömək edir.

Açar sözlər: *motivasiya, nitqin inkişafı, tələbələr, öyrənmə səmərəliliyi, xarici dil*

Резюме. В статье подчеркивается, что мотивация зависит от содержания мыслительной деятельности студентов. Чем интенсивнее это содержание, тем сильнее потребность в его выражении. Молодёжь должна более активно изучать иностранные языки, так как процесс овладения языком способствует развитию и саморазвитию личности, поддерживает самооценку личности на высоком уровне, а также помогает разнообразить досуг.

Ключевые слова: *мотивация, развитие речи, студенты, эффективность изучения, иностранный язык*

Summary. Communicative motivation depends on the content of students' mental activity. The more intense is the content, the stronger the need for its expression. Young people should be more active to learn foreign languages, because the process of language learning contributes to the development of personality and selfdevelopment, self-support person at a high level, helps to diversify leisure.

Key words: *motivation, speech development, students, learning efficiency, foreign language*

Müasir dünyamızda beynəlxalq dil statusunu indiyədək qoruyub saxlayan ingilis dilinin digər xarici dillər arasında daha geniş öyrənilmə nüfuzuna malikdir. İngilis dilinin xarici dil kimi tədrisi prosesində tələbələrin oxumaq, dinləmək, eşidib-anlamaq kimi dil bacarıqları ilə mükəmməl yazı vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi də xüsusi diqqət tələb edən vacib məsələlərdən biridir.

Hazırda dünyada diplomatiya, kommersiya, dənizçilik, elmi-texniki və kütləvi informasiya dili kimi məşhur olan ingilis dili Birləşmiş Millətlər Təşkilatının beş əsas dildən ən işlək olanı kimi ilk sıradadır. Bütün dünyada olduğu kimi Azərbaycanda da müasirləşmənin yolu yeni təhsil fəlsəfəsinin, elmi nailiyyətlərin və innovasiyaların məhsulu olan qabaqcıl texnologiyaların, idarəetmə üsullarının tətbiqindən keçir.

Müasir dövrdə müstəqil Azərbaycan Respublikasının müxtəlif aparıcı dünya ölkələri arasında beynəlxalq nüfuzunun yüksəldiyi, beynəlxalq əlaqələrinin və dostluq münasibətlərinin yüksək səviyyədə qurulduğu bir dövrdə gələcək nəsillərin öyrəndikləri xarici dildə öz fikirlərini daha aydın, məntiqi, akademik tərzdə nəinki şifahi, habelə yazılı formada ifadə edə bilmək bacarıqlarının formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi olduqca önəmlidir. Müasir təlim metodlarından hərtərəfli istifadə etməklə tələbələrin tənqidi – analitik düşüncə tərzinin, sərbəst fikir söyləmək qabiliyyətinin inkişafına geniş imkanlar yaratmaq olur, habelə onların öz fikirlərini yazılı şəkildə düzgün ifadə etmək, əldə etdikləri yeni informasiya və bilikləri, gəldikləri şəxsi qənaətləri səmərəli şəkildə başqalarına çatdırmaq bacarıqlarının formalaşması və inkişafını mümkün etmək olur.

İngilis dilinin öyrədilməsi işində şifahi nitqin inkişafı, nitq fəaliyyətinin intensivləşdirilməsi məsələsi indi aktual bir problemə çevrilmişdir. Bu problemin həlli üçün dil tədrisinin təkmilləşdirilməsi məsələləri ilə məşğul olan alim və metodistlər müxtəlif eksperimental iş aparırlar. İngilis dilinin tədrisinə tətbiq edilən dilə “praktik yiyələnmə” terminini başqa adamların fikirlərini anlama və bacarıq və vərdişlərinin aşılamaq kimi başa düşmək lazımdır. Bu bacarıqlar sonra formalaşır nitqə çevrilir. Əgər insanlar arasında ünsiyyət bilavasitə yaradılsa, onda dilə praktik yiyələnmə nitq fəaliyyətinin müxtəlif növlərini : şifahi nitqə, oxuya və yazı-

ya xarakterik olan bacarıqların formalaşmasını tələb edir. Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, oxumaq, dinləmək və danışmaq hər bir dil üçün çox vacib cəhətlərdir. Bu qaydalar ingilis dili üçün də keçərlidir. Lakin bu dili sərbəst bilmək üçün danışmaq daha çox məşq edilməlidir. Dünyanın bir çox ölkələrində ali təhsil müəssisələrində ingilis dilini öyrənən tələbələrin məqsədi ingilis dilini tədqiq etmək, bu dili sistem səviyyəsində öyrənmək deyil, əsas məqsəd mənimsənilmiş bilikləri praktikaya tətbiq etməkdən, ingilis dilində danışmaq, yazmaq və bu dildə danışan insanların fikir və ideyalarını adekvat şəkildə başa düşməkdən ibarətdir. Bəs xarici dili öyrənməyə marağı artırmaq üçün nə etmək lazımdır? Psixoloqlar sübuta yetirmişlər ki, marağı tələbənin özündə, onun şəxsi motivasiya sferasında axtarmaq lazımdır. Motiv insan fəaliyyətinin əsasını təşkil etdiyi kimi, tədrisin yerinə yetirilməsinə də təkan verən vasitə kimi nəzərə çarpır. Bu işdə müəllimin qarşısına qoyduğu məqsəd necə ola bilər?

Motivlərin idarəetmə mexanizmini öyrənməklə, onları savadlı tətbiq etməklə səmərəli nəticələr verən müvəffəqiyyətlər əldə etmək mümkündür. Dilçi alimlər işin çətinliyini və çoxşaxəli olduğunu nəzərə alaraq, bu problemin həllinə müxtəlif yanaşmalar təklif edirlər. Psixoloqların fikrinə əsaslanıb demək olar ki, xarici dil tədrisində müəllim tələbənin daxili dünyasında motivasiyanın inkişafına səy göstərməlidir. Daxili motivasiya tələbənin fənnə olan münasibətini aydınlaşdırır və xarici dilə yiyələnmənin təkmilləşməsinə təmin edir. Müəllimin müvəffəqiyyəti o zaman özünü büruzə verir ki, hər bir dilə praktik yiyələnməyə istiqamətləndirən şərtlər hazırlasın, elə tədris metoduna üstünlük verilsin ki, hər bir tələbə aktivliyini, yaradıcılığını nümayiş etdirə bilsin. Müasir pedaqoji texnologiya, əməkdaşlıq şəraitində tədris, proyektli metodika, yeni informasiya texnologiyalarından istifadə, internet resurslar şəxsi yanaşmaların tədrisə daxil edilməsinə yardım edir. Tələbələrə qoyulan məqsədə sövq etmək, onlarda həvəs oyatmaq, xüsusi məramları anlamağa istiqamətləndirmək kimi üsulları müəllimin yaradıcılığı hesab etmək olar.

Tələbələr niyə xarici dil öyrənirlər? Bu sualın cavabı müxtəlifdir: valideynlərin avtoriteti, fənnə olan maraq, bilik dərəcəsini və dünya-

görüşünü artırmaq, xaricdə təhsil almaq, yaxşı iş tapmaq, sərbəst şəkildə səyahətlər etmək və s. Qeyd edilənlər hər biri bir səbəb kimi öyrəncilərə stimül verir. Müəllimin yaradıcı rəftarı tələbəni fəallaşdırır, onu düşüncələrini gerçəkləşdirməyə istiqamətləndirir.

Viqotski yazır: “Yaradıcılıq yalnız möhtəşəm tarixi əsərlər demək deyil, insanın düşüncəsi, ümidi, arzusu, ifadəsində nəzərə çarpan yeni bir şey yaratmasında da yaradıcılıq görmək olar. Motivasiya olmadan fəaliyyət formalaşmır. “Motivasiya insan fəaliyyətinə istiqamət verən ən önəmli amillərdən biridir. İngilis dilinin tədrisində necə motivasiya təşkil etmək lazımdır ki, o, tələbələrə hərəkətə gətirən, ruhlandırان qüvvəyə çevirsin? Tələbələrə sorğu keçirdikdə müxtəlif cavablar əldə etdik. Bu cavabların bir neçəsinə nəzər yetirək: “ Hər bir mədəni insan ən azı bir xarici dil bilməlidir, bu dilə ehtiyac çoxdur, xarici ədəbiyyatla ingilis dilində tanış olmaq istədim, ingilis dili digər dillərdən maraqlıdır, yaxşı işdə işləmək üçün vacib hesab edirəm.”

Belə nəticəyə gəlmək olar ki, tədrisin təşkilində motivlərə xüsusi önəm vermək, motivlərin ruhlandırıcı əhəmiyyət kəsb etməsi, məqsədə nail olmaq üçün yaradıcı olmaq vacib şərt kimi nəzərə alınmalıdır. Motiv olaraq müxtəlif informasiya mənbələrindən, kinofilm, bədii ədəbiyyat, qəzet, jurnal, məntiqi oyunlar, musiqi və s. istifadə etmək olar. Təcrübə göstərir ki, dil dərslərində jurnal, məntiqi oyunlar, musiqi və s. istifadə etmək olar. Dil dərslərində qısa film izləmək, sonra onun üzərində tapşırıqlar həll etmək, musiqi vasitəsilə zaman formalarının istifadə yolları ilə tanış olmaq, məntiqi sual-cavab, təmaşa hazırlamaq, düşündürücü suallar tələbələrə dərslərə cəlb edir, onları ruhlandırır, özlərini sərbəst ifadə etməyə şərait yaradır.

Tələbələrin marağına səbəb olan daha çox ünsiyyət motivasiyasıdır. Onlar bir-biri ilə xarici dildə danışmaq, əcnəbi gördükdə ondan nə isə soruşmaq, tərcümə etmək, müsahibə götürmək kimi fəaliyyətə daha çox meyl edirlər. Tələbələrin qarşılarına qoyduqları məqsəd də, göründüyü kimi, səliqə ünsiyyətə nail olmaq, hər bir şəraitdə ingilis dilindən sərbəst istifadə etməkdir.

Doğma dil mühitində xarici dilə yiyələnmək, sözsüz ki, xaricdə dili mənimsəməkdən fərqlidir. Bu baxımdan doğma dilin istifadə olunduğu mühitdə ikinci dilə yiyələnmək süni

formada yerinə yetirilir. Yəni tədrisin gedişi zamanı tətbiq edilən situasiyalar süni şəkil alır. Müəllim nitqin inkişafı üçün təbii atmosfer yaratmağa çalışsa da, dil bu vəziyyətin süni komponentinə çevrilir. Nitqin inkişafı üçün məntiqi, düşündürücü suallara, oyunlara, müzakirələrə daha çox vaxt ayırmaq mühüm məsələdir.

Oyunlar, müzakirələr tələbələrin düşüncələrini, fantaziyalarını sərbəst ifadə etməyə təkan verir. Məntiqi sual-cavab dərsi canlandırır, onu maraqlı məşğuliyyətə çevirir. Yaradıcı tapşırıqlar əsasən ünsiyyətlə bağlı olur və birmənalı fəaliyyətdən uzaqlaşmağa şərait yaradır. Müxtəlif mövzularda real həyatdan götürülmüş situasiyaları, faktları, hadisələri dərslərinin müzakirə obyektinə çevirməklə onu canlı, tələbələrin hər birini iştirak etməyə sövq edən fəal mühit əldə etmək olar. Sillabuslara müxtəlif filmlərin izlənməsini əlavə etmək, sonra oradakı yeni ifadə və sözləri müzakirə etmək cümlələrdə işlətmək və s. fəal dərslərdən xəbər verən amillərdəndir. Hər bir tələbənin uğuru, müvəffəqiyyəti müəllim tərəfindən qeyd olunmalıdır. Müəllimin mehriban münasibəti, müdrik davranışı tələbənin fəal olmasına təkan verir. Xarici dilə, həmçinin ingilis dilinə mükəmməl yiyələnmək üçün informasiya mənbəyi lazımi qaydada seçilməlidir. İnformasiya mənbəyi olan dərslərlərin seçimi xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Dərslərləri seçərkən müasir dövrlə ayaqlaşan mövzularla zəngin kitablara, özündə qrammatik, lingvistik materialları cəmləşdirən, məntiqi oyunlarla əhatələnən, müzakirələrə istiqamətləndirən mənbələrə müraciət etmək lazımdır. Qrammatik material qaydalar şəklində deyil, mövzu daxilində – şeir daxilində, musiqi daxilində, situasiyalarla və s. təqdim edilə bilər. Zaman formalarına aid çox sayda şeir və musiqi təqdim etmək mümkündür. Şeirləri əzbərləyərkən tələbələr yeni sözləri daha yaxşı yadda saxlaya bilirlər. Təcrübələr göstərir ki, şeir əzbərləmək, musiqi öyrənmək, ev oxuları söz ehtiyatını artırmaqla yanaşı tələbələrin nitq fəaliyyətini aktivləşdirir. Ev oxusu tələbələrə öyrəndikləri ikinci dildə danışmaqda qərarlı olmağa istiqamətləndirir. Onlar səhvlərdən və unutqanlıqlardan çəkinməməlidirlər. Psixoloqlar sübut edib ki, uşaqlarda (bu, həmçinin tələbələrə də aiddir) səhvetmə qorxusu səhvetmə şansını artırır.

Tələbələri dərslə cəlb edən metodlardan biri də layihə metodudur. Belaqrudova görə, layihələri bir neçə qrupa bölmək olar: “mono layihələr, kollektiv, şifahi, yazılı, vizual və internet.” Layihələrlə iş dil tədrisinə çoxşaxəli yanaşma deməkdir. Layihələrlə işlərkən qrammatika, nitq, yazı, dinləmə, oxu fəaliyyətlərinə eyni səviyyədə müraciət edilir. Layihə metodu öyrəncidə ünsiyyət mədəniyyətini, nitq vərdişini, qısa və məzmunlu fikir ifadəsini, digərlərini səbirlə dinləmə bacarığını inkişaf etdirir. Tələbələr layihə metodunda daha çox xarici filmləri seyr etməyə, öyrəndikləri xarici dildə nitqlər dinləməyə istiqamətləndirilir. Bununla yanaşı, yaradıcı tapşırıqlar da ingilis dilinin mənimsənilməsində qoyulan “əsas” ola bilər. Məntiqi suallar, tapşırıqlar qeyri-standart orijinallıq kəsb etdiyindən tələbələrdə maraq oyadır, onları düşündürməyə, müzakirə etməyə, mübahisə etməyə sövq edir. Məsələn:

Ann tells: Yesterday my Grandpa went for a walk. He was far from home when a heavy rain began. The grandfather had neither a raincoat nor an umbrella - he didn't have a hat too. In an hour he came back. None of his hair was wet. How could it happen?

Key: The grandfather is bold headed.

Tədrisdə intellektual motiv tətbiq etmək məqsədilə və səmərəli nəticələr göstərən üsul kimi layihə texnologiyasına üstünlük verilir. Yaradıcı tapşırıqlarla təqdim edilən layihələr stimulyerici, məhsuldar, səmərəli, inkişafetdirici, şəxsiyyətyönlü, fərdi, qrup, cüt, kollektiv şəkilli işlər tətbiq edilməsi mümkün olan əlverişli mühit yaratmaq, yaradıcı xarakterli dərslər hazırlamaq kimi əsasları özündə cəmləşdirir.

Ali məktəb tələbələrində dərslə maraq oyatmaq, mövzunu “qabartmaq” müəllimdən yaradıcılıq, bacarıq tələb edir. Barbar Gross kitabında yazır:

- Tələbələri gələcəyə səsləyən, inandırان müsbət enerji təqdim et.
- Sərbəst və əminlik dolu mühit təşkil et.
- Tələbələrin özlərini “öyrənmə cəmiyyətinin” fəal üzvləri kimi hiss etmələrinə yardım göstər.

Müəllim mövzunu önə gətirmək məqsədilə real həyatda baş verən hadisələrdən, öz başına gələnlərdən, gündəlik xəbərlər, tələbələrin təhsil həyatından və s. istifadə edərkən tədrisin necə

canlı keçdiyinin şahidi olur. Yüksək səviyyədə təşkil edilmiş motivasiya - səmərəli məqsəd qoyuluşudur. Məlum məsələdir ki, bizim həyat boyu atdığımız hər bir addım müəyyən məqsədlər daşıyır. Həyat boyu irəli addımlamaq üçün bizlərə səbəb lazımdır. Motivasiya, həmçinin şəxsin özünə hazırladığı daxili strategiyadır. Elə ingilis dilinin tədrisində müsbət nəticələr əldə etmək üçün də əsaslı strategiyalara ehtiyac vardır. Bəzən “Harvardın 15 qaydası” kimi tanınan, istiqamətləndirici qaydalar tələbələrin ruh yüksəkliyi qanunu kimi istifadə olunur. Bu qaydalardan bir neçəsini qeyd edək:

- If you fall asleep now, you will dream. If you study now, you will live your dream.
- When you think it's too late, the truth is, it's still early.
- The pain of studying is only temporary. But the pain of not knowing –ignorance is forever.
- Studying is not about time. it's about effort.
- If you don't walk today, you'll have to run tomorrow.

Müəllim və tələbələr dərslərində çalışmalıdırlar ki, yalnız ingilis dilindən istifadə etsinlər. Doğma dilə isə ehtiyac duyulduqda müraciət etmək olar.

Dil dərslərinin maraqlı keçməsinin əsasını onun rəngarəng, müxtəlif formalarda təşkil edilməsidir. Tələbələr dərslərdə sərbəst olmalıdırlar. Sərbəstlik olmayan yerdə heç bir mükəmməl tədrisdən söhbət gedə bilməz. Sərbəstlik olmayan yerdə heç bir mükəmməl tədrisdən söhbət gedə bilməz. İngilis dilinin qrammatikasının, həmçinin zaman formalarının tədrisində də müxtəlif motivlərdən istifadə etməklə təqdimatlar aparmaq mümkünlüyü bizə məlumdur.

Tələbələrin fəal olmaları üçün onları araşdırmalar aparmağa, məlumat toplamağa, məlumatın bir hissəsini özləri əldə etməyə istiqamətləndirmək lazımdır. Tələbələrin qiymətləndirilməsi prosesi özü də təlim prosesini fəal və qeyri-fəal edən faktlardan biridir. Bəzən tələbələrin qrup şəkilli işlərdə qiymətləndirməni onların ixtiyarına buraxmaq özü də stimulyerici amil kimi nəzərdə tutulmalıdır.

Alimlərin araşdırmalarına əsasən qeyd etmək olar ki, motivasiya insan fəaliyyətini hər bir sahədə istiqamətləndirən, ona ruh verən bir vasitədir. Ruh yüksəkliyi, müvəffəqiyyət motiva-

siyanı irəliyə doğru istiqamətləndirən yoldur. Hər bir müəllim elə ilk dərslərdə tələbələrin xarici dilə olan maraqlarını öyrənmək üçün onlara suallar təqdim edə bilər. Bu üsulla öyrəncilərin məqsədləri, onların nəyi öyrənmək istədikləri, nailiyyətləri bir daha özləri üçün də aşkarlanmış olur.

Problemnin elmi yeniliyi. Daxili motivasiya tələbənin fənnə olan münasibətini aydınlaşdırır və xarici dilə yiyələnmənin təkmilləşməsinə təmin edir. Müəllimin müvəffəqiyyəti o zaman özünü büruzə verir ki, hər bir dilə praktik yiyələnməyə istiqamətləndirən şərtlər hazırlasın, elə tədris metoduna üstün-

lük verilsin ki, hər bir tələbə aktivliyini, yaradıcılığını nümayiş etdirə bilsin.

Problemnin aktuallığı. Təhsilin əsas mövzularından olan ingilis dilinin tədrisi, texnoloji inkişafın mədəni dəyişmədən öndə olduğu dövrümüzdə böyük əhəmiyyət daşımaqdadır. Tarix boyunca insanlar xarici dilləri müxtəlif məqsədlərlə və müxtəlif formalarda öyrənirlər. Məhz bu baxımdan məqaləni aktual hesab etmək olar.

Problemnin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən orta ixtisas və ali məktəblərin müəllimləri, eləcə də tələbə və magistrantlar istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat:

1. Barbara Gross Davis "Tools for Teaching" Jossey Bass Publishers: San-Francisco, 1993
2. Gardener, R. C. (1985) Social psychology and language learning. "The role of attitudes and motivation." London, Ontario: Edward Arnold p. 169
3. Dömyei, Z. and Csizer, K. (1998) Ten Commandments for motivating language learners: results of an empirical study: Language Teaching Research 2: 203-29
4. Krashen "Principles and Practice in Second Language Acquisition" University of Southern California USA. Copyright 1982, first internet edition July 2009 p.83
5. Zoltan Dömyei "Language Teaching Surveys and Studies" Shanghai Foreign Language Education Press July 1998 p.117

E-mail: quliyevanermine55@mail.ru

Rəyçilər: *filol.ü.fəls.dok., dos. X.D. Hacıyeva,*

filol.ü.fəls.dok. E.M. Abbasova

Redaksiyaya daxil olub: 16.11.2021.

UOT 372.881.111.1

Mehparə Məmməd qızı Əliyeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
Xarici Dillər Mərkəzinin müəllimi

**İNGİLİS DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ ATALAR SÖZLƏRİNDƏN
İSTİFADƏ ETMƏK ÜSULLARI**
(Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin iş təcrübəsindən)

Мехпара Мамед гызы Алиева
педагог Центра Иностранных Языков Азербайджанского
Государственного Педагогического Университета

**ПРИЁМЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ПОСЛОВИЦ НА ЗАНЯТИЯХ ПО
АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ**
(из опыта работы Азербайджанского Государственного Педагогического Университета)

Mehpara Mamed Aliyeva
teacher of the Center of Foreign Languages at
Azerbaijan State Pedagogical University

TECHNIQUES FOR USING PROVERBS IN ENGLISH CLASSES
(from the experience of the Azerbaijan State Pedagogical University)

Xülasə. Məqalədə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin təcrübəsinə dair ingilis dilində atalar sözlərinin dərslərdə istifadəsinin mahiyyəti açıqlanır. Müəllif qeyd edir ki, biz ingilis dilini öyrənərkən dil hadisələrini, adət-ənənələrini, incəsənətini, mənəvi dəyərlərini, xalqların həyat tərzini öyrənir və müqayisə edirik. Məsələn, ingilis atalar sözlərini öyrənməklə biz tələbələrə eyni fikrin müxtəlif dillərdə müxtəlif vasitələrlə necə çatdırıldığını izah edirik. Hər iki xalqın atalar sözlərində ifadə olunan və ümumbəşəri dəyər daşıyan xalq müdrikliyinə xüsusi diqqət yetirilir.

Açar sözlər: atalar sözləri, mənəvi dəyərlər, innovativ metodlar, universal dəyərlər, şüuraltı təsir

Резюме. В статье раскрывается сущность использования пословиц на занятиях по английскому языку на опыте работы Азербайджанского Государственного Педагогического Университета. Автор отмечает, что, изучая английский язык, мы исследуем и сравниваем языковые явления, обычаи, традиции, искусство, нравственные ценности, образ жизни народов. Изучая английские пословицы, например, мы объясняем студентам как одна и та же мысль передается разными средствами на разных языках. Особое внимание уделяется народным мудростям, выраженные в пословицах обоих народов и имеет общечеловеческое значение.

Ключевые слова: пословицы, нравственные ценности, инновационные методы, универсальные ценности, подсознательное влияние

Summary. This article is devoted to English proverbs. Proverbs are the wisdom of the people whether they are English or Azeri. You know that most of the proverb in different languages are quite similar; they express the same ideas. Proverbs teach us about life, love of motherland they explain has to choose friends, what is right and wrong in people's behaviour.

Key words: proverbs, moral qualities, innovative methods, universal values

Bu gün dünyada qloballaşan ən mühüm hadisələrdən biri də dövlətlər, xalqlar arasındakı münasibətlər yaratmaqdır. Bu mühüm məsələnin bir hissəsi tədris müəssisələrinin üzə-

rinə düşür. Bu təhsil müəssisələrindən biri də fəaliyyət göstərdiyimiz Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetidir. Mədəniyyətlərarası dialoqlardan danışarkən bizim tələbələrin xarici dilləri yüksək səviyyədə bilmələrinin vacibliyi danışılmazdır. Azərbaycanı dünyaya tanıdan, onun himnini səsləndirən, onun bayrağını göylərə ucaldan gənclərimizə xarici dillərdə ünsiyyət qurmaq bacarığı bu gün hər zamankından daha vacibdir.

Digər mühüm bir məsələ də gənc tələbələrin dünyagörüşünü genişləndirmək, milli-mənəvi dəyərlərinə arxalanaraq digər xalqların da tarixi, mədəniyyəti, mənəvi dəyərləri ilə zənginləşməkdir. Müasir tələbələr dünyada əsl vətənpərvər, millətini sevən, onunla fəxr edən, onun uğurlarını, problemlərini layiqincə, savadla, xarici dildə izah edərək Azərbaycanı təmsil etməyi bacarmalıdır.

Dediyimiz hər iki mühüm vəzifəni biz xarici dil müəllimləri çox böyük imkanlara malik olan fənnimiz vasitəsilə həyata keçiririk.

Bu gün xarici dil tədrisində həddindən artıq innovativ metodlar mövcuddur. Hər bir yeniliyə hazır olan, yaradıcı, savadlı müəllim mövcud olan müxtəlif kommunikativ, innovativ metodlardan, tədris etdikləri ali məktəbin profilinə uyğun olanlardan imkan daxilində istifadə etməlidir.

Qeyri-dil ixtisaslı ali məktəblərin çoxunda olduğu kimi, ADPU-da da xarici dillərin tədrisi üçün verilən saatların miqdarı həm dili səlis danışmaq səviyyəsində öyrətməyə, həm də tələbələrin dünyagörüşünü genişləndirməyə, mənəvi dəyərlərlə zənginləşdirməyə bir o qədər də böyük imkanlar vermir. Bizim dərs zamanı mənəvi tərbiyədə çox böyük təsir gücünə malik olan dünya ədəbiyyatından əsərlər oxumağa, tanış olmaq imkanımız yoxdur. Bu boşluğu doldurmaq üçün dərs zamanı atalar sözlərindən istifadə etmək bizim ali məktəb üçün xüsusən məqsədyönlüdür. Qısa, lakonik deyilmiş, mənəvi cəhətdən çox böyük məna daşıyan bu kiçik həcmli cümlələr çox az vaxt ərzində, çox böyük dəyərlər, mənalar açır, böyük təsir gücünə malikdir.

Xalqların gündəlik həyat fəaliyyətinin, yaşayış tərzinin, mənəvi aləminin, ruhunun, ağıl və xarakterinin əsas və səciyyəvi cəhətləri heç bir ədəbi və folklor janrında atalar sözlərində olduğu qədər öz sərrast, kəskin və parlaq ifadəsini tapmır. Hər bir xalqın uzun əsrlər boyu apardığı müşahidələrinin, gəldiyi nəticələrin, tapdığı hə-

qiqətlərin nəticəsi kimi ortaya çıxan atalar sözləri özünəməxsus bir şəkildə ədəbiləşir. Həyatda hər şey dəyişir, həqiqətləri, hikmətləri əks etdirən atalar sözləri əsasən sabit qalır və hər zaman yaşayır. Atalar sözləri xalqın müdrikliyini əks etdirən güzgüdür. Atalar sözləri əsrlərin sınağından keçib gələn xəzinədir. Xalqın dar günündə, şad günündə fikri dəqiq, məntiqlə ifadə etmək üçün işlənir. Ata-babalarımız öz həyat təcrübəsini atalar sözləri vasitəsilə gələcək nəsillərə ötürüblər. Atalar sözü müdrik fikir ifadə edir. Atalar sözü – atalarımızın yaratdığı və əsrlərdən bəri özünə həyat düsturu etdiyi hikmətli və möcüzə sözlərdir. Mövzu müxtəlifliyi ilə yanaşı bitmiş fikir, ümumiləşdirmə və nəticə atalar sözlərinə xas olan cəhətlərdir. Atalar sözləri xalqın həyatda sınınmış, müdrik və nəsihətli fikirlərindən ibarət olur və böyük əxlaqi-tərbiyəvi əhəmiyyət daşıyır. Əsas xüsusiyyəti həcmcə kiçikliyi, lakin mənacə hikmətli və nəsihətli olmasıdır. Atalar sözləri bitkin fikir ifadə edir, həm həqiqi, həm də məcazi mənada işlənir.

ADPU-nun xarici dilin tədrisi zamanı tələbələrin atalar sözlərini bilmə səviyyəsini müəyyənləşdirmək üçün eksperiment apardıq. Tələbələrin hər zaman belə tapşırıqları aşağıdakılardan ibarətdir:

1. A friend in need is a friend indeed.
Yaxşı dost yaman gündə tanınar.
2. Out of sight, out of mind.
Gözdən uzaq, könüldən iraq.
3. Kill two birds with one tone.
Bir əldə iki qarpız tutmaq.
4. Don't look a gift horse in the mouth.
Bəy verən atın dişinə baxmazlar.
5. A bird in the hand is north, two in the bush.
Soğan olsun, nağd olsun.
6. All is well that ends well.
Təki axırı xeyir olsun.
7. So many men, so many minds.
Ağıl ağıldan üstündür.
8. He laughs best who laughs last.
Qələbə son gülənindir.
9. When a tree bears much fruit it bends low.
Ağac bar verəndə başını aşağı əyər.
10. As you sow so you shall mow
Nə əkərsən, onu biçərsən.
11. He is ungrateful.

Çörəyi dizinin üstündədir.

12. Every cloud has a silver lining.

Hər qaranlıq gecənin bir parlaq gündüzü var.

13. Like father, like son.

Ot kökü üstə bitər.

14. Strong vinegar will break its own vessel.

Sirkə nə qədər tünd olsa öz qabını çatladar.

15. East or west, home is best.

Gəzməyə qərrib ölkə, ölməyə vətən yaxşı.

Atalar sözlərindən təlim prosesində tələbələrə kommunikativ vərdişlərini, kreativ, yaradıcı qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək üçün müxtəlif formalı oyunlarda, çalışmalarda, kommunikativ situasiyaların yaradılmasında istifadə etmək məqsədyönlüdür.

Dərsin mövzusunə hər dəfə uyğun olmasa da dərin mənaya malik olan, özündə dəyərli mənaevi dəyərləri cəmləşdirən atalar sözlərindən ibarət olan müxtəlif tapşırıqlar vasitəsilə tələbələrə atalar sözlərinə maraq yaratmağa çalışırıq. Məsələn, tələbələrə aşağıdakı atalar sözləri təqdim etmək və onları mənasına görə vətənpərvərlik, dostluq, əməksevərlik, həmrəylik, səbirlik kimi keyfiyyətlər üzrə qruplaşdırmağı tapşırıq.

- Həqiqi mənada işlənənlər:

An apple a day keeps the doctor away.

• Gündə bir alma yesən, heç xəstəlik görməzsən.

- Honesty is the best policy.

Doğruya zaval yoxdur.

- Bad news travels.

Bəd xəbər tez yayılır.

- Fortune favours the brave.

Qızıldan taxtın olunca, bir quru bəxtin olsun.

- Can the leopard change its spots.

Qozbeli qəbir düzəldər.

- Tastes differ.

Zövqlər müxtəlifdir.

Məcəzi mənada işlənənlər:

- A little learning is a dangerous thing.

Kamil bir palançı olsa da insan, yaxşıdır yarımçıq papaqcılıqdan.

- When in Rome do as Romans do.

Haraya getsən həmin yerin adət-ənənəsinə hörmətlə yanaş.

- Still waters run deep.

Suyun lal axanı, adamın yerə baxanı.

- Dow+halloo till you are out of the wood.

Arxı hoppanmamış “hop” demə.

- If you run after two hares you'll catch neither.

Bir əldə iki qarpız tutmazlar.

- Curiosity killed a cat.

Çox istəyən azdan olar.

- Who has never tasted bitter knows not what is sweet.

Acının dadını bilməyən şirinin qədrini bilməz.

- Dry bread at home is better than roast meat abroad.

Öz evindəki quru çörək xaricdəki qızardılmış ətdən yaxşıdır.

- He who would catch fish must not mind getting wet.

Könlünə balıq düşənin ayağı suda gərək.

Atalar sözlərindən yazılı ədəbiyyatda da geniş şəkildə istifadə olunur. Abbas Səhhətin “Yoxsulluq eyib deyil”- Poverty is not shame, Nəcəf bəy Vəzirovun “Daldan atılan daş topuğa dəyər”, “Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük”, “Sonrakı peşmançılıq fayda vermir”, “Thrown from branch says to hell”, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin “Yeyərsən qaz ətinə, görərsən ləzzətini” əsərlərinin adları şifahi xalq ədəbiyyatından götürülmüşdür. “If you eat goose, you will see the taste”.

İngilis atalar sözlərində Azərbaycan atalar sözləri kimi əsas ideyanı yadda saxlamaq üçün qafiyə sözlərdən istifadə olunur. Məsələn:

- No sweet without a sweat.

İşləməyən dişləməz.

- Man proposes, God disposes.

Sən saydığını say, gör fəlakət nə sayır.

- More haste, less speed.

Tələsən təndirə düşər.

Atalar sözləri ayrı-ayrı əsərlərdə yaşayan dünyagörmüş, müdrik, etibarlı, qəhrəman ataların, babaların, alp-ərlərin yaddaşlarda qalan, yaşadılan vəziyyət, nəsihətlərin əmanət möhürlü xasiyyətmələridir. Bu hikmətli sözlərin seyrini duymaq, ona hər yeni insan cəmiyyətində məqamına görə yenidən nəfəs vermək, yaşatmaq borcumuzdur.

Əsrlər boyu mübarizələr, müharibələr şəraitində yaşayan, yadelli işğalçıların dəhşətli hərbi meydanına çevrilən, yeraltı, yerüstü dəfinələri ilə son dərəcə zəngin olan torpağımızın alp-ərlərini, bu müqəddəs torpağın sərhədlərini göz

bəbəyi kimi qorumağa çağıran ulu müdriklər el birliyini, söz birliyini döyüş himni kimi nəsillərdən-nəsillərə ötürmüşlər. “El bir olsa dağ oynadar yerindən”, “Tək əldən səs çıxmaz” kimi qulaqlarda sırğa olacaq nəsihətlər yaratmışlar.

İndi torpaqlarımız azad olmuş Azərbaycanın böyüməklə olan gəncliyinin qəhrəmanlıq ruhunda formalaşması üçün işlək məqamını, öz təravətini, duyumunu saxlayan atalar sözlərinin tədris olunması zəruridir. Hər bir dərstdə bu qəhrəmanlıq nümunələri olan hikmətli sözlərin həm azərbaycanca, həm ingiliscə qarşılığını təqdim etmək vacibdir. Məsələn:

- Better a glorius death than a shameful.
Şərəfli ölüm, şərəfsiz həyatdan yaxşıdır.
- Courage can more mountains.
İgidlik dağı tərpedər.
- Better die standing than liw kneeling.

Ədəbiyyat:

1. Əhmədova, Ş. İngilis dilində atalar sözləri və zərb-məsəllərə dair leksik və grammatik testlər: Metodik vəsait. – Bakı, - 2007. -s. 8
2. İmanov, S. Ali məktəblərdə xarici dillərin tədrisi prosesində tələbələrin mənəvi tərbiyəsi. – Bakı, - 2012. -s. 14
3. Кузьмин, С.С. Шадрин, Н.Н. Русско-английский словарь пословиц и поговорок. – Москва: Дом печати Вятка, - 1989. -с. 29
4. Martin, A. Manse, A. Dictionary of contemporary idioms

Diz üstə yaşamaqdansa, ayaq üstə ölmək yaxşıdır.

- Fortune favors the brave.

Bəxt qəhrəmanlara gəlir.

Problemnin aktuallığı. Müstəqillik dövründə ingilis dilinin öyrənilməsi dünyaya inteqrasiya etmək üçün xüsusi aktuallıq kəsb edir. Bununla yanaşı milli dəyərləri qorumaq, digər xalqların milli-mənəvi dəyərlərinə hörmətlə yanaşmaq və öyrənmək zəmanəmizin tələbidir.

Problemnin elmi yeniliyi. Məqalədə qloballaşma dövründə xarici dilləri öyrənmək və eyni zamanda milli xüsusiyyətləri qorumaq tövsiyə olunur. Bu məqsədlə atalar sözlərindən və onun ingilis dilinin ekvivalentlərindən istifadə məsələləri şərh edilir.

Problemnin praktik əhəmiyyəti: qloballaşma dövründə gənclərin milli-mənəvi dəyərlərini qoruyub gələcək nəsillərə ötürməsi digər müəllimlərin də təcrübəsində istifadə edilə bilər.

E -mail: mila.aliyeva@mail.ru

Rəyçilər: *filol.ü.fəls.dok.* A. Nəzərova,
filol.ü.fəls.dok.,dos. Q. M. Məmmədova

Redaksiyaya daxil olub: 19.11.2021.

UOT 372.881.111.1

Tavat Hüseyn qızı Muradlı

*Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun
Təhsilin nəzəriyyəsi və tarixi şöbəsi böyük elmi işçisi*

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ “OYUNLAŞDIRMA” (GAMIFICATION)

Tavat Гусейн гызы Мурадлы

*старший научный сотрудник отдела Теории и истории образования Института
Образования Азербайджанской Республики*

“ГЕЙМИФИКАЦИЯ” В ПРЕПОДАВАНИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Tavat Hüseyn Muradlı

*senior researcher of the department of Theory and history of education
at the Institute of Education of the Republic of Azerbaijan*

“GAMIFICATION” IN ENGLISH LANGUAGE TEACHING

Xülasə. Məqalədə ingilis dilinin tədrisində oyunlaşdırmanın (Gamification) əhəmiyyətindən bəhs olunur. Oyunlaşdırmanın xarakterik xüsusiyyətləri, sinifdə tətbiq olunarkən nəzərə alınmalı addımlar, tətbiq olunan bütün oyun elementləri xarici dilin öyrənilməsi prosesində öyrətməni və öyrənməni təkmilləşdirir. Məqalədə o cümlədən, ingilis dilinin tədrisində müəllimlərin tətbiq edə biləcəyi oyunlaşdırma platformaları yer almışdır.

Açar sözlər: *oyunlaşdırma, təhsildə oyunlaşdırma, oyun dizayn elementləri, rəqəmsal dil sahibləri*

Резюме. В этой статье обсуждается важность игры в обучении английскому языку. Характеристики геймификации, шаги по интеграции геймификации в класс, элементы игрового дизайна улучшают преподавание и обучение в процессе изучения иностранного языка. В статье также представлены платформы геймификации, которые учителя могут использовать при обучении английскому языку.

Ключевые слова: *геймификация, геймификация в образовании, элементы игрового дизайна, цифровые аборигены*

Summary. This article deals with the importance of gamification in teaching English. Characteristics of gamification, steps for integrating gamification into the classroom, game design elements improves teaching and learning in the process of learning a foreign language. The article also includes gamification platforms that teachers can use when in teaching English.

Keywords: *gamification, gamification in education, game design elements, digital natives*

Bu gün, XXI əsrin tələblərinə uyğun olaraq, xarici və ikinci dilin öyrənilməsi texnologiyaya əsaslanır. Bunun ən başlıca səbəbi bu günün təhsilalanlarının rəqəmsal mühitin yetirmələri olması və onların “rəqəmsal dil sahibləri” kimi formalaşmasıdır. Onlar kompüter, video oyunlar, sosial media və internet kimi rəqəmsal mühitin yetirmələridir. Çakır (2015) vurğulayır ki, dil yeni və dəyişən texnologiyanın təsirinə məruz qaldığından yalnız hazır materiallarla öyrənilməsi heç də hər zaman mənanın və ya dərsin mənimsənilməsini təmin etmir. Bundan əla-

və, texnologiya maraqları, təlim üslubları və strategiyaları şagirdlərin ehtiyacları və gözləntilərini qarşıladığından ənənəvi təhsildən fərqlənir. Şagirdlərin ehtiyaclarına cavab verəcək yeni, innovativ, maraqlı, çeşidli və motivasiyayönümlü təlim yanaşmaları və texnikaları onların öyrənmə prosesində daha fəal olmasına səbəb ola bilər. Bu əsasda yeni yanaşma və texnikadan biri olan Oyunlaşdırma (Gamification), sinif auditoriyasında şagirdlərin XXI əsr tələbatlarını davamlı şəkildə təmin edən, onların rəqəmsal dünyasında xüsusi bacarıqların aşkara çıxmasında,

maraq və motivasiyalarının artmasında həlledici bir vasitədir.

Oyunlaşdırma (Gamification) nədir?

Bir termin kimi ilk dəfə 2008-ci ildən işlədilən oyunlaşdırma sadə şəkildə “qeyri-oyun kontekstlərində oyun dizayn elementlərindən istifadə” kimi başa düşülür. Daha aydın izah etsək deyə bilərik ki, Oyunlaşdırma “oyun” deyil, burada əsas məqsəd əylənmək və ya oyundan həzz almaq yox, oyunun aktiv bir hissəsi kimi iştirak etməkdir. Pappasın (2013) qeyd etdiyi kimi oyuna bənzər strategiyalar iş mühiti üçün təlimi digər texnikalardan daha maraqlı, qaneedici və tətbiq oluna bilən edir.

Oyun strategiyalarının təhsil sahəsinə tətbiqi şagirdlərin öyrənmə motivasiyasına müsbət təsir edir, onları daim öyrənməyə həvəsləndirir. Nişanlar (badges) və ya mükafat kimi oyun elementlərində istifadə etməklə şagirdlər ənənəvi tədris prosesindən daha cəlbedici, bacarıqlarını sınağa şərait yaradan interaktiv öyrənmə proseslərində iştirak edirlər.

Kapp (2012) isə Oyunlaşdırmanı (Gamification) cəlbedici, hərəkətə həvəsləndirmək üçün oyun əsaslı mexanika, estetika, oyun düşüncəsi və problemi həll etmək kimi izah edir. Oyunlaşdırma sinif sisteminə mükafat, mərhələ, nailiyyət və bal kimi anlayışları gətirmişdir. Mahiyyət etibarı ilə nailiyyət qazanan şagirdlər mükafatlanır, məğlub olanlara isə birmənalı şəkildə cəza tətbiq olunmur. Ciddi cəzaların tətbiq olunmaması və mükafatlandırma sistemi şagirdlərin məğlub olmaq qorxusunu aradan qaldıracaq.

Dilin tədrisində oyunlar 4 istiqamətdə təşkil olunmuşdur.

1) “Oyunlaşdırma” – qeyri-oyun kontekstində oyun əsaslı mexanika, mükafat, lider lövhələri, mərhələlər daxildir.

2) “Oyun əsaslı öyrənmə” – faktiki oyunlar vasitəsilə sinifdə öyrənmə və öyrətməni inkişaf etdirməkdir.

3) “Ciddi oyunlar” – xüsusi təyinatlı oyunlardır və məqsəd əvvəlcədən müəyyən edilmiş bir hədəfə nail olmaqdır.

4) “Simulyasiyalar” – reallığı simulə edir və məqsəd real vaxta bənzər bir mühitdə istifadəçiləri öyrətməkdir.

“Oyunlaşdırma ilə oyun əsaslı öyrənməni” eyniləşdirə bilmərik. Belə ki, Oyunlaşdırma arzu olunan davranışı təşviq etmək və öyrənmə

nəticələrini artırmaq üçün oyun mexanikasının qeyri-oyun kontekstində tətbiqidir. Bunu oyunlaşdırmanın ən ictimai formalarında: xallar, nişanlar və lider lövhələri vasitəsilə aydın görə bilərik. Oyun əsaslı öyrənmə isə müəyyən bir bacarığı öyrətmək və ya xüsusi təlim nəticəsini əldə etmək üçün oyun elementlərindən istifadə edir, əsas məzmununu və məqsədləri götürərək və öyrənməni daha əyləncəli hala gətirir.

Oyunlaşdırmanın xarakteristikası

Oyunlaşdırma təhsildə özünü daha qabarıq göstərə bilən həvəsləndirici və şagirdləri öyrənməyə sövq edən təcrübəyə əsaslanır. Oyun mexanikasına əsaslandığından yalnız rəsmi deyil, həmçinin qeyri-rəsmi şəraitdə motivasiyanı və öyrənməni yaxşılaşdırır. Oyunlaşdırmada xüsusi rola malik olan oyunların fərqli xüsusiyyətləri vardır. Odur ki, oyunlaşdırma oyun elementləri və oyun düşüncəsinin oyun olmayan fəaliyyətlərdə integrasiyasını qəbul etmişdir. Bu əsasda, Kiryakova, Angelova&Yordanova (2014,p.1) oyunlaşdırmada mühüm rol oynayan oyunların bəzi fərqli xüsusiyyətlərini təqdim edir.

- ❖ İstifadəçilər
- ❖ Problemlər, tapşırıqlar (iştirakçılar müəyyən edilmiş məqsədlərə çatmağa cəhd edir)
- ❖ Bal (tamamlanmış tapşırığın nəticəsində toplanılan)
- ❖ Mərhələ (toplanmış xallar əsasında növbəti mərhələyə keçmə)
- ❖ Nişanlar (tamamlanmış fəaliyyətə görə mükafat əsaslı)
- ❖ İstifadəçi reytingi (nailiyyət və yüksəlişinə müvafiq olaraq)
- ❖ Çətinlik dərəcəsinə görə irəliləmə
- ❖ Səhvlərə qarşı rəy,
- ❖ Nailiyyətlərin ictimaiyyətlə bölüşülməsi , Oyunlaşdırmanı sinifdə tətbiq edərkən aşağıdakı addımlar nəzərə alınmalıdır.

❖ **Addım 1** – Hədəf auditoriyasının və məzmunun anlaşılması-yəni auditoriyanın yaş qrupu, keçmiş fəaliyyəti, mərhələsi, öyrənmə bacarığı, strategiyaları, qrup ölçüsü və mühit

❖ **Addım 2** – Tapşırığı icra etmək, proqramı bitirmək üçün-təlim məqsədlərinin aydınlaşdırılması; diqqət, tapşırığı tamamlama, artan məşğulluq üçün – davranış məqsədlərinin aydınlaşdırılması;

❖ **Addım 3** – Təcrübə strukturu – 1-ci və 2-ci addımdan asılı olaraq şagirdlərin proses bo-

yunca qarşılaşdıqları çətinlikləri aradan qaldırmaq, onların üslublarını və təlim strategiyalarını nəzərə alaraq daha səmərəli oyun proqramının hazırlanması və təşkili; qiymətləndirmə sisteminin tənzimlənməsi; dərsin mərhələlərinin müəyyən edilməsi;

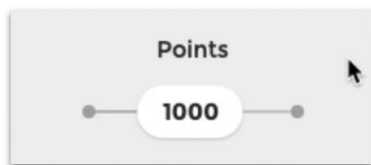
❖ **Addım 4** – Resursların müəyyən edilməsi: oyun və irəliləyiş, mərhələlərin necə işləyəcəyini, tələbələrin hansı tapşırıqlarla məşğul olacağını, hansı mükafatların olduğunu və onları necə əldə edəcəyini izah etmək üçün təlimat kitabçasının yaradılması; komandaların təşkil;

❖ **Addım 5** – Oyunlaşdırma elementlərinin tətbiqi: şagirdləri özlərini qiymətləndirməyə şərait yaradacaq müstəqil elementlər; interaktiv rəqabət, əməkdaşlıq üçün sosial elementlər.

Oyun elementləri

Oyunlaşdırmada tətbiq olunan bütün oyun elementləri xarici dilin öyrənilməsi prosesində öyrətməni və öyrənməni təkmilləşdirir. Bunlar sistemə olaraq nümayiş etdirilir. Metasentrik fəaliyyət, mükafatlar, yüksəlmə istənilən oyunun əsas elementləridir. Müəyyən bir məqsədə yönəldilmiş, nəticəyə və ya oyunu tamamlamağa xidmət edən maneələrdən keçərək qalib gəlməyə yönəldiyindən Smith-Robbins (2011) bütün oyunların metasentrik olduğunu sübut etmişdir. Əlavə olaraq qeyd edilir ki, hər bir oyun oyunçuların mükafat alması üçün mexanizmdən istifadə edir. Bu əsasda Figueroa Flores oyun elementlərini aşağıdakı kimi təsnifləndirir.

❖ **Ballar (Points)**-oyunçuların səylərinin əksi kimi istifadə olunan rəqəmlər toplusu

❖ **Nişanlar (Badges)**-oyunçuların oyunda əldə etdikləri nailiyyətlərin vizual təsviri

❖ **Liderlər lövhələri (Leaderboards)**-nümayiş lövhələri

❖ **Tərəqqi göstəricisi (Progress bars)**-oyunçunun cari status göstəriciləri

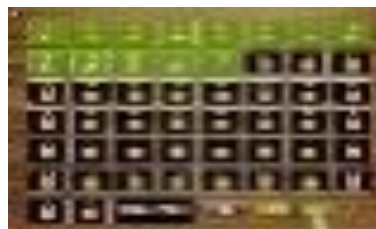

❖ **Performans qrafikləri**:-oyunçuların oyun zamanı performanslarının müqayisəli göstəriciləri

❖ **Quest**: – oyunçuların oyunda yerinə yetirməli olduğu tapşırıqlar

❖ **Səviyyələr(levels)**- Oyunun bir hissəsi və ya hissəsi.

❖ **Avatars (Avatars)**-oyunçuların özləri tərəfindən yaradılan oyunçuların vizual təsvirlər

❖ **Mükafat sistemi:** – rəqabəti gücləndirmək üçün oyunçuların oyunçuların motivasiya sistemi.

Xarici dilin tədrisində oyunlaşdırma qiymətləndirmənin yeni anlayışıdır. Belə ki, şagirdlər məktəb ili ərzində qiymət almaq əvəzinə ballar toplayır. Bu anlayış əsasında öyrənmə prosesində mənfi hisslərdən qaçınılır. Oyunlaşdırmanın növləri komanda və qrup oyunlarını tələb etdiyi şagirdlərin komanda ruhunu yüksəldir və şagirdlərə davamlı olaraq keçmiş irəliləyişləri barədə məlumat verir.

İngilis dilin tədrisində müəllimlərin tətbiq edə biləcəyi oyunlaşdırma platformaları aşağıdakılardır.

Genki English – ingilis dilini öyrətmək və öyrənmək üçün vizual qrafiklər, sadə nəğmələr, lüğət oyunları, təklif edərək sinif otaqlarını canlandırır.

Edmodo – Facebook kimi interfeysə malik olan edmodo bütün təhsil səviyyəsi üçün nəzərdə tutulmuş virtual təlim sinfidir. Belə ki, bu platformada müəllimlər quizzlər hazırlayaraq, müzakirə lövhələri açar, sorğu göndərə bilirlər ki, həmçinin şagirdlər rahatlıqla fikirlərini bəyan edə bilər, tapşırıqlar yerləşdirilə bilər, o cümlədən şagirdlərin yüksəlişləri izləyə bilər. Edmodo qrup halında və əməkdaşlıq edərək öyrənməni inkişaf etdirir. Eyni zamanda, bu platformada valideynlərin də özünün hesabı olur və müəllimlərdən məlumat ala bilirlər.

Duolingo – Duolingo dünyanın ən məşhur dil öyrənmə platformasıdır. 300 milyon istifadəçiyə sahib dünyada ən çox istifadə olunan təhsil proqramıdır. Dil öyrənilməsi üçün lazım olan danışmaq, tənzimləmə, sintaksis və söz ehtiyatı əhatə edir. Dil öyrənən şagirdlər ingilis, ispan, portuqal, italyan, alman və fransız dilləri daxil olmaqla altı dildən birini seçmə şanslarına malikdirlər. Müəllimlər bu platformanı gündəlik məktəb işi funksiyası yerinə yetirməkdə istifadə edə bilirlər.

Class Dojo – müəllimlər, şagirdlər və valideynlər üçün sinif cəmiyyətidir. Bu platforma müəllimlərə tələbələrin davranışını idarə etməyə şərait yaradır. Həmçinin, avatarlar, ballar və lider lövhələrini birləşdirən strategiyalar vasitəsilə xarici dil öyrənənləri həvəsləndirmək üçün çevik və stressiz mühit yaradır.

Poptropica – uşaqlar üçün oyunlardan, nağıllardan ibarət maraqlı, oyun əsaslı virtual platformadır. Bu platformada uşaqlar özlərinin şəxsi poptropica xarakterini yaradır və bu yaratdığı xarakterlə poptropiciyanı digər adalarına virtual səyahətə çıxaraq həm faktiki tarixlə bağlı məlumat əldə edir, həm də əylənirlər. Burada uşaqlardan rast gəldikləri sirləri kəşf edib və onları həll etmələri tələb olunur. Bu da onlarda problemi həll etmək bacarığını inkişaf etdirəcək. Bu yeni sfera uşaqlara dijital kitabları oxumağa, filmlərə baxmağa, komiksləri yığaraq mərhələləri tamamlamağa kömək edəcək.

Youtopia – xüsusən VIII siniflər üçün nəzərdə tutulmuş sinif idarəçiliyi platformasıdır. Şagirdlərin fəaliyyətləri Youtopia tərəfindən izlənilir. Bu platforma vasitəsilə şagirdlərin fəaliyyəti valideyn, məktəb rəhbərləri və sinif yoldaşları ilə paylaşılır. Bu platformada müəllimlər tədris proqramını bildirirlər, məqsədlərini təyin edirlər və şagirdlərin inkişafını izləyə bilirlər. Uşaqlar yüksəlişlərinə uyğun olaraq nişanlar əldə edirlər. Eyni zamanda, youtopia şagirdlər arasında əlaqəni gücləndirir, onları motivasiyaya sövq edir. Youtopia nəinki təkcə sinif daxilində deyil, həmçinin sinifdən xaric də istifadə oluna bilər.

Brainscape – şagirdlərin fəaliyyətlərini qiymətləndirməyə yönəlmiş, istifadə üçün özəlləşdirilə bilən flashcarda (kartlar) sahib web əsaslı və mobil tətbiq platformasıdır. Şagirdlərə xarici dildə söz ehtiyatını daha həvəsləndirici şəkildə öyrənməyə və praktika aparmağa kömək edir. Bundan əlavə, birbaşa rəy bildirmə və qüvvələndirici tapşırıqlar və hədəf dildə xüsusi ifadələrin olması bu platformanın müsbət tərəfləridir.

Bütün bunları nəzərə alaraq deyə bilərik ki, ingilis dilinin tədrisində oyunlaşdırmadan istifadə şagirdlərin öyrənmə təcrübələrinə müsbət töhfələr verə bilər. Şenelin (2016) fikrincə, “Bu səmərəli və qeyri formal öyrənmə mühiti yaradaraq şagirdlərin öyrəndiklərini real-həyat şəraitinə uyğun onlayn olaraq tətbiq etməsinə yol açır”. Bu da şagirdlər arasında əlaqəni möhkəmləndirir, onların ingilis dili fəaliyyətlərinə qoşulmasına və bu fəaliyyətlərdən həzz almasına gətirib çıxardır. Bununla yanaşı, zəif və güclü tələbələr arasında fərqi minimuma endirir. Şagirdləri motivasiya edərək onların xarici dil öyrənməyə olan qorxularını, mənfi düşüncələrini müsbət

tə doğru dəyişməyə kömək edir. Eyni zamanda, uşaqlarda erkən dil öyrənmə bacarıqlarını təkmilləşdirir. O cümlədən, şagirdlərin dərslərdə və tapşırıqların yerinə yetirilməsində daha fəal iştirak etmələrinə onların oxu, yazı və dinləmə bacarıqlarını gücləndirərək qarşılıqlı əlaqəni stimullaşdırır.

Lakin, oyunlaşdırılmış siniflər (gamified classes) yaxşı təşkil edilərsə, bu siniflər mənalı öyrənmə mühitini təmin edə bilər. Odur ki, bir müəllim kimi milli kurikulumu nəzərə alaraq, uyğun oyun alətlərini inteqrasiya etmək üçün məqsəd və vəzifələrimizi əvvəlcədən müəyyən etməliyik. Şagirdlər "rəqəmsal mühacirlər" ("digital immigrants" – yetkinlik dövründə kompüterdən istifadə etməyi öyrənənlər) olduğundan təhsildə istifadə olunan oyunlaşdırma alətləri onlar üçün çox vacibdir.

Digər tərəfdən, oyunlaşdırılmış sinifdə şagirdlərin daxili motivasiyasının olması vacibdir.

Məsələn, oyun simvolları şagirdlərə növbəti səviyyəyə çatmağa kömək edir. Bu, tələbələrə öz fəaliyyətlərinə, yəni muxtariyyətlərinə nəzarət etməyə imkan verir.

Problemnin aktuallığı. Xarici dilin tədrisində oyunlaşdırma platformalarından istifadə şagirdlərin motivasiyasını və fəallığını artıraraq zəif və güclü tələbələr arasında fərqi minimuma endirir.

Problemnin elmi yeniliyi. Oyunlaşdırma tətbiq olunan siniflərdə şagirdlərin daxili motivasiyası olmalıdır. Oyun nişanları öyrənənlərə növbəti mərhələyə çatmağa kömək edir. Buda, öyrənənlərə öz öyrənmə fəaliyyətlərinə yəni muxtariyyətlərinə nəzarət etməyə imkanı verir.

Problemnin praktik əhəmiyyəti. Xarici dil dilinin tədrisində Duolingo, Youtopia, Brainscape kimi oyunlaşdırma platformalarından istifadə etməklə müəllimlər şagirdlərin ingilis dilinə olan münasibətlərini müsbətə doğru dəyişə bilər, onları oxu, yazı, danışmaq bacarıqlarının inkişafına və söz ehtiyatlarının zənginləşməsinə səbəb ola bilərlər.

Ədəbiyyat:

1. Çakır, İ. (2015). Instructional materials commonly employed by foreign language teachers at elementary schools. *International Electronic Journal of Elementary Education*, 8(1), 537-550
2. Domínguez, A. & Saenz-de-Navarrete, J. & de-Marcos, L. & Fernández-Sanz, L. & Pagés, C. & Martínez-Herráiz, J. J. (2013). Gamifying learning experiences: Practical implications and outcomes. *Computers & Education*, 63, 380-392.
3. Dichev, C. & Dicheva, D. (2017). Gamifying education: what is known, what is believed and what remains uncertain: a critical review. *International Journal of Educational Technology in Higher Education*, 14(9), 1-36.
4. Education Review, (27), 32–54. <https://doi.org/10.1344/der.2015.27.32-54>
5. Jorge F. Figueroa-Flores. (2015): Using Gamification to Enhance Second Language Learning. Available from- https://www.researchgate.net/publication/278328067_Using_Gamification_to_Enhance_Second_Language_Learning [accessed Nov 16 2021].
6. Kapp, K. M. (2012). The gamification of learning and instruction (p. 93). San Francisco: Wiley.
7. Kiryakova, G., Angelova, N., & Yordanova, L. (2014). Gamification in education. Proceedings of 9th International Balkan Education and Science Conference
8. Reinhardt, J. (2019). *Gameful second and foreign language teaching and learning theory, research, and practice*, Palgrave Macmillan.
9. Sailer, M. & Hense, J.U. & Mayr, S.K. & Mandl, H. (2017). How gamification motivates: an experimental study of the effects of specific game design elements on psychological need satisfaction. *Computers in Human Behavior*, 1-25.
10. Smith-Robbins, S. (2011). "This Game Sucks": How to Improve the Gamification of Education. *Educause Review*, 46 (1), 58-59. Retrieved on 2/2/2015/ from <http://net.educause.edu/ir/library/pdf/ERM1117.pdf>
11. Şenel, M. (2016). Gamification in ELT. In İsmail Yaman, Emrah Ekmekçi, Müfit Şenel (Ed), *Current Trends in ELT* (pp. 368-376) Ankara: NÜANS Publishing Spacey, John. (03,02,2020) Retrieved from <https://simplicable.com/new/gamification>

E-mail: tavat.muradli2016@gmail.com

Rəyçilər: ped.ü.elm.dok. prof. İ.H. Cəbrayilov
ped.ü.fəls.dok., dos. N.Ş. Muradova

Redaksiyaya daxil olub: 17.11.2021

UOT 372.881.111.1

Günay Talib qızı Hacızadə
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə dissertant
Bakı Slavyan Universitetinin müəllimi

İNGİLİS DİLİ ÜZRƏ MÜXTƏLİF BACARIQLARIN MƏNİMSƏNİLMƏSİNDƏ METAFORİK DİLDƏN PRAKTİK İSTİFADƏ ÜSULLARI

Гюнай Талыб гызы Гаджизаде
докторант по программе доктора философии,
преподаватель Бакинского Славянского Университета

МЕТОДЫ ПРАКТИЧЕСКОГО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ МЕТАФОРИЧЕСКОГО ЯЗЫКА ДЛЯ УСВОЕНИЯ РАЗЛИЧНЫХ НАВЫКОВ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Gunay Talib Hajizada
doctoral student in the program of doctor of philosophy
teacher at Baku Slavic University

THE PRACTICAL USE OF METAPHORIC LANGUAGE IN THE ACQUISITION OF DIFFERENT FOREIGN LANGUAGE SKILLS

Xülasə. Məqalə xarici dil üzrə müxtəlif bacarıqların mənimsənilməsində metaforik dilin praktiki istifadəsinə həsr edilmişdir. Məna konseptuallaşdırılmasının xarici dilin tədrisi və öyrənilməsi prosesinə necə töhfə verdiyini göstərir, eyni zamanda tələbələri dilə daha yaradıcı münasibətə təşviq edir, onlara müsbət inanclar formalaşdırmağa və düşüncələrini hədəf dildə ifadə etməyə kömək edir. Həmçinin, sözlərin həqiqi çalarlarından istifadə, analoqların yaradılması tədris materialının öyrənilməsi və başa düşülməsi prosesini xeyli asanlaşdırır. Bu prosesdə tələbələr köhnə bilikləri yeniləri ilə müqayisə etmək imkanı əldə edirlər. Nəticə etibarlı ilə söz və ifadələrin yadda saxlanması asanlaşdığı üçün tələbələr danışıq prosesində müvafiq strukturlardan istifadə edərək səlis danışmağa nail olurlar.

Açar sözlər: *metafora, konseptuallaşma, bənzətmə, müqayisə, sxematik məna kateqoriyası, dil tədrisi*

Резюме. Статья посвящена практическому использованию метафорического языка при овладении различными навыками иностранного языка. Она показывает, как действия, основанные на концептуализации значений, способствуют процессу преподавания и изучения иностранного языка, в то же время поощряют более творческое отношение к языку среди студентов, помогают им сформулировать положительные убеждения и выражать свое восприятие себя как изучающих язык. Также использование истинных оттенков слов, создание аналогов значительно упрощает процесс обучения и понимания учебного материала. В этом процессе у студентов есть возможность сравнить старые знания с новыми. В результате слова и выражения легче запоминать, а студенты с большей вероятностью будут говорить свободно, поскольку они могут легко запоминать и использовать соответствующие структуры в процессе общения.

Ключевые слова: *метафора, концептуализация, аналогия, сравнение, категория схематического значения, обучение языку*

Summary. The article is devoted to the practical use of the metaphorical language in mastering various skills of a foreign language. It shows how actions based on the conceptualization of meanings contribute to the teaching and learning process of a foreign language, while at the same time encouraging a more creative attitude towards language among students, helping them to formulate positive beliefs and express their perception of themselves as language learners. Also, the use of true shades of words, the creation of analogs greatly simplifies the process of learning and understanding the educational material. In

this process, students have the opportunity to compare old knowledge with the new one. As a result, words and phrases are easier to memorize, and students are more likely to speak fluently as they can easily remember and use the appropriate structures in their communication.

Key words: *metaphor, conceptualization, analogy, comparison, category of schematic meaning, language teaching*

Xarici dili mənimsəmə bacarığı S.D. Kraşenin fərqləndirdiyi aşağıdakı iki prosesə əsaslanır [4, s.121]:

- daim nəzarət edilən və təşvişə səbəb ola biləcək şüurlu öyrənmə;

- tələbənin ana dilini öyrənməsinə kömək edən, bacarığını yenidən kəşf etdiyi təhtəşüür səviyyəsində reallaşan öyrənmə.

İkinci qrupda yer alan metaforik dildən istifadə dil tədrisində xüsusi rola malikdir. Metafora yunan mənşəli söz olub “köçürmə” mənasını verir. Metaforalar müqayisə apararaq hadisəyə, yaxud bir məsələyə başqa bir pəncərədən baxmağımıza və beləcə problemi həll edə bilməyimizə kömək edir. Neyrolinqvistik proqramlaşdırmada (NLP) submodallıqlar şəxsin xüsusi konseptə istinad edərək yaratdığı mental təsvirlər kimi qiymətləndirilir. D. Qordon bu təsvirləri metaforalar adlandırmış və şəxsi inkişafa, öyrənmə prosesinə kömək edən manipulyativ müalicə üsulu kimi qiymətləndirmişdir. [4, s.47] Ceyms Louley və Penni Tompkins “Metaforalar düşüncəmizdə” adlı kitabda simvolik modelləşdirmə deyilən proses barədə yazaraq müştərilərlə simvolik səviyyədə işləməyin mümkünlüyündən söz açıb. Burada qeyd olunur ki, metaforalardan istifadə yaranmış məyusedici vəziyyəti, qorxularımızı insanlara izah etmək, yaxud onları ruhlandırmaq üçün də dəyərli bir üsuldur. Məsələn, təbiət hadisələrinə əsaslanaraq söz oyunundan istifadə etməklə gərginliyi də azaltmaq olar: yağış və tufandan gün işığına keçərək sakitləşmək, yaxud çətin bir situasiyanı dağa dırmaşmaq, çayı keçmək kimi fəaliyyətlərlə müqayisə etmək olar. [5]

“Metafora” termini, sözün etimologiyasından aydın olduğu kimi, müəyyən keyfiyyətin bir obyektə (kontekstdən) başqa bir obyektə (kontekstə) keçidi deməkdir. Müasir dilçilikdə metafora sözün əlavə məna çaları qazanması kimi qəbul olunur. Qərb retorik ənənəsində metaforalar həmçinin mnemonik vasitə kimi qiymətləndirilmişdir. Belə ki, bir obyektin başqa bir obyekt vasitəsilə təbiətinin müəyyən edilməsi bunu daha yadda qalan edirdi. Nik Oven “Metafo-

ranın Sehri” kitabında qeyd edir ki, metaforalar sadəcə olaraq poetik, yaxud ritorik quruluşlar deyil, onlar düşüncəmizi və təcrübəmizi də şəkilləndirən çox güclü vasitələrdir. R. Ellis (1990) və M. Paynmən (1998) dilöyrənmə nəzəriyyəsi çərçivəsində koqnitiv strategiyaların dilin başa düşülməsindəki rolunu açıqlamışlar. Corc Lakof və Mark Conson isə Maykl Redinin (1993) ideyalarını inkişaf etdirərək metaforik dilin sadəcə ədəbi sfera ilə məhdudlaşmadığını açıqlamışlar. Onlar həmçinin insanın düşüncə zənginliyinin dilin quruluşuna təsir gücünü də başa düşməyə səsləmiş və bu təsirin metafora olduğunu bildirmişlər. [3, s.37] İnsanların bitkilərə bənzədilərək konseptuallaşdırılması (people must be nurtured), yaxud hiss və emosiyalarımızın temperaturla ifadəsi (feel up/down, cold attitude etc.) buna misal ola bilər.

Metaforaların dil tədrisində tətbiqi 4 kateqoriya daxilində dəyərləndirilmişdir [3, s.134]:

- Şifahi və yazılı dildə danışanın mövzu barəsində münasibəti (G. Lou 1999);

- Ana dili və hədəf dilin məzmununun fərqləndirilməsi;

- Hədəf dilin məzmununu kəşf etməyə kömək edən analoqların yaradılması;

- Xarici dildə qrammatika və leksikanın koqnitiv təşkili, qorunub saxlanması və düzgün şəkildə ifadəsinin möhkəmləndirilməsi.

Bu baxımdan metafora qrammatik və abstrakt mənanın dildə qurulması tərzini aşkara çıxaran mexanizm kimi müstəsna rola malikdir. Metaforalar dilin təbiəti ilə öyrənmə prosesinin məğzi arasında əlaqələndirici mövqe tutur. [4, s.123] Metaforaların xüsusilə abstrakt məfhumların mənasının açılmasındakı rolunu nəzərə alsaq, dilçilikdə və dil tədrisində də güclü bir vasitə kimi qiymətləndirilir. Məsələn, “Beauty is flower” cümləsinə nəzər salsaq tərəflər arasındakı izomorfik əlaqəni görə bilərik. Belə ki, gözəllik güllər kimi əbədi deyil, solur və nəticədə yox olub gedir. Yaxud, “Time is a resource” metaforik ifadəsi bizə zamanın tükəndiyini və buna görə də səmərəli şəkildə istifadəsinə işarə edir. [4, s.11] Ümumiyyətlə, müqayisə obyektin görü-

nüşü, fiziki xüsusiyyətləri, həssaslıq dərəcəsi, funksiyası və s. nəzərə alınmaqla aparılır və nəticədə yaradılan bənzərliklə sözlərin təxəyyüldə obrazlı canlandırılması asanlaşır.

Tələbələrin metaforalarla işləmə prosesini asanlaşdırmaq üçün onları müvafiq quruluşlarla (məsələn: *It was as if; it was as though; it had the feeling of ... rather than of; it might have been ...; as it were; it as adj. as*) tanış etmək daha məqsədəuyğundur. Bu mərhələdən sonra tələbələr yaşadığı hadisələrin bir sözlə təsvirindən başlayaraq metaforik quruluşlardan istifadəyə keçid edə bilirlər:

1. "It was as depressing as failing an exam."

2. "It was as embarrassing as a knight falling off his horse in the big parade."

Eyni zamanda, metaforik dildən istifadə edərək tələbələrə cisim və anlayışlar arasında oxşar cəhətlərin tapılması və əlaqələndirilməsi yolunu başa salmaq mümkündür. [6, s.74] Aşağıdakı çalışma nümunəsinə nəzər salaq:

• *Prepare a set of about 20 cards for every six students in the class with words or pictures on them.*

• *Give each group of six students a set of cards divided in two and placed in two piles face down.*

• *Write on the board the prompts: Both of them are/have/can ... Neither of them is/has/can ...*

• *Students take it in turns to turn over one card from each pile. Everyone in the group has two minutes to write down as many comparisons as possible between the two things. Comparisons can be positive or negative.*

• *Students read out and compare their sentences, starting with the student who turned over the cards. Students score two points for every comparison which no one else has made, one point for a comparison which only one other person has made. The cards are put to the bottom of the piles and the next student turns over two cards.*

• *Give five minutes' notice that the activity is going to end. The winner is the student with the most points.*

Dildən istifadə zamanı istifadə olunan üsullardan biri də dünyanı ibarət olduğu varlıq və obyektlərlə ifadə etmək yerinə bizdə yaratdığı təsir vasitəsilə təsvir etməkdir. Bu məqsədlə aşağıdakı fəaliyyət növündən istifadə etmək olar:

• Describe the emotional impact of a picture or painting. While one student is making this description, the rest of the class is trying to visualize the emotions and imagine the picture.

Metaforalar yaradarkən sözləri daha yaxşı mənimsəmək və eyni zamanda əylənmək üçün aşağıdakı çalışmadan da istifadə etmək olar:

• *Ask students to imagine a scene for (make a mental picture of) some abstract terms and define them metaphorically:*

• *Madness is losing money in gamble.*

• *Happiness is.....*

• *Sadness is*

Dil öyrənmə prosesində tələbələrin dilə, öyrənmə və öyrətmə proseslərinə münasibətini də bu üsuldən istifadəylə öyrənmək olar. Məsələn: *Teaching English is like.....; Learning is like....* Tələbələrin yazı və leksik bacarıqlarının öyrədilməsində qrammatik metaforalar əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, səbəb-nəticə əlaqələrinin konseptuallaşmasında vasitə rolunu oynayır. Burada hərəkət, yaxud hadisələrə obyekt kimi yanaşıaraq abstrakt əlaqələr təqdim olunur:

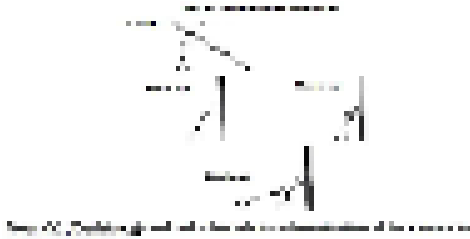
1. *Oil price rises may inflict some damage on the prospects of economic revival in the Far East.*

2. *Oil prices have risen. Therefore, the economic revival in the Far East may not happen as expected.*

İkinci cümlə ilə müqayisədə birinci cümlənin anlaşılması və istifadəsi "rise" feli isimləşdiyi üçün asanlaşır. Aşağıdakı nümunədə də səbəb-nəticə əlaqəsinin konseptuallaşmasını görmək mümkündür:

Deforestation results in soil erosion. Soil erosion leads to a higher run-off of water. The high run-off means that water levels rise in the river. Higher water levels can cause flooding and destruction.

İngilis dilində feli birləşmələrin öyrədilməsi də çətinlik doğuran məsələlərdəndir. Belə ki, eyni bir sözünü müxtəlif fellərlə birləşərək tamamilə fərqli mənalar yarada bilir. Məsələn: *cheer up- şənlənmək; split up- ayrılmaq*. Həll yolu olaraq müəllimlər tələbələrin əsas diqqətini sözlərləri və onların sxematik məna kateqoriyalarına çəkməyə çalışır:

Corc Lakof və Mark Conson (1979) “*Metaphors we live by*” adlı koqnitiv dilçilik kitabında ümumi konseptual mənə sisteminin hekayəyə əsaslandığını təklif etmişlər. Burada metaforik dillə məzmunun dolğun şəkildə izahı və daha rahat başa düşülməsi nəzərdə tutulmuşdur. Müqayisə üçün iki cümləyə nəzər salaq: *Life is a state of being alive*. Ancaq *‘Life is like swimming, if you focus on difficulties and stop, you will drown’* dedikdə bu sözün mənası müqayisə yoluyla daha da aydınlaşmış olur. Hekayələrin də metaforik dillə zəngin olduğunu nəzərə alsaq dil tədrisində faydalı resurs kimi istifadə etmək olar. Digər tərəfdən, tələbələr hekayəyə cəlb olunarkən xarici dildə dinlədiklərini unutduğu üçün daha rahat şəkildə məzmunu fokuslanır və eyni zamanda dinləmə bacarığını da inkişaf etdirmiş olurlar. Bu zaman tələbələrin hər biri həmçinin öz dünya xəritəsiylə əlaqə qurmuş olur. [2, s.58]

Ədəbiyyat:

1. Səfiyev, Ə.Y. İngilis monoloji nitqinin kommunikativ tədrisinin əsasları. - Bakı: Elm, -2019.
2. Cullen B., Deacon B., Backwell B., Mulvey S., Roth I., Explorations in NLP and Language Teaching. Standing in Spirit Publications, -Japan, -2015, 118 p.
3. Holme, R., Cognitive Linguistics and Language Teaching, 2009, Palgrave Macmillan, -England, 251 p.
4. Holme, R., Mind, metaphor and language teaching, 2004, Palgrave Macmillan, -England, 242 p.
5. Lawley, J. and Tompkins, P., Metaphors in Mind: Transformation through Symbolic Modelling, 2003, Developing Company Press, -England, 317 p.
6. Revell J & Norman S., Handing over: NLP-Based Activities for Language Learning, 1999, Saffire Press, -England, 144 p.

Metaforik dildən istifadə tələbəyə müqayisələr apararkən təxəyyülünün imkanlarından istifadə və yaradıcı düşünmə imkanı yaradır. Həmçinin, sözlərin həqiqi mənə çalarlarından istifadəsi, analoqların yaradılması tədris materialının öyrədilməsi və qavranılması prosesini xeyli asanlaşdırır.

Problemin aktuallığı. Məlum olduğu kimi, ingilis dilinin tədrisi prosesində tələbələrin leksik və yazı bacarıqlarının inkişafı çətinlik doğuran məsələlərdəndir. Bu nöqteyi-nəzərdən metaforik dildən istifadəylə məfhumlar arasında izomorfik əlaqənin qurulması, abstrakt mənənin konseptuallaşdırılması tələbələrdə koqnitiv prosesi stimullaşdırdığı üçün yeni materialın sürətli qavranılması və səmərəli yadda saxlanması həyata keçir.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalədə ingilis dilində müxtəlif bilik və bacarıqların mənimsənilməsi üçün metaforik dildən praktiki istifadə üsulları, fəaliyyət növləri göstərilmişdir. Həmçinin, implicit yolla materialın tədrisində metaforik dildən istifadənin rolu əsaslandırılmışdır.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Metaforik dildən istifadənin dilin məzmununun simvolik səviyyədə kəşf edilməsində, tələbələrə motivasiya etməkdə səmərə verdiyini qeyd etmək olar. Eyni zamanda, bu üsul müəllimlərin sözləri səmərəli şəkildə tələbələrə öyrətməsi, onları yazıya həvəsləndirməsi baxımından da əlverişli hesab edilir.

E-mail: @gmail.com

Rəyçilər: ped.ü.fəls.dok., dos. R.A. Salahov,

ped.ü.fəls.dok., dos. S.R. İmanova

Redaksiyaya daxil olub: 27.11.2021.

İNFORMASIYA KOMMUNİKASIYA TEKNOLOGİYALARINDAN İSTİFADƏ

UOT 371

Nərmin Ələddin qızı Hüseynova
Azərbaycan Dillər Universitetinin müəllimi

PEDAQOJİ PROSESİN KEYFİYYƏTLİ TƏMİNATINDA MÜASİR TEKNOLOGİYALARIN ROLU

Нармин Аладдин гызы Гусейнова
преподаватель Азербайджанского Университета Языков

РОЛЬ СОВРЕМЕННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ОБЕСПЕЧЕНИИ КАЧЕСТВА ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ПРОЦЕССА

Narmin Aladdin Huseynova
lecturer at Azerbaijan University of Languages

THE ROLE OF MODERN TECHNOLOGIES IN QUALITY ACCURANCE OF PEDAGOGICAL PROCESS

Xülasə. Məqalə pedaqoji təhsil və tədris prosesində keyfiyyətin təmin olunmasında müasir informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının rolundan bəhs edir. Məqalədə müasir texnoloji vasitələrin qazanılması yolları elmi nəzəri cəhətdən açıqlanmışdır. Tədqiqatda müxtəlif mülahizələr və tədqiqatların araşdırılması göstərir ki, müasir təlimdə İKT istifadəsi müəllim və tələbə səriştələrinin çevik olmasına və təlimin optimallaşdırılmasına xidmət edir.

Açar sözlər: *keyfiyyət, texnologiya, didaktika, elektron mənbələr, internet*

Резюме. В статье рассматривается роль современных информационных и коммуникационных технологий в обеспечении качества педагогического образования и учебного процесса. В статье описаны способы приобретения современных технологических средств с научно-теоретической точки зрения. Исследования с различных точек зрения и исследования показывают, что использование ИКТ в современном обучении способствует повышению гибкости учителей и учащихся и оптимизации обучения.

Ключевые слова: *качество, технологии, дидактика, электронные ресурсы, интернет*

Summary. The article deals with the role of modern information and communication technologies in quality assurance of the pedagogical teaching and learning process. The article describes the acquisition of modern technological tools through scientific-theoretical points of view. Research paper points the use of ICT in modern teaching that contributes the flexibility of teachers increasing the optimization of learning process from different points of view.

Key words: *quality, technology, didactics, electronic resources, internet*

Müasir informasiya texnologiyaları təhsil mədəniyyətində idarəetmə keyfiyyətinin də sürətlə artdığını sübut edir. Təhsilin müasir texnoloji vasitələrlə idarə olunması onun optimallaşdırılması əsasında ümumi keyfiyyət təminatının əldə olunmasında bütün maneələri dəf edir. Yüksək keyfiyyətli təhsil, öyrənmə və insan in-

kişafı üçün bir şərtidir. Keyfiyyətli təhsil universal bir hədəfdir. Yeni minilliyə daxil olduqda təlim texnologiyasının təhsil keyfiyyətinin açarı olacağına dair mübahisələri tez-tez eşitmək olur.

Keyfiyyət təminatı, gözlənilən keyfiyyət standartlarında tələbələrə və digər maraqlı tərəflərə xidmət göstərmək üçün bir pedaqoji tədris

prosesini əhatə edən vahid bir yanaşmadır. Qəbul olunmuş keyfiyyət standartlarında təhsildə texnologiyanın tətbiqi və istifadəsi innovasiyalara gedən yol kimi qiymətləndirilir. Müasir pedaqogikada tələbələrə texnologiyaya əsaslanan tədrisin təşviq etmək və texnologiyalar vasitəsilə keyfiyyət çatışmazlığını aradan götürmək müasir tədris proqramlarının ən üstün cəhəti hesab edilir. Rəqəmsal dövr universitetlərdə müəllim və tələbələrə qabaqcıl təcrübəni və integrasiya meyllərini gecikdirməkdə geniş fərsətlər yaradan ən unikal vasitədir. İnformasiya texnologiyalarının istifadəsi tələbələrdə araşdırma, fərqləndirmə, müqayisə etmə və tənqidi təfəkkür qabiliyyətlərini formalaşdırır. Bu məqsədlə, hər bir texnoloji üsulların istifadəsində proqram tələblərini bilmək vacib hesab edilir.

Pedaqoji tədris və təlimdə İKT-nin istifadəsindəki problemlər tədrisin keyfiyyətli cəhətlərini üzə çıxarmağa mane olan cəhətlərdən biridir. Adətən tədrisə öyrənmənin integrasiyası çətin bir prosesdir və bir sıra çətinliklərlə üzləşir. Bu çətinliklər irəliləməyi və ya hədəfə çatmağı çətinləşdirir. Müəllim və tələbələrin auditoriyada İKT vasitələrindən istifadəsində müəyyən edilmiş bəzi əsas problemlər aşağıdakılardır:

1. Şəbəkə bağlantısı və internetə məhdud giriş. Müxtəlif tədqiqatlar texnologiyaya çatışmazlığın bir neçə səbəbini açıb göstərir. Mənbələrə çıxış çatışmazlığının müəllimlərin yeni texnologiyaların təhsilə integrasiyasına mane olan başqa bir mürəkkəb problem olduğunu göstərir.

Müəllim və tələbələr hər zaman kompüterə girməyin nə qədər çətin olduğundan şikayətlənir, mənbələrin çox çətinliklə əldə olunduğunu qeyd edirlər. Başqa sözlə, müəllimin İKT materiallarını əldə etmək və digər müəllimlərlə paylaşmaq imkanını əldə etməkdə çətinlik çəkirlər. I. Almohaissinə (2006) görə, İKT mənbələrinin əlçatmazlığı həmişə universitetlərdə proqram təminatlarının və ya digər İKT materiallarının olmaması ilə əlaqədardır. Bəzən də, keyfiyyətsiz kompüterlər, uyğun olmayan proqram və ya şəxsi giriş çatışmazlığı kimi bir sıra amillərlə nəticələnir.

2. Məhdud texniki dəstəyin olması. Tədrisin İKT-yə integrasiyası texniki dəstəklə birgə aparılır və bəzi hallarda texniki dəstəyin olmaması təlim prosesinin keyfiyyətinə təsir edir. Korte və Hüsing (2007) pedaqoji təlimdə yeni

didaktik materialların əldə olunması, müasir pedaqoji yanaşmaların vizual görüntüsünün əldə olunması təlimin dəqiq və qısa şəkildə mənimsənilməsinə imkanın olmasını vacib sayırlar. Bu baxımdan kompüterlərin rahat vəziyyətdə olması və müxtəlif proqramlara girişin tez təminatı müəllimin işini asanlaşdırır və təlimdə optimal şərait yaradır. Çox vaxt əsas çatışmazlıq tədrisdə İKT vasitələrinə dəstək və texniki xidmətin aşağı səviyyədə olması kimi də xarakterizə olunur. Belə imkanların məhdudluğu təlimdə elektron mənbələrə müraciətə mane olur.

İKT dəstək və ya texniki xidmət müqavilələrinin olmaması müəllimlərin proqram yükləmə və kompüterdən səmərəli istifadəsini çətinləşdirir və pedaqoji prosesdə vaxt itkisinə səbəb olur.

Bu çətinliklərlə üzləşən müəllimlər və tələbələr texniki xidmət və ya kompüter hissələrini bilmə problemləri ilə qarşılaşacaqları üzündən kompüterdən istifadə etməkdən imtina edirlər (3).

Müasir təhsil cəmiyyətlərində pedaqoji sahə baza məkanı kimi, öyrənmələrin biliklərini artırmağın ən təsirli yolu kimi, texnologiyanın mövcudluğunu daha çox vurğulayır. Tədrisdə informasiya manipulyasiyası və onun təlim prosesində ötürülməsi üçün İnformasiya Kommunikasiya Texnologiyalarının rolu əvəzedilməzdir.

İnformasiya və kommunikasiya texnologiyaları artıq bir çox təhsil müəssisələrinin vacib tədris üsuluna çevrilib (7). Ən son texnologiya sinifdə tədrisin və öyrənmənin artırılması üçün bir çox metod təklif edir.

Daves (4) qeyd edir ki, yeni texnologiyaların tədris proqramında boyunca təhsili davam etdirmə potensialına sahib olmaq üçün səmərəli ünsiyyət qurma imkanlarına malikdir. İKT-nin təhsildə tədrisi dəyişdirmək potensialının olması müəllimlərin dəyişiklikləri tətbiq etməsi də imkan yaradır.

Məlumdur ki, təhsildə dijital texnologiyaların istifadəsini tənqid edənlər də çox olsa da, tələbələrin informasiya bolluğu dövründə lazım olan bilik və məlumatların qazanılmasında informasiya texnologiyasının əvəzsiz rolu vardır.

Pedaqoji sahədə qazanılan və təmin edilən hər bir təhsil proqramı öz məzmunu və tədrisinə görə uyğun təlim nəticələrinə əsaslanır. Elektron şəkildə təklif olunan tədris proqramları, ilk öncə, çevik öyrənməni, tamlığı və məlumatların optimallaşdırılmasını tələb edir. Texnologiyalar

sayəsində tətbiq edilən proqramlar müəllim və tələbələr arasında uyğun real vaxt və qarşılıqlı əlaqəni təmin edir. Beləliklə, tədrisdə və öyrənmədə İKT-nin istifadəsi ilə bağlı problemlərin öyrənilməsi müəllimlərə maneələri aşmağa və uğurlu texnologiya istifadəçiləri olmağa kömək edə bilər. Buna əlavə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, elektron təklif olunan proqramlar müvafiq nəzarəti təmin edir, pedaqoji prosesin məqsədi və vəzifələrini avtomatlaşdırır.

Keyfiyyətli onlayn şəkildə qazanmaq eyni zamanda tipik akademik mədəniyyətləri formalaşdırır, mədəniyyətlərarası dünyagörüşü formalaşdırır. Bundan başqa, tələbələr müasir texnologiyaların köməyi ilə çox asan və çevik yolla dəstək xidmətlərinə, kitabxana, kompüter, fakültə giriş, həmyaşıdlarla qarşılıqlı əlaqəyə daxil olmalıdır.

- Texnoloji üsullarla əldə olunan təhsil gündəlik passiv mühazirə metodlarından fərqli olaraq, tələbələr çox qısa müddət ərzində daha çox cavab üçün cəlb edəcək dərəcədə interaktivdir;

- Hər bir tələbənin əvvəlki bilikləri, təcrübələri və üslublarına uyğun olaraq tədrisin kompüter vasitəsilə təqdim edilməsi onların öyrənmə cəhdlərini yüksək dərəcədə fərdiləşdirir;

- Mövzularla bağlı tələblərin cavabı ilə bağlı Sokratik metoddan istifadə edərək təbii dil tədrisinə imkan yaradaraq qarşılıqlı fəaliyyətdə yüksək dərəcədə çevik olur;

- Tələbələrin toplum şəkildə təhsil almasına imkan yaradır, inkişaf etməkdə olan ölkələrin təcrübələrini dərhal əldə etməyə şans verir;

- Keyfiyyətli elektron təhsil, tələbə motivasiyasını genişləndirir, uyğun sərəşələri zənginləşdirir və eyni zamanda müəllimlərin texnoloji hazırlığının artırır.

Bir çox hallarda informasiya və kommunikasiya texnologiyaları müəllimlər tərəfindən tələbələrə yeni pedaqoji yanaşmaları tanımağı və onları əldə etməyi öyrətmək üçün imkan yaradır. Bu baxımdan İKT getdikcə daha çox təhsil sisteminin əvəzolunmaz hissəsinə çevrilir. Müşahidə olunan keyfiyyətli dəyişikliklər müəllimlərin rollarını və tələbələrin gələcəyə baxışlarını yenidən düşünməsinə gətirib çıxardı. İKT öyrənənlər arasında keyfiyyətli təhsil üçün yeni problemlər yarsa da, son illərdə İKT-nin sürətli istifadəsi, keyfiyyətli təhsil vermək üçün bütün təhsil müəssisələrində ümumi səyləri birləşdirdi və önümüz-

dəki illərdə də təhsil sahəsində İKT-nin daha böyük bir yerə sahib olacağı ümid edilir.

1.1. Sərəşələrin qazanılmasında müasir texnologiyalar

Sürətli ünsiyyət faktoru rolunu oynayan Modem texnologiyası öyrənənləri bütün coğrafi məkanlara asanlıqla qoşur, dünyanın müxtəlif yerlərində müxtəlif layihələrə qoşula bilərlər. Müasir texnologiya tələbələrə tədris proqramında fərqli mövzunu öyrənmək üçün mümkün imkanlar yaradır, həm də onları real sinif şəraitində real mühitlə təmin edir. İKT vasitəsilə həmkarları ilə fikir mübadiləsi apara bilən tələbələr İKT ilə təhsil üçün böyük potensiala malik olduğundan, müəllimlərin dinamik olmasına kömək edir, tələbələrin öyrənmə təcrübələrini artırır və həssas bir dünyada uğurlu bir karyera qurmağa kömək edir. Tələbələrin gələcək karyeralarında İKT-nin rolunu göstərən müasir texnologiyadakı sürətli dəyişikliklər onların daha aktiv və sərəşəli olmasını tələb edir (2).

İlkin səviyyədə müəllim və ya tələbələr təlim ehtiyaclarını texniki dəstək əsasında həyata keçirirlər. Bu zaman onların uyğun təlimlərdən keçməsi və köməyə ehtiyacları vardır. Təlimlərdə müəllimlər üçün elektron məktəb, Smart və Promethean interaktiv lövhələrdən istifadə təlimləri təklif edilir. Pedaqoji prosesin fəal təlim mühitində keçirilməsi bu prosesin tələbə maraqlarına uyğun qurulmasına imkan yaradır. Müəllimlər didaktik materiallar və rəngarəng paylama materialları üzrə tətbiqi proqramlar və resursların hazırlanması üçün faydalı ola biləcək digər əməliyyatlardan istifadə etməyi öyrənməli və internetin tədrisdə imkanları və Veb 2.0 alətləri ilə tanış olurlar. Bu lövhələr kompüterdən istifadəni azaldır və tədris prosesində texnoloji vasitələrin istifadəsindəki maneələri qəbul edir. Buna görə də, bu işin əsas məqsədləri aşağıdakılardır:

- 1) Müəllimlərinin auditoriyada tədris və təlimdə İKT alətlərinin tətbiq edilməsindəki təsəvvürlərini müəyyənləşdirmək;

- 2) Tədris və təlimdə İKT alətlərindən istifadənin çətinliklərini müəyyənləşdirmək;

- 3) Müəllimlərin İKT alətlərini tədris və təlimdə nə dərəcədə istifadə etməli olduğunu müəyyənləşdirmək üçün uyğun auditoriya otağı seçmək.

Müəllimlərin tədris və öyrənmə prosesinə yeni bir texnologiyayı inteqrasiya edərək nəzarət

sahələrindən kənarda qarşılaşdıqları problemləri təmsil edir. Bu problemlərə aşağıdakılar daxildir:

- Məhdud giriş və şəbəkə bağlantısı;
- Məhdud İKT imkanları olan məktəblər;
- Effektiv təlimin olmaması;
- Məhdud vaxt;
- Müəllimlərin bacarıqlarının olması.

Müəllimlər peşə təcrübələrini dəyişdirməyə ehtiyac olmadığını düşünürsə, araşdırmalara görə, İKT alətlərinin istifadəsini qəbul etmək azdır.

– Təhsil prosesi, konkret subyektdə anlayış və motivasiyanı yaxşılaşdırmaq üçün texnoloji vasitələrə ehtiyac duyur.

– Qavranılmış istifadənin faydalılığı, müəyyən bir texnologiyadan istifadə edərək iş performanslarının artma dərəcəsini təmsil edir. Bununla birlikdə, İKT-nin tələbələrin təlim alması üçün faydalı olmasında əvvəlki tədqiqatların empirik nəticələri İKT-dən istifadəyə müsbət münasibətin bəslənməsi lazımdır.

Daha sürətli işləmək üçün iş performansı, məhsuldarlığın artması, effektivlik və faydalılıq keyfiyyət göstərici hesab edilir. Qavranılmış istifadənin faydalılığı, eyni zamanda müəyyən bir elektron sistemdən istifadə üçün zəhmət tələb etmir, əvvəlki təcrübə və tədqiqatlar praktik olaraq işin müddətini qısaldır və tədqiqatı asanlaşdırır. Hər bir sadə proqramın mənimsənilməsi növbəti çətin proqramın sadə şəkildə tətbiqinə yol açır. Bunun üçün tələbə dərk etməlidir ki, İKT-nin istifadəsini asan tapmaq üçün ehtiyac duyduqları geniş vərdiş və səriştələr mühüm rol oynayır. Hər bir proqram bir ardıcıl və sistemli bir əməliyyatın həyata keçirilməsində öyrənənə kömək edir (1).

– Standart proqramlarından istifadə etməklə kompüterdən səmərəli istifadə vərdişləri və əməliyyat sistemləri ilə tanış olmaq;

– Təlim üçün elektron testlərin, cədvəllərin, iş vərəqlərinin, təqdimatların hazırlanma mexanizmlərini öyrənmək;

– İKT istifadəsində vaxta qənaət etmək.

İKT-dən səmərəli istifadə onun müəyyən münasibətlər çərçivəsində müəllimin pozitiv və ya mənfi hissini formalaşdırır, istifadə zamanı sosial təsir prosesləri olan subyektiv norma, könnüllülük və koqnitiv ardıcılıq proseslərinə malik olmaq lazım gəlir. İşin uyğunluğu, nəticə keyfiyyəti, nəticənin nümayiş oluna bilməsi və

istifadənin asanlığı qəbul olunan faydalılıq və keyfiyyət amilləridir.

Beləliklə, müasir pedaqoji təhsildə İKT-nin istifadəsi keyfiyyətli təhsildə bütün səylərin birləşməsi təlimin məzmununda keyfiyyətli dəyişikliklər yaradır və prosedurları əsaslı şəkildə dəyişdirir. Önmüzdəki illərdə təhsil sahəsində pedaqoji bilik və təcrübələrin tətbiqində İKT -dən istifadə daha böyük bir yerə sahibdir. Bu səbəbdən auditoriya mühitindəki hər bir vəziyyət üçün tələbələr arasında motivasiya yaradır, yeni mənbələri əldə edirlər. Qeyd olunan çətinliklərin aradan qaldırılmasında müəllim və tələbələrin İKT təlimlərindən keçməsi, rəqəmsal vasitələrdən uyğun şəkildə istifadə etməsi təlimin keyfiyyət dərəcəsini yüksəldir və yeni səriştələr qazanılır. Yeni texnoloji məqamları nəzərə alaraq, təhsilalanların motivasiyasını artırmaq, öyrənənlər arasında diqqət çəkmək və mövzularında dərinlənən anlaşma yaratmaq kimi keyfiyyətin artırılmasında İKT-nin əhəmiyyəti geniş təbliğ edilməlidir.

Problemin aktuallığı. Ali təhsildə keyfiyyət təminatı termini getdikcə akademik standartların, yəni ali təhsil məzunlarının qazandıqları akademik nailiyyətlərin səviyyəsinin qorunub saxlanılması və təkmilləşdirilməsi təcrübələrini ifadə etmək üçün daha çox istifadə olunur. Yuxarıda göstərilən məqamları nəzərə alaraq hazırkı məqalə təhsilalanların motivasiyasını artırmaq, öyrənənlər arasında diqqət çəkmək və mövzu ilə bağlı dərinlənən anlaşma yaratmaq kimi təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsində əsas yeri İKT ehtiyatının əhəmiyyətini əks etdirir.

İKT-nin təhsilin gələcəyindəki əhəmiyyətinin nəzərə alınması müasir texnologiyaların tədrisə inteqrasiyası problemlərinin müəyyənləşdirilməsi tədris və təlim keyfiyyətinin yüksəldilməsində mühüm addım olacaqdır.

Problemin elmi yeniliyi son islahatlarla uyğun tədrisdə informasiya texnologiyalarının idarə olunmasında keyfiyyət təminatının elmi əsasları, yeni formaları və onların pedaqoji prosesdə aşkar olunan məsələləri nəzərdən keçirilməsidir. Pedaqoji universitetlərdə hər zaman təhsilin keyfiyyətini təmin etmək üçün hazırlanmış siyasət və təcrübələrə sahib olsalar da, akademik standartların təmin edilməsi üçün gözlənilən fəaliyyətlərin göstərilməsində müəyyən çətinliklərlə üzləşir.

Problemin praktiki əhəmiyyəti odur ki, müasir texnologiyaların yeni pedaqoji-psixoloji yanaşmalarda istifadəsi müəllimlər tərəfindən daha düzgün anlaşılacaq və təlim prosesində yaranan çətinliklərin aradan götürülməsində yeni qaydalar tət-

biq edəcək, keyfiyyətin qazanılmasında vacib şərtlərin mənimsənilməsi tələbələrin səriştələrinin formalaşmasına səbəb olacaq.

Ədəbiyyat:

1. Əhmədov, H. Distant təhsilin müasir vəziyyəti və onun inkişaf yolları məqalə. -Bakı, -2013.
2. İsmayılov, İ, Abdullayev, C. Təlimin texniki vasitələri və yeni informasiya texnologiyaları Tədrisdə onlardan istifadə metodikası, -Bakı,-2006.
3. Almohaissin, I. (2006). Introducing computers into Saudi Arabia secondary school science teaching: Some problems and possible solutions.
4. Dawes, L. (2001). What stops teachers using new technology? In M. Leask (Ed.), Issues in Teaching using ICT(pp. 61-79). London: Routledge.
5. Gomes, C. (2005). Integration of ICT in science teaching: A study performed in Azores, Portugal. Recent Research Developments in Learning Technologies.
6. Korte, W. B., & Hüsing, T. (2007). Benchmarking access and use of ICT in European schools 2006: Results from Head Teacher and A Classroom Teacher Surveys in 27 European countries. eLearning Papers, 2(1), 1-6.
7. Zhang, P., A. Shelly, and H. Sun (in press), Two Types of Attitudes in ICT Acceptance and Use, International Journal of Human-Computer Interaction

E-mail: feridehuseynova21@gmail.com

Rəyçilər: *ped.ü. fəls.dok. F.M. Hüseynova,*
ped.ü. fəls.dok. F.Ə. Rzayeva

Redaksiyaya daxil olub:18.10.2021.

UOT 373.2

Rəna Tofiq qızı Abdinbəyova
kimya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bakı Dövlət Universiteti

Nəzakət Şamil qızı Məlikyeganova
Bakı Dövlət Universitetinin müəllimi

Sevinc Mahir qızı Həsənova
Bakı Dövlət Universiteti

MÜASİR TƏLİM PROSESİNDƏ İNFORMASIYA KOMMUNİKASIYA TEKNOLOGİYALARININ ROLU

Рена Тофиq ызы Абдинбекова,
доктор философии по химии, доцент
Бакинский Государственный Университет

Назакет Шамиль ызы Мелик-Еганова,
преподаватель Бакинского Государственного Университета

Севиндж Махир ызы Гасанова
Бакинский Государственный Университет

РОЛЬ ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАТИВНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В СОВРЕМЕННОМ УЧЕБНОМ ПРОЦЕССЕ

Rana Tofiq Abdinbayova,
doctor of philosophy in chemistry,
Baku State University

Nazakat Shamil MalikYeganova,
Lecturer at Baku State University

Sevinj Mahir Hasanova
Baku State University

THE ROLE OF INFORMATION AND COMMUNICATIVE TECHNOLOGIES IN THE MODERN EDUCATIONAL PROCESS

Xülasə. Tədris prosesində yeni təlim texnologiyalarının tətbiqi müasir dövrün tələbi olub, şəxsiyyətin formalaşmasında vacib məsələlərdəndir. Yeni metodların təlimə nüfuz etməsi ilə zəruri dəyişikliklər həyata keçirilir. Orta məktəblərdə “Təhsilin əsasları” fənninin tədrisi zamanı bu dəyişikliklərdən istifadə edilməsinə geniş imkanlar yaranır. Öyrənilərdə nəzəri biliklərlə yanaşı, İKT-dən istifadə etmək, müstəqil olaraq əldə etdikləri məlumatları araşdırmaq, tədqiqat aparmaq, onun nəticələri haqqında qərar çıxarmaq, təqdimat etmək, müzakirədə fəal iştirak etmək və əməkdaşlıq kimi bacarıqlar formalaşır.

Açar sözlər: yeni təlim texnologiyaları, inkişaf mərhələləri, müxtəlif dövrlər, müxtəlif alimlər, mahiyyət, İKT imkanları, inkişaf

Резюме. В статье указывается, что внедрение новых технологий обучения является одним из основных требований современности и играет незаменимую роль при формировании личности. Предмет «Основы образования» в средних школах, создает оптимальные условия для эффективной реализации таких изменений. При этом вырабатываются навыки самостоятельно анализировать приобретенную информацию, вести исследовательские работы и уметь высказывать мнение по этому поводу.

Ключевые слова: новые технологии обучения, этапы развития, разные периоды, разные ученые, сущность, возможности ИКТ, развитие

Summary. Application of the technologies of new training has been forming in the modern time of the personality necessary and it is demanded of the time. In case of executed necessary changings in the sphere of education to provide the formalizing of personality nads in the modern pedagogical methods. To put into practices these modern methods of pedagogics in high schools are realized by the help of subject "Educational basics". During the educational insturtion the studentds achieve the reslarchial abilities, analyze their own indepented accepted information and express their on thinking

Key words: new training technologies, stages of development, different periods, numerous scientists, the, essence, development

Məktəb islahatı, ilk növbədə, onu təmin edən komponentlərin (maddi-texniki və tədris bazası, elmi-metodiki təminat, kadr təminatı, mənəvi-psixoloji və ictimai mühit, qarşılıqlı münasibətlər, həqiqi təminat və b.) hər birinin kökündən yeniləşdirilməsi və kompleks halında həlli yolu ilə mümkün ola biləcək təlimin differensiallaşdırılması və fərdiləşdirilməsi üçün təhsil sistemində normal şərait yaradılmalı, nəzərə alınmalıdır ki, insanlar çox olsalar da, nəticə etibarilə səmərəli işləri istedadlar həll edəcəklər. Fasiləsiz təhsil bu məsələnin həllinə kömək göstərəcək. Əlbəttə, ali və orta təhsil pilləsini bitirən öyrənənə verilən tələblərdə tədqiqatçılıq bacarığı, əldə etdiyi məlumatları müstəqil təhlil edib onlara münasibət bildirmək, qərarlar qəbul etmək və ya mühakimələr yürütmək kimi idraki bacarıqlar formalaşmış olmalıdır. Onlar kollektiv fəaliyyətdə fəal qrup üzvü, bacarıqlı lider, idarəçi, təşkilatçı kimi özünü göstərməyi də bacarmalı, eyni zamanda müasir texnologiyalardan müstəqil istifadə etmək, insanlarla etik normalar çərçivəsində ünsiyyət yaratmaq bacarıqlarına və digər dəyər və vərdislərə malik olmalıdırlar. Bütün bunlara nail olmaq üçün müəllim özü əvvəlcə bu bacarıq və dəyərlərin daşıyıcısı olmalıdır.

Yeni təlim texnologiyaların təlimdə tətbiqi zamanı müəllim – şagird münasibətlərindəki yeniliklər, şagirdlərdə əməkdaşlıq bacarığı, humanist görüşlər, əqli sərbəstlik, azad və müstəqil düşünmə, problemin həllinə sərbəst can atma, səmimilik kimi müsbət keyfiyyətlər üzə çıxır. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, belə təlim metodları məktəblilərə nə qədər azad düşüncə və müstəqillik vərdisləri aşılayar, onların dərse

maragını artırarsa belə, hər dərstdə onların tətbiqi düzgün olmaz, onun təsir gücünü aşağı salar. Buna görə də hər bir müəllim dərsin məqsədindən, şəraitdən, fənnin qarşısına qoyulmuş vəzifələrindən asılı olaraq mövzuya uyğun, şagirdlərin bilik səviyyəsini nəzərə alaraq yeni təlim texnologiyalarından istifadə etməlidir. Bu da onu göstərir ki, məktəblilərin cəmiyyət üçün yararlı şəxslər kimi yetişməsində istifadə olunan texnologiyaların səmərəliliyinin artırılmasında müəllimin rolu əvəzedilməzdir.

Yeni təlim texnologiyalarının həyata keçirilməsi rəqabətədavamlı təhsil sisteminin yaradılması ilə nəticələnir, şəxsiyyətin inkişafı kimi ümumbəşəri dəyərləri reallaşdırır, təlim prosesində Milli Kurikulumun tələblərinə müvafiq müasir təhsil sisteminin qurulması istiqamətində keyfiyyət yüksəldilir, yeni yanaşmaların, innovasiyaların tətbiqi sürətləndirilir. Müasir pedaqoji ədəbiyyatlarda təlim texnologiyası təlimlə bağlı anlayışlardan biri kimi səsləndirilir. XX əsrin 60-cı illərinə kimi metodika terminindən istifadə olunurdu. Pedaqoji ədəbiyyatlarda texnologiyaları metodikanın inkarı kimi qəbul edənlər də var. Əlbəttə, bu həmin anlayışa düzgün yanaşma deyil. Prof. Ə.Ə. Ağayev həmin yanaşmaya münasibət bildirərək yazırdı: "yaxşı texnologiyaları tətbiq etmək özü metodikadır" (1, 247). Pedaqoji texnologiya, yeni təlim texnologiyaları anlayışının mahiyyətini dərk etmək üçün əvvəlcə sözün hərfi mənasına diqqət yetirilməlidir: "Texnologiya (yunanca *tecne* – sənət, ustalıq, bacarıq; *logos* – elm). İstehsal prosesində hazır məhsul almaq üçün işlədilən xammal, material və yarımfabrikantların emalı, hazırlan-

ması, aqreqat halının, xassələrinin formasının dəyişdirilməsi metodlarının məcmusu, xammal material və yarımfabrikata müvafiq istehsal alətləri ilə təsir göstərməsi üsulları haqqında elm” deməkdir (2,221). Sözü ensiklopedik izahına nüfuz etdikdə aydın olur ki, texnologiya sözü-nün hərfi mənası ilə tədqiqatımızın özəyində du-ran pedaqoji texnologiya yeni təlim texnologi-yası anlayışları arasında yetərincə oxşarlıq var. Ona görə ki, pedaqoji prosesin özü də mənəvi istehsal prosesinə aiddir. Deməli, “pedaqoji”, “texnologiya”, “yeni təlim texnologiyası” anla-yışları da bütövlükdə texnologiya anlayışının əsas mahiyyətindən irəli gəlir. Bu anlayışın son vaxtlar pedaqoji elmə daxil olaraq daha fəal iş-lənməsi dövrün tələblərindən irəli gəlir. Bu sa-hədə araşdırmalar aparmış xarici ölkə tədqiqat-çılarından V.P. Bepalko, M.V. Klarin, Q.K. Selevko, C. Keral, B. Blum və b. belə bir qənaə-tə gəlmişlər ki, təhsil müəssisələrində təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsi yeni təlim texnolo-giyalarının yaradıcı tətbiqi sayəsində mümkün-dür. Təlim prosesində yeni texnologiyalardan ist-ifadə dedikdə gözlənilən nəticənin əldə olun-masını təmin edən əməliyyatların ardıcıl yerinə yetirilməsi deməkdir (3,7).

Araşdırmalar göstərir ki, pedaqoji texnolo-giyalar pedaqogikanın bir predmeti kimi XX əsrin 30-cu illərindən ABŞ-da təlimin audiovizu-al proqramın qəbul edilməsi ilə başlayıb. İnkişaf indi də davam edir. İnkişafın əsas əlaməti “təh-sildə texnologiyalar”, (tecnology in education) termininin “təhsil texnologiyaları (tecnology of education) termini ilə əvəz olunması, sonra isə “pedaqoji texnologiyalar” (education tecnology) termininin yaranması oldu. Həmin terminlərin dəyişməsi üç dövrü əhatə edir: Birinci dövr: (XX əsrin 50-ci illərin əvvəli) – bu dövr təhsil müəssisələrində audiovizual vasitələrdən (səsyazma və yenidən dinləmə, təsvirlərin proyeksiyası aparat-ları) kütləvi surətdə istifadə edilməsi ilə səciyyə-lənir. İkinci dövr (50-ci illərin ortaları və 60-cı il-lər) – təlim prosesində texnoloji yanaşma ilə xar-akterizə olunur. Texnoloji yanaşmanın nəzəri əsasını proqramlaşdırılmış təlim ideyası, texnolo-ji əsasını isə audiovizual vasitələr və məxsusi olaraq müəyyən təlim məqsədlərinin həyata keç-i-rilməsi üçün hazırlanan əks-əlaqə qurğuları, təlimverici elektron maşınlar, linqafon kabinetləri və s. təşkil edirdi.

Bu dövrdə artıq “təhsilin texnologiyası” dedikdə, əvvəlcədən planlaşdırılmış nəticələrə gətirib çıxaran pedaqoji prosesin elmi təsviri (təlim vasitələri və təlim metodlarının məcmusu kimi anlaşılır. Üçüncü dövr (70-ci illər) pedaqo-ji texnologiyaların bazasının genişləndirilməsi dövrü kimi səciyyələndirilir. “Bu dövrdə peda-qoji texnologiya bazasına informatika, telekom-munikasiyalar nəzəriyyəsi, pedaqoji kvalimetri-ya, monitorinq və pedaqogika elminin element-ləri (təlim texnologiyası, idrak fəaliyyətinin ida-rə olunması nəzəriyyəsi, təlim-tədris prosesinin optimallaşdırılması, pedaqoji əməyin elmi təşki-li) əlavə edildi (3,6). Deməli, pedaqoji texnolo-giya, verilmiş şəraitdə pedaqoji məqsədlərə nail olmağın optimal üsullarının məcmusudur.

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, müxtəlif alimlərin pedaqoji texnologiyaya aid müxtəlif fikir və mülahizələrinin olması problemin məz-munca müxtəlif olmasına baxmayaraq, əslində mahiyyətə onları bir-birinə didaktikanın tələb-ləri əsasında tətbiq etdikdə kimyanın tədrisində mənimsəmə yüksəlir. Araşdırmalardan görünür ki, təlimdə İKT-dən istifadə didaktik prinsipləri yeni məzmunla zənginləşdirir. Belə ki, elmlilik prinsipi tədris, internetin resurslarında və həm-çinin təlimin texnologiyaları vasitəsilə alınan in-formasiyaların etibarlılığında təzahür edir. Təli-min inkişafetdirici və tərbiyəedici xarakteri İKT vasitələrindən istifadə etməklə şəxsiyyətdə in-formasiya cəmiyyəti şəraitində kommunikativ qabiliyyətlərin inkişaf etdirilməsi və şəxsiyyətin informasiya mədəniyyətinin formalaşdırılması üçün fəallıq, müstəqillik, kreativlik kimi keyfi-yətləri formalaşdırmaq üçün şəraitin yaradılma-sında özünü göstərir. İKT vasitələrindən istifa-də, həmçinin şüurluluq prinsipinin təmin olun-masına da əlverişli imkan verir. Şüurluluq təhsil alan və müəllim tərəfindən təlimin strategiyasını şüurlu surətdə seçilməsini təmin edir. Biliklərin möhkəmləndirilməsi didaktik prinsipi kompüter vizuallaşdırılması və tədris materialının qurul-ması, interaktiv rejimdə şüurlu məşq xarakterli fəaliyyət, nəzarətin təşkili və əks əlaqə əsasında təshihedici fəaliyyət kimi təzahür edir. Kimya-nın tədrisində İKT-dən istifadə təlimin keyfi-yətini yüksəldir, şagirdlərin nümunəvi vətəndaş kimi formalaşmasına zəmin yaradır.

Problemin aktuallığı. Kimyanın tədrisində İKT-dən istifadənin xüsusi didaktik əhəmiyyət kəsb

etməsinə baxmayaraq, bu problem bu vaxta qədər tədqiqat obyektinə kimi seçilməmişdir.

Problemnin elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, kimyanın tədrisində İKT -dən istifadənin didaktik və psixoloji əsasları tədqiq edilərək ümumiləşdirilib. Yeni təlim texnologiyaları anlayışının mahiyyətinə,

məzmununa və səciyyəvi cəhətlərinə aydınlıq gətirilir. Eləcə də anlayışın sistemli şərhə verilir.

Problemnin praktik əhəmiyyəti. Ondan ibarətdir ki, kimyanın tədrisində İKT-dən istifadənin zəruriliyinin təbliği ümumtəhsil və ali məktəb müəllimlərinin diqqətini həmin problemə yönəltməyə kömək edir.

Ədəbiyyat:

1. Ağayev, Ə.Ə., Həsənov A.A. Pedagogika. -Bakı, -2007.
2. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, IX cild, -Bakı, -1986.
3. Əliyev, A.A. Müasir pedaqoji texnologiyalar və kimyanın tədrisində onlardan istifadənin metodikası. - Bakı: Mütərcim, -2009
4. Mehrabov. A.O. Azərbaycan təhsilinin müasir problemləri. -Bakı: Mütərcim, -2011.
5. Осмоловская, И.М. Наглядные методы обучения: учеб. Пособие для студ. высш. учеб. заведений. -М: Академия, -2009.

Rəyçilər: *kimya.ü.elm.dok., prof. F.M. Sadıqov*
ped.elm.dok., prof. N.Ə. Abışov
Redaksiyaya daxil olub:16.11.2021.

UOT 37.0

Sadiq Kazım oğlu Sadiqov
*Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman
Akademiyasının dosenti*

MÜASİR TƏLİM TEXNOLOGİYALARININ TƏTBİQİ YOLLARI

Садыг Казым оглы Садыгов
*доцент Азербайджанской Государственной Академии
Физической Культуры и Sports*

ПУТИ ПРИМЕНЕНИЯ СОВРЕМЕННЫХ ОБУЧАЮЩИХ ТЕХНОЛОГИЙ

Sadig Kazım Sadıgov
*assistant professor at
Azerbaijan State Academy of Physical Culture and Sports*

WAYS OF APPLICATION OF MODERN EDUCATIONAL TECHNOLOGIES

Xülasə. Məqalədə müasir təlim texnologiyalarının tətbiqi yolları, pedaqoji diaqnostikanın texnologiyasının işlənməsi, innovasiya sözünün mənası, müəllimin şərhinə daxil olan təlim metodları, təlim texnologiyaları anlayışları, pedaqoji sistemin təkmilləşdirilməsi, psixoloji texnologiyalar, XXI əsrdə metodik sistem, yeni interaktiv texnologiyalar, interaktiv prosesin məqsədi bu proses iştirakçılarının davranış modeli, fəal təlim metodları, təlimin nəzarət-korrektə texnologiyası, müəllimin pedaqoji qabiliyyətləri və başqa problemlər verilmişdir.

Açar sözlər: milli strategiya, innovasiya, interaktiv, *İntensiv, ekstensiv, qnostik, konstruktiv, suqgestiv, kommunikativ, modul, retinq, pedaqoji texnologiya, elmlilik, bilik, bacarıq, vərdiş, perseptiv, ardıcillıq, korrektə, diaqnostika, sağlamlıq, korrektə*

Резюме. В данной статье описаны способы применения современных обучающих технологий, разработка технологии педагогической диагностики, значение слова инновация, методы обучения, включенные в комментарий учителя, понятия обучающих технологий, совершенствование педагогической системы, психологические технологии, методическая система в XXI веке. Представлены новые интерактивные технологии, цель модели интерактивного процесса, поведенческие модели участников этого процесса, активные методы обучения, контрольно-корректирующая технология обучения, педагогические способности учителя и другие проблемы.

Ключевые слова: национальная стратегия, инновации, интерактивная, интенсивная, экстенсивная, гностическая, конструктивная, суггестивная, коммуникативная, модульная, рейтинг, педагогическая технология, научность, знания, умение, навыки, перцептивная, последовательность, коррекция, диагностика, здоровье, коррекция

Summary. The article describes the ways of using modern teaching technologies, the development of the technology of pedagogical diagnostics, the meaning of the word innovation, the teaching methods included in the teacher's commentary, the concepts of teaching technologies, the improvement of the pedagogical system, psychological technologies, the methodological system in the 21st century. New interactive technologies, the purpose of the model of the interactive process, behavioral models of participants in this process, active teaching methods, control and corrective teaching technology, pedagogical abilities of a teacher and other problems are presented.

Key words: national strategy, innovation, interactive, intensive, extensive, gnostic, constructive, suggestive, communicative, modular, rating, pedagogical technology, scientificity, knowledge, ability, skills, perceptual, sequence, correction, diagnostics, health, correction

Biz XXI yüzilin ilk illərini yaşayırıq. Bu gün doğulan, dünyaya gələn uşaqlar, bu gün ilk addımlarını atan körpələr XXI yüzilin son illərinin dünyəvi məsələlərini həll edəcəklər, bəşəriyyəti yaşadacaqlar.

“Millətimizin sabahı” dediyimiz uşaqlar həyatımızın gələcəyi, ömrümüzün davamıdır. Onların təlim-təربiyəsinə, sağlamlığına düzgün münasibət bəşəriyyətin aydın sabahının, parlaq gələcəyinin təminatıdır. XXI əsrdə yaşayacaq nəsillərin təlim-təربiyəsinin, sağlamlığının, xoşbəxt həyatının təməli bugünümüzdən başlayır.

2011-2021-ci illərdə Azərbaycan təhsilinin inkişafı üzrə Milli Strategiyanın hazırlanması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamının başlıca məqsədi müasir və innovativ təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi üçün geniş imkanlar açmaqla, onun iqtisadi inkişafın mühüm amilinə çevrilməsini təmin etməkdir.

İnnovasiya sözü ingiliscə, “innovation” sözündən götürülmüşdür. Mənası “yenilik” deməkdir. Pedaqoji innovasiya dedikdə, təlim, təربiyə, təhsil prosesinin gedişini və nəticələrini yaxşılaşdırmaq məqsədilə pedaqoji sistemdə həyata keçirilən yenilik başa düşülür. İnnovasiya pedaqoji sistemin daxili ehtiyatları hesabına baş verir. İnnovasiya sözünün əvvəlindəki “in” hissəsinin mənası da daxili deməkdir. Pedaqoji sistemin yeniləşməsi çox vacib və aktual ideyadır. Çünki təhsil cəmiyyətin simasıdır.

Pedaqogikada İnnovasiya iki yanaşmadan ibarət olub, qabaqcıl pedaqoji təcrübənin nəticəsi kimi, pedaqoji ustalıq və şəxsi yenilik kimi araşdırılır: birincisi, adətən innovasiya, yenilik dövründən sonra uzun mübarizələrin nəticəsi kimi cəmiyyət tərəfindən tətbiq edilməsi üçün bir model olaraq qəbul olunur (bunun əsasında sonralar yeni pedaqoji texnologiyalar yarana bilər). İkinci yanaşmada isə innovasiya yenilik kimi qəbul olunmayaraq birinciyə arxalanır. Kazan araşdırmaçısı İ. Qareyev belə bir nəticəyə gəlmişdi ki, “XX əsrdə metodik sistem, müəllif məktəblərini yaratmış üç qrup novator müəllim olub. Əsrin əvvəlində S. Frene, M. Montessori, D. Düi, R. Şteyner, S.T. Şatski, M.M. Pistrak, A. Smacarenko və başqaları. Əsrin ortalarında V.S. Suxomlinski, Ş. Amonaşvili, L. Zankov, V.V. Davidov, C. Lisenkova və s. XX əsrin axırında Y. Konarjevski, O. Cametis, Q. Qabdulin, V. Şatalov,

V. Dyacenko, Q. Lozanov, F. Bunyatova, P. Erdniyev və başqaları olmuşlar (2008).

Professor Y. Kərimov “Təlim metodları” (2009) kitabında yazır: “Keçən əsrin axırlarında praktik novator müəllim Fatma Bünyatova yeni interaktiv texnologiyanın üzərində işləmişdir. O, bu gün yeni kimi səslənən bir çox məsələləri qeyri-dəqiqliklərə yol verməklə, bir qədər səthi olsa da 10-15 il əvvəl qoymuş və müəyyən nəticə almışdır.

Müəllimin şərhinə daxil olan təlim metodlarına nəql, izah, məktəb mühazirəsi, müsahibə, təlim diskussiyası, illüstrasiya metodu, demonstrasiya metodu, videometod, çalışmalar, laboratoriya metodu, problemlə – laborator metod, praktik metod, idraki (didaktik) oyunlar, proqramlaşdırılmış təlim metodları, öyrədici – nəzarət metodu, situasiya metodu, kitab üzərində iş metodu daxildir.

Hazırda interaktiv metodlar, fəal təlim metodları, təlim texnologiyaları anlayışlarına tez-tez rast gəlirik. Xarici beynəlxalq təşkilatlar, milli qurumlar, müasir təlim metod və texnologiyalarının təbliği müəllimlər arasında yayılması ilə əlaqədar 20 ilə yaxındır ki, seminarlar, mühazirələr, layihələr keçirirlər. Öyrənilən yeni tərz, metod, vasitə və yanaşmalar yaradıcılığı, müstəqilliyi inkişaf etdirməklə yanaşı, insan şəxsiyyətini, onun insanlara, təbiətə, cəmiyyətə münasibətini, mənəvi dünyasını və s. inkişaf etdirməli, zənginləşdirməlidir. Əvvəlcə interaktiv sözü haqqında: “interaktiv” anlayışı ingilis dilindən dilimizə, o cümlədən digər dillərə keçmədir. Hazırda “interaktiv pedaqogika”, “interaktiv təlim”, “interaktiv” təlim metodları və yaxud, yığcam olaraq “interaktiv metodları” ifadələrinə tez-tez rast gəlirik. Yeni anlayış kimi meydana çıxan “interaktiv pedaqogika” ifadəsini ilk dəfə 1975-ci ildə alman tədqiqatçısı Hans Frits işləmişdir. Alimin tədqiqatlarında interaktiv prosesin məqsədi bu proses iştirakçılarının davranış modelini dəyişdirmək və yaxşılaşdırmaqdır. O, interaktiv metodlar haqqında interaktiv təربiyə prosesi kimi danışır. Belə ki, alimə görə təlimdə interaktivliyi müəllim və şagirdin qarşılıqlı təsir – əməkdaşlıq qabiliyyəti kimi izah etmək olar. *İnter* – (ingilis dilində *Enter*) – ara (insanlar arasında), qarşılıq (insanların qarşılıqlı anlaşması, əməkdaşlığı, işi) və s. kimi başa düşülür. Bəs fəal təlim metodları nədir? Bu anlayış XX əsrin 80-ci illərindən Azərbaycanda işlənməyə başla-

mışdır. “Fəal” sözü, bəlli olduğu kimi, daha iş-lək, hərəkətdə, təsirdə olan mənasını verir. Fəal təlim metodlarının interaktiv təlim metodları ilə yaxınlığı mahiyyətindən doğur, lakin seçim təsi-rinə görə bir-birindən fərqlənir.

Pedaqoji sistemin təkmilləşdirilməsinin iki yolu var: 1) İntensiv (fransızca – gücləndir-mək, məhsuldarlığı artırmaq); 2) Ekstensiv (la-tınca – genişləndirmək, uzatmaq). İntensiv yol – pedaqoji sistemin inkişafını daxili ehtiyatlar he-sabına həyata keçirməyi nəzərdə tutur. Eksten-siv yol isə pedaqoji sistemin inkişafı üçün əlavə qüvvələrin (investisiyaların), yeni vasitələrin, avadanlıqların, texnologiyaların, kapital qoyuluşunun cəlb edilməsidir.

Pedaqoji texnologiya dedikdə, qarşıya qo-yulmuş məqsədə uyğun olaraq bilik, bacarıq, vərdiş və münasibətləri formalaşdırmaq və onla-ra nəzarəti həyata keçirmək üçün əməliyyatlar kompleksi başa düşülür. Pedaqoji texnologiyada müəllimin fəaliyyətini aşağıdakı funksional komponentlərə ayırmaq olar:

- 1) Qnostik (idraki) komponent,
- 2) Layihələşdirici komponent,
- 3) Konstruktiv komponent,
- 4) Təşkilatçılıq komponenti,
- 5) Kommunikativ (ünsiyyət) komponent.

Qnostik komponentə daxildir: təlim, təhsil – tərbiyənin məqsədləri, tədris etdiyi fənnin məz-munu barədə biliklər, şagirdləri öyrənmək, təlim prinsiplərini və texnologiyalarını öyrənmək, öy-rədici və tərbiyəedici məşğələlər keçirmək və s.

Layihələşdirici komponent. Uzaq məqsəd-ləri (perspektivləri), əməliyyatları, vasitələri özündə birləşdirir; layihələşdirmə cinsi fərqlər nəzərə almaqla həyata keçirilməlidir. *Konstruk-tiv komponent.* Qarşıdakı məşğələni hazırlamaq üçün əməliyyatlar kompleksini nəzərdə tutur *Təşkilatçılıq komponenti.*

Pedaqoji texnologiyalarda əməliyyatlar və hərəkətlər fiziki cəhətdən hiss olunur. Psixoloji texnologiyalar gizli xarakter daşıyır. Bu, kon-kret insanın psixikasında baş verən əməliyyatlar və hərəkətlərdir. Amma pedaqoji və psixoloji texnologiyalar arasında dəqiq sərhədi müəyyən-ləşdirmək olduqca çətinidir. Pedaqoji texnologi-yalara təlim texnologiyası, tərbiyə texnologiya-sı, inkişaf texnologiyası, diaqnostika texnologi-yası aiddir. *Təlim texnologiyası* dedikdə, bilik,

bacarıq və vərdişləri formalaşdırmaq üçün əmə-liyyatlar komplekti başa düşülür.

Tərbiyə texnologiyası dedikdə, nisbi, sabit və müntəzəm olaraq ümumiləşən münasibətlərin, məqsədyönlü formalaşdırılması üçün əməliyyatlar komplekti başa düşülür. *İnkişaf texnologiyası* tə-lim və təhsil – tərbiyə texnologiyası ilə əla-qədardır.

Pedaqoji sistemin təkmilləşməsi iki yolla həyata keçirilir: 1. İntensiv yol. 2. Ekstensiv yol. İntensiv yol pedaqoji sistemin daxili ehtiyatlarını işə salmaqla bağlıdır. Məsələn, yeni metodlar tət-biq etməklə şagirdlərə müstəqil iş bacarıqları aşıl-anmaqla onları özünütəhsilə cəlb etmək intensiv yoldur. Ekstensiv yol pedaqoji prosesə əlavə vaxt və vəsait cəlb olunmasını nəzərdə tutur.

Respublikamızda müasir dövrdə sosial-iqti-sadi proseslərin inkişaf istiqamətlərini xaracteri-zə edən başlıca xüsusiyyətlərdən biri də informa-siyanın rolunun əhəmiyyətli surətdə artmasıdır. Təhsil sisteminin təlim-tərbiyə, idarəetmə, qiy-mətləndirmə və s. fəaliyyət növlərinin təkmilləş-dirilməsində informasiyanın rolu böyükdür. Həmçinin təhsil sistemi inkişafın başlıca istiqə-mətlərini xarakterizə edir. Təhsil sisteminə in-formasiyalardan istifadəyə kortəbii surətdə ya-naşma yüksək səviyyədə subyektivliyə gətirir və informasiya cəmiyyətinin inkişaf tendensiyaları ilə ziddiyyət təşkil edir. Baxılan problemin həlli təhsil prosesinə müasir pedaqoji texnologiyaların tətbiqi nəticəsində mümkündür. Pedaqoji diaq-nostikanı belə müasir texnologiyalara aid etmək olar. Şagirdlərin biliyinin inkişaf mərhələsinə müxtəlif faktorlardan bu və ya digər formada alimlər, tədqiqatçılar münasibət bildirmişlər.

Diaqnostika nəticəsində informasiyanı al-maq üçün aşağıdakı prinsiplərə istinad olunur:

1. Diaqnostik proqnozvermə istiqamətlili-yi prinsipi;

2. Pedaqoji kommunikativlik prinsipi;

3. Sosial normativ xarakterlilik prinsipi;

4. Elmlilik prinsipi;

5. Peşəkarlığın məqsədmüvafiqlik prinsipi;

6. Fasiləsizlik prinsipi;

7. Tamlıq prinsipi;

8. Ardıcılıq prinsipi.

Pedaqoji diaqnostikanın texnologiyasının işlənilməsi prosesində təcrübə və nəzəri metod-lardan istifadə edilir. Onlara sorğu, müşahidə,

müəssisə, anketləşdirmə, söhbət, təbii və diaqnostik eksperiment, modelləşdirmə aid edilir.

Müəllimlik peşəsi insan fəaliyyətinin çox mürəkkəb növünə aiddir. Pedaqoji funksiya müəllimə peşə bilikləri və bacarıqlarını tətbiq etmək istiqamətini göstərməkdir. Pedaqoji fəaliyyətin başlıca istiqamətlərini şagirdlərin təlimi, təhsili, tərbiyəsi, inkişafı və formalaşması təşkil edir. Bu işlərin hər birində müəllim çox konkret işlər görür. O özü bu başlıca funksiyanı nə qədər dərindən başa düşsə, öz şagirdlərinə də bir o qədər müstəqillik, təşəbbüskarlıq, sərbəstlik verir.

Müəllimin pedaqoji qabiliyyətləri yeddi qrupa ayrılır:

1. Təşkilatçılıq qabiliyyəti – müəllimin uşaqları birləşdirmək, onları məşğul etmək, vəzifələri bölüşdürmək, işi planlaşdırmaq, görülməli işə yekun vurmaq və s. bacarığında özünü göstərir.

2. Təlim (öyrətmək, didaktik) qabiliyyəti – tədris materialının əyani vasitələri, avadanlığı seçmək və hazırlamaq, tədris materialını başa düşülən şəkildə, aydın, ifadəli, inandırıcı nəql etmək, tədris – idrak fəallığını yüksəltmək, idrak maraqlarını və onların mənəvi tələbatlarını stimullaşdırmaq bacarığı daxildir.

3. Perseptiv qabiliyyət – şagirdlərin daxili aləmini görmək bacarığında onların emosional vəziyyətini obyektiv qiymətləndirməkdə psixikasının xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaqda özünü göstərir.

4. Kommunikativ (ünsiyyət) qabiliyyəti – müəllimin şagirdlər, onların valideynləri, həmkarları, tədris müəssisəsinin rəhbərləri ilə pedaqoji cəhətdən məqsədyönlü münasibət qura bilməsində özünü göstərir.

5. Suqgestiv (təlqinedici) qabiliyyət – şagirdlərə emosional – iradi təsir göstərməkdən ibarətdir.

6. Tədqiqatçılıq qabiliyyəti – pedaqoji situasiyaları və prosesləri dərk etmək və obyektiv qiymətləndirmək bacarığıdır.

7. Elmi-idraki qabiliyyət – seçdiyi sahə üzrə elmi bilikləri mənimsəmə qabiliyyətidir.

Bu qabiliyyətlər içərisində aparıcı və köməkçi qabiliyyətlər vardır. Didaktik və təşkilatçılıq qabiliyyəti aparıcı qabiliyyətlərə aiddir. Qalanları isə köməkçi qabiliyyətlər hesab olunur.

Hazırda pedaqoji texnologiyaların adı altında pedaqoji prosesdə müsbət nəticələrə gətirib çıxaran pedaqoji ideallar kompleksi başa düşülür. Habelə, tam və sistemli pedaqoji texnologiyada mövcud olması və onlardan bir sıra ölkələrdə istifadə olunması diqqəti cəlb edir:

1. Təbii təlim texnologiyaları;
2. Modul-reyting texnologiyası;
3. İntegrativ təlim texnologiyası;
4. Parasentrik təlim texnologiyası;
5. Biliklərin tam mənimsənilməsi texnologiyası;
6. Fərdi təlim texnologiyası;
7. Kooperativ təlim texnologiyası;
8. Təlimin nəzarət-korrektde texnologiyası.

Biliyin tam mənimsənilməsi, texnologiyanın reallaşdırılması zamanı şagirdlərin fəaliyyətinin nəticələrinin hesaba alınması və qiymətləndirilməsi üçün müxtəlif formalardan istifadə edilir. Bu zaman korrektə, diaqnostik və yekun məqsədi həyata keçirilir. Kooperativ təlim texnologiyasının əsasında şagirdlərin fəaliyyətini fərdi işdən briqada formasına və əksinə keçirilməsində müxtəlif vasitələrdən istifadənin bir-birini əvəz etməsi durur.

Problemə aktuallığı. Respublikamızda müasir dövrdə sosial-iqtisadi proseslərin inkişaf istiqamətlərini xarakterizə edən başlıca xüsusiyyətlərdən biri də informasiyanın rolunun əhəmiyyətli surətdə artmasıdır. Təhsil sisteminin təlim-tərbiyə, idarəetmə, qiymətləndirmə və s. fəaliyyət növlərinin təkmilləşdirilməsində informasiyanın rolu böyükdür.

Problemə elmi yeniliyi. Baxılan problemin həlli təhsil prosesinə müasir pedaqoji texnologiyaların tətbiqi nəticəsində mümkündür. Pedaqoji diaqnostikanı belə müasir texnologiyalara aid etmək olar. Şagirdlərin biliyinin inkişaf mərhələsinə müxtəlif faktorlardan bu və ya digər formada alimlər, tədqiqatçılar münasibət bildirmişlər. Hazırda pedaqoji texnologiyaların adı altında pedaqoji prosesdə müsbət nəticələrə gətirib çıxaran pedaqoji ideallar kompleksi başa düşülür. Habelə, tam və sistemli pedaqoji texnologiyada mövcud olması və onlardan bir sıra ölkələrdə istifadə olunması diqqəti cəlb edir.

Problemə praktik əhəmiyyəti. Qarşıya qoyulan məqsədi həyata keçirməklə müasir təlim texnologiyalarının tətbiqi yollarının elmi quruluşu və bütövlükdə elmi sistemi aydınlaşdırılır.

Ədəbiyyat:

1. Abbasov, A., Əlizadə, H. Pedagogika. -Bakı, -2000.
2. Ağamalıyev, R. Azərbaycan təhsili XXI əsrə doğru: idarəetmə, prioritet, islahatlar. -Bakı, -1998
3. Ağayev, Ə., Talıbov, Y., Eminov, A., İsayev, İ. Pedagogika. -Bakı, -2006.
4. Əsgərov, Ş. Təhsilimiz dünən, bu gün, sabah. -Bakı, -2003.
5. Kərimov, Y. Təlim metodları. -Bakı, -2007
6. Mahmudov, M.C. Bolonya prosesi: problemlər, perspektivlər, reallıqlar. -Bakı: Elm və təhsil, -2009, -503 s.
7. Mehrabov, A.O. və b. Pedaqoji texnologiyalar. -Bakı, -2006.
8. Mehrabov, A.O Azərbaycan təhsilinin müasir problemləri. -Bakı, -2007.
9. Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. -Bakı, -2009.
10. Veysova, Z. Fəal (interaktiv) təlim: Müəllim üçün vəsait. -Bakı, -2007.

E-mail: mr.quliyev.d@mail.ru

Rəyçilər: *ped.ü.elm.dok.,prof. D.Q. Quliyev,*
ped.ü.fəls.dok., dos. M.S. Kazımov

Redaksiyaya daxil olub: 13.10.2021.

MƏKTƏBƏQƏDƏR TƏHSİL VƏ TƏRBİYƏ

UOT 37.0

Şəhla Zal qızı Süleymanova
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə dissertant
Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu

DİDAKTİK OYUNLARIN TƏŞKİLİ ZAMANI KİÇİKYAŞLI MƏKTƏBLİLƏRİN BƏDİİ YARADICILIQ QABİLİYYƏTLƏRİNİN FORMALAŞDIRILMASI İŞİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

Шахла Зал гызы Сулейманова
диссертант по программе доктора философии
Нахчыванский Институт Учителей

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ РАБОТЫ ПО ФОРМИРОВАНИЮ ХУДОЖЕСТВЕННО-ТВОРЧЕСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ ПРИ ОРГАНИЗАЦИИ ДИДАКТИЧЕСКИХ ИГР

Shahla Zal Suleymanova
doctorial student of the PhD program
Nakhchivan Teachers' Institute

MAIN DIRECTIONS OF WORK FORMING CREATIVITY ABILITIES OF YOUNGER SCHOOL CHILDREN DURING DIDACTIC GAMES ORGANIZATION

Xülasə. Məqalədə ibtidai siniflərdə həm fənlərin tədrisi zamanı, həm də dərsdənkənar tədbirlərdə didaktik oyunların təşkili prosesində istedadlı uşaqların üzə çıxarılması, onlarda olan ümumi, xüsusi qabiliyyətlərin inkişaf etdirilməsi, bu xüsusda aparılan işin əsas istiqamətləri göstərilmişdir. Həmçinin oyunların şagirdlərin qabiliyyətlərinin formalaşdırılması işində, onlarda bəzi əxlaqi, estetik hisslərin inkişafında həlledici rolü qeyd edilmişdir. Qeyd olunur ki, kiçikyaşlı məktəblilərin bir qisminin musiqi qabiliyyətləri, digər bir qisminin bədii qabiliyyətləri, başqa bir qisminin təsviri incəsənət qabiliyyətləri olur və bu zaman müəllimin məqsədi hazırlanaraq istifadə olunan didaktik oyunlar zamanı uşaqların qabiliyyətlərinin ümumiliyini, xüsusiliyini nəzərə alıb, onlara şərait yaratmalı, didaktik oyunun təsirini məqsədyönlü şəkildə izləməkdir.

Açar sözlər: *oyun, ibtidai sinif, istedad, məktəbli, qabiliyyət*

Резюме. В статье изложены основные направления работы по выявлению одаренных детей, развитию у них общих, особых способностей в процессе организации дидактических игр в начальных классах, как при преподавании предметов, так и во внеурочной деятельности. Также отмечается решающая роль игр в работе по формированию способностей учащихся, развитию у них некоторых нравственных, эстетических чувств. Подчеркивается, что некоторая часть младших школьников имеют музыкальные способности, а другая-художественные и изобразительные. При этом цель педагога - учесть общность и специфику способностей детей в ходе используемых дидактических игр, создать для них условия, целенаправленно контролировать влияние дидактических игр на развитие художественных способностей детей.

Ключевые слова: *игра, начальный класс, талант, школьник, способность*

Summary. It was dealt about finding out talented children in the process of organizing didactic games in primary forms during teaching subjects or in extracurricular measures, developing general and special abilities on them, main directions of carried work about it in the article. Decisive role of games in the work of abilities formation on pupils, in the development of some moral, aesthetic senses on them were stated as well. It is noted that, some of younger pupils possess music abilities? Some of them literary abilities and

others have decorative art abilities and in this situation the atm of teacher is taking into account general and special features of children abilities during the used didactic games, should make condition, to follow influence of didactic game in expedient form.

Key words: *game, primary form, talent, pupil, ability*

Məlum olduğu üzrə, orta ümumtəhsil məktəblərinin ibtidai siniflərində didaktik oyunlar bütün fənlərin tədrisi üçün məqbul hesab edilir. İbtidai siniflərdə tədris olunan istər humanitar fənlərin, istər təbiət fənlərinin, istərsə də dəqiq elmlərlə bağlı olan fənlərin tədrisi üçün müvafiq didaktik oyunlar təşkil etmək olar. Lakin humanitar fənlərin tədrisi prosesində təşkil olunan didaktik oyunlar şagirdlərə həm humanitar sahədə, həm təbiət elmləri, həm də dəqiq elmlər sahəsində müvafiq biliklər qazandırır. Başqa sözlə desək, didaktik oyunlar şagirdlərə həm ümumi, həm də xüsusi biliklər qazandırmğa kömək edir. Çünki belə oyunlarda sistem halında verilən didaktik biliklər şagirdlərin yaradıcı fəallığını artırmış olur. İbtidai sinif müəllimlərinin didaktik oyunların təşkili onların kompetensiya imkanlarını artırır. Nəticədə şagirdlər elmi biliklərin əsaslarına yiyələnməklə yanaşı, onlar bir sıra bədii yaradıcılıq qabiliyyətləri əldə edə bilirlər. Burada ibtidai sinif müəllimlərinin şagirdlərin bədii yaradıcılıq qabiliyyətləri ilə bağlı nəzəri və praktik cəhətdən hazırlığa malik olmaları əsas şərtlərdən hesab olunur. Bu mənada onlar oyun vasitəsilə uşaqların qabiliyyətlərini öyrənərək inkişafına nail olurlar.

Oyun uşaqların öz potensiallarını ortaya qoyan əsas fəaliyyətdir. Froebel: "Uşaq oyunları həyatın özəyidir. Bütün insanlar orada inkişaf edir, böyüyür və formalaşır. İnsanın ən gözəl və ən müsbət qabiliyyətləri ora qalxır", – deyir [1, s.38]. Winnikotta görə, istər uşaq olsun, istər böyüklər – fərq etməz, fərdlər, yalnız və yalnız oyun vasitəsilə yaradıcı ola bilər və bütün şəxsiyyətindən bu sahədə istifadə edə bilər [2, s.306]. Bu o deməkdir ki, şagirdlərin bədii yaradıcılıq qabiliyyətləri oyun prosesində aşkara çıxır.

Ümumiyyətlə desək, insanın qabiliyyətləri bilik, bacarıq və vərdislərə nisbətə imkan kimi çıxış edir. Hər hansı bir fəaliyyət prosesində aşkara çıxan yaradıcı bacarıqlar həmin fəaliyyətin yalnız müvəffəqiyyətli icrası zamanı özünü göstərir. Kiçikyaşlı məktəblilərin yaradıcı fəaliyyətlərinin reallığını təmin edən bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnmə dinamikası özünü göstər-

diyi təqdirdə bədii yaradıcılıq qabiliyyətləri üzə çıxa bilər.

Qabiliyyətlər hər bir insana, o cümlədən kiçikyaşlı məktəblilərə məxsus olan psixoloji xüsusiyyətlərdən biridir. Hansı ki, kiçikyaşlı məktəblilərdə mövcud olan bədii yaradıcılıq qabiliyyətlərinin aşkara çıxarılması üçün onların hər hansı bir yaradıcı mühitə düşmələri lazım gəlir. İbtidai siniflərdə elə uşaqlar olur ki, onların bir qisminin musiqi qabiliyyətləri, digər bir qisminin bədii qabiliyyətləri, başqa bir qisminin təsviri incəsənət qabiliyyətləri olur. Şübhəsiz, Azərbaycan dili dərslərində belə şagirdlərin bədii yaradıcılıq qabiliyyətlərinin aşkara çıxarılmasına zəmin yaranır, musiqi dərslərində şagirdlərin musiqi qabiliyyətləri üzə çıxır, təsviri incəsənət dərslərində isə bir qisim uşaqlarda təsviri incəsənət qabiliyyətləri aşkar olunur. Lakin didaktik oyunların təşkili zamanı kiçikyaşlı məktəblilərdə həm musiqi qabiliyyətləri, həm bədii qabiliyyətlər, həm də təsviri incəsənət qabiliyyətləri ilə yanaşı, rəqs qabiliyyətləri, fiziki idman qabiliyyətləri və digər spesifik bədii yaradıcılıqla bağlı olan qabiliyyətlər aşkara çıxmış olur.

Uşaqlarda aşkar edilmiş musiqi qabiliyyəti heç də onun mütləq musiqiçi olacağına təminat vermir. Uşağın musiqiçi olması üçün o xüsusi təlim keçməlidir, müəllimlə uşaq təkidlə çalışmalıdır, uşağın yaxşı musiqi duyumu, musiqi aləti, notları və bir çox başqa amillər olmalıdır, çünki bu amillər olmasa, qabiliyyət çiçəklənmədən solar, inkişaf etməmiş sönər. Ona görə ibtidai sinif şagirdləri üçün hazırlanaraq istifadə olunan didaktik oyunlar zamanı onlara aşılana bədii yaradıcılıq qabiliyyətlərinin növlər üzrə təcəssüm olunması vəziyyətlərini məqsədyönlü şəkildə izləmək lazım gəlir. Məhz belə olan təqdirdə kiçikyaşlı məktəblilərin bədii yaradıcılıq qabiliyyətlərinin aşkara çıxarılmasına, inkişaf etdirilməsinə və formalaşdırılmasına nail olmaq mümkündür.

Ona görə ailədə uşaqların təbii imkanlarını aşkara çıxarmaq üçün onları uzun müddət müşahidə etmək lazım gəlir. Müşahidələr zamanı çalışmaq lazımdır ki, uşaqlarda anomaliyalar mövcud olmasın. Başqa sözlə desək, uşaqların

bədii yaradıcılığa cəlb edilməsi zamanı çalışmaq lazımdır ki, anomaliyalı uşaqlardan imtina olunsun. Məhz belə olduğu halda, uşaqların təbii imkanlarını daha tez və daha dəqiq aşkara çıxarmaq mümkün olur. Uşaqların təbii imkanlara yiyələndirilməsi, ilk növbədə, onların qabiliyyətlərinin aşkara çıxarılması ilə şərtlənir. Bir sıra fizioloji ədəbiyyatda qabiliyyətlər təbii imkanlar kimi təqdim olunur.

Qabiliyyətlərin irsi olması ilə bağlı həm fizioloqların, həm psixoloqların bir sıra spesifik yanaşmaları vardır. Yalnız onların hansı qabiliyyətlərin irsi keyfiyyətlər kimi anadangəlmə olduğu qənaətinə gəlmişlər. Psixoloqlar qabiliyyətlərin hər hansı mühitdə aşkara çıxarılması və həmin mühitin sosial-psixoloji imkanlarına uyğun olaraq inkişaf etdirilməsini zəruri sayırlar. Qabiliyyətlər inkişaf edərək istedad kimi özünü göstərir. Lakin bu istedad elementləri müəyyən şəraitdə cıllanmalıdır. Həmin istedad rüşeymləri lap kiçik yaşdan özünü büruzə versə belə, bu elementlərin ərsəyə yetirilməsindən ötrü ona planlı və mütəşəkkil təsir göstərilməlidir. Baxlar ailəsindəki 60-a qədər musiqiçidən 20-si görkəmli musiqiçi olmuşdur.

Bendanın skripkaçılar ailəsində doqquz, Motsartın ailəsində beş, Qaydanın ailəsində isə iki məşhur musiqiçi olmuşdur [3, s. 9]. Deməli, didaktik oyunların təşkili zamanı kiçikyaşlı məktəblilərin bədii yaradıcılıq qabiliyyətlərini aşkara çıxartmaq üçün məqsədyönlü, planlı, mütəşəkkil işlər apararkən onlardakı bu qabiliyyətin irsi olduğunu və yaxud sonradan qazanılma olduğunu düzgün müəyyənləşdirmək lazım gəlir. Ona görə ki, uşaqların birində məlahətli səs, yəni vokal qabiliyyətləri, digərlərində instrumental ifaçılıq, təsviri incəsənət, rəqs etmək, aktyorluq kimi qabiliyyətlər özünü bu və ya digər dərəcədə göstərir. Məhz ona görə belə uşaqları ibtidai siniflərdən başlayaraq aşkara çıxarmaq daha məqsədəuyğundur.

Bizim tövsiyə etdiyimiz süjetli – rollu oyunların təşkili zamanı da oyunun mövzuna uyğun olaraq uşaqlara rollar verilir və mövzunun süjetinə uyğun olaraq şagirdlər öz rollarını ifa edirlər. Yaxud musiqili - didaktik oyunların təşkili zamanı musiqi qabiliyyətləri olan şagirdlər seçilir və didaktik oyunun xarakterinə uyğun olaraq onlara vokal nümunələrini ifa etmək, instrumental musiqi alətlərində çalmaq, xorla

mahnı oxumaq, fərdi və kütləvi rəqsləri öyrənmək, muğam nümunələrini zümzümə etmək bacarıqları aşılır. Ona görə də belə didaktik oyunların təşkili prosesində şagirdlərin yaradıcı qabiliyyətlərinin aşkara çıxarılmasına zəruri ehtiyac duyulur. Çünki belə yaradıcı qabiliyyətlərin inkişaf etdirilməsi və formalaşdırılması onların istedad səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi-nə kömək etmiş olur.

Psixoloji ədəbiyyatı nəzərdən keçirdikdə müasir psixologiyanın aktual problemləri içərisində istedad problemi xüsusi yer tutur. Psixoloqlar bunu, hər şeydən əvvəl, onunla bağlı hesab edirlər ki, qabiliyyətlərin fəaliyyət prosesində qarşılıqlı əlaqəsinin təhlili təkcə elmi-nəzəri məsələ olaraq qalmır. Onun mühüm praktik əhəmiyyəti də vardır. Təcrübə göstərir ki, insanın hər hansı bir fəaliyyəti müvəffəqiyyətlə icra etməsi üçün təkcə bir qabiliyyət deyil, bir neçə qabiliyyət iştirak edir. Bu baxımdan qabiliyyətlərin bir və ya bir neçə fəaliyyətin müvəffəqiyyətli icrası üçün şərt olan özünəməxsus birliyi istedad adlanır [4, s. 418]. İbtidai sinif müəllimləri didaktik oyunları təşkil edərkən, ilk növbədə, şagirdləri qabiliyyətlərinə görə seçməlidirlər. Çünki psixoloqların qeyd etdikləri kimi, hər bir insanın anadangəlmə qabiliyyətləri olur. Lakin insanların bir qisminə ümumi qabiliyyətlər, digərində isə xüsusi qabiliyyətlər özünü büruzə verir.

Ümumi qabiliyyətlərə insanın müxtəlif fəaliyyət növlərinin müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilməsi üçün zəruri olan qabiliyyətləri aid edirlər. Nitq qabiliyyəti, əqli qabiliyyətlər, hafizə, müşahidəçilik və s. qabiliyyətləri ümumi qabiliyyətlərə aid etmək olar. Məsələn, müşahidəçilik qabiliyyətini şagird, müəllim, yazıçı, rəssam, kəşfiyyatçı, alim və başqa fəaliyyət növlərini həyata keçirən insanlar üçün ümumi qabiliyyət hesab etmək olar [4, s. 426-427]. Professor Əbdül Əlizadə qeyd edir ki, ümumi qabiliyyətlər psixi proseslər, ilkin mərhələdə ali-psixi proseslər əsasında aşkar olunursa, onu formalaşdırmaq lazım gəlir.

Ümumi qabiliyyətlər dedikdə bir sıra fəaliyyət sahələrində iştirak edən, onların bu və ya digər dərəcədə müvəffəqiyyətli icrası üçün şərt olan qabiliyyətlər nəzərdə tutulur. Ümumi qabiliyyətlər psixi proseslər, birinci növbədə, ali-psixi proseslər əsasında formalaşır. Qavrayış, hafizə, təfəkkür, təxəyyül və s. fəaliyyət

prosesində funksional cəhətdən inkişaf edərək müvafiq qabiliyyətlərə çevrilir [4, səh. 424]. Məsələn, didaktik oyunların təşkili üçün seçilən şagirdlər içərisində elələri olur ki, onlar yaxşı poetik nümunələri əzbərləyir, estetik zövq imkanları üzrə təqdim edə bilirlər. Yəni onlarda şeir demək qabiliyyətləri vardır. Yaxud didaktik oyunların iştirakçılarından bir qismi xalq rəqsləri ifa etməyə maraq göstərir. Məlum olur ki, belə uşaqlarda bir sıra rəqsləri ifa etmək üçün ümumi qabiliyyətlər vardır. Digər bir qismi ərəb və hind rəqslərinin ifasına maraq göstərir. Çünki, onların belə qabiliyyətləri ümumi qabiliyyətlər kimi dəyərləndirilir.

Xüsusi qabiliyyətlər isə yalnız müəyyən fəaliyyət növünün müvəffəqiyyətli icrası üçün şərt olan qabiliyyətlərə deyilir. Lügət ehtiyatı və ifadəli dil, söz assosiasiyaların zənginliyi, ədəbi yaradıcılıq qabiliyyəti perspektivi qiymətləndirmə və rəngləri fərqləndirmə həssaslığı; təsviri fəaliyyət; məkan qavrayışı və təsəvvürləri, texniki yaradıcılıq; didaktik qabiliyyətlər və s. peşəqə qabiliyyət üçün xüsusi qabiliyyətlərdir [5, s. 425]. Hansı ki, bu qabiliyyətlərin hər birini didaktik oyunların təşkili zamanı inkişaf etdirib formalaşdırmaq lazım gəlir. İstər ümumi qabiliyyətləri, istərsə də xüsusi qabiliyyətləri formalaşdırmadan onların səmərəsini görmək istənilən səviyyədə olmur.

Həyatı faktlardan məlum olduğu kimi, hər hansı bir fəaliyyətin müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilməsi üçün insanda qabiliyyətlərin həm ümumi, həm də xüsusi növlərinin formalaşması zəruridir. Əksər tədqiqatçıların fikrincə, ümumi və xüsusi qabiliyyətlər bir-biri ilə ziddiyyət təşkil etmir. Onlar birgə mövcud olmaqla bir-birini tamamlayır, fəaliyyətin müvəffəqiyyətini təmin edir. Bəzi mütəxəssislərin fikrincə isə ümumi qabiliyyətlər xüsusi qabiliyyətlərin inkişafı üçün baza rolunu oynayır. Xüsusi qabiliyyətlər alimlərin fikrincə, "ancaq və ancaq bir yolla - ümumi qabiliyyətlərin fəaliyyət prosesində xüsusi qabiliyyətlərə modifikasiya yolu ilə" əmələ gəlir [5, s. 427]. Deməli, xüsusi və ümumi qabiliyyətlərin formalaşdırılması həm də uşaqların istedadlılıq və talantlıq səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsinə kömək etmiş olur. Ona görə ki, istər istedad, istərsə də talant qabiliyyətlərin inkişaf etmiş səviyyəsi hesab olunur.

Talant qabiliyyətlərin elə birliyidir ki, o, insana hər hansı bir mürəkkəb fəaliyyəti müvəffəqiyyətlə, müstəqil və orijinal şəkildə yerinə yetirmək imkanı verir. Talant qabiliyyətlərin yaradıcılıq nailiyyətləri əldə etmək üçün fəaliyyətin daha müvəffəqiyyətli icrasının təmin olunması kimi başa düşülür [5, s. 428]. Bəzi ədəbiyyatlarda göstərilir ki, qabiliyyətlərin yüksək mərhələsi talantın səviyyəsi ilə müəyyənləşir. Yəni musiqili-didaktik oyunlarda iştirak edən şagirdlərdən biri həm mahnı oxuyur, həm rəqs edir, həm instrumental ifadə fərqlənir, həm nitq mədəniyyəti ilə özünü göstərir, həm də kütləvi səhnələrdə öz məharəti ilə seçilirsə, deməli, belə uşaqların qabiliyyətlərinin yüksək inkişaf pilləsi talantlılıqla ifadə olunur. Lakin qabiliyyətlərin yüksək inkişaf pilləsi talantla məhdudlaşmır. Bəzi adamlar öz istedadlarının yüksək səviyyəsi ilə də fərqlənirlər, onların yaradıcı nailiyyətləri cəmiyyətin həyatında, mədəniyyətin inkişafında tam bir dövrü, epoxanı əhatə edir. İnsanda qabiliyyətin bu cür inkişaf səviyyəsi dahilik adlanır. Dahilik şəxsiyyətin elə bir ali yaradıcılıq səviyyəsidir ki, həmin səviyyəyə yüksələn insan cəmiyyətin həyatında ağılagəlməz dərəcədə yüksək rol oynayır. Dahi insan, obrazlı şəkildə demiş olsaq, öz fəaliyyəti sahəsində yeni dövr yaradır. Dahi üçün fəvqəladə yaradıcı məhsuldarlıq, keçmişin mədəni miraslarına yiyələnmək və bununla yanaşı, köhnəlmiş norma və ənənələri aradan qaldırmaq xarakterik haldır. Dahi şəxsiyyət öz yaradıcı fəaliyyəti ilə cəmiyyətin progressiv inkişafına təsir göstərir [4, s. 429].

Bütün bunlar onu göstərir ki, didaktik oyunların təşkili zamanı müəyyən olunmuş xüsusiyyətləri nəzərə alaraq, didaktik oyunlara yaradıcı yanaşaraq, şagirdlərin istedadlılıq səviyyəsini göz önünə gətirərək kiçikyaşlı məktəblilərin bədii qabiliyyətlərini aşkara çıxarmaq və günün səviyyəsində təşkil etmək olar.

Problemə aktuallığı. Azərbaycanda həyata keçirilən təhsil islahatlarına dair direktiv sənədlərdə Milli kurikulum üzrə təlim prosesində mövzulara uyğun didaktik oyunların təşkili aktual hesab olunur.

Problemə elmi yeniliyi. İbtidai siniflərin təlim-tərbiyə prosesi üçün didaktik oyunların təşkilinə xidmət edən üsullar göstərilmişdir. Bu xüsusda ibtidai sinif müəllimlərinin kompetensiyalara əsaslanması, didaktik oyunların təşkili, didaktik oyunların növlərinin yeniləşdirilməsi və modernləşdirilməsi ilə bağlı həyata keçirilən işlər də öz əksini tapmışdır.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Orta ümum-təhsil məktəblərində didaktik oyunların növlərindən istifadə edərək istedadlı şagirdlərin üzə çıxarılması,

bu istiqamətdə onların bədii yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafına nail olmaq olar.

Ədəbiyyat:

1. Kelime Erdal, Gültekin Erdal Çocuk oyunlarında yaratıcılık. Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi Cilt: XVII, Sayı: 1, -2003
2. Abdullah Ayaydin Çocuk gelişiminde bir oyun olarak sanat ve resim. Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi Yaz-2011 Cilt:10 Sayı:37
3. Sadıqov, F.B. Uşaqların bədii yaradıcılıq qabiliyyətlərinin formalaşdırılması işinin elmi-pedaqoji əsasları -Bakı: ADPU-nin nəşriyyatı,-1994. -221 s
4. Seyidov, S.İ. M.Ə. Həməzəyev. Psixologiya: Ali pedaqoji məktəblərin bakalavr pilləsi tələbələri üçün dərslik. -Bakı: Nurlan -2007. -600 səh.
5. Bayramov, Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya: Ali məktəblər üçün dərslik -Bakı: Çinar-Çap -2002. -376 s.

E mail: shahla.suleymanova@bk.ru

Rəyçilər: *ped.ü.fəls. dok., dos. L.Z. Allahverdiyeva*
ped.ü.fəls. dok. T.H. Hüseynova

Redaksiyaya daxil olub: 21.11.2021.

MARKETING XİDMƏTİ

UOT 37.0

Aytən Elçin qızı Quliyeva
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktorant
Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu

ALİ PEDAQOJİ TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ MARKETING XİDMƏTİNİN TƏŞKİLİNİN NƏZƏRİ ƏSASLARI

Айтен Эльчин гызы Гулиева
докторант по программе доктора философии
Институт Образования Азербайджанской Республики

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ОРГАНИЗАЦИИ МАРКЕТИНГОВОГО ОБСЛУЖИВАНИЯ В ВЫСШИХ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ

Aytan Elchin Quliyeva
doctorial student in the program of doctor of philosophy
Institute of Education of the Republic of Azerbaijan

THEORETICAL BASIS OF ORGANIZATION OF MARKETING SERVICE IN HIGHER PEDAGOGICAL EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Xülasə. Məqalədə ali pedaqoji təhsil müəssisələrində marketing xidmətinin təşkili və idarə edilməsindən bəhs edilmişdir. Ali pedaqoji təhsil müəssisələrində marketing xidmətinin digər ölkələrdə həyata keçirilməsi və eyni zamanda ölkəmizdə bu sahədə vacib olan zəruri tələblərinin təşkili barədə tədqiqat işi aparılmışdır.

Açar sözlər: *Ali pedaqoji təhsil müəssisələrində marketing, təhsil xidmətləri, TEMPUS/TASIS proqramları, marketingin missiyası.*

Резюме: В статье рассматриваются вопросы организации и управления маркетинговыми услугами в высших педагогических учебных заведениях. Проведены исследования по внедрению маркетинговых услуг в высших педагогических учебных заведениях других стран, а также организации необходимых требований в этой сфере в нашей стране.

Ключевые слова: *маркетинг в высших педагогических учебных заведениях, образовательные услуги, программы TEMPUS / TACIS, маркетинговая миссия.*

Summary: The article discusses the organization and management of marketing services in higher pedagogical education institutions. Research has been conducted on the implementation of marketing services in higher pedagogical educational institutions in other countries, as well as the organization of the necessary requirements in this area in our country.

Key words: *Marketing in higher pedagogical educational institutions, educational services, TEMPUS / TACIS programs, marketing mission.*

Müasir zamanda sosial şəbəkələrin önəmi hər bir sahəyə müsbət təsir etmişdir ki, o cümlədən ali pedaqoji təhsil müəssisələri özləri haqqında informasiyaların, verilən suallara cavabların operativliyinin təmin olunması, ali pedaqoji

təhsil müəssisələrinin sosial şəbəkələrdə tanıtım çarxlarının, təhsil müəssisələrinin xidmətlərinin, tələbə mübadilə proqramlarının, beynəlxalq əməkdaşlıqların, internetdə olan rəsmi veb sahifələrinin və digər marketing sahəsinə aid olan

vacib elementlərinin verilməsi ilə geniş tələbə, lazımı müəllim-professor heyəti, tələb olunan mütəxəssislər və başqa təhsil iştirakçılarının maraqlarını özündə toplaya bilər. Zamanımızın ən məşhur sosial şəbəkələrinə facebook, instaqram, youtube və s. aid etmək olar.

Dünyaca məşhur ali təhsil müəssisələrinin hər birinin facebookda və instaqramda rəsmi səhifələri vardır ki, maraqlı olan şəxslər bu sosial şəbəkələrə daxil olaraq həmin təhsil müəssisələri haqqında ətraflı məlumatlar əldə edir, qeyd edilən ali təhsil müəssisələrinin layihələrində, tələbə mübadilə proqramlarında, müxtəlif pedaqoji və ya digər treninqlərində peşəkar müəllim-professor heyətləri ilə münasibət quraraq əlaqələr yaradır. Misal olaraq, Türkiyənin Marmara Universitetinin facebookda rəsmi səhifəsində maraqlı marketing elementlərindən olan onlayn treninqlərin, tanıtım videoçarxlarının, müxtəlif tələbə mübadilə proqramlarının təşkili universitetə olan maraqları cəmləmişdir. Avropa ölkələrindən isə Böyük Britaniyanın dünyaca məşhur olan Oksford, Mançestr, London və York universitetlərini misal olaraq youtube daxilində müxtəlif tanıtım videoları həmçinin gəncləri maraqlandıran aksiyaların keçirilməsi nəticəsində özlərinə çox böyük diqqət cəlb etmişdir. Azərbaycanda pedaqoji sahədə fəaliyyət ali təhsil müəssisələrinin çoxusunun sosial şəbəkələrdə rəsmi səhifələri olmasına baxmayaraq özündə gənclərin və o cümlədən, digər maraqlı şəxslərin marağını cəlb etməməkdədir. Bunun səbəbi kimi sosial şəbəkələrdən düzgün istifadə edilməməsi həmçinin lazımi marketing elementlərinin olmaması və ya bu sahəyə diqqətin ayrılmasındadır.

Azərbaycan Respublikasının ikinci dəfə müstəqillik qazanması hər bir sahədə olduğu kimi təhsil sahəsində də yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymasını labüd etmişdir. Belə ki, SSSR ölkələrində o cümlədən Azərbaycanda təhsilin bir neçə mərkəzdən (Xalq Maarifi Nazirliyi, Ali və Orta İxtisas Təhsili Nazirliyi və Dövlət Texniki Peşə Təhsili Komitəsi tərəfindən) idarə olunması bu sahədə geriləmə hallarına səbəb olmuş, ənənəvi təhsil sisteminin uzun illər stabil saxlamışdır.

Müstəqilliyimizin yeni çağlarında təhsil islahatları ilə bağlı geniş tədbirlər həyata keçirilərək, təhsil sahəsində dövlət siyasəti bərqərar oldu. Təhsil sahəsində dövlət siyasətinin olması

yenicə müstəqilliyini qazanan respublika üçün çox əhəmiyyətli olmuşdur. Təhsil sahəsinin vacib hissəsindən olan ali pedaqoji təhsil müəssisələri isə bu siyasətin həyata keçirilməsində özünəməxsus rolu olmuşdur. Əmək bazarının formalaşması bilavasitə savadlı, peşəkar pedaqoji kadrların, mütəxəssislərin hazırlanmasından keçir. Böyük ədibimiz olan Nizami Gəncəvinin sözü ilə desək kamil bir palançı olsa da insan, yaxşıdır yarımçıq papaqcılıqdan. Misal olaraq, bir müəllimin önəmini belə izah etmək olar ki, müəyyən ixtisasa sahib olan pedaqoq ölkəmiz üçün savadlı, peşəkar gənclər yetişdirə bilər, bu isə ölkə üçün çox faydalı hesab olunur, elə bu səbəbdən pedaqoji mütəxəssislər daima öz üzərlərində çalışmalı, yeniliklərə yəni innovativ biliklərə sahib olmalı və müasir dövrün tələbatına uyğun olaraq informasiya kommunikasiya texnologiyalarından istifadə etməyi bacarmalıdır.

“Azərbaycan Respublikası təhsil haqqında qanununda təhsilin əsas prinsiplərindən biridə integrasiyadır. Integrasiya sahəsində beynəlxalq təhsil sahəsində olan əlaqələr vasitəsi ilə təhsilimizin daima qarşılıqlı fəaliyyəti ilə inkişafa nail olunmuşdur” (2, s. 13). “1999-cu il iyunun 19-u tarixində Bolonya şəhərində 29 Avropa ölkəsinin təhsil nazirlərinin xüsusi konfransında “Avropa Ali təhsil məkanı” bəyannaməsi və ya Bolonya bəyannaməsi qəbul etməsi Bolonya sisteminin təməlini təşkil etdi və Azərbaycan Respublikası bu prosesə 2005-ci il may ayının 19-da Norveçin Berqen şəhərində keçirilən konfransdan sonra qoşulmuşdur” (4, s. 335).

Vətənimizin Bolonya sistemə qoşulmaqda əsas məqsədi Avropa təhsil məkanına integrasiya etmək olmuşdur. Ölkəmizdə ali təhsil müəssisələri Yunesko, Yunisef, Yunevok, İsesko, Avropa təhsil fondu, Avropa şurası və Avropa İttifaqı və başqa məşhur beynəlxalq təşkilatları ilə fəal əməkdaşlıq edirlər. Bu təşkilatların həyata keçirdiyi TEMPUS/TASIS proqramlarına ölkəmizin ali təhsil müəssisələrindən Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası, Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyası, Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti, özəl ali təhsil müəssisələrindən isə Qərb Universiteti və Xəzər Universiteti qoşulmuşdur. Azərbaycan Respublikası

həmçinin ABŞ, Fransa, Böyük Britaniya, Qazaxıstan, Almaniya, Rusiya, Çin, Yaponiya, İsrail, Cənubi Koreya, Səudiyyə Ərəbistanı Krallığı, Türkiyə, İran, Misir, Hindistan, Ukrayna, Gürcüstan, Moldova, Çexiya, Slovakiya, Özbəkistan, Polşa və s ölkələrlə təhsil sahəsində əməkdaşlıq etməkdədir. Azərbaycan Respublikası artıq ali təhsil sahəsində təhsil sənədlərinin və elmi dərəcələrin tanınması ilə bağlı aşağıdakı beynəlxalq konvensiyalara qoşulmuşdur:

– Avropa regionu dövlətlərində ali tədris kurslarının, ali təhsil diplomlarının və elmi dərəcələrin tanınması haqqında YUNESKO-nun 1979-cu il Paris Konvensiyası;

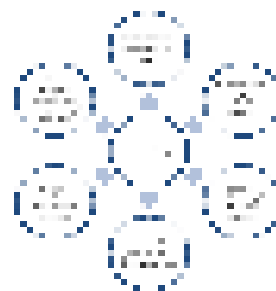
– Asiya və Sakit Okean ölkələrində tədris kurslarının, ali təhsil sahəsində diplomların və elmi dərəcələrin tanınması haqqında YUNESKO-nun 1983-cü il Banqkok Regional Konvensiyası;

– Avropa regionunda ali təhsil sahəsində ixtisasların tanınması haqqında 1997-ci il Lissabon Konvensiyası.

Ali pedaqoji təhsil müəssisələrinin beynəlxalq əlaqələrindən bəhs edildiyi zaman tələbə mübadilə proqramlarını da unutmaz. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetini misal olaraq göstərdikdə, burada tələbə mübadiləsi üçün erasmus və mövlana proqramlarından eyni zamanda magistratura ixtisası üçün nəzərdə tutulmuş ADPU və Core Vaşinqton Universiteti arasında ikili diplom proqramından yararlanan tələbələrımız bilik, bacarıq və təcrübələrinin daha da genişləndirməkdədirlər. Tələbə mübadilə proqramları tələbələrin və eyni zamanda müasir biliklərin bölüşməsində dünyaya açılan bir qapıdır. Beynəlxalq əlaqələrin yaradılması ilə pedaqoji ali təhsil müəssisələrində bir çox uğurlara imza atmaq mümkündür və bu kimi proqramların çox olması inkişafa aparan istiqamətdir. Pedaqoji sahədə mütəxəssis və kadrlar beynəlxalq kursların, treninqlərin, təlimlərin vasitəsi ilə daha çox biliklər əldə edirlər, həm də bu marketingin bir hissəsi kimi digər xarici vətəndaşların, tələbələrin, müəllim-professor heyətinin və digərlərinin maraqlarının cəlb edilməsi istiqamətindən önəmlidir. Məsələn ADPU-nin ingilis dili ixtisası tələbələrinin və eyni zamanda müəllim-professor heyətinin xarici universitet nümayəndələri ilə onlayn görüşünün təşkili həm tələbələrdə həm də müəllim-professor heyətində əlavə stimül verəcəkdir.

“Təhsil xidmətlərinin formalaşması və ali pedaqoji təhsil müəssisələrinin fəaliyyəti üçün bazar şəraiti, ali təhsil müəssisələrinin idarə olunması istiqamətində yeni təşkilati, mədəni, sosial və iqtisadi mexanizmlərin yaranmasını tələb edir” (3, s. 312). Ali pedaqoji təhsil müəssisələrinin idarəedilməsində təhsil müəssisənin marketing konsepsiyasının olması vacib hala gəlmişdir. Müxtəlif faktorlardan asılı olaraq, hər bir pedaqoji universitet öz marketing idarəçiliyinin konsepsiyasını seçməli və hədəfə çatmaq üçün müəyyən edilmiş vasitələrdən istifadə etməlidir. Ali pedaqoji təhsil sahəsində marketing potensialının reallaşdırılmasına ehtiyac və perspektivlər bu sahədə çalışan mütəxəssislər tərəfindən araşdırılaraq konkret addımlar atılmalıdır. “Ali pedaqoji təhsil müəssisələrinə dövlət dəstəyi olmadan öz-özünü maliyyələşdirilməsi Azərbaycan Respublikası təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyasının yeddinci hissəsində strateji hədəflər və tədbirlər bölməsinin 5.3 bəndində qeyd edilmişdir” (1, s. 6).

Strategiyanın hədəfini əsas götürərək qeyd etmək istərdim ki, ali pedaqoji təhsil müəssisələrinin özlərini iqtisadi baxımdan təmin etməsi üçün bu sahədə marketingə çox ehtiyac duyulur. Pedaqoji marketing bu yöndə fəaliyyəti həyata keçirən ali təhsil müəssisələri üçün bazar mühitinin quruluşu və tendensiyaları, o cümlədən təhsil sahəsində marketingin missiyası, vasitələri və funksiyaları, prinsipləri və metodları, təhsil xidmətlərinin təsviri inkişafa aparan yolda işıq olacaqdır. Ali pedaqoji təhsil müəssisələrində marketing fəaliyyətinin əsas sahələrindən biri də, ali pedaqoji təhsilin optimal strategiya və taktikasının formalaşması üçün marketing araşdırmalarının aparılmasıdır. Tədqiqatımın nəticələrinə görə tələb olunan mütəxəssislərin formalaşmasının sistemi aşağıdakı cədvəldə qeyd edilmişdir (Şəkil 1):

Şəkil 1.

Deməli, burada pedaqoji sahədə fəaliyyət göstərən ali təhsil müəssisələri üçün uyğun mühitin yaradılması üçün zəruri hesab edilən beynəlxalq səviyyədə ali pedaqoji təhsil standartlarına uyğun ixtisasların modernləşdirilməsi, pedaqoji – sahədə təhsil xidmətlərinin təkmilləşdirilməsi, fərdi karyeralarını inkişaf etdirmək həmçinin pedaqoji sahədə ali təhsil müəssisələrinin məzunların əmək bazarındakı rolunu artırmaq üçün müxtəlif kurs və treninqlərin təşkili, iqtisadi baxımdan ali pedaqoji təhsil müəssisələrinin özünü maliyyələşdirməsinin artırılması, ali pedaqoji təhsil müəssisələri arasında rəqabət mühitinin formalaşması, elmi-texniki tərəqqi sayəsində internet resurslarından və sosial şəbəkələrdən səmərəli istifadənin genişləndirilməsi, əmək bazarında pedaqoji mütəxəssislərə olan tələbə təsir göstərən

bir sıra kəmiyyət və keyfiyyət faktorlarının müəyyənləşdirilməsindən bəhs edilmişdir.

Problemnin aktuallığı. Təhsil bazarında ali pedaqoji təhsil müəssisələrinin marketinq sahəsində olan nəzərə çarpacaq geriliyin qarşısının alınması və pedaqoji universitetlərdə təhsil xidmətlərinin formalaşdırılması əsas aktual mövzudur. Bununla yanaşı, pedaqoji yöndə ali təhsil müəssisələri üçün marketinq strategiyasının vacibliyi nəzərə çatdırılmışdır.

Problemnin elmi yeniliyi. Pedaqoji ali təhsil müəssisələrinin marketinq xidmətlərinin istifadə edilməsi araşdırılmış və izah edilmişdir.

Problemnin praktik əhəmiyyəti. Ölkəmiz üçün təhsil siyasətinin önəmi gələcək nəslin savadlanması bütün təhsil müəssisələri kimi ali pedaqoji təhsil müəssisələri üçün də önəmli olmuşdur. Burada pedaqoji sahədə fəaliyyət göstərən ali təhsil müəssisələrinə bu sahədə yeni olan marketinq xidmətləri haqqında fikir və tövsiyələr verilmişdir.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. -Bakı, -2013.
2. Azərbaycan Respublikasının Təhsil sahəsində İslahat Proqramı. –Bakı, -1999
3. Ü.H. Rzayev, S.M. Məmmədov, Ş.N. İsmayılov. Təhsilin idarə olunmasının əsasları. Bakı: Mütərcim - 2010, - 476 s
4. Bolonya Beyannamesi ve Kosova Eğitim Sistemi. -Ankara: Bay Yayınları.-2008 -360 s

E-mail: ladypolite@mail.ru

Rəyçilər: *ped.elm.dok., prof. P.B. Əliyev,*
ped.ü.fəls.dok., dos. M.S. Kazımov

Redaksiyaya daxil olub: 03.11.2021.

MÜƏLLİMİN ÖZÜNÜTƏHSİLİ

UOT 37.0

Cəmilə Fərhad qızı Kazımova

*Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun
Metodik dəstək və peşəkar inkişaf mərkəzinin mütəxəssisi*

METODİST VƏ MÜƏLLİM ARASINDA PEŞƏKAR MÜNASİBƏTLƏRİN DÜZGÜN QURULMASININ ÖNƏMİ

Джамиля Фархад гызы Казимова

*специалист Центра методической поддержки и профессионального развития Института
Образования Азербайджанской Республики*

ВАЖНОСТЬ УСТАНОВЛЕНИЯ ПРАВИЛЬНЫХ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ ОТНОШЕНИЙ МЕЖДУ МЕТОДИСТОМ И ПРЕПОДАВАТЕЛЕМ

Jamila Farhad Kazimova

*specialist of the Methodical support and professional development center
of the Institute of Education of the Republic of Azerbaijan*

THE IMPORTANCE OF SUCCESSFUL PROFESSIONAL RELATIONS BETWEEN THE METHODOLOGIST AND THE TEACHER

Xülasə. Məqalədə Azərbaycan Respublikasının rayon təhsil şöbələrinin metodik kabinetlərinin metodistləri ilə məktəb müəllimləri arasında peşəkar münasibətlərin düzgün qurulmasının önəmi öz əksini tapmış, yerli və beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq qeyri-peşəkar münasibətlərin yaranmasının mümkün səbəbləri və yaranan problemlərin qarşısının alınması üçün yollar təqdim olunmuşdur.

Açar sözlər: *metodist, metodist-müəllim münasibətləri, peşəkar münasibətlər, özünüqiymətləndirmə*

Резюме. В статье отражена важность правильных профессиональных отношений между методистами методических кабинетов районных отделов образования Азербайджанской Республики и учителями школ, на основе местного и международного опыта, представлены возможные причины непрофессиональных отношений и способы предотвращения проблем.

Ключевые слова: *методист, отношения методиста и учителя, профессиональные отношения, самооценка*

Summary. The article contains to the role of the development of successful professional relations between teachers and methodologists of educational departments in the regions of The Republic of Azerbaijan, based on local and international experience, presents the possible causes of unsuccessful professional relations and ways to prevent problems risen by these relations

Key words: *methodologist, methodologist-teacher relationships, professional relationships, self-assessment*

Metodistin vəzifələrinin yerinə yetirməsində əsas amillər müəllimlərlə peşəkar əməkdaşlıq münasibətinin düzgün qurulması, sağlam metodist-müəllim münasibətlərinin təmin olunmasıdır [4]. Rayon (şəhər) metodik kabinetinin vəzifələrinə rayon (şəhər) tədris və tərbiyə müəssisələrindəki pedaqoji kadrlarla aparılan

metodiki işlərin istiqamətləndirilməsi, onların təkmilləşdirilməsi, ixtisasının artırılması və yenidən hazırlanması işləri, yeni pedaqoji texnologiyaların tətbiqinə müəllimlərin istiqamətləndirilməsi aiddir [6]. Bu vəzifələrin yerinə yetirilməsinin səmərəliliyi üçün təməl tələblərdən biri

və ən əsası metodistin ünsiyyət bacarıqlarının yüksək səviyyədə olmasıdır.

2021-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun Metodik Dəstək Mərkəzi tərəfindən Azərbaycan Respublikasının 64 Rayon təhsil şöbəsi ziyarət olunaraq metodik kabinetin əməkdaşları ilə müsahibələr keçirilmişdir. Məqsəd yerlərdəki metodistlərin fəaliyyəti ilə yaxından tanış olmaq, qarşılaşdıqları problemləri aşkarlamaq, ehtiyaclarını öyrənmək, onların konstruktiv təkliflərini almaq olmuşdur.

Məlumatların toplanması zamanı həm qapalı, həm də açıq suallardan ibarət sorğu formasından və müsahibə metodundan istifadə olunmuşdur. Toplanan informasiyalar bir neçə dəfə oxunmuş, adlandırılmış və oxşar fikirlər eyni kateqoriya altında qruplaşdırılaraq analiz edilmişdir. Metodistlərin təxminən 20%-i qarşılaşdıqları çətinliklər sırasında metodist fəaliyyətinin müəllimlər tərəfindən düzgün qiymətləndirməməsini göstərmişdir. Bu, həmin yerlərdə metodist və müəllimlər arasındakı münasibətlərdə müəyyən problemlərin olmasından xəbər verir.

Araşdırmalar göstərir ki, dərslənmələr zamanı müəllimin işini qiymətləndirərkən təşviş, stress və narahatlığın yaranması[5] münasibətlərin pozulmasına gətirib çıxaran amillərdən biridir. Çünki müəllimlərin əksəriyyəti metodist fəaliyyətinin əməkdaşlıqdan çox inspeksiya məqsədli olduğunu düşünür. Belə bir yanaşmanı aradan qaldırmaq üçün kifayət qədər vaxt, diqqət və enerji sərf etmək vacibdir. Metodist, ilk növbədə, öz fəaliyyətinin məqsədləri, vəzifələri, dərslənmələr və dəyərləndirmə prosesi haqqında müəllimlərə şəffaf məlumatlar verməli[6], onlardan geridönüş alaraq dəstəkləyici mühit yaratmalıdır. Bu mühit nə qədər açıq, şəffaf, etik və ruhlandırıcı olarsa, tərəflər arasında hörmət və dəstək də o qədər artır [5].

Müəllimlər metodistin məqsədləri ilə öz təlim məqsədlərinin (şagirdlərin akademik və şəxsi inkişafının təmin olunması) üst-üstə düşdüyünü və öz məsuliyyətlərini anlayaraq dəyərləndirmənin düzgün aparılmasına dəstək olmalıdırlar. Eyni zamanda, metodist hər zaman əlçatan və proses daxilində olarsa, müəllimlərdə proseslə bağlı təşviş azalar və güvən formalaşmış olar.

Metodistin məqsədi müəllimlərə öz təlim məqsədlərini maksimal keyfiyyətdə həyata keçirməyin yollarını öyrənməkdə kömək etməkdir.

Bu məqsədin uğurla həyata keçirilməsi metodistin müəllimlərin peşəkar inkişafının hansı səviyyədə olduğunu müəyyənləşdirmək və bu səviyyəyə uyğun instruktiv metod seçmə bacarığından asılıdır [1]. Bu metodların düzgün seçilməsi metodist və müəllim arasında anlaşılmazlığa, peşəkar münasibətlərin pozulmasına və konflikte gətirib çıxara bilər. Bunun baş verməməsi üçün məqsədləri müəyyənləşdirərkən, planlaşdırma apararkən, metod və strategiyaları seçərkən, dərslənmələr təşkil edərkən müəllimin bacarıq və təcrübəsini nəzərə almaq lazımdır. Bunu da unutmamaq olmaz ki, metodistin dəstəyi ilə müəllimin peşəkarlığı artdığı təqdirdə bu dəyişikliklərə uyğunlaşdırılmış yanaşma və metodlar seçilməlidir.

Metodist və müəllimlər arasında anlaşılmazlıq yaranmasına bəzən də onların bir-birindən gözləntiləri və bu gözləntilərin qarşılanma səviyyələri səbəb ola bilər. Metodist öz gözləntilərini prosesə başlamazdan əvvəl müəllimlərlə müzakirə etməlidir. Metodist bu gözləntilərin və vəzifələrin yerinə yetirilməsi keyfiyyətini ölçmək üçün öz fəaliyyətini düzgün qiymətləndirməlidir. Bu məqsədlə o, özünüqiymətləndirmə və müqayisə üçün Karl D. Qlikmen, S. P. Gordon, J. M. Ross-Gordonun "Rəhbərliyə giriş və instruktiv liderlik" (2013) əsərində verilən Şəkil 1-də göstərilən sorğudan istifadə edə bilər.

Şəkil 1-də verilən sorğunu metodist əvvəl özü tam səmimi şəkildə cavablandırmalıdır. Daha sonra isə sorğu müəllimlərə paylanır və anonim şəkildə cavablandırılaraq metodistə geri qaytarılır. Belə ki, əgər, metodist sorğunu n sayda müəllimə paylayıbsa və hər bir müəllimin sorğunun bir maddəsi üzrə verdikləri ballar $m_1, m_2, \dots, m_n$ şəklindədirsə, hər bir maddənin orta balını k ilə işarə etsək, bu,

$$k = \frac{\sum m_n}{n}$$

düsturu ilə hesablanacaqdır. Əgər metodist bölmə üzrə hesablama aparmaq istəyərsə, eyni qayda ilə hər bir bölmənin orta balı hesablanır. Ümumi orta bal isə hər bir bölmə üçün hesablanan ballar toplanıb dördə bölünərək alınır. Məsələn, 5 müəllim eyni bir maddəyə 2, 3, 3, 4 və 4 bal vermişdirlər, onda bu maddə üzrə orta bal $k = \frac{2+3+3+4+4}{5} = 3.2$ olacaqdır. Bölmələr üzrə hesablamaya misal olaraq deyə bilərik ki, A

Bölməsi üzrə 5 müəllimin verdiyi ballar 16, 18, 19, 21 və 22 olarsa, onda A Bölməsinin orta balı eyni qayda ilə hesablanaraq 19.2 alınacaqdır. Ümumi orta balı hesablayarkən, 5 müəllimin hər

birinin verdiyi individual ümumi ballar 83, 92, 100, 112 və 118 olarsa, onda, ümumi orta bal $K = \frac{83+92+100+112+118}{5} = 101$ olacaqdır.

Səkil 1. Metodistin özünüqiymətləndirmə sorğusu[1, s. 97]

Metodistin özünüqiymətləndirmə sorğusu

Hər bir maddənin qarşısında fikrinizi ifadə edən ədədi yazın.

- 1- heç razı deyiləm
- 2- razı deyiləm
- 3- razıyam
- 4- tamamilə razıyam

Bölmə 1. Peşəkar xüsusiyyətlər:

- ___1. Metodist şagirdlərin akademik və şəxsi inkişafını dəyərləndirir;
- ___2. Müəllimlərin akademik və şəxsi inkişafını dəyərləndirir;
- ___3. Müəllimlərdə güvən formalaşdırır;
- ___4. Müəllimlərlə ədalətli davranır;
- ___5. Müxtəlif situasiyalara uyğunlaşır;
- ___6. Etik davranır.

Bölmə 2. Bacarıqlar:

- ___7. Ünsiyyət bacarıqları nümayiş etdirir;
- ___8. Ehtiyacların qiymətləndirilməsi bacarıqları nümayiş etdirir;
- ___9. Problem hələtmə bacarıqları nümayiş etdirir;
- ___10. Müşahidə bacarıqları nümayiş etdirir;
- ___11. Mübahisə hələtmə bacarıqları nümayiş etdirir;

Bölmə 3. Fərdi dəstək:

- ___12. Səmərəli şəkildə təlim prosesini müşahidə edir və yararlı geridönüş edir;
- ___13. Müəllimlərə yararlı metodik vəsaitlər təqdim edir;
- ___14. Müəllim refleksiyasını təşviq edir;
- ___15. Səmərəli təlim prosesini nümayiş etdirir;
- ___16. İnnovativ təlim metodlarını paylaşır;
- ___17. Yeni başlayan müəllimlərə səmərəli dəstək göstərir;
- ___18. Fəaliyyətlərində problemlə üzləşən müəllimlərə səmərəli dəstək göstərir;
- ___19. Fəaliyyətlərini planlaşdırmada müəllimlərə səmərəli dəstək göstərir;
- ___20. Şagirdlərin qiymətləndirilməsini planlaşdırmada müəllimlərə dəstək olur;
- ___21. Fəaliyyətini fərdiləşdirmədə müəllimlərə dəstək olur.

Bölmə 4. Məktəbdaxili dəstək:

- ___22. Müəllimlər arasında tədris dialogunu asanlaşdırır;
- ___23. Pozitiv məktəb mühitinin təmin olunmasına dəstək verir;
- ___24. Məktəbdaxili təlim-tədris prosesinin inkişaf etdirilməsi üçün müəllimlərin birgə əməkdaşlığını dəstəkləyir;
- ___25. Müəllimlərin özünə inamını artırır;
- ___26. Müəllimlərin peşəkar inkişafına səmərəli dəstək verir;
- ___27. Kurikulumun inkişaf etdirilməsinə səmərəli dəstək verir;
- ___28. Proqram qiymətləndirilməsini həyata keçirir.

Metodistin özünüqiymətləndirməsi ilə müəllimlərin metodistin fəaliyyətini qiymətləndirməsini müqayisə etdikdə dörd nəticə almaq mümkündür. Bunlardan birincisi ideal hal olaraq, müəllim və metodistin hər ikisinin metodist fəaliyyətindən məmnunluğudur. Digər üç hal isə:

- metodistin öz fəaliyyətindən məmnunluğu və müəllimin məmnunsuzluğu;
- metodistin məmnunsuzluğu və müəllim məmnunluğu;

• metodist və müəllim məmnunsuzluğu ola bilər.

Qarşılaşılan bu üç hal metodistin özünüinkişafına təkan verməlidir. O, bu sorğunu mütəmadi keçirərək müəllimlərin düşüncələri ilə tanış ola və fəaliyyətinin səmərəliliyini ölçə bilər, yeni strategiyalar müəyyənləşdirə bilər. Sorğunun nəticələrini müəllimlərə paylaşmaq məcburi deyildir.

Metodist və müəllimlərin fəaliyyətində yaranan qeyri-peşəkar münasibətlərə bir səbəb də özünü inkişaf etdirmək, yenilikləri, kurikulumu

tətbiq etməyi qəbul etmək istəməyən, həmkarları ilə ünsiyyət qurmaqda çətinlik çəkən müəllimlər ola bilər. Belə müəllimlər məktəbdə idarəetmə prosesini çətinləşdirən kadrlardır[2]. Onlar yaranan çatışmazlıqların səbəbinin ya valideynlər, ya məktəb rəhbərliyi, ya da metodistlər olduğunu düşünməyə meyillidirlər. Belə bir düşüncəyə malik olanlar olduqları mühiti və şəxslərarası münasibətləri gərginləşdirə bilər. Bunun qarşısını almaq üçün bütün müəllimlərdə metodist fəaliyyətinin məqsədləri haqqında aydın təsəvvürlər yaratmaq, hər bir müəllimin uğurlarının və uğursuzluqlarının öz məsuliyyətində olduğunu anlamalarını təmin etmək lazımdır.

Eyni zamanda müəllimlərlə dialoq qurmaq lazımdır. Dialoq hər bir halda müəllimi dinləmək, ondan informasiya almaq və ikitərəfli əlaqə yaratmaq üçün vacibdir[8]. Səmimi söhbət ilə bir çox anlaşılmazlığı aradan qaldırmaq mümkündür. Müəllimin peşəkarlığını artırmaq üçün metodist onun istək və ehtiyaclarını nəzərə alıb müvafiq kurslara, təlimlərə cəlb etməklə, metodik materiallarla təmin etməklə[6] onun inkişafına, fəaliyyətində müsbətə doğru dəyişikliyin yaranmasına kömək edə bilər.

Səriştəli müəllimləri müxtəlif liderlik rolları ilə gücləndirmək, hər bir halda pozitiv ab-havanı qorumaq və xüsusilə, uğurları qeyd etməklə motivasiyanı artırmaq önəmlidir[3]. Bunun üçün peşəkar inkişaf planını müəllimlə birgə hazırla-

maq, müəllimin bu istiqamətdə səy göstərməsini təmin etmək lazımdır. Metodist tərəfindən icrası nəzərdə saxlanılan inkişaf planı müəllimin inkişafı, şagirdin uğuru üçün bir fürsətdir.

Problemin aktuallığı. İndiki dövrdə metodistin vəzifəsi müəllimin fəaliyyətini qiymətləndirməkdən çıxmış, müəllimin inkişafını təmin etməyə çevrilmişdir. Lakin bunu müəllimlər hər zaman hiss etmir. Nəticə olaraq, hazırda metodist və müəllim arasında peşəkar münasibətlərin inkişaf etdirilməsinə ehtiyac yaranmışdır. Metodist düzgün yanaşmalar seçərək buna nail ola bilər. Metodistin məqsədinə təkcə təlim prosesinin inkişaf etdirilməsi daxil deyil, əsas olaraq, şagird inkişafının təmin edilməsi aiddir. Müəllimlərlə birgə əməkdaşlıq çərçivəsində şagirdin öyrənməsinə fokuslanmaq lazımdır. Yuxarıda göstərilən mümkün situasiyalar nəzərə alınaraq metodist və müəllim arasında güvən və ortaq məqsədlərə əsaslanan peşəkar münasibətlər qurulması bu məqsədin uğurla həyata keçirilməsinə dəstək ola bilər.

Problemin elmi yeniliyi. Müasir dövrdə müəllimlər fəaliyyətlərində qarşılaşdıqları problemlərin həlli zamanı metodik və instruktiv dəstək üçün metodistlərə müraciət edir. Metodist-müəllim münasibətlərinin təməlinin düzgün qoyulması müəllimlərə bu dəstəyin kəsilməz göstərilməsində mühüm rol oynayır.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalə peşəyə yeni başlayan və təcrübəli metodistlər, direktor, direktor müavinləri və müəllimlər, metodist-müəllim münasibətlərini araşdıran tədqiqatçılar üçün faydalı olacaqdır.

Ədəbiyyat:

1. Glickman, S. P. Gordon, J. M. Ross-Gordon, The basic guide to supervision and instructional leadership / C. D. Glickman, S. P. Gordon, J. M. Ross-Gordon - USA – 2013.
2. T. M. Tilley, How Georgia Elementary School Principals Manage Difficult Teachers / T. M. Tilley - USA - Electronic Theses and Dissertations. 813. – 2012.
3. T. Whitaker, What great principals do differently: Eighteen things that matter most / T. Whitaker - Larchmont, N.Y. : Eye on Education – 2012.
4. J. M. Bernard, R. K. Goodyear, Fundamentals of Clinical Supervision / J. M. Bernard, R. K. Goodyear – Boston, USA – 2009.
5. J. M. Cambell, Essentials of Supervision / J. M. Cambell - Hoboken NJ: Wiley – 2006.
6. “Rayon (şəhər) təhsil şöbəsinin metodik kabineti haqqında” Əsasnamə - Bakı – 2002.
7. Glickman, The Developmental Approach to Supervision / C. D. Glickman - Association for supervision and curriculum development - 1980;
8. R. Lapman, Improving Teacher-Supervisor Relationships / H. R. Lapman - University of North Carolina Press - 1957.

E-mail: jamilakzmv@mail.ru

jamilakzmv@gmail.com

Rəyçilər: *ped.ü.fəls.dok.*, dos. B.O. İbadova,

ped.ü.fəls.dok. K.A. Abaslı

Redaksiyaya daxil olub: 30.11.2021.

ŞAGİRD NAILİYYƏTLƏRİNİN MONİTORİNQİ VƏ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

UOT 37.0

Könül Vaqif qızı Mikayılova

*Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutunun
Təhsilin nəzəriyyəsi və tarixi şöbəsinin böyük elmi işçisi*

ALİ TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ KEYFİYYƏT TƏMİNATININ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Кёнюль Вагиф гызы Микаилова

*старший научный сотрудник отдела Теории и истории образования
Института Образования Азербайджанской Республики*

ОЦЕНИВАНИЕ ОБЕСПЕЧЕНИЯ КАЧЕСТВА В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ

Konul Vagif Mikayilova

*senior researcher of the department of Theory and history of education at the
Institute of Education of the Republic of Azerbaijan,*

EVALUATION OF QUALITY ASSURANCE IN HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Xülasə: Məqalədə ali təhsil müəssisələrində daxili keyfiyyət təminatının qiymətləndirilməsi mexanizmlərindən və qiymətləndirmə meyarlarından bəhs edilmişdir. Xarici keyfiyyət təminatının qiymətləndirilməsində iqtisadi, sosial və təbii faktorların nəzərə alınması, eləcə də meta-qiymətləndirmənin hüquqi-normativ baza sənədləri əsasında aparılma mexanizmləri məqalədə öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: *keyfiyyət təminatı, daxili keyfiyyət, xarici keyfiyyət, meta-qiymətləndirmə, meyarlar.*

Резюме: В статье рассматриваются механизмы оценивания внутреннего контроля качества в высших учебных заведениях и критерии оценивания. В статье отражены экономические, социальные и природные факторы при оценивании внешнего обеспечения качества, а также механизмы мета-оценки на основе нормативно-правовых документов.

Ключевые слова: *обеспечение качества, внутреннее качество, внешнее качество, мета-оценивания, критерии*

Summary: The article discusses the mechanisms for assessing internal quality control in higher education institutions and the assessment criteria. The article reflects economic, social and natural factors in the assessment of external quality assurance, as well as the mechanisms of meta-assessment based on regulatory documents.

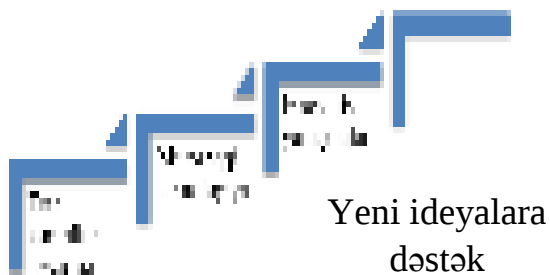
Key words: *quality assurance, internal quality, external quality, meta-assessment, criteria.*

Təhsildə keyfiyyət təminatı keyfiyyət tələblərinin yerinə yetirilməsi ilə bağlı təminatın təmin edilməsidir. “Keyfiyyət təminatı” termini davamlı təkimilləşdirmə çərçivəsində həyata keçirilən bütün fəaliyyətin təsvir olunması və izlənilməsidir. İzlənilən proses və prosedurlar stan-

dartlar və tələblər çərçivəsindən kənara çıxan və aşkarlanan problemləri aradan qaldırmağa xidmət edir. Bu baxımdan da keyfiyyət təminatının qiymətləndirilməsi müəssisələr arasında qarşılıqlı razılaşma əsasında həyata keçirilir.

“Keyfiyyət təminatı” üzrə “Avropa ali təhsil məkanında daimi keyfiyyət təminatı üzrə standartlar və təlimatlar” (ESG) toplusu mövcuddur. Daxili və xarici standartlar toplusu olan ESG Avropa Tələbələr Birliyi (ATB), Ali Təhsil Müəssisələrinin Avropa Assosiasiyası (EURASHE), Avropa Universitetlər Assosiasiyası (EUA) və Ali Təhsildə Keyfiyyət Təminatı üzrə Avropa Assosiasiyası (ENQA) tərəfindən hazırlanmışdır. Bu standartlar və təlimatlar toplusu ali təhsil müəssisələrinə cavabdeh olan nazirliklər tərəfindən 2005-ci ildə təsdiq edilmişdir.

Keyfiyyət təminatının qiymətləndirilməsi ali təhsil müəssisələrinin innovativ və iqtisadi yüksəlişinin, rəqabətədavamlılığının keyfiyyətini artırır. Bu keyfiyyətin təmin olunması məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 29.12.2019-cu il tarixli fərmanı ilə Təhsildə Keyfiyyət Təminatı Agentliyi (TKTA) yaradılmışdır. Agentlik dövlət orqanları (qurumları) və bələdiyyələrlə, beynəlxalq və qeyri-hökumət təşkilatları, digər hüquqi və fiziki şəxslərlə qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərir və ali təhsil müəssisələrinin fəaliyyətində əsaslı dəyişikliklər tələb edir ki, bu tələblərdə onların regional əməkdaşlıq əlaqələrinin genişləndirilməsinə təkan verir. Təhsil xidmətlərinin keyfiyyət təminatının qiymətləndirilməsində məqsəd aşağıdakı kimidir:

Keyfiyyət təminatının qiymətləndirilməsi iki istiqamətdə aparılır:

- Daxili keyfiyyət təminatının qiymətləndirilməsi
- Xarici keyfiyyət təminatının qiymətləndirilməsi

Daxili keyfiyyət təminatının qiymətləndirilməsi

Daxili keyfiyyət təminatının qiymətləndirilməsi zamanı ali təhsil müəssisələrinin fəaliyyət istiqamətləri - tədqiqat, təlim və tədris arasında əlaqə, milli və strateji yanaşmalar, akade-

mik dürüstlük və azadlılıq kimi məsələlər nəzərə alınır. Qiymətləndirmə isə əsasən aşağıdakı sahələri əhatə edir:

Daxili keyfiyyətin qiymətləndirilməsi prosesi müəyyən istiqamət və meyarlar əsasında həyata keçirilir:

1. Proqramların tərtibi və təsdiq olunması prosesi üzrə qiymətləndirmə meyarları:

- institusional strategiyada nəzərdə tutulmuş ümumi proqrama uyğunluğu;
- tələbələrin və digər maraqlı tərəflərin iştirakı;
- xarici təcrübədən və məlumat resurslarından istifadə;
- tələbələrin inkişaf təminatı;
- tələbələrin qiymətləndirilməsi üçün istifadə edilən prosedurların səmərəliliyi;
- dərs yükünün uyğunluğu;
- tədris proqramının institusional qaydada formal təsdiqi və s.

2. Təhsil, tədris və qiymətləndirmə prosesləri üzrə qiymətləndirmə meyarları:

- təhsildə yeni və dəyişən təhsil üsullarından istifadə zamanı tələbə ehtiyaclarının nəzərə alınması;
- tədrisin müxtəlif yollarla həyata keçirilməsi;
- müxtəlif pedaqoji metodlardan istifadə;
- tədris metodlarının və pedaqoji metodların daim qiymətləndirilməsi;
- tələbə və müəllim münasibətlərində qarşılıqlı əməkdaşlıq;
- tələbə ehtiyaclarının və şikayətlərinin nəzərə alınması və s.

3. Tələbələrin təhsil alması, tanınması və attestasiyası üzrə qiymətləndirmə meyarları:

- tələbələrə elmi karyera üzrə imkan və şəraitin yaradılması;

- qəbul, tanınma və buraxılış üzrə irəliləyiş;
- tələbələrin digər ali təhsil müəssisələri ilə əməkdaşlığı və s.

4. Təhsil resursları üzrə qiymətləndirmə meyarları:

- elektron kitabxana;
- tədris vasitələri;
- IT infrastrukturunu və s.

5. Müəllim heyətinin fəaliyyəti üzrə qiymətləndirmə meyarları:

- müəllim heyətinin peşəkar inkişafını təmin edən şərait;
- təhsil və tədqiqat işləri arasında əlaqənin təminatı;
- innovasiyaların tətbiqi və yeni texnologiyalardan istifadə və s.

6. Məlumatların idarə olunması üzrə qiymətləndirmə meyarları:

- qiymətləndirmə göstəriciləri;
- tələbələrin təhsil proqramından məmnunluğu;
- tədris resurslarından istifadə metodları və s.

7. İctimai əməkdaşlıq üzrə qiymətləndirmə meyarları:

- təhsil müəssisəsinin fəaliyyət istiqamətinin ictimailəşdirilməsi;
- təklif etdikləri proqramların, seçim meyarlarının, gözlənilən nəticələrin ictimailəşdirilməsi;
- təhsil, tədris və qiymətləndirmə ilə bağlı ictimaiyyətin məlumatlandırılması;
- keçid balları, tələbələr üçün yaradılan tədris imkanlarının, işlə təmin olunmuş məzunların sayı ilə bağlı ictimaiyyətin məlumatlandırılması və s.

Xarici keyfiyyət təminatının qiymətləndirilməsi

Daxili keyfiyyət təminatı qiymətləndirildikdən sonra xarici keyfiyyət təminatı üçün agentlik tərəfindən ekspert qrupu yaradılır. Xarici keyfiyyət təminatı ali təhsil müəssisəsinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində katalizator rolunu oynayır. Daxili keyfiyyət təminatı nəticəsində əldə olunan qiymətləndirmənin səmərəliliyi, qiymətləndirilir. Daxili qiymətləndirmənin nəticələri bir daha nəzərdən keçirilir və ekspertlər tərəfindən problemlərin aradan qaldırılması istiqamətində təklif və tövsiyələr ali təhsil

müəssisələrinə təqdim olunur və problemlərin aradan qaldırılması istiqamətində tövsiyələr hazırlanır və təqdim olunur. Xarici keyfiyyət təminatı ali təhsil müəssisəsində mövcud problemlərin aradan qaldırılmasına bilavasitə nəzarət edir. Daxili keyfiyyət təminatının qiymətləndirilməsindən fərqli olaraq xarici keyfiyyət təminatının qiymətləndirilməsi zamanı aşağıdakı faktorlarda nəzərə alınır:

- iqtisadi şərtlər;
- sosial şərtlər;
- təbii şərtlər.

Meta-qiymətləndirmə

Daxili və xarici keyfiyyət təminatı sisteminin əhəmiyyət kəsb etməsi üçün ali təhsil müəssisələri və ictimaiyyət qiymətləndirmə aparıcı agentliklərə etibar etməlidir. Bunun üçün qiymətləndirmə fəaliyyəti göstərən agentliklərin özlərinin də fəaliyyəti obyektiv və şəffaf, məqsədləri və hədəfləri aydın olmalıdır. Onların fəaliyyətini tənzimləyən hüquqi-normativ baza əsasında müəyyən səlahiyyətlər daşılmalı, ali təhsil sistemi, dövlət siyasəti, maraqlı tərəflər və ictimaiyyətlə qarşılıqlı əlaqədə olmalıdır. Eyni zamanda müstəqil fəaliyyətdə olmalı, ali təhsil müəssisələrində keyfiyyət təminatı ilə bağlı yekun nəticələrə cavabdehlik daşımalıdırlar.

Aidiyyəti qurumlar tərəfindən agentliklərində fəaliyyəti qiymətləndirilir. Bu meta-qiymətləndirmədir, yəni qiymətləndirənlərin qiymətləndirilməsi.

Metaqiymətləndirmə zamanı mərkəz, yaxud agentliklərin fəaliyyəti aşağıdakı kimi qiymətləndirilir:

1. Xidmət keyfiyyəti (davranış, ünsiyyət və s.).
2. İşçinin peşəkarlığı (bacarığı, operativliyi və s.).
3. İdarəetmə keyfiyyəti (müəssisənin iş fəaliyyəti, əməkdaşlıq əlaqələri və s.)

Problemin aktuallığı: Təhsildə keyfiyyət təminatı məqsədlə keyfiyyət tələblərinin yerinə yetirilməsi aktuallıq kəsb edir.

Problemin elmi yeniliyi: Ali təhsil müəssisələrində daxili və xarici keyfiyyət təminatının qiymətləndirmə meyarları yeni yanaşma tərzidir.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi: Problemin həlli yolu istiqamətində qiymətləndirmə meyarları praktik əhəmiyyətə və tətbiqə imkan verəcək.

Ödäbiyyat:

1. Avropa ali təhsil məkanında keyfiyyət təminatı üzrə standartlar və təlimatlar (ESG). URL: [esg \(1\) mmm.pdf](#)
2. Təhsildə Keyfiyyət Təminatı Agentliyi. URL: <https://tkta.edu.az/>
3. By Kevin Herrholtz. Extend Your Training Evaluation To Include The Phillips ROI Model. Retrieved from [link]<https://elearningindustry.com/extend-training-evaluation-include-phillips-roi-model> (march 18, 2020)
4. Morgan J.P. ESG - Environmental, Social & Governance Investing Retrieved from [link] <https://yoursri.be/media-new/download/jpm-esg-how-esg-can-enhance-your-portfolio.pdf>
5. Zhou, M., Brown, D. Educational learning theories. Retrieved from [link] [file:/// C:/Users/Konul/ Downloads/ALG%20Educational%20Learning%20Theories.pdf](file:///C:/Users/Konul/Downloads/ALG%20Educational%20Learning%20Theories.pdf) (2017).

E-mail: konulmikayilova@rambler.ru

Rəyçilər: *ped.ü.elm.dok.* **Z.B. Muradova**

ped.ü.fəls.dok.,dos. **N.Ş. Muradova**

Redaksiyaya daxil olub: 17.11.2021

İŞ YOLDAŞLARIMIZIN YUBİLEYLƏRİ

UOT 37

Professor Piralı Behbudalı oğlu Əliyev – 65

ELMƏ VƏ TƏHSİLƏ HƏSR OLUNMUŞ ÖMÜR

Ötən əsrin səksəninci illəri idi. Aspirantu-raya qəbul başa çatmışdı. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası ixtisası üzrə də bir nəfər aspirant qəbul edilmişdi – Piralı Behbudalı oğlu Əliyev. O, ədəbiyyatın tədrisi metodikası şöbəsinə təhkim olundu. Həmin zamanlar institut Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Pedaqoji Elmlər İnstitutu adlanırdı. Şöbələr fənlərin tədrisi metodikaları üzrə fəaliyyət göstərirdi. Yəni: Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası şöbəsi, kimya və biologiyanın tədrisi metodikası şöbəsi, fizika və riyaziyyatın tədrisi metodikası şöbəsi və s.

Pirali müəllimin elmi rəhbəri pedaqoji elmlər doktoru, professor Şəmistan Mikayılov təsdiq edildi.

Pirali müəllim Füzuli rayonundan gəlmişdi. O, 1956-cı ilin iyul ayının 17-sində Füzuli rayonun Yağlıvənd kəndində anadan olmuşdu. Xankəndi Pedaqoji İnstitutunun filologiya fakültəsini bitirərək, doğma Yağlıvənd kənd orta məktəbində Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimi işləyirdi. Adlı-sanlı müəllim kimi tanınırdı. Nə şagirdlər, nə pedaqoji kollektivin üzvləri, nə də rayon maarif şöbəsinin rəhbərləri onun məktəbdən, rayonun müəllimliyindən getməsinə istəmirdilər. Fəqət Pirali müəllim qət etmişdi, elmin

enişli-yoxuşlu yollarında addımlamaq fikrindəydi. Tədqiqatlara qoşulmaq, alim olmaq üçün özündə dərin ehtiyac duyurdu.

Beləliklə, arzularının qanadlarında Bakıya gəlmişdi. Atalarımız demişkən: “Niyyətin hara, mənzilin ora”.

Tanış olduq. Bildim ki, Pirali müəllim öz fənninin gözəl bilicisidir, həm nəzəri, həm metodik hazırlığa malik ədəbiyyat müəllimidir. Onun tezliklə ədəbiyyatın tədrisi metodikası ixtisası üzrə alim kimi yetişəcəyinə şəkk-şübəhm qalmadı.

O vaxtlar ədəbiyyatın tədrisi metodikası ixtisası üzrə iki nəfər elmlər doktoru vardı: Şəmistan Mikayılov və Camal Əhmədov. İllər keçdi. Pirali müəllim 1988-ci ildə “Ədəbiyyatın tədrisi prosesində şagirdlərin hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsi” (Azərbaycan ümumtəhsil məktəblərinin VIII-X sinif materialları əsasında) mövzusunda namizədlik; 2010-cu ildə “Azərbaycan ümumtəhsil məktəblərində klassik seir nümunələrinin tədrisinin nəzəri və praktik problemləri” mövzusunda doktorluq dissertasiyalarını müdafiə etdi. İndi respublikada ədəbiyyatın tədrisi metodikası ixtisası üzrə yalnız bir nəfər elmlər doktoru var – Pirali Behbudalı oğlu Əliyev.

Pirali müəllim 1984-cü ildən bizim institutda - Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutundadır (əvvəlki Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Pedaqoji Elmlər İnstitutu). Qeyd etdiyim kimi, aspirant, elmi işçi, baş elmi işçi, Təbiyə problemləri şöbəsinin müdiri olmuş, hazırda Təhsilin iqtisadiyyatı və idarə olunması şöbəsinin müdürüdür.

Vaxtilə mən də Təbiyənin ümumi problemləri şöbəsində çalışmışam. Pirali müəllim hələ aspirant olduğu illərdə.

SSRİ-yə daxil olduğumuz illərdə Moskva-da Pedaqoji Elmlər Akademiyası fəaliyyət göstərirdi. Akademiyanın xeyli institutu vardı. Ötən əsrin 70-ci illərində SSRİ PEA-da yeni bir institut yaradıldı – Təbiyə Problemləri İnstitutu. Bunu nəzərə alaraq, Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Pedaqoji Elmlər İnstitutunda da Təbiyənin ümumi problemləri şöbəsi təşkil olundu və müsabiqə elan edildi. Həmin zamanlarda mən Sabirabad rayonun Şıxsalahlı və Qaragüney kənd məktəblərində təyinatla ingilis dili müəllimi işləyirdim. Sənədlərimi təqdim edərək, müsabiqədən keçdim və yeni yaradılmış şöbəyə kiçik elmi işçi vəzifəsinə qəbul olundum. Namizədlik, doktorluq dissertasiyaları müdafiə etdim. İnstitutun Ali və orta ixtisas təhsili şöbəsinə müdir təyin olundum.

Təbiyənin ümumi problemləri şöbəsinin ilk müdiri pedaqoji elmlər namizədi Mirzəağa Ağayev, sonralar Oruc Vəliyev və pedaqoji elmlər namizədi Ağadadaş Babayev oldu. Arada Təbiyənin ümumi problemləri şöbəsi Pedaqogika nəzəriyyəsi və tarixi şöbəsi ilə birləşdirildi. İllər keçdi. Mən institutun elmi katibi oldum. Təbiyə problemləri şöbəsi yenidən təşkil olundu və Pirali Əliyev onun müdiri təyin edildi.

Mənim elmi əsərlərimin əksəriyyəti təbiyə məsələlərinə aiddir, hətta namizədlik və doktorluq dissertasiyalarım da.

Pirali müəllim Təbiyə problemləri şöbəsinə müdir təyin olunandan sonra ədəbiyyatın tədrisi metodikası ixtisasından daha çox təbiyə məsələlərinə aid elmi məqalələr, təbiyə proqramları, monoqrafiya, kitab və kitabçalar yazdı. Diqqət edək: “Gənclərin milli-mənəvi dəyərlər əsasında tərbiyəsi”, “Təhsil müəssisələrində təbiyə işinin təşkili”, “Sinif rəhbərinin valideynlərlə əlaqəli işinin təşkili sistemi”, “Ümumtəhsil məktəbləri üçün təbiyə proqramı”, “Məktəblilərin tərbiyəsi: problemlər, perspektivlər” və s.

Pirali müəllim elmi tədqiqatla məşğul olmaqla yanaşı ali və ümumtəhsil məktəblərində də ədəbiyyat fənnini tədris etmişdir və etməkdədir. Uzun müddət Bakının Suraxanı rayonunun 282 və 290 nömrəli məktəblərində, eyni zamanda “ERA” tam orta ümumtəhsil məktəbində Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimi işləmişdir.

Respublika Təhsil Nazirliyinin xətti ilə müxtəlif tədbirlərdə fəallıq göstərir. Müəllimlərin sentyabr (əvvəllər avqust) konfranslarında nazirliyin nümayəndəsi kimi ayrı-ayrı rayonlarda olmuş, təhsil standartlarının, mərkəzləşdirilmiş imtahanlarda ədəbiyyatdan test tapşırıqlarını hazırlanmasında, ilin ən yaxşı müəllimi müsabiqələrinin təşkili və həyata keçirilməsində yaxından iştirak etmişdir.

Pirali müəllimin ən çox müraciət etdiyi, tədqiq etdiyi sahələrdən biri vətənpərvərlik tərbiyəsidir. Namizədlik dissertasiyası da bu mövzuya həsr olunub. Bütün bunlar təsadüfi deyil. O, Vətənə, doğma torpağa son dərəcə bağlı adamdır. Düşməndə sonsuz nifrəti vardır. Onun babası Füzuli rayonun Yağlıvənd kəndinin ilk kolxoz sədri olmuşdur. Adını daşdığı və üzünü görmədiyi bu şəxsi 1933-ci ildə 42 yaşında, əmisi Bayraməlini isə 1955-ci ildə 22 yaşında erməni faşistləri qətlə yetirmişlər.

Pirali müəllimin qardaşı Güllalı I Qarabağ müharibəsində iştirak etmiş (1992-1994-cü illər) və Horadiz ərazisində gedən döyüşlərdə qəhrəmancasına şəhid olmuş, ölümündən sonra o, “İgidliyə görə” medalı ilə təltif edilmişdir.

Bütün bunlar onun elmi yaradıcılığından kənarda qala bilməzdi. O, öz əsərlərində böyüyən nəsildə, gənclərdə vətənpərvərlik duyğusunun və düşməne nifrət hisslərinin formalaşdırılmasını vacib bilmiş, Vətənin müdafiəsinə həmişə hazır olmağı hər birimizin müqəddəs borcu, vəzifəsi kimi ön plana çəkmişdir.

Təhsilin məzmunu ilə bağlı Pirali müəllimin gördüyü işlər xüsusilə diqqətəlayiqdir. O, aşağıdakı istiqamətlərdə tədqiqatlar aparmış və tədqiqatlarının nəşrinə nail olmuşdur: “Ümumtəhsil məktəblərində V-XI sinifləri üçün ədəbiyyat proqramı”, “Ədəbiyyatdan Azərbaycan Respublikası məktəblilərinin təhsil standartları”, “Ümumtəhsil məktəblərində poetikanın tədrisinin nəzəri və praktik problemləri”, “Ədəbiyyatdan sxemlər və cədvəllər (Ədəbiyyat nəzəriyyəsi materialları üzrə)”, “Ümumtəhsil məktəblə-

rində Azərbaycan klassik ədəbiyyatının tədrisi (şeir nümunələri əsasında)", "V-XI siniflərin ədəbiyyat fənnindən qiymətləndirmə standartları və vəsaitlərinin hazırlanması", "Dədə Qorqud" dastanından "Bayburanın oğlu Bamsı Beyrək boyu" və "Basatın Təpəgözü öldürməsi boyu" (məktəblilər üçün sadələşdirilmişdir)", "Uşaq ədəbiyyatının tədrisi problemləri", "Ədəbiyyatın tədrisi metodikası proqramı (Ali məktəblərin bakalavr təhsili alanlar üçün)", "Ümumi təhsilin dövlət standartları: ədəbiyyat fənni", "Mütaliə mədəniyyətinin formalaşdırılması yolları" və s.

Ümumiyyətlə, professor Pıralı Əliyevin 170-ə yaxın elmi əsəri (o cümlədən 2 monoqrafiya, 5 metodik vəsaiti), çoxsaylı elmi məqalələri) vardır. Türkiyənin, Ukraynanın, Qazaxstanın, Özbəkistanın və Rusiya Federasiyasının nüfuzlu jurnallarında 11 məqalə nəşr etdirmişdir.

Pıralı müəllim səmərəli tədqiqatlar aparır. Onun tədqiqatları aşağıdakı istiqamətləri əhatə edir: "Təhsil müəssisələrində tərbiyə işinin təşkilinin elmi-nəzəri əsasları", "Ümumtəhsil məktəblərində tərbiyə işinin təşkili, planlaşdırılması və idarə olunması", "Təhsil sisteminin idarə edilməsinin nəzəri-metodoloji əsasları", "Tərbiyə işində kollegial idarəetmə və özünüidarə", "Ümumtəhsil məktəblərində sinif rəhbəri işinin

təşkili", "Ümumtəhsil müəssisələrində təhsil alanlarla məktəbdənkənar tərbiyə işinin təşkili", "Təhsilin idarə olunması və iqtisadiyyatı" və s.

Pıralı müəllim elmi kadrların hazırlanması sahəsində də səmərəli fəaliyyət göstərir. Elmi rəhbərliyi ilə 2 nəfər fəlsəfə doktoru yetişmişdir. Rəsmi opponent kimi də fəaliyyəti diqqətəlayiqdir. Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının ekspert komissiyasının üzvüdür.

Pıralı müəllimin əməyi dövlət, Təhsil Nazirliyi və institut tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. O, Azərbaycan Respublikası Prezidenti cənab İlham Əliyevin 2010-cu il 04 oktyabr tarixli 1132 nömrəli Sərəncamı ilə Əməkdar müəllim fəxri adına layiq görülmüş, respublika Təhsil nazirinin əmri ilə Azərbaycan Respublikasının Qabaqcıl Təhsil işçisi döz nişanı və Fəxri fərmanı ilə təltif olunmuşdur.

Mən Pıralı müəllimlə tanış olanda onun 28 yaşı vardı. İllər gör nə sürətlə ötüb keçib. İndi o, artıq 65 yaşına çatıb. Sağlam və gümrahdır, həvəslə, yüksək enerji ilə fəaliyyət göstərir, yazıb yaradır.

Arzum budur ki, o, 70, 80, 90, 100 yaşında da belə şövqlə fəaliyyətdə olsun.

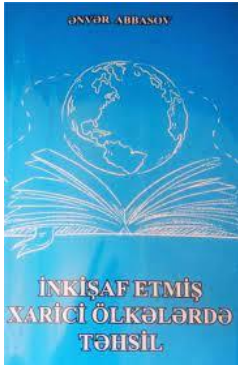
Pıralı müəllim, 65 yaşın mübarək!!!

Akif Abbasov,

Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun elmi katibi, pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor, Əməkdar müəllim

İNSTITUT ƏMƏKDAŞLARININ 2020-2021-ci İLLƏRDƏ NƏŞR OLUNMUŞ ƏSƏRLƏRİ

UOT 37.0

Ənvər Abbasov. İnkişaf etmiş ölkələrdə təhsil.

Bakı: Elm və təhsil, 2020, 108 s.

Kitab müəllifin 1999-cu ildən başlayaraq Azərbaycanda həyata keçirilən təhsil islahatı dövründə qabaqcıl təcrübəni öyrənmək məqsədi ilə dünyanın inkişaf etmiş xarici ölkələrinə səfəri zamanı apardığı qeydlər əsasında hazırlanmışdır. Həmin ölkələrdə həyata keçirilən təhsil siyasətləri, təhsilin pillə və səviyyələri, məzmunu, təşkili, idarə olunması, qiymətləndirmə və s. məsələlər əhatə olunmuşdur.

Kitabdan müəllimlər, tərbiyəçilər, təhsil müəssisələri, o cümlədən təhsillə maraqlanan hər kəs istifadə edə bilər.

Ə.M. Abbasov, İ.A. Cavadov, B.O. İbadova, K.R. Quliyeva, İ.H. Sultanova, S.E. Cavadova. Kurikulum bələdçisi (izahlar və tətbiqlər).

Bakı: Elm və təhsil, 2019, 320 səh.

Kitabda respublikamızda həyata keçirilən təhsil, kurikulum islahatına, təlim-tərbiyə məsələlərinə, təhsil prosesinin psixoloji problemlərinə dair tarixi, nəzəri və praktik materiallar öz əksini tapmışdır.

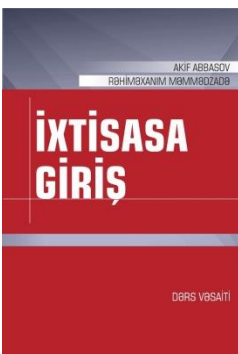
Kitabdan tədqiqatçılar, müəllimlər, metodistlər və dərslük müəllifləri istifadə edə bilərlər.

Akif Abbasov, Rəhiməxanım Məmmədzadə, Lalə Məmmədli (müəllif-tərtibçilər). Pedaqogika: Müntəxəbat. Ali təhsil müəssisələrinin bakalavriat səviyyəsi üçün dərs vəsaiti. Bakı: Mütərcim, 2020, 608 səh.

Ali təhsil müəssisələri üçün müxtəlif alimlər tərəfindən yazılmış "Pedaqogika" dərslikləri vardır. İstər müəllimlər, istərsə də tələbələr həmin dərsliklərdən lazımınca şəkildə faydalanırlar. Təqdim olunan dərs vəsaiti Pedaqogika üzrə mühazirə və seminar məşğələlərinin səmərəli tədrisinə kömək etmək məqsədi ilə hazırlanmışdır. Dərs vəsaiti tərtib olunarkən "Pedaqogika" dərsliklərinin materiallarından, pedaqoji mövzuda yazılmış elmi məqalələrdən, xüsusən təhsilə aid dövlət sənədlərindən istifadə edilmişdir.

Dərs vəsaitindən ali məktəb tələbələri, müəllimlər, dissertant və doktorantlar, magistrantlar, magistrlər, valideynlər, həmçinin geniş oxucu kütləsi də faydalana bilərlər.

Prof. Akif Abbasov və dos. Rəhiməxanım Məmmədzadə. "İxtisasa giriş" (dərs vəsaiti). Bakı: Mütərcim, 2020, 160 səh.

Dərs vəsaitində müəllimlik peşəsinin faydası və müəllim əməyinin dəyəri; cəmiyyətdə pedaqoji peşə sahiblərinin mövqeyi; müəllim şəxsiyyətinin harmoniyası; pedaqoji ali məktəblərdə müəllim hazırlığı, pedaqoji ali məktəblərdə tədris məşğələlərinin əsas növləri, tələbələrin təlim əməyi mədəniyyəti; pedaqoji fəaliyyət və mənəvi münasibətlər; pedaqoji ünsiyyət; müəllim hazırlığı sistemində pedaqoji praktikanın əhəmiyyəti və vəzifələri, pedaqoji təcrübə dövründə tələbələrin şagirdlərlə apardığı tərbiyəvi iş nəzərdən keçirilir.

Eyni zamanda dərs vəsaitində müəllimin pedaqoji ustalığı, pedaqoji takt və taktika, müəllimin yaradıcılığı və pedaqoji istedadı; müəllimin pedaqoji etikas, pedaqoji mərifət və pedaqoji tolerantlıq; pedaqoji və psixoloji diaqnostika, pedaqoji ekspertiza və tələbələrin tədqiqatçılıq fəaliyyəti kimi mühüm məsələlərin üzərində dayanılır.

Dərs vəsaiti ali məktəblərin bakalavriat səviyyəsində təhsil alan tələbələr üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Azərbaycanın elm və mədəniyyət xadimləri. Professor Akif Nurağa oğlu Abbasov.

Bibliografiya / Tərtib edənlər: Lalə Məmmədli, Babək Abbaszadə.

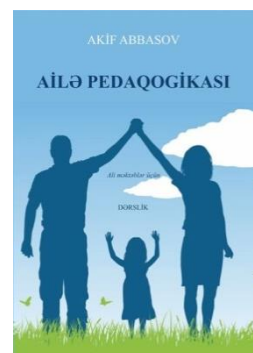
Bakı: Mütərcim, 2020, 124 səh.

Bibliografiya Azərbaycanın görkəmli alimi, yazıçısı və tərcüməçisi, pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor, Rusiya Pedaqoji və Sosial Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü Akif Nurağa oğlu Abbasovun anadan olmasının 70 illiyinə həsr olunur. Bibliografiyada sadə və mənalı bir həyat keçirən, nəfsi tox və xeyirxah bir insanın həyatının və fəaliyyətinin önəmli anları, elmi, bədii, ədəbi və publisistik əsərlərinin, ingilis və rus dillərindən tərcümələrinin, redaktorluğu və rəyçiliyi ilə nəşr olunmuş kitabların, elmi rəhbərliyi və rəsmi opponentliyi ilə yetişmiş alimlərin adları, İnternet səhifələrində müxtəlif bədii portalarda yerləşdirilmiş qələm məhsullarının adları və linkləri öz əksini tapmışdır.

Prof. Akif Nurağa oğlu Abbasov. Ailə pedaqogikası: Ali təhsil müəssisələri üçün dərslik. Bakı: Mütərcim, 2020, 272 səh.

10 fəsildən ibarət olan dərslikdə Ailə pedaqogikası pedaqoji elmlər sistemində nəzərdən keçirilir, fənnin digər elmlərlə əlaqəsi; ailə pedaqogikasının qaynaqları və tədqiqat metodları nəzərdən keçirilir. Ailə tərbiyəsinin prinsipləri, metodları, vasitələri və priyomları; valideynin nüfuzu, şəxsi nümunəsi və pedaqoji mərifəti; ailənin mühüm əsasları, asudə vaxtı və istirahəti, ailədə şəxsiyyətlərarası münasibətlər, ailə və uşaqlar, ailənin idarə olunması kimi mühüm məsələlərə aydınlıq gətirilir.

Prof. Akif Abbasov və dos. Rəhiməxanım Məmmədzadə.

Ailə pedaqogikası. Müntəxəbat: Dərs vəsaiti.

Bakı: Mütərcim, 2020, 272 səh.

Dərs vəsaitində uşaqların tərbiyəsində ata-ananın, ailə münasibətlərinin rolu, tərbiyə anlayışı, ailə tərbiyəsinin mahiyyəti, məqsəd və vəzifələri, ailənin quruluşu və tipləri, ailə tərbiyəsində yol verilən nöqsanlar, ailə tərbiyəsinin səmərəli metodları və prinsipləri üzərində dayanılır.

İntiqam Hilal oğlu Cəbraylov, Könül Vaqif qızı Mikayılova.

Əqli mülkiyyət mədəniyyətinin nəzəri və pedaqoji əsasları (magistrantlar üçün dərs vəsaiti).

Bakı: "Orxan", 2020, 151 səh.

Dərs vəsaitində əqli mülkiyyət mədəniyyəti anlayışının mahiyyəti izah edilmiş, əqli mülkiyyətin təsnifatı verilmiş, əqli mülkiyyət mədəniyyətinin nəzəri prinsipləri, tələbələrə aşılınması yolları əsaslandırılmışdır. Burada əqli mülkiyyətin hüquqi aspektdən qorunması, əqli mülkiyyət dəyərinin qiymətləndirilməsi, əqli mülkiyyət mədəniyyətinin inkişafında tədqiqatçılığın rolu, əqli mülkiyyətlə bağlı maarifləndirmə işlərinin təşkili məsələləri də əksini tapmışdır.

Könül Vaqif qızı Mikayılova

“Qarabağın təhsil tarixi” Bakı: “Orxan”, 2021, 136 səh.

Könül Vaqif qızı Mikayılovanın “Qarabağın təhsil tarixi” adlı kitabında Qarabağda ilk təhsil ocaqları hesab olunan mədrəsələr, Çar Rusiyası, AXC və Sovet hakimiyyəti illərində formalaşan məktəblər, qarabağlı ziyalıların acı taleyi oxucuların nəzərinə çatdırılır. Həmçinin müstəqillik illərində Azərbaycan təhsilinin inkişaf perspektivləri, Qarabağda dağıdılan təhsil müəssisələrinin dislokasiyası, QHT və beynəlxalq təşkilatların bu sahədə göstərdiyi təşəbbüs öz əksini tapır.

Tavat Hüseyn qızı Muradlı. “Scientific papers in EFL” (İngilis dilində elmi çalışmalar).

Bakı: “Müəllim”, 2021. – 80 səh.

“Scientific papers in EFL” (İngilis dilində elmi çalışmalar) Tavat Hüseyn qızı Muradlının ilk kitabıdır. Bu kitab orta məktəblərdə tələffüzün tədrisi və öyrənilməsinin praktikasi, orta məktəb şagirdlərinin ingilis dilinin öyrənilməsinin və tələffüzün vacibliyi ilə əlaqəli ehtiyaclarına, gözləntilərinə və motivasiyasına dair ümumi məlumat verir. Kitabda ikinci dil (L2) tələffüzünün mənimsənilməsi, tədris metodları, tədris prosesinə təsir edən amillərlə yanaşı, Polşa orta məktəbində aparılmış uzunmüddətli bir çalışmanın sonuçları və sonuçları üzərinə aparılan araşdırmanın qısa xülasəsi təqdim olunur.

K.R. Məmmədova. Şirin balalara oyun hədiyyəm (1-3 yaşlı uşaqlar üçün metodik vəsait). Bakı, “Müəllim”, 2021, 60 səh.

“Şirin balalara oyun hədiyyəm” adlı metodik vəsait məktəbəqədər təhsilin kurikulumunun inkişaf sahələrinə və onları əhatə edən məzmun standartlarına, STEM təhsil modelinin innovativ tələblərinə uyğun olaraq hazırlanmış oyunlar vasitəsi ilə uşaqların fiziki inkişaf, sağlamlıq, idraki, estetik və sosial bacarıqlarının forma-laşaraq, inkişaf etdirilməsi ilə bağlı elementar bilik və bacarıqlara yiyələndirilməsi məqsədi daşıyır. Vəsait uşaqların ümumi inkişafına xidmət edən öyrədici oyun növləri vasitəsi ilə valideyn və tərbiyəçi-müəllimlərə uşaqlarla işin səmərəli təşkilində müəyyən qədər köməklik edəcəkdir.

Təqdim olunan vəsait 1-3 yaşlı uşaqların yaş və bilik səviyyələrinə uyğun, rəngarəng və maraqlı şəkildə hazırlanmaqla, uşaqlarda müsbət emosiyalar yarada bilən innovativ oyun nümunələri ilə əhatə olunmuşdur. Vəsaitdən 1-3 yaşlı uşaqlarla işin təşkilində məktəbəqədər təhsil müəssisələrində çalışan tərbiyəçi-müəllimlər, ali və orta ixtisas təhsili müəssisələrinin müvafiq ixtisas üzrə tələbələri, eyni zamanda valideynlər geniş istifadə edə bilirlər.

K.R. Məmmədova. Şeir və tapmaca çələngi (1-6 yaşlı uşaqlar üçün).

Bakı, “ADPU”-nun nəşri, 2021, 66 səh.

1-6 yaşlı uşaqlar üçün nəzərdə tutulmuş didaktik əhəmiyyətli “Şeir və tapmaca çələngi” adlı vəsaitdə müxtəlif şeirlər və tapmacalar təqdim olunur. Vəsait uşaqların ilin fəsilləri, ictimai-həyat hadisələri, bayramlar və s. ilə tanış olmaları məqsədi daşıyır.

Təqdim olunan şeirlər və tapmacalar uşaqların yaş və bilik səviyyələrinə uyğun, sadə dildə yazılan, yadda qalan və uşaqlarda müsbət emosiyalar yarada bilən bədii nümunələrdir. Vəsaitdən məktəbəqədər yaşlı uşaqların təhsil və tərbiyə işlərində tərbiyəçi-müəllimlər, valideynlər, həmçinin ali və orta ixtisas təhsili müəssisələrinin müvafiq ixtisas üzrə təhsil alan tələbələri geniş şəkildə istifadə edə bilirlər.

Elxan Bəylərov. İntellekt. Nəzəriyyələr və modellər

Ali məktəb tələbələri üçün dərs vəsaiti. Bakı, 2020, 175 səh.

Kitabda intellekt, onun inkişafının və qiymətləndirilməsinin nəzəri və tarixi məsələləri, ümumi intellekt testlərinin tərtibi və tətbiqi problemləri, insanın ümumi intellektual səviyyəsinin və intellekt strukturunun formalaşma xüsusiyyətləri müasir psixoloji-pedaqoji yanaşmalar baxımından təhlil və şərh edilmişdir.

Kitabdan ali məktəblərin psixologiya və pedaqogika fakültələrinin müəllim və tələbələri, doktorant və dissertantlar, praktik psixoloqlar, müstəqil tədqiqatçılar, test yaradıcılığı və onun praktiki tətbiqi ilə məşğul olanlar, bu problemə maraq göstərən digər mütəxəssislər istifadə edə bilərlər.

MÜNDƏRİCAT
ОГЛАВЛЕНИЕ
CONTENTS

BAŞ REDAKTORDAN
ОТ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА
FROM THE EDITOR IN CHIEF

Akif Abbasov.

- Nizami Gəncəvinin əxlaqi görüşləri 5
Нравственные взгляды Низами Гянджеви
Nizami Ganjavi's moral views

NİZAMİ GƏNCƏVİ – 880
НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ – 880
NIZAMI GANJAVI – 880

Ənvər Abbasov.

- Nizami Gəncəvi və söz (Esse) 10
Низами Гянджеви и слово (Эссе)
Nizami Ganjavi and the word (Essay)

AŞIQ ALASGƏR – 200
АШИГ АЛАСГЕР – 200
ASHIG ALASGER – 200

Lalə Məmmədli.

- Aşıq Ələsgərin yaradıcılığı təhsilləndirici və tərbiyələndirici amillər kimi 14
Творчество Ашига Аласкера как образовательные и воспитательные факторы
Ashig Alasger's creativity as educational and upbringing factors

ÜMUMPEDAQOJİ PROBLEMLƏR
ОБЩЕПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ
GENERAL PROBLEMS OF PEDAGOGY

Zəhra Muradova.

- Hər uğurun gələcəyə bir yol açır 17
Каждый успех открывает путь в будущее
Every success opens a way to the future

İradə Əmirəliyeva.

- Ömürboyu fasiləsiz öyrənmə insan gələcəyi üçün əsas bacarıq kimi 20
Непрерывное образование как основное умение для будущего человека
Lifelong learning as a key skill for the human future

Afət Süleymanova.

- Fasiləsiz pedaqoji təhsilin məzmun və texnologiyaları anlayışının mahiyyəti və onun 23
mərhələliyini şərtləndirən amillər
Сущность концепции содержания и технологии непрерывного педагогического
образования и факторы, определяющие его этапность
The essence of the concept of content and technology of continuous pedagogical education and
the factors determining its stage

Vüsalə Rzazadə.

Xüsusi təyinatlı ali təhsil müəssisələri kursantlarının ekstremal vəziyyətlərə hazırlanması
Подготовка курсантов вуза специального назначения к экстремальным ситуациям 33
Preparation of special high school cadets for emergency situations

Həmidə Qasımova.

Yeni pedaqoji təfəkkürün tələbi: şagirdlərdə təşkilatçılıq qabiliyyətlərinin formalaşdırılması
Требования к новому педагогическому мышлению: формирование организационных 39
способностей у студентов
Requirements for a new pedagogical thinking: formation of organizational abilities in students

Gülənər Şahmuradova.

Mütaliənin şagirdlərin sosiallaşmasında rolu
Роль чтения в социализации учеников 44
The role of reading in student socialization

MƏKTƏB VƏ PEDAQOJİ FİKİR TARİXİ
ИСТОРИЯ ШКОЛЫ И ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ МЫСЛИ
HISTORY OF SCHOOL AND PEDAGOGICAL THOUGHT

Validə Əliyeva.

Nizami Gəncəvi irsində ədalət və multikultural dəyərlərin psixologiyası
Психология справедливости и мультикультурных ценностей в наследии Низами Гянджеви 50
Psychology of justice and cultural values in the heritage of Nizami Ganjevi

Rübabə Vəkilova.

Y.V. Hötenin maarifçi romanında yeni insan obrazı ("Vilhelm maysterin təhsil illəri" romanı əsasında)
Новый человеческий образ в просветительском романе И.В. Гете (по роману "Годы учебы 55
вильгельма майстера")
A new human image in Y.V. Goethe's enlightening novel based on the novel "Wilhelm
meister's years of study"

Təranə Paşayeva.

XIX əsrin sonlarında Azərbaycandakı təhsil-tərbiyə mühitinin Səfərəli Bəy Vəlibəyovun yaradıcılığına təsiri
Влияние творчества Сафарали Бея Валибаева на образовательно-воспитательную среду 60
в Азербайджане конца XIX века
The influence of safarali bey valibeyov's creativity on the educational environment
in Azerbaijan at the end of the XIX century

PSIXOLOGİYA, YAŞ FİZİOLOGİYASI VƏ İNKLÜZİV TƏHSİL MƏSƏLƏLƏRİ
ПСИХОЛОГИЯ, ВОЗРАСТНАЯ ФИЗИОЛОГИЯ
И ВОПРОСЫ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ
PSYCHOLOGY, AGE PHYSIOLOGY AND ISSUES OF INCLUSIVE EDUCATION

Nailə Hüseynova.

İntellektual pozulmaları olan şagirdlərin tərbiyə prosesinin təşkili
Организация процесса воспитания учащихся с интеллектуальными нарушениями 65
Organization of the upbringing process of pupils with intellectual disabilities

Aynur Əlimuradova.

I sinif şagirdlərinin məktəbə adaptasiyası zamanı onlara psixolo-pedaqoji dəstəyin təşkili və vasitələri

Организация и средства психолого-педагогической поддержки первоклассников при адаптации к школе

Organization and means of psycho-pedagogical support for first-graders during their adaptation to school

71

Günəl Əhmədova.

İntellektual problemli uşaqların aqressiv davranışının korreksiya yolları

Пути коррекции агрессивного поведения детей с интеллектуальными проблемами

Ways to correct the aggressive behavior of children with intellectual problems

75

AZƏRBAYCAN DİLİNİN TƏDRİSİ METODİKASI
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА
METHODS OF TEACHING THE AZERBAIJAN LANGUAGE

Rahilə Məmmədova.

Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası elmində müxtəlif dil təlimləri

Разные языковые учения в науке о методике преподавания азербайджанского языка

Different language teachings in science on the methods of teaching the Azerbaijan language

80

Sevil İsayeva.

Təlim metodları pedaqoji prosesdə dilimizin fonetik, leksik imkanlarından istifadənin əsas amili kimi

Методы обучения как главный фактор использования фонетических и лексических возможностей языка в педагогическом процессе

Teaching methods as a main factor of the use of phonetic and lexic possibilities of a language in the pedagogical process

86

ƏDƏBİYYATIN TƏDRİSİ METODİKASI
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЛИТЕРАТУРЫ
METHODS OF TEACHING LITERATURE

Günay Novruzova

Ədəbiyyat dərslərində dramatik əsərlərin müqayisəli təhlili üzrə işin təşkili

Организация работы по сравнительному анализу драматических произведений на уроках литературы

Organization of work on comparative analysis of dramatic works in literature classes

91

HƏYAT BİLGİSİ FƏNNİNİN TƏDRİSİ METODİKASI
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ПОЗНАНИЯ МИРА
METHODS OF TEACHING THE KNOWLEDGE OF THE WORLD

Yaqut Abbasova.

İbtidai siniflərdə həyat bilgisi fənninin tədrisində şagirdlərdə özünüfəallaşdırma bacarıqlarının yaradılması

Формирование умений самоактивности учащихся в процессе преподавания предмета познание мира в начальных классах

The establishment of self activation skills in students in teaching life knowledge in primary schools

96

RİYAZİYYATIN TƏDRİSİ METODİKASI
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ МАТЕМАТИКИ
METHODS OF TEACHING MATHEMATICS

Firəduun İbrahimov, Ulduz Əbdürrəhimova.

- Metrik münasibətlərin tədrisi əsasında şagirdlərin mürəkkəb fəza təsəvvürlərinin formalaşdırılması 102
- Формирование сложных пространственных представлений учащихся на основе обучения метрическим отношениям
- Formation of complex spatial representations of students on the basis of teaching metric relations

Qabil Namazov.

- Müasir təlim vəsaitləri kompleksindən istifadə etməklə tədrisin keyfiyyətinin yüksəldilməsi yolları 108
- Пути повышения качества преподавания с использованием комплексов современных средств обучения
- Method of the improvement of the quality of the education by using from the set of modern training and educational facilities

Nailə İbrahimova.

- Ümumi orta məktəbin riyaziyyat kursunda “Cədvəllər və diaqramlar” mövzusunun təlimi metodikası 114
- Методика обучения «таблицам и диаграммам» на курсе математики средней общеобразовательной школы
- Teaching methods "tables and charts" at the course of mathematics of a secondary educational school

Niyaməddin Məmmədov.

- Pifaqor teoreminin isbatı və onun müxtəlif cəbri məsələlərin həllində tətbiq edilməsi 118
- Доказательство теоремы Пифагора и ее применение в решение некоторых алгебраических задач
- Proof of pifagor's theory and its application to solving certain algebraic problems

Səməd Çərkəsov.

- İsbat məsələləri həllinin axtarılması yolları 122
- Способы поиска решения задач с доказательствами
- Methods for searching solution to problems with proofs

FİZİKANIN TƏDRİSİ METODİKASI
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ФИЗИКИ
METHODS OF TEACHING PHYSICS

Sadiq Xəlilov, Cüməli Qəniyev.

- Texniki ali məktəblərdə ümumi fizika kursunda öyrənilən bəzi mövzuların tədrisi metodikası haqqında 127
- О методике преподавания некоторых тем, преподаваемых на общих курсах физики в технических вузах
- About on the methods of teaching some topics trainingb course of general physicsin Technical Universities

TARİXİN TƏDRİSİ METODİKASI
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ
METHODS OF TEACHING HISTORY

Sevil Bəhrəmovə, Eltac Salmanzadə.

Azərbaycan tarixinin tədrisində sinifdən xaric tədbirlərin həyata keçirilməsinin əhəmiyyəti 131
 Важность осуществления внеклассных занятий в преподавании истории Азербайджана
 The importance of performing out-of-class lessons in teaching the history of Azerbaijan

BİOLOGİYANIN TƏDRİSİ-METODİKASI
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ БИОЛОГИИ
METHODS OF TEACHING BIOLOGY

Qəzənfər Əliyev.

Heyvanların seleksiyası mövzularının tədrisi metodikası 136
 Методика преподавания тем селекция животных
 Methods of teaching theme animal breeding

Ülya Şirinzadə.

Ümumtəhsil məktəblərində biologiya dərslərində layihə metodunun tətbiqi yolları 141
 Пути применения метода проектов на уроках биологии в общеобразовательных школах
 Ways of applying of project-based learning in biology lessons of secondary schools

KİMYANIN TƏDRİSİ METODİKASI
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ХИМИИ
METHODS OF TEACHING CHEMISTRY

Gülzar Quliyeva.

Kimya-biologiya müəllimləri üçün metodik tövsiyə 146
 Методические рекомендации для учителей химии-биологии
 Methodological recommendations for teachers of chemistry-biology

Arzu Paşayeva, Arzu Nadirli, Yasin Cəfərov.

Kimya dərslərində şagirdlərin sağlam həyat tərzinin formalaşdırılması 153
 Формирование здорового образа жизни учащихся на уроках химии
 The formation of students' healthy way of life at chemistry lessons

XARİCİ DİLLƏRİN TƏDRİSİ METODİKASI
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ
FOREIGN LANGUAGE TEACHING METHODS

Nərminə Quliyeva, İradə Cəfərova.

Xarici dilin tədrisində motivasiyanın əhəmiyyəti 158
 Важность мотивации при преподавании иностранного языка
 The importance of motivation in teaching a foreign language

Mehparə Əliyeva.

İngilis dili dərslərində atalar sözlərindən istifadə üsulları 163
 Приёмы использования пословиц на занятиях по английскому языку
 Techniques for using proverbs in english classes

Tavat Muradlı.

İngilis dilinin tədrisində "Oyunlaşdırma" (Gamification) 167
 "Геймификация" в преподавании английского языка
 "Gamification" in english language teaching

Günay Hacızadə.

İngilis dili üzrə müxtəlif bacarıqların mənimsənilməsində metaforik dildən praktik istifadə üsulları

Методы практического использования метафорического языка для усвоения различных навыков английского языка

The practical use of metaphoric language in the acquisition of different foreign language skills

172

***İNFORMASIYA KOMMUNİKASIYA TEXNOLOGİYALARINDAN İSTİFADƏ
ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНФОРМАЦИОННЫХ И КОММУНИКАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ
USE OF INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES***

Nərmin Hüseynova.

Pedaqoji prosesin keyfiyyətli təminatında müasir texnologiyaların rolu

Роль современных технологий в обеспечении качества педагогического процесса

The role of modern technologies in quality assurance of pedagogical process

176

Rəna Abdinbəyova, Nəzakət Məlikyeganova, Sevinc Həsənova.

Müasir təlim prosesində informasiya kommunikasiya texnologiyalarının rolu

Роль информационно-коммуникативных технологий в современном учебном процессе

The role of information and communicative technologies in the modern educational process

181

Sadiq Sadiqov.

Müasir təlim texnologiyalarının tətbiqi yolları

Пути применения современных обучающих технологий

Ways of application of modern educational technologies

185

***MƏKTƏBƏQƏDƏR TƏHSİL VƏ TƏRBİYƏ
ДОШКОЛЬНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ И ВОСПИТАНИЕ
PRESCHOOL EDUCATION AND UPBRINGING***

Şəhla Süleymanova.

Didaktik oyunların təşkili zamanı kiçikyaşlı məktəblilərin bədii yaradıcılıq qabiliyyətlərinin formalaşdırılması işinin əsas istiqamətləri

Основные направления работы по формированию художественно-творческих способностей младших школьников при организации дидактических игр

Main directions of work forming creativity abilities of younger school children during didactic games organization

190

***MARKETING XİDMƏTİ
МАРКЕТИНГОВЫЕ УСЛУГИ
MARKETING SERVICES***

Aytən Quliyeva.

Ali pedaqoji təhsil müəssisələrində marketing xidmətinin təşkilinin nəzəri əsasları

Теоретические основы организации маркетингового обслуживания в высших педагогических образовательных учреждениях

Theoretical basis of organization of marketing service in higher pedagogical educational institutions

195

MÜƏLLİM ÖZÜNÜTƏHSİL
САМООБРАЗОВАНИЕ УЧИТЕЛЯ
TEACHER SELF-EDUCATION

Cəmilə Kazımova.

Metodist və müəllim arasında peşəkar münasibətlərin düzgün qurulmasının önəmi
Важность установления правильных профессиональных отношений между методистом и преподавателем 199
The importance of successful professional relations between the methodologist and the teacher

ŞAGİRD NAILİYYƏTLƏRİNİN MONİTORİNGİ VƏ QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ
МОНИТОРИНГ И ОЦЕНИВАНИЕ ДОСТИЖЕНИЙ УЧАЩИХСЯ
MONITORING AND EVALUATION OF PUPIL ACHIEVEMENTS

Könül Mikayılova.

Ali təhsil müəssisələrində keyfiyyət təminatının qiymətləndirilməsi
Оценивание обеспечения качества в высших учебных заведениях 203
Evaluation of quality assurance in higher educational institutions

İŞ YOLDAŞLARIMIZIN YUBİLEYLƏRİ
ЮБИЛЕИ НАШИХ КОЛЛЕГ
ANNIVERSARIES OF OUR COLLEAGUES

Akif Abbasov.

Elmə və təhsilə həsr olunmuş ömür
Жизнь, посвященная науке и образованию 207
A life dedicated to science and education

TƏQDİM OLUNAN MƏQALƏLƏRƏ TƏLƏBLƏR

1. Digər redaksiyalara təqdim olunmamış məqalələr qəbul edilir.
2. Məqalələr son tədqiqatların nəticələrini əks etdirməli, yeni ideyalarla zəngin olmalı, elmi məqalələrin yazılışına qoyulan tələblər gözlənilməlidir.
3. Məqalənin mətni təxminən 6-8 səhifə olmalıdır. Azərbaycan, rus və ingilis dillərində məqaləyə aid açar sözlər verilir.
4. Məqalənin mətni Azərbaycan dilində latın əlifbası (Times New Roman), rus dilində krill əlifbası və ingilis dilində ingilis (ABŞ) əlifbası ilə Times New Roman – 14 şrift ilə 1,5 intervalla yığılmalı, elektron variantı ilə birlikdə (disklə) təqdim olunmalıdır.
5. Məqalələr üç dildən - Azərbaycan, rus və ingilis dillərindən birində çap olunur. 3 dildə (Azərbaycan, rus və ingilis) məqalənin xülasəsi təqdim edilir. Xülasədə irəli sürülən başlıca elmi müddəalar, tədqiqatdan alınan nəticələr, problemin nəzəri və praktik əhəmiyyəti öz əksini tapmalıdır.
6. Məqalə aşağıdakı ardıcılıqla yazılır: birinci sətirdə müəllif(lər)in adı, atasının adı və soyadı; ikinci sətirdə elmi dərəcəsi və elmi adı (yaxud doktorant də dissertant olması və s.); üçüncü sətirdə iş yeri, vəzifəsi; dördüncü sətirdə böyük hərflərlə məqalənin adı.
Daha sonra bu qaydada həmin məlumatlar rus və ingilis dillərində təkrar edilir.
7. Həmmüəlliflərin üç nəfərdən artıq olması məqsədəuyğun deyildir.
8. Redaksiya məqalədə zəruri dəyişiklər və ixtisarlara, redaktə aparmaq hüququna malikdir.
9. Məqalələrə iki mütəxəssisin rəyi, şəbə və ya kafedranın, həmçinin ali məktəbin Elmi Şurasının və ümumtəhsil, yaxud orta ixtisas təhsili müəssisəsinin pedaqoji şurasının iclas protokollarından çıxarışlar əlavə olunur.
10. Məqalədəki faktların, məlumatların dürüstlüyünə müəlliflər cavabdehdir. İrəli sürülən elmi müddəalar müəllifin özünə məxsus olmalı, istifadə edilmiş nəzəri fikirlərin mənbəyi göstərilməlidir.
11. Məqalədə son 5-10 ildə çap olunan əsərlərə istinadlara üstünlük verilməlidir. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı əlifba ardıcılığı ilə deyil, istinad olunan ədəbiyyatların mətnində rast gəlinəni ardıcılıqla nömrələnməli və məsələn, (1) və ya (1, s. 119) kimi işarə olunmalıdır. Eyni ədəbiyyata mətnində başqa bir yerdə təkrar istinad olunarsa, onda istinad olunan həmin ədəbiyyat əvvəlki nömrə ilə göstərilməlidir.
12. Jurnal öz profilinə uyğun məqalələri dərc edir.
13. Elmi məqalələrin sonunda elm sahəsinin və məqalənin xarakterinə uyğun olaraq aktualıq əsaslandırılmalı, elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və s. aydın şəkildə verilməlidir.
14. Daha sonra istinad olunmuş ədəbiyyatın siyahısı verilir.
15. Plagiatlıq faktları aşkar edildikdə həmin məqalənin nəşri dayandırılır.
16. Məqalə müəlliflərinin hüquqları qorunur.
17. Jurnalda “ardı növbəti nömrədə” adı altında seriya məqalələr dərc olunmur.
18. Məqalələrin müxtəlif dillərdə olan xülasələri bir-birinin eyni olmalı və məqalənin məzmununa uyğun gəlməlidir.
19. Məqalənin sonunda rəyçilərin adı, atasının adı və soy adı, elmi dərəcəsi və elmi adı; sonrakı sətirdə məqalə müəllifinin elektron ünvanı (E-mail) göstərilməlidir.
20. Məqaləyə müəllif haqqında aşağıdakı məlumatlar əlavə olunur: məqalə müəllif(lər)inin adı, atasının adı soyadı, işlədiyi müəssisə (hansı müəssisədə doktorant və dissertant olması) və müəssisənin ünvanı, müəllif(lər)in vəzifəsi, elmi dərəcəsi və adı, iş və ev telefonları, ev ünvanı, elektron poçt ünvanı (E-mail).

ТРЕБОВАНИЯ К ПРЕДСТАВЛЕННЫМ СТАТЬЯМ

1. Принимаются статьи, не представленные в других редакциях.
2. Статьи должны отражать результаты последних исследований, быть богатыми новыми идеями, в них должны быть соблюдены требования, предъявляемые написанию научных статей.
3. Текст статьи должен составлять около 6-8 страниц. Ключевые слова для статьи должны быть представлены на трёх языках: азербайджанском, русском и английском.
4. Текст статьи должен быть представлен на диске вместе с электронным вариантом, с интервалом 1,5; шрифтом 14 Times New Roman - латинского алфавита на азербайджанском языке, кириллицы на русском языке, и английским алфавитом (США) на английском языке.
5. Статьи публикуются на одном из трех языков - азербайджанском, русском и английском. Резюме статьи предоставлено на 3 языках (азербайджанском, русском и английском). В статье должны быть отражены основные научные положения, изложенные в резюме, выводы, сделанные из исследования, должна быть представлена теоретическая и практическая значимость проблемы.
6. Статья должна быть написана в следующем порядке: на первой строке имя, фамилия и отчество автора (авторов); вторая строка содержит ученую степень и ученое звание (диссертант или докторант и т. д.); третья строка указывает место работы, должность; на четвертой строке представлено название статьи прописными буквами.
Затем эта же информация повторяется на русском и английском языках.
7. Нежелательно иметь более трех соавторов.
8. Редакция имеет право вносить изменения и сокращения в статью.
9. Вместе со статьей должно быть предоставлено два отзыва специалистов: заведующих кафедрой или отделом, а также выписка из протокола Ученого совета вузов и педагогического совета общеобразовательного или среднего специального образования.
10. Авторы статьи несут ответственность за достоверность приведенных в статье фактов и информации. Предлагаемые научные положения должны принадлежать автору и должен быть указан источник используемых теоретических идей.
11. Ссылки следует давать на работы, опубликованные за последние 5-10 лет. Список литературы, приведенный в конце статьи, должен быть пронумерован не в алфавитном порядке, а в том порядке, в котором указанная литература появляется в тексте, например (1) или (1, стр. 119). Если та же самая литература повторяется в другом месте в тексте, то эта же литература должна быть указана под предыдущим номером.
12. Журнал публикует статьи, имеющие отношение к его профилю.
13. В конце научной статьи должна быть обоснована актуальность в соответствии с характером статьи и областью науки, четко указана научная новизна, важность ее применения, экономическая эффективность и т.д.
14. Затем предоставляется список использованной литературы.
15. При обнаружении фактов плагиата публикация статьи прекращается.
16. Права авторов статьи защищены.
17. Журнал не публикует серии статей под заголовком «продолжение в следующем номере».
18. Резюме статей на разных языках должны быть одинаковыми и соответствовать содержанию статьи.
19. В конце статьи должно быть указано имя, отчество и фамилия рецензентов, их ученая степень и ученое звание; следующая строка должна содержать адрес электронной почты автора статьи.
20. В статью добавляется следующая информация об авторе: имя, фамилия, отчество автора (авторов), учреждение, где он работает (докторантом или диссертантом которого является) адрес учреждения, должность, ученая степень и звание автора(ов), домашний и рабочий телефоны, домашний адрес, электронная почта (E-mail).

REQUIREMENTS FOR SUBMITTED ARTICLES

1. Submitted articles should not be published or accepted for publication in other editions.
2. Articles should reflect the results of recent research, be rich in new ideas and they must comply with the requirements for writing scientific articles.
3. The text of the article should be about 6-8 pages. Keywords for the article should be presented in three languages: Azerbaijani, Russian and English.
4. The text of the article should be presented on the disk together with the electronic version, with an interval of 1.5; 14 point Times New Roman font - Latin alphabet in Azerbaijani, Cyrillic in Russian, and English alphabet (USA) in English.
5. Articles are published in one of three languages - Azerbaijani, Russian and English. A summary of the article is provided in 3 languages (Azerbaijani, Russian and English). The article should reflect the main scientific provisions presented in the summary, the conclusions drawn from the study, the theoretical and practical significance of the problem should be presented.
6. The article is written in the following order: on the first line the name, surname and patronymic of the author (s); the second line contains the academic degree and academic title (doctoral student or candidate for a degree, etc.); the third line indicates the place of work, position; the fourth line represents the title of the article in capital letters.
Then in this order the same information is repeated in Russian and English.
7. It is undesirable to have more than three co-authors.
8. The Editorial Board has the right to make changes and reductions in the article.
9. Two expert reviews should be provided together with the article: heads of department or chair, as well as extract from the protocol of Academic Council of the higher school and the Pedagogical Council of general or secondary special education institutions.
10. The authors of the article are responsible for the accuracy of the facts and information provided in the article. The proposed scientific provisions should belong to the author and the source of used theoretical ideas must be indicated.
11. The articles should refer to works published in the last 5-10 years. The list of references given at the end of the article should not be numbered in alphabetical order, but in the order in which the indicated literature appears in the text, for example (1) or (1, p. 119). If the same literature is repeated elsewhere in the text, then the same literature should be indicated under the previous number.
12. The journal publishes articles related to its profile.
13. At the end of a scientific article, the relevance should be justified according to the nature of the article and the area of science, scientific novelty, importance of its application, economic efficiency, etc. should be clearly indicated.
14. Then a list of references is provided.
15. When the facts of plagiarism are discovered, the publication of the article is stopped.
16. The rights of the authors of the article are protected.
17. The journal does not publish a series of articles under the heading "continued in the next issue".
18. Summary of articles in different languages should be the same and consistent with the content of the article.
19. At the end of the article the name, patronymic and last name of the reviewers, their academic degree and academic title should be indicated; the next line should contain the email address of the author of the article.
20. The following information about the author is added to the article: name, surname, patronymic of the author (authors), the institution where he works (doctoral student or candidate for a degree), address of the institution, position, academic degree and the title of the author (s), home and work phones, home address, email address.

Redaksiyanın ünvanı:

Bakı şəhəri, Zərifə Əliyeva küçəsi, 96

Tel: 493-96-21, 493-30-06

E-mail: a.abbasov@arti.edu.az

gulizade.gunel@mail.ru

<http://www.arti.edu.az/az/>

***Məcmuə “Mütərcim” Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzində
səhifələnmiş və çap olunmuşdur.***

Çapa imzalanıb: 30.11.2021.

Format: 84x108 1/8. Qarnitur: Times.

Həcmi: 27,5 ç.v. Tiraj: 200. Sifariş № 215.

**TƏRCÜMƏ
VƏ NƏŞRİYYAT-POLİQRAFIYA
MƏRKƏZİ**

Az 1014, Bakı, Rəsul Rza küç., 125/139b

(012) 596 21 44;

e-mail: mutarjim@mail.ru

www.mutercim.az

ISSN 2409-8817

9 772409 881009